เนตติฎีกา

พระธรรมบาลเถระ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๘ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๘ มกราคม ๒๕๕๑

เนตติฎีกา

คัมภีร์อธิบายเนตติอรรถกถา

แปลและอธิบาย **พระคันธสาราภิวงศ์**
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 978-974-13-5679-9

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๘ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๑

จำนวนพิมพ์ ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอเซ็นเตอร์**
๒๗ หมู่ ๑ ต.ไทยาวาส อ.นครชัยศรี จ.นครปฐม
โทรศัพท์ ๐๘-๑๘๔๓-๒๖๖๕

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น ใน**โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์** ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญ อันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตร ที่ช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา เป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่พูดอย่างนี้ เพราะว่า งานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกา ของพระคันธ-สาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น

เวลานั้น เรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่ง คือ ฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (หลังจาก ร.๕ โปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์เพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ที่จะให้ครบชุดครั้งแรก คือ ฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ กว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริง ก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบาก ต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวังนอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐกถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปล ซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ก็ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อยคือมีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมก็พิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนา จึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศ โดยใช่เหตุ ทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรมใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันหรือตั้งกันขึ้นเอง ดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชน ที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการศึกษา

ค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์ผู้รู้บาลีเชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธสาราภิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกา ที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เตโชพเลน มหตา รตนตฺตยสฺส

โลกตฺตยํ สมธิคจฺฉติ เยน โมกฺขํ

รกฺขา น จตฺถิ จ สมา รตนตฺตยสฺส

ตสฺมา สทา ภชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๓

"ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษมด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนั้น เชิญท่านทั้งหลายซ่องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์"

คำอนุโมทนา

ศาสนาต่างๆ ในโลกนี้ล้วนจารึกคำสอนของศาสดาด้วยภาษาที่ใช้ประจำศาสนานั้น ศาสนาพุทธใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการจารึกพระพุทธพจน์ เมื่อใดที่ภาษาบาลีสาบสูญ เมื่อนั้นคงเป็นเวลาที่ศาสนาพุทธดับสูญไปเช่นกัน ในประเพณีการสืบทอดศาสนาด้วยการบวชทั้งที่เป็นสามเณรและพระภิกษุเพื่อเป็นศาสนทายาทนั้น ต้องผ่านขั้นตอนการเปล่งเสียงอย่างถูกต้องตามภาษาบาลี แม้ผู้ที่จะปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธก็ต้องกล่าวประโยคว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น จึงจะนับว่าเข้าถึงพระไตรรัตน์เป็นที่พึ่ง

ภาษาบาลีมีข้อความที่สุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้เพียงอ่านจากคำแปล เช่นเดียวกับที่คนทั่วไปไม่อาจเข้าใจความในข้อกฎหมายได้ลึกซึ้งเท่านักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็นหลัก เมื่อข้าพเจ้าชราภาพลง พระคันธสาราภิวงศ์ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ช่วยสืบทอดการศึกษาบาลีใหญ่จนถึงปัจจุบัน ท่านรูปนี้ได้เดินทางไปสืบพระศาสนาที่ประเทศเมียนม่าร์เป็นเวลา ๑๐ ปีโดยสำเร็จการศึกษาชั้นธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคของไทย) จากสถาบันของรัฐบาลพม่าและสมาคมเอกชนเจติยังคณะ อีกทั้งได้รับพระราชทานเสาเสมาธรรมจักร สาขาการแต่งหนังสือพระพุทธศาสนา และปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใน พ.ศ.๒๕๕๐

อนึ่ง พระคันธสาราภิวงศ์ได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนาซึ่งส่วนใหญ่ไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน ๙ คัมภีร์ มีมูลฎีกาและอนุฎีกา เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทธบูชาและสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา เป็นการบูชาคุณอาจารย์ในโอกาสวันฉลองอายุครบ ๙๐ ปีของข้าพเจ้าในพุทธศักราช ๒๕๕๓ ในต้นปีนี้ทางวัดได้จัดพิมพ์คัมภีร์แปลและอธิบายเนตติปกรณ์ไว้ บัดนี้ได้จัดพิมพ์คัมภีร์แปลและอธิบายของเนตติฎีกาซึ่งเป็นแนวทางในการศึกษาคัมภีร์เนตติอรรถกถาอย่างถูกต้องและยังไม่มีผู้ใดแปลไว้เป็นภาษาไทย

ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระอภิธรรม อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกันทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

วิทฺวา เอว วิชานาติ วิทฺวชฺชนปริสฺสมํ
น หิ วญฺฌา วิชานาติ ครุํ ปสวเวทนํ.

"บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหนื่อยยากของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้ว หญิงหมันย่อมไม่อาจรู้ถึงความทุกข์ทรมานอย่างใหญ่หลวงในการคลอดบุตรได้เลย"

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

ธันวาคม ๒๕๕๐

คำนำ

พระพุทธพจน์เป็นคำสอนอันเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ มีความลึกซึ้งโดยศัพท์และความหมาย อีกทั้งมีนัยวิจิตรพิสดารกล่าวไว้โดยตรงและโดยอ้อม จึงอาจทำให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความได้ไม่ถูกต้องครบถ้วน และยังผลให้มีการตีความตามความเห็นที่ต่างกันมากมายจนถึงขั้นขัดแย้ง ดังนั้น โบราณาจารย์จึงประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาเพื่ออธิบายศัพท์และความหมายในพระพุทธพจน์ และประพันธ์คัมภีร์ฎีกาเพื่ออธิบายคัมภีร์อรรถกถาอีกทอดหนึ่ง เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจพุทธาธิบายได้อย่างถูกต้อง

พระพุทธพจน์หรือคำสอนของพระพุทธเจ้านี้ต่อมาได้รับสังคายนาเป็นพระไตรปิฎก ซึ่งได้รวมบางคัมภีร์ที่เป็นคำสอนของพระสาวก ดังเช่นคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค จูฬนิเทศ และมหานิเทศอันเป็นภาษิตของพระสารีบุตรเถระ พร้อมทั้งคัมภีร์กถาวัตถุอันเป็นภาษิตของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ รวมถึงเนตติปกรณ์ที่เป็นภาษิตของพระมหากัจจายนะผู้เลิศในการอธิบายความย่อให้พิสดาร เนตติปกรณ์นี้ได้นำมารวมไว้เป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกฉบับฉัฏฐสังคีติ จึงมีคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายไว้เช่นคัมภีร์อื่นในพระไตรปิฎก

คัมภีร์เนตติฎีกานี้แต่งโดยพระธรรมบาลเถระผู้แต่งเนตติอรรถกถา ท่านพำนักอยู่ที่วัดพทรติตถะ (วัดท่าพุทรา) ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชโปรดให้สร้างขึ้นที่เมืองนาคปัฏฏัน (Negapattam) ทางตอนใต้ของเมืองมัทราสห่างจากเมืองตัญโช (Tanjore) ไปทางทิศตะวันออกราว ๓๕ ไมล์ คัมภีร์นี้แต่งในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ตรงกับรัชสมัยพระเจ้ามหินทะที่ ๔ (พ.ศ.๑๔๙๙-๑๕๑๙) ของประเทศลังกา ประวัติของพระธรรมบาลเถระนี้ปรากฏอยู่ในคำนำของเนตติปกรณ์แล้ว จึงไม่ขอกล่าวอีกในที่นี้

ในระหว่างการแปลและอธิบายเนตติปกรณ์ ผู้แปลได้เทียบเคียงคำอธิบายในคัมภีร์เนตติอรรถกถาและเนตติฎีกาแล้วพบว่าคัมภีร์ทั้งสองนี้ได้อธิบายเนตติปกรณ์ไว้อย่างละเอียด

ควรที่จะเป็นคู่มือศึกษาเนตติปกรณ์สำหรับผู้สนใจใฝ่รู้ แต่เนื่องจากยังไม่มีฉบับแปลภาษาไทย จึงได้ดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์เนตติฎีกาต่อจากเนตติอรรถกถา

ในขณะเริ่มดำเนินการแปลคัมภีร์อรรถกถาฉบับนี้ ผู้แปลได้พยายามสืบหาคัมภีร์นิสสัยฉบับแปลภาษาพม่า ทราบว่ามีคัมภีร์นิสสัยพม่าฉบับใบลานอยู่ในห้องสมุดเมืองสะเทิม (พม่าเรียกว่า ตะโถง) ซึ่งพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองก่อนสมัยพุกามในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ แต่ไม่มีโอกาสเดินทางไปหามาอ่านเพิ่มเติม จึงดำเนินการแปลตามความรู้ที่ได้ศึกษามาเพราะเห็นว่าแปลไม่ยากเหมือนคัมภีร์มูลฎีกาและอนุฎีกา อีกทั้งยังชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดจากกระบวนการพิมพ์และนำเสนอข้อความที่เห็นว่าถูกต้องตามหลักภาษา โดยเทียงเคียงกับฉบับฉัฏฐสังคีติ ฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ในครั้งนี้ผู้แปลได้เพิ่มคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมไว้โดยอาศัยคำอธิบายของคัมภีร์สัททาวิเสสฝ่ายบาลีและสันสกฤต เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจหลักภาษาและหลักธรรมควบคู่กันไปอันเป็นจุดมุ่งหมายของการแปลคัมภีร์ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นี้ควรอ่านไปพร้อมกับเนตติอรรถกถาเพื่อให้เข้าใจความได้ชัดเจน เช่น เมื่ออ่านเนตติอรรถกถา ข้อ ๑ แล้วก็ควรอ่านเนตติฎีกา ข้อ ๑ ตาม จะช่วยให้เข้าใจเนื้อความของเรื่องที่อธิบายไว้ในเนตติฎีกาได้ชัดเจน

ในโอกาสงานทำบุญอายุหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ที่เวียนมาถึงในเดือนมกราคมของทุกปี คณะศิษยานุศิษย์มักร่วมกันจัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่ เพื่อสืบสานเจตนารมณ์ของท่านในการธำรงรักษาพระพุทธศาสนา โดยในปี ๒๕๕๑ นี้ ทางวัดได้เสนอจัดพิมพ์คัมภีร์แปลของเนตติฎีกาในวาระสำคัญที่ท่านจะมีอายุครบ ๘๘ ปี

การจัดพิมพ์คัมภีร์แปลนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งดำเนินการโดยคณะศิษย์วัดท่ามะโอที่มีผู้แปลเป็นประธาน เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ.๒๕๕๓ คัมภีร์เนตติปกรณ์ได้จัดพิมพ์ขึ้นแล้วเป็นลำดับแรก ตามมาด้วยคัมภีร์เนตติอรรถกถาและเนตติฎีกาซึ่งจัดพิมพ์เป็นลำดับต่อมา และจะดำเนินการจัดพิมพ์คัมภีร์แปลของอัฏฐสาลินี (อรรถกถาของพระอภิธรรม)

กังขาวิตรณี (อรรถกถาของปาติโมกข์) และกังขาวิตรณีฎีกาเป็นต้นต่อไปอย่างต่อเนื่องภายใต้โครงการเดียวกันนี้

ขอขอบคุณอาจารย์เทพพนม สุทฺธิมโน ผู้ช่วยตรวจสภาวธรรม ผศ.นงค์นุช ศรีธนาอนันต์ ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปลบางส่วนให้สละสลวย คุณอุดมพร สิรสุทธิ และคุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ ในฐานะผู้อ่านที่ให้ความเห็นที่มีประโยชน์ยิ่งและช่วยตรวจทานความเรียบร้อยให้หนังสือมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

การได้ร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก เพราะหนังสือธรรมะเป็นสื่อแทนองค์พระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศนาและสั่งสอนเวไนยชนได้ จึงเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ได้ช่วยกันจัดสร้างและเผยแพร่นี้จะมอบให้สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่าย

ขออนุโมทนากุศลจิต **คุณปรางค์มาศ นิติธรรม และคุณสรินนา อรรถกิจโกศล** ผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับคัมภีร์นี้ พร้อมด้วยท่านผู้บริจาคทรัพย์เพื่อจัดพิมพ์ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้ จงมีความสุขสวัสดี และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยและบุญกุศลอันเกิดจากการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์นี้ ขอจงเป็นพลวปัจจัยเกื้อหนุนให้หลวงพ่อมีสุขภาพแข็งแรง มีอายุยืนยาว เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของศิษย์ตราบนานเท่านาน

พระคันธสาราภิวงศ์

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

www.wattamaoh.com

tamaoh24@gmail.com

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎกซึ่งบุรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง ก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ด้วยเหตุนี้ ถ้าคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาได้รับการแปลด้วยภาษาที่ไพเราะสละสลวย มีคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างละเอียด โดยอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกา ก็จะเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ. ๒๕๕๓

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรม จะร่วมกันดำเนินงานให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระเป็นประธานที่ปรึกษามีคณะกรรมการแปลและกรรมการอุปถัมภ์ ดังต่อไปนี้

- พระคันธสาราภิวงศ์ (ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต (ป.ธ.๗)
- พระเทพพนม สุทฺธิมโน (มหาอาภิธรรมิกะเอก)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ.๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙)
- อาจารย์บุญ นพโสภณ (ป.ธ.๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ธรรมาจริยะ, ป.ธ.๕)
- คุณดรุณี โตสมภาค (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสมชาย เจริญสินค้า (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณปรางค์มาศ นิติธรรม (ฝ่ายอุปถัมภ์)

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๕ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๒

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ช่วยให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง

- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ช่วยไขข้อข้องใจเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมในคัมภีร์
- สร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพไว้ในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญและแปลยากในโครงการ ๙ คัมภีร์ คือ

๑. เนตติปกรณ์ คัมภีร์อธิบายแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎก มี ๑๕๐ หน้า

๒. เนตติอรรถกถา คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์ มี ๒๙๗ หน้า

๓. เนตติฎีกา คัมภีร์อธิบายของเนตติอรรถกถา มี ๑๘๑ หน้า

๔. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายอรรถกถาของปฏิสัมภิทา-มรรค มี ๔๐๒ หน้า

๕. กังขาวิตรณี อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของพระภิกษุ มี ๔๑๔ หน้า

๖. กังขาวิตรณีฎีกา ฎีกาของคัมภีร์กังขาวิตรณี มี ๕๑๖ หน้า

๗-๙. มูลฎีกาและอนุฎีกา ตำราอธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ เล่มจบ เล่ม ๑ มี ๒๖๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๒๔๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๓๘๑ หน้า

อนึ่ง เนตติปกรณ์เป็นตำราที่มีผู้รู้แปลไว้หลายสำนวนแล้ว แต่ยังไม่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ทางโครงการจึงดำเนินการแปลอีกฉบับหนึ่งซึ่งมีผู้แปลเนตติปกรณ์ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกาเป็นบุคคลคนเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้คำอธิบายเนตติปกรณ์เป็นแนวเดียวกันตลอดสายอย่างแท้จริง ส่วนคัมภีร์อีก ๖ เล่มไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน โดยเฉพาะคัมภีร์มูลฎีกาและอนุฎีกาเป็นวรรณกรรมบาลีที่แปลยากที่สุดของนิกายเถรวาท คัมภีร์เนตติปกรณ์เป็นต้นกำลังอยู่ในระหว่างการแปลและอธิบาย คาดว่าจะดำเนินการจัดพิมพ์ได้ตั้งแต่ต้นปี พ.ศ.๒๕๔๙-๒๕๕๒ ตามลำดับ

โอหาย โส'ธิคตโมกฺขสุขํ ปเรสํ

อตฺถาย สญฺจริ ภเวสุ มหพฺภเยสุ

เอวํ สทา ปรหิตํ ปุรโต กริตฺวา

ธมฺโม มยานุจริโต ชคตตฺถเมว.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๙๗

"พระโพธิสัตว์นั้นได้ทรงสละนิพพานสุขที่มาถึง ท่องเที่ยวไปในภพทั้งหลาย อันน่ากลัวยิ่งเพื่อประโยชน์แก่ชนเหล่าอื่น โดยทำนองเดียวกัน เราก็พึงมุ่งบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นเสมอ ประพฤติธรรมเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกอย่างแท้จริง"

วจนารมฺโภ

๑. คุณากโรว โย ธมฺโม สตฺถุที่ปายิโต ปิโย
ปชาเจโต ปภาเสนฺโต ปริโยทเปติ สพฺพถา.

๒. อฏฺฐธา โหติ โย ธมฺโม มคฺคผเลหิ สงฺคโห
นวธา จ วิโมกฺเขน ขฺยาโต โลกุตฺตโร อิติ.

๓. ปริยตฺติสทฺธมฺโมปิ ธมฺโมว สุทฺธิกามินํ
อุชุมคฺโค วิตาเรติ โลกโต ปฏิปตฺติปิ.

๔. อุตฺตมํ อุตฺตมงฺเคน ตํ ธมฺมํ ทุทฺทสํ อณุํ
กายวาจาหิ จิตฺเตน ตีหิ วนฺทามิ สาทรํ.

๕. วนฺทนฺเตน มยา เอวํ ยา ลทฺธา ปุญฺญสมฺปทา
พเลนสฺสา วิโสเสมิ อนฺตราเย อเสสโต.

๖. ธมฺมปาเลน เถเรน เนตฺติสํวณฺณนา กตา
ตายตฺถวณฺณนา ฏีกา กตา เตนาปิ ธีมตา.

๗. เกนาปิ สฺยามภาสาย น ตาย นิสฺสโย กโต.
เตนารภิสฺสํ เอตาย สคณฺฐิ'มตฺถนิสฺสยํ
ปาโมชฺชชนนตฺถาย เตสํ เย สทฺธมฺมมามกา.

คนฺธสาราภิวํโส

พจนารมภ์

๑. ธรรมะคือคุณากร ส่วนชอบสาทร
ดุจดวงประทีปชัชวาล
แห่งองค์พระศาสดาจารย์ ส่องสัตว์สันดาน
สว่างกระจ่างใจมล

๒. ธรรมใดนับโดยมรรคผล เป็นแปดพึงยล
และเก้ากับทั้งนฤพาน
สมญาโลกอุดรพิสดาร อันลึกโอฬาร
พิสุทธิ์พิเศษสุกใส

๓. อีกธรรมต้นทางครรไล นามขนานขานไข
ปฏิบัติปริยัติเป็นสอง
คือทางดำเนินดุจคลอง ให้ล่วงลุปอง
ยังโลกอุดรโดยตรง

๔. ข้าฯขอโอนอ่อนอุตมงค์ นบธรรมจำนง
ด้วยจิตและกายวาจาฯ

๕. ข้าพเจ้านมัสการอยู่อย่างนี้ได้รับผลบุญใด ขออำนาจแห่งผลบุญนั้นจงกำจัดอุปสรรคโดยสิ้นเชิง

๖. พระธรรมบาลเถระประพันธ์คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์ อีกทั้งคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายความของเนตติอรรถกถานั้นก็ประพันธ์ไว้โดยพระเถระผู้ทรงปัญญานั้นนั่นแหละ

๗. คัมภีร์แปลของเนตติฎีกานั้น ยังไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งแต่งไว้เป็นภาษาไทย ดังนั้น ข้าพเจ้าจักแต่งคัมภีร์แปลที่เพียบพร้อมด้วยคำอธิบายเนื้อหาที่เข้าใจยากของเนตติฎีกานั้น เพื่อยังความปราโมทย์ให้เกิดแก่สัตบุรุษผู้เคารพพระสัทธรรม

พระคันธสาราภิวงศ์

คำชี้แจง

ข้อชี้แจงการใช้คัมภีร์แปลของเนตติอรรถกถาฉบับนี้ มีดังต่อไปนี้

๑. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [ ] ของคำแปลที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง เป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำบาลีต้นฉบับ ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรมและเหตุในการกล่าวเช่นนั้นตามคำอธิบายในเนตติฎีกา

๒. ข้อความภายในวงเล็บกลม ( ) เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๓. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษาและหลักธรรมของผู้แปลเอง จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกันเพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ และอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม

๔. ต้นฉบับบาลีที่อ้างอิงในคัมภีร์เล่มนี้ ใช้ตามฉบับมหาจุฬาฯ ซึ่งปริวรรตจากฉบับฉัฏฐสังคีติ และได้เทียบเคียงกับฉบับสังคีติ และฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

๕. ในตำราอ้างอิงของหนังสือเล่มนี้ เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ขุ. สุ. ๒๕.๘๕๖.๕๐๒ หมายถึง ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒๕ ข้อ ๘๕๖ หน้า ๕๐๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น องฺ. อ. ๒.๒๙๑ หมายถึง อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่ม ๒ หน้า ๒๙๑ การอ้างอิงได้ใช้พระไตรปิฎกบาลีและอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลัก บางคัมภีร์ที่ยังไม่มีฉบับมหาจุฬาฯ เช่น อรรถกถาธรรมบท ก็อ้างอิงจากฉบับมหามงกุฏฯ บางแห่งที่ค้นหาข้อมูลไม่พบ จะใช้คำว่า คเวสิตพฺพํ (พึงค้นหา)

“กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา ตณฺหาฉทนฉาทิตา
ปมตฺตา พนฺธนาพทฺธา มจฺฉาว กุมินามุเข
ชรามรณมเนฺวนฺติ วจฺโฉ ขีรปโกว มาตรํ.

ขุ. อุ. ๒๕.๖๔.๒๐๖

“เหล่าสัตว์ผู้มืดมนเพราะกาม ถูกตาข่ายตัณหาปกคลุมไว้ ถูกเครื่องมุงคือตัณหาปกปิดไว้ เป็นผู้ประมาทแล้ว ถูกเครื่องผูก[คือกามคุณ]ผูกไว้แล้ว ย่อมไปสู่ชราและมรณะเหมือนปลาที่ปากไซ เหมือนลูกโคที่ยังกินนมเดินไปตามแม่โค ฉะนั้น”

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินยปิฏก มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก มหาวคฺค
วิ. จูฬ.	วินยปิฏก จูฬวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก ปริวารวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที. สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ขุ. ปฏิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก
เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฎก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ.อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จูฬนิ. อ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ปฏิสํ. อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวิโนทนี
กงฺขา. ฎี.	กงฺขาวิตรณีฎีกา
กงฺขา. นวฎี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฎีกา
ที. ฎี.	ทีฆนิกาย ฎีกา
สี. ฎี.	สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฎีกา
ม. ฎี.	มชฺฌิมนิกาย ฎีกา
สํ. ฎี.	สํยุตฺตนิกาย ฎีกา
องฺ. ฎี.	องฺคุตฺตรนิกาย ฎีกา
วิสุทฺธิ. ฎี	วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสา
ขุทฺท. ฎี.	ขุทฺทสิกฺขาฎีกา

สารบัญ

นิทานกถาวรรณนา

๑. สังคหวารวรรณนา

๒. อุทเทสวารวรรณนา

๓. นิทเทสวารวรรณนา

๔. ปฏินิทเทสวารวรรณนา

สัมปาตวารวรรณนา

นยสมุฏฐานวารวรรณนา

สาสนปัฏฐานวารวรรณนา

เมตฺตมฺพุนา สโทโส จ　　　　ปรโทโส จ สมฺมติ
เมตฺตาเสเกน สพฺเพสุ　　　　สพฺพโตคฺคึ นิวารเย.

จตุรารักขะ. คาถา ๖๒

“ความโกรธของตนและของผู้อื่น ย่อมสงบด้วยน้ำคือเมตตา บุคคลพึงห้ามไฟคือความโกรธในที่ทุกสถาน ด้วยการประพรมน้ำเมตตาในสรรพสัตว์”

เนตติฎีกา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คันถารัมภกถาวรรณนา

(คำอธิบายคำเริ่มคัมภีร์)

การนอบน้อมพระรัตนตรัยในคำเริ่มต้นของคัมภีร์ มีประโยชน์เพื่อแสดงความบริสุทธิ์แห่งบ่อเกิดที่อาศัยของธรรมที่ตนจะพึงอธิบาย การแสดงดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อยังวิญญูชนให้เกิดความเคารพนับถือในการอธิบายธรรม การก่อให้เกิดความเคารพนับถือนั้นมีประโยชน์เพื่อให้สำเร็จประโยชน์สุขทั้งปวงแก่วิญญูชนเหล่านั้นด้วยการปฏิบัติชอบที่บุคคลพึงได้รับตามลำดับมีการเรียนและการทรงจำเป็นต้นโดยชอบ

อีกนัยหนึ่ง การกระทำความนอบน้อมพระรัตนตรัยในคัมภีร์อธิบายย่อมมี เพราะเป็นมงคล เป็นบุพกิจในการกระทำทั้งปวง เป็นความประพฤติโดยชอบของบัณฑิตทั้งหลายและถึงความเป็นทิฏฐานุคติแก่ชนเหล่าอื่นในอนาคตกาล

อีกนัยหนึ่ง การกระทำความนอบน้อมพระรัตนตรัยในคัมภีร์อธิบาย มีประโยชน์เพื่อก่อให้เกิดบุญโดยพิเศษในการบูชาสิ่งที่ควรบูชา บุญโดยพิเศษนั้นย่อมมีเพื่อเกื้อกูลกรรมอันเป็นเหตุแห่งสมบัติตามที่ตนได้รับแล้ว และเพื่อไม่ให้กรรมดังกล่าวเหี่ยวเฉาไปในระหว่างการเกื้อกูลนั้นมีประโยชน์เพื่อให้คัมภีร์อรรถกถาสำเร็จได้โดยปราศจากอันตราย อนึ่งท่านอาจารย์ [พระอรรถกถาจารย์] ประสงค์เอาประโยชน์สุดท้ายนี้นั่นแล ดังที่ท่านจักกล่าวต่อไปว่า วนฺทนาชนิตํ...ตสฺส เตชสา (ข้าพเจ้าได้กำจัดอุปสรรคในที่ทั้งปวง ด้วยเดชานุภาพแห่งบุญอันเกิดจากการนบไหว้พระรัตนตรัย)

โดยแท้จริงแล้ว การบูชาพระรัตนตรัยเป็นบุญอันใหญ่หลวงที่มีอานุภาพนับไม่ถ้วน เพราะเป็นบุญเขตอย่างยิ่ง ดังนั้น จึงสามารถกำจัดความเศร้าหมองทั้งหมดอันเป็นเหตุแห่งอันตรายในโลกสันนิวาสที่มีอุปสรรคจำนวนมาก และขัดขวางอุปสรรคมีภัยพิบัติเป็นต้นได้อีกด้วย สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

ปูชารเห ปูชยโต พุทฺเธ ยทิ ว สาวเก
ปปญฺจสมติกฺกนฺเต ติณฺณโสกปริทฺทเว.
เต ตาทิเส ปูชยโต นิพฺพุเต อกุโตภเย
น สกฺกา ปุญฺญํ สงฺขาตุํ อิเมตฺตมปิ เกนจิ.[๑]

"ผู้บูชาท่านที่ควรบูชา คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวก ผู้ล่วงพ้นกิเลสเครื่องขวางกั้น หมดโศก หมดปริเทวนา สงบระงับ ปลอดภัยโดยประการทั้งปวง ใครๆ ไม่สามารถจะคำนวณบุญของบุคคลนี้ว่า เขาได้บุญประมาณเท่านี้"

เย ภิกฺขเว พุทฺเธ ปสนฺนา, อคฺเค เต ปสนฺนา. อคฺเค โข ปน ปสนฺนานํ อคฺโค วิปาโก โหติ.[๒]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดเลื่อมใสแล้วในพระพุทธเจ้า บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าเป็นผู้เลื่อมใสแล้วในรัตนะอันยอดเยี่ยม ผลบุญอันยอดเยี่ยมย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสแล้วในรัตนะอันยอดเยี่ยม"

พุทฺโธติ กิตฺตยนฺตสฺส กาเย ภวติ ยา ปีติ
วรเมว หิ สา ปีติ กสิเณนปิ ชมฺพุทีปสฺส.[๓]

"ความปีติโสมนัสใดปรากฏในกายของบุคคลผู้กล่าวว่า พระพุทธเจ้า ความปีติโสมนัสนั้นประเสริฐกว่าทรัพย์สมบัติทั้งปวงในชมพูทวีป"

ธมฺโมติ กิตฺตยนฺตสฺส กาเย ภวติ ยา ปีติ
วรเมว หิ สา ปีติ กสิเณนปิ ชมฺพุทีปสฺส.[๔]

"ความปีติโสมนัสใดปรากฏในกายของบุคคลผู้กล่าวว่า พระธรรม ความปีติโสมนัสนั้นประเสริฐกว่าทรัพย์สมบัติทั้งปวงในชมพูทวีป"

สํโฆติ กิตฺตยนฺตสฺส กาเย ภวติ ยา ปีติ
วรเมว หิ สา ปีติ กสิเณนปิ ชมฺพุทีปสฺส.[๕]

"ความปีติโสมนัสใดปรากฏในกายของบุคคลผู้กล่าวว่า พระสงฆ์ ความปีติโสมนัสนั้นประเสริฐกว่าทรัพย์สมบัติทั้งปวงในชมพูทวีป"

ยสฺมึ มหานาม สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ, เนวสฺส ตสฺมึ สมเย ราค-ปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ, น โทสปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ, น โมหปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ.[๖]

"ดูกรเจ้ามหานาม เมื่อใด อริยสาวกย่อมหมั่นระลึกถึงตถาคต เมื่อนั้น จิตย่อมไม่ถูกราคะกลุ้มรุม ไม่ถูกโทสะกลุ้มรุม ไม่ถูกโมหะกลุ้มรุม"

อรญฺเญ รุกฺขมูเล วา สุญฺญาคาเรว ภิกฺขโว
อนุสฺสเรถ สมฺพุทฺธํ ภยํ ตุมฺหาก โน สิยา.[๗]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอเข้าไปอยู่ในป่าก็ดี อยู่โคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี เธอพึงหมั่นระลึกถึงพระสัมพุทธเจ้าแล้ว เธอจะไม่มีความกลัว"

โน เจ พุทฺธํ สเรยฺยาถ โลกเชฏฺฐํ นราสภํ
อถ ธมฺมํ สเรยฺยาถ นิยฺยานิกํ สุเทสิตํ.[๘]

"หากเธอไม่หมั่นระลึกถึงพระพุทธเจ้า ผู้ยิ่งใหญ่ของชาวโลก เป็นนรชนผู้ประเสริฐ เธอก็พึงหมั่นระลึกถึงพระธรรมที่เราแสดงดีแล้ว เป็นทางหลุดพ้นจากสังสารวัฏ"

โน เจ ธมฺมํ สเรยฺยาถ นิยฺยานิกํ สุเทสิตํ.
อถ สํฆํ สเรยฺยาถ ปุญฺญกฺเขตฺตํ อนุตฺตรํ.[๙]

"หากพวกเธอไม่หมั่นระลึกถึงพระธรรมที่เราแสดงดีแล้ว เป็นทางหลุดพ้นจากสังสารวัฏ เธอก็พึงหมั่นระลึกถึงพระสงฆ์ผู้เป็นนาบุญอันประเสริฐ"

เอวํ พุทฺธํ สรนฺตานํ ธมฺมํ สํฆญฺจ ภิกฺขโว
ภยํ วา ฉมฺภิตตฺตํ วา โลมหํโส น เหสฺสติ.[๑๐]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอหมั่นระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์อย่างนี้แล้ว ความกลัวก็ดี ความหวาดหวั่นก็ดี หรือความขนลุกขนพองก็ดี จะไม่ปรากฏเลย"

ในคำเริ่มต้นแห่งคัมภีร์นั้น ท่าน[พระอรรถกถาจารย์]กล่าวคาถาสามบทว่า มหา-การุณิกํ เป็นต้น เพื่อแสดงว่าพระรัตนตรัยที่ตนประสงค์จะนอบน้อมนั้นประกอบด้วยคุณสมบัติโดยพิเศษ ที่จริงแล้วความสมควรแก่ความนอบน้อมย่อมมีได้เพราะประกอบด้วยคุณสมบัติโดยพิเศษ และความนอบน้อมที่กระทำในสิ่งที่ควรนอบน้อมย่อมยังประโยชน์ตามที่มุ่งหวังไว้ให้สำเร็จได้

ในเรื่องนั้น เนตติปกรณ์ที่ท่านใคร่จะอธิบายความนั้นมีที่อาศัยคือพระอภิธรรมเป็นพิเศษ และแสดงความเป็นไปของพระอภิธรรมนั้นโดยประการอันวิจิตร ขยายความว่า สุตตันตเทศนามิใช่มีกรุณาเป็นประธานเหมือนวินยเทศนา ทั้งมิใช่มีปัญญาเป็นประธานเหมือนอภิธรรมเทศนา แต่มีกรุณาและปัญญาเป็นประธาน ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มหาการุณิกํ นาถํ (ข้าพเจ้าขอนมัสการพระนาถะผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง) เป็นต้น เพื่อสรรเสริญพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอันแสดงเทศนาพิเศษที่มีกรุณาและปัญญาทั้งสองนั้นเป็นประธานก่อน เพราะรัตนะที่เหลือมีพุทธรัตนะเป็นมูลเหตุ

ในคาถานั้น **กรุณา** คือ สภาวะนำออก หมายความว่า นำความทุกข์ของผู้อื่นออกไป

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะเบียดเบียน หมายความว่า เบียดเบียนผู้มีความกรุณาในเมื่อผู้อื่นเป็นทุกข์

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะกระทำความหวั่นไหว หมายความว่า กระทำความลำบากใจแก่สัตบุรุษทั้งหลายในเมื่อผู้อื่นเป็นทุกข์

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะปิดกั้นสุขที่ได้ชื่อว่า ก หมายความว่า ปิดกั้น คือ เบียดเบียนสุขของผู้มีความกรุณา เพราะไม่มองหาสุขแก่ตน โดยแท้จริงแล้ว กรุณานี้มีลักษณะต้องการจะกำจัดทุกข์ของผู้อื่น

อีกนัยหนึ่ง **กรุณา** คือ สภาวะที่ถูกแผ่ไปในบุคคลผู้เป็นทุกข์

[คำว่า กรุณา มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- สภาวะนำความทุกข์ของผู้อื่นออกไป = กิรตีติ กรุณา (กิร ธาตุ วิกฺเขเป = นำออก + อุณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย แปลง อิ ของ กิ เป็น อ)

- สภาวะเบียดเบียนผู้มีความกรุณา = กิณาตีติ กรุณา (กิ ธาตุ หึสายํ = เบียดเบียน + อุณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย ลง รฺ อักษรเป็นอาคม)

- สภาวะกระทำความลำบากใจแก่สัตบุรุษทั้งหลาย = กมฺปนํ กโรตีติ กรุณา (กร ธาตุ กรเณ = กระทำ + อุณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- สภาวะปิดกั้นสุขของผู้มีความกรุณา = กํ สุขํ รุนฺธตีติ กรุณา (ก บทหน้า + รุธ ธาตุ อาวรเณ = ปิดกั้น + อุณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย ลบพยัญชนะที่สุดธาตุ คือ ธฺ)

- สภาวะที่ถูกแผ่ไปในบุคคลผู้เป็นทุกข์ = กิริยติ ทุกฺขิเตสุ ปสาริยตีติ กรุณา (กิร ธาตุ ปสารเณ = แผ่ไป + อุณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย แปลง อิ ของ กิ เป็น อ)]

คำว่า **การุณิกะ** คือ ผู้ประกอบในความกรุณา ดังคำว่า โทวาริโก (ผู้ประกอบในประตู = นายทวารบาล) [คือ ลง ณิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต]

อุปมาว่า บุรุษผู้เลี้ยงชีพเนื่องด้วยประตู เมื่อดำเนินไปในที่อื่นจากประตู ก็จัดเป็นผู้ประกอบในประตู เพราะความเป็นไปไม่ล่วงพ้นประตู ย่อมได้ชื่อว่า โทวาริกะ (ผู้ประกอบในประตู) ฉันใด พระผู้มีพระภาคแม้ดำเนินไปในการอยู่อย่างอื่นโดยเนื่องด้วยเมตตาเป็นต้นนอกจากการอยู่ด้วยกรุณา ก็จัดเป็นผู้ประกอบในกรุณา เพราะความเป็นไปไม่ล่วงพ้นกรุณา ย่อมได้ชื่อว่า การุณิกะ (ผู้ประกอบในกรุณา) ฉันนั้น ความจริงแล้วพระโลกนาถทั้งหลาย

ย่อมดำรงอยู่เพื่อประโยชน์เกื้อกูลชาวโลกเริ่มตั้งแต่เสด็จออกมหาภิเนกษกรมณ์จนถึงการเสด็จดับขันธปรินิพพานโดยแท้

คำว่า มหาการุณิกะ คือ ผู้ประกอบในกรุณาที่ใหญ่หลวง แม้ความยิ่งใหญ่แห่งพระผู้มีพระภาคจะมีอยู่โดยเนื่องด้วยคุณธรรมอื่นจากนั้น พึงทราบว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ยิ่งใหญ่ในเรื่องนี้โดยเนื่องด้วยกรุณา เพราะกล่าวไว้ใกล้กับคำว่า การุณิก ดังคำว่า มหา-เวยฺยากรโณ (นักไวยากรณ์ผู้ยิ่งใหญ่) เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวถึงกรุณาอันใหญ่หลวงของพระศาสดาโดยปุคคลาธิฏฐานด้วยคำว่า มหาการุณิโก (ผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง) นี้

[คำว่า เอวญฺจ กตฺวา เป็นกลุ่มนิบาตที่เรียกว่า นิปาตสมุทายะ ซึ่งมาจาก เอวํ + จ + กตฺวา ประกอบรวมเป็นศัพท์เดียว อีกนัยหนึ่ง เป็นนิบาตศัพท์เดียว ใช้ในความหมายว่า อิมินา การเณน (เพราะเหตุนี้) ใช้เหมือน อิติ หรือ ตสฺมา ที่เป็นคำแสดงเหตุ ดังคัมภีร์มณิสารมัญชูสากล่าวว่า

เอวญฺจ กตฺวาติ นิปาตสมุทาโย เอโก วา นิปาโต อิมินา การเณนาติ อตฺเถ ปวตฺตติ.[๑๑]

“คำว่า เอวญฺจ กตฺวา เป็นกลุ่มนิบาต หรือเป็นนิบาตศัพท์เดียว ย่อมเป็นไปในความหมายว่า เพราะเหตุนี้”

หลักการใช้ เอวญฺจ กตฺวา มี ๒ อย่าง คือ ใช้เพื่ออ้างอิงหลักฐานจากคัมภีร์อื่น (สาธก) หรือใช้เพื่อแสดงผลพลอยได้จากข้อความที่ผ่านมาแล้ว (ลัทธคุณะ) ในที่นี้แสดงลัทธคุณะว่าท่านกล่าวถึงพระพุทธคุณคือกรุณาอันใหญ่หลวงโดยปุคคลาธิฏฐานด้วยคำว่า มหาการุณิโก]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า การุณิกะ คือ ผู้ควร[กระทำ]กรุณา กล่าวคือ ความเป็นไปด้วยกรุณา หมายความว่า ความดำเนินไปด้วยกรุณา เพราะเป็นผู้ยังประโยชน์ให้สำเร็จแท้จริงแล้ว ความเป็นผู้ต้องการแสวงหาประโยชน์เกื้อกูลย่อมมีแก่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงทราบประโยชน์และวิธีได้รับประโยชน์ของเหล่าสัตว์โดยสิ้นเชิงด้วยพระสัพพัญญุตญาณ และทรงไม่เกียจคร้านในประโยชน์และวิธีได้รับประโยชน์เหล่านั้น แต่ความเป็นผู้ต้องการแสวงหาประโยชน์เกื้อกูลย่อมไม่มีแก่บุคคลเหล่าอื่น

[คำว่า สตฺถิกา มาจาก ส (เป็นไป, มี) + อตฺถ (ต้องการ) ลง ก ปัจจัย แล้วแปลง อ เป็น อิ ดังคำว่า ปาปิกา]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **การุณิกะ** คือ ผู้มีกรุณา กล่าวคือ ความเป็นไปด้วยกรุณาเป็นปกติ ความจริงแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีกรุณาเป็นสภาพ คือ มีกรุณาเป็นปกติ เหมือนปฐวีธาตุที่มีสภาวะแข็งและผัสสะที่มีสภาวะกระทบ เป็นต้น คำที่เหลือเหมือนนัยก่อน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **มหากรุณา** คือ กรุณาอันใหญ่หลวง เพราะมีอารมณ์ อานุภาพและผลอันใหญ่หลวง อธิบายความได้ว่า ความกรุณาของพระผู้มีพระภาคย่อมดำเนินไปในเหล่าสัตว์ทั้งหมดไม่มีเหลือ และดำเนินไปโดยไม่เสมอเหมือนบุคคลอื่น อีกทั้งให้สำเร็จประโยชน์สุขแก่เหล่าสัตว์เป็นอันมากซึ่งจำแนกเป็นประโยชน์ในปัจจุบัน เป็นต้น

คำว่า **มหาการุณิกะ** คือ ผู้ประกอบในกรุณาอันใหญ่หลวง [ข้าพเจ้าขอนมัสการพระนาถะ]ผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง

คำที่เหลือทั้งหมดพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

อนึ่ง พึงทราบความสำเร็จแห่งศัพท์ในเรื่องนี้เหมือนคำว่า มาคธิก เป็นต้น

[คำว่า มาคธิก ลง ณิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า มคเธสุ นิยุตฺโต มาคธิโก (ผู้ประกอบในแคว้นมคธ) คำว่า มหาการุณิก ก็เช่นเดียวกัน

คำว่า มหาการุณิก มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- ผู้ประกอบในกรุณาที่ใหญ่หลวง = กรุณาย นิยุตฺโตติ การุณิโก, มหนฺโต การุณิโกติ มหาการุณิโก
- ผู้ควร[กระทำ]กรุณาอันใหญ่หลวง = กรุณํ อรหตีติ การุณิโก, มหนฺโต การุณิโกติ มหาการุณิโก
- ผู้มีกรุณาเป็นปกติอันใหญ่หลวง = กรุณา สีลํ เอตสฺสาติ การุณิโก, มหนฺโต การุณิโกติ มหาการุณิโก
- ผู้ประกอบในกรุณาอันใหญ่หลวง = มหตี กรุณาติ มหากรุณา, มหากรุณาย นิยุตฺโตติ มหาการุณิโก]

คำว่า **นาถะ** คือ ผู้ปรารถนา หมายความว่า ต้องการประโยชน์สุขแก่เวไนยชนทั้งหลาย

อนึ่ง พึงทราบความปรารถนาประโยชน์สุขในเรื่องนี้โดยเนื่องด้วยการเจริญเมตตา มิใช่เนื่องด้วยการเจริญกรุณา เพราะกล่าวไว้แล้วในบทแรก

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **นาถะ** คือ ผู้เผาผลาญความหายนะคือกิเลสที่มีอยู่ในเวไนยชน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **นาถะ** คือ ผู้อ้อนวอน หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงอ้อนวอนให้เหล่าสัตว์ปฏิบัติสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลนั้นๆ ทรงเป็นผู้อันพระมหากรุณาให้อุตสาหะแล้ว ย่อมแนะนำเหล่าสัตว์ในข้อปฏิบัตินั้นด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

สาธุ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเลน กาลํ อตฺตสมฺปตฺตึ ปจฺจเวกฺขิตา.[๑๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นการดี ภิกษุพึงเป็นผู้พิจารณาความสมบูรณ์แห่งตนในบางคราว”

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคผู้ทรงยิ่งใหญ่ได้ชื่อว่า นาถะ เพราะถึงพร้อมด้วยความเป็นใหญ่แห่งจิตอย่างยิ่ง หรือเพราะทรงครอบงำปวงชนด้วยศีลคุณเป็นต้น

[คำว่า นาถ มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- ผู้ปรารถนาประโยชน์สุขแก่เวไนยชนทั้งหลาย = เวเนยฺยานํ หิตสุขํ นาถตีติ นาโถ (นาถ ธาตุ อาสีสเน = ปรารถนา + อ ปัจจัย)
- ผู้เผาผลาญความหายนะคือกิเลสที่มีอยู่ในเวไนยชน = นาถติ เวเนยฺยคตํ กิเลสพฺยสนํ อุปตาเปตีติ นาโถ (นาถ ธาตุ อุปตาเป = ให้เร่าร้อน + อ ปัจจัย)
- ผู้อ้อนวอนให้เหล่าสัตว์ปฏิบัติสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล = นาถติ สตฺตานํ ตํ ตํ หิตปฺปฏิปตฺตึ ยาจตีติ นาโถ (นาถ ธาตุ ยาจเน = อ้อนวอน + อ ปัจจัย)
- ผู้ถึงพร้อมด้วยความเป็นใหญ่แห่งจิตอย่างยิ่ง (ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือศัพท์ที่มิได้สำเร็จด้วยรากศัพท์ตามสูตรทางไวยากรณ์)
- ผู้ครอบงำปวงชนด้วยศีลคุณเป็นต้น = (ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ ศัพท์ที่มิได้สำเร็จด้วยรากศัพท์ตามสูตรทางไวยากรณ์)

คำว่า เมตฺตายน (การแผ่เมตตา), กรุณายน (การแผ่กรุณา) มาจาก เมตฺตา หรือ กรุณา ศัพท์ + อาย ปัจจัยในอรรถว่า กระทำ + ยุ ปัจจัย ลง อาย ปัจจัยในอรรถว่า กระทำ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๐) ว่า สทฺทาทีนิ กโรติ (ลง อาย ปัจจัยท้าย สทฺท ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ทำเสียง เป็นต้น) เช่น

- สทฺทายติ (ย่อมกระทำเสียง, ส่งเสียง)
- เวรายติ (ย่อมกระทำเวร, จองเวร)
- กลหายติ (ย่อมกระทำการวิวาท)
- เมตฺตายติ (ย่อมกระทำเมตตา, แผ่เมตตา)
- กรุณายติ (ย่อมกระทำกรุณา, เจริญกรุณา)
- มุทิตายติ (ย่อมกระทำมุทิตา, เจริญมุทิตา)
- อุเปกฺขายติ (ย่อมกระทำอุเบกขา, เจริญอุเบกขา)
- กุกฺกุจฺจายติ (ย่อมกระทำความเดือดร้อนใจ)
- ปิยายติ (ย่อมกระทำความรัก)]

คำว่า เญยยะ คือ เญยยธรรมที่บุคคลพึงทราบ หมายถึง สังขตธรรมทั้งหมดที่ต่างกันโดยจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น และอสังขตธรรม

ชื่อว่า **สาคร** เพราะเป็นสถานที่ผุดๆ โผล่ๆ ความหมายก็คือ กระทำให้ผู้ตกไปผลุบๆ โผล่ๆ ด้วยความกว้างลึกของตน

อนึ่ง พึงทราบความสำเร็จแห่ง สํ ศัพท์ในคำนี้ด้วยนิรุตตินัย ดังคำว่า สาภาโว (ความปรารถนายิ่ง), สาราโค (ความกำหนัดยิ่ง) เป็นต้น

[คำว่า สาภาโว ตัดบทเป็น สํ + ภาโว และ สาราโค ตัดบทเป็น สํ + ราโค ท่านกล่าวว่าให้สำเร็จรูป สํ เป็น สา ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรไวยากรณ์กำกับ ด้วยการลบนิคคหิต แล้วทีฆะ อ ใน ส เป็น สา อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๔) กล่าวว่าให้ลบนิคคหิตด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ (นิคคหิตย่อมถึงการลบและอื่นๆ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง) แล้วทีฆะ อ เป็น อา ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ (การพฤทธิ์ การลบ

การลงอาคม การวิการ การทีฆะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง และท้ายในบางแห่ง)]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สงฺครณฏฺเฐน (เพราะเป็นสถานที่หมายรู้) แปลว่า เพราะเป็นสถานที่กระทำความหมายรู้ ความหมายก็คือ ย่อมเป็นเหมือนกระทำความหมายรู้โดยชาวโลกว่า ฝั่งนี้เป็นขอบเขตของเรา เราไม่ล่วงพ้นฝั่งนี้ เพราะมีสภาพดำรงอยู่เสมอ

อีกนัยหนึ่ง **สาคร** คือ สถานที่ไหลไปรอบด้านด้วยน้ำ โดยแท้จริงแล้ว มหาสมุทรเคลื่อนจากที่นั่นที่นี่แล้วทำโลกธาตุทั้งหมดให้เป็นห้วงน้ำเดียวในเวลาตั้งกัป

[คำว่า สมนฺตโต ในประโยคนี้ไข ส ว่า แปลง สมนฺต เป็น ส ส่วนคำว่า สนฺทนํ ไขอรรถของ คล ธาตุใน สาคร ว่ามีอรรถว่า ไหล มีการแปลง ล เป็น ร]

ชาวโลก [วรรณกรรมฝ่ายสันสกฤต] กล่าวว่า **สาคร** คือ สถานที่ซึ่งถูกทำให้เกิดขึ้นคือขุดโดยพระราชโอรสชื่อว่าสาครของพระราชาพระนามว่าสาคร หมายถึง สถานที่ในมหาสมุทรทางทิศตะวันออก แม้มหาสมุทรทั้งหมดก็เรียกเหมือนอย่างนั้นด้วยการยกขึ้นกล่าว เพราะเนื่องด้วยมหาสมุทรทางทิศตะวันออกนั้น

[คำว่า สาคร มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สถานที่ผลุบๆ โผล่ๆ = สงฺครติ สํสีทนํ นิมฺมุชฺชนํ กโรตีติ สาคโร (สํ บทหน้า + คร ธาตุ = ผลุบๆ โผล่ๆ + อ ปัจจัย)

- สถานที่หมายรู้ = สงฺครติ สงฺเกตํ กโรตีติ สาคโร (สํ บทหน้า + คร ธาตุ = หมายรู้ + อ ปัจจัย)

- สถานที่ไหลไปรอบด้านด้วยน้ำ = สงฺครณํ สมนฺตโต คลนํ สนฺทนํ อุทเกน กโรตีติ สาคโร (สมนฺต ศัพท์ + คล ธาตุ = ไหลไป + อ ปัจจัย แปลง สมนฺต เป็น ส ทีฆะ อ ใน ส เป็น อา และแปลง ล เป็น ร)

- สถานที่ซึ่งถูกทำให้เกิดขึ้นโดยพระราชโอรสชื่อว่าสาคร = ปุตฺเตหิ สาคเรหิ นิพฺพตฺติโตติ สาคโร (สาคร ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน นิพฺพตฺติต ตัทธิต)]

ชื่อว่า สาคร เพราะเป็นเช่นกับสาคร

คำว่า เญยยสาคระ หมายถึง สาครคือเญยยธรรม

อนึ่ง พึงทราบความเสมอกันในเรื่องนี้ด้วยความไพศาล ข้ามได้ยาก ลุ่มลึก และไม่มีกาลเบื้องต้น

คำอุปมาในที่นี้เป็นการเปรียบอย่างทราม เพราะความไพศาลยิ่งนักของเญยยธรรมเป็นไปเพราะแผ่ไปสู่โลกธาตุไม่มีประมาณ และความข้ามได้ยาก ลุ่มลึก และปราศจากกาลเบื้องต้นย่อมเป็นไปเพราะเป็นสิ่งที่สัพพัญญุตญาณเท่านั้นพึงข้ามได้ ความไพศาลเป็นต้นของมหาสมุทรนอกนี้หามีไม่ เพราะมีขอบเขตที่บุคคลกำหนดได้, แม้เดียรถีย์นอกศาสนาผู้มิได้ปราศจากราคะแล้วก็ข้ามพ้นได้โดยชั่วขณะ, มีความลึกที่บุคคลกำหนดนับได้ และมีกาลเวลาที่นับได้

[ในต้นฉบับคัมภีร์ฎีกามีรูปว่า พาหิรกวีตราเคหิปิ ตามนัยนี้แปลว่า แม้ผู้ปราศจากราคะแล้วนอกพระศาสนา แต่ควรมีรูปว่า พาหิรอวีตราเคหิปิ (แม้เดียรถีย์นอกศาสนาผู้มิได้ปราศจากราคะแล้ว) จึงจะเหมาะสมกับเนื้อหาในเรื่องนี้]

คำว่า เญยยสาครปารคู คือ ผู้ถึงฝั่งคือที่สุดแห่งสาครคือเญยยธรรม [ข้าพเจ้าขอนมัสการพระนาถะผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง] ทรงถึงฝั่งแห่งสาครคือเญยยธรรมพระองค์นั้น

อนึ่ง การถึง[ฝั่ง]ในเรื่องนี้ เป็นการถึงด้วยญาณ มิใช่อย่างอื่น เพราะกล่าวว่า เญยยธรรม

ญาณข้างต้นมี ๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นญาณใคร่ครวญและญาณแทงตลอด

เช่นเดียวกันนี้ มี ๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นญาณที่เป็นเหตุและญาณที่เป็นผล

ญาณใคร่ครวญ คือ ญาณของพระผู้มีพระภาคที่ดำรงอยู่ด้วยการเจริญกรุณาโดยนัยว่า กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน[๑๓] (ชาวโลกนี้ถึงความทุกข์หนอ) เป็นต้น แล้วพิจารณาสังขารอันทรามโดยประการต่างๆ ได้หยั่งลงสู่สาครคือเญยยธรรมโดยมี ๓๖ แสนโกฏิขณะเป็นประธาน บรรลุฝั่งที่สุดแห่งสาครคือเญยยธรรมนั้น [ญาณดังกล่าว]ได้ชื่อว่า มหาวชิรญาณ

ญาณแทงตลอด คือ อาสวักขยญาณอันเป็นปทัฏฐานแก่สัพพัญญุตญาณ และสัพพัญญุตญาณอันมีอาสวักขยญาณเป็นปทัฏฐาน ซึ่งได้ชื่อว่า มหาโพธิญาณ

อนึ่ง การถึงฝั่งแห่งสาครคือเญยยธรรม พึงทราบว่ามีได้ด้วยการสำเร็จหน้าที่และด้วยความสามารถ

นอกจากนั้น **ญาณที่เป็นเหตุ** คือ สัมมสนญาณตามที่กล่าวไว้แล้ว

ญาณที่เป็นผล คือ ญาณอื่นนอกจากนี้ [ปฏิเวธญาณ]

อีกนัยหนึ่ง **ญาณที่เป็นเหตุ** คือ อาสวักขยญาณพร้อมด้วยสัมมสนญาณ

ญาณที่เป็นผล คือ สัพพัญญุตญาณ เพราะเป็นอานิสงส์ของอาสวักขยญาณพร้อมด้วยสัมมสนญาณนั้น

คำว่า วนฺเท แปลว่า ขอนมัสการ หรือแปลว่า ขอสรรเสริญ

นัยอันมีประเภทต่างๆ ของพระธรรมเทศนานั้น มีสภาพละเอียด เพราะเป็นสิ่งที่ลึกซึ้ง, มีสภาพลุ่มลึก เพราะเป็นสิ่งที่ผู้ที่มิได้สั่งสมปัญญาบารมีไม่อาจหยั่งลงได้ และมีสภาพวิจิตร เพราะจำแนกเป็นเอกัตตนัยและนันทิยาวัฏฏนัย เป็นต้น ดังนั้น พระธรรมเทศนาจึงได้ชื่อว่า นิปุณคัมภีรวิจิตตนยะ

คำว่า นิปุณคัมภีรวิจิตตนยเทสนะ คือ อันมีนัยวิจิตรละเอียดลุ่มลึก [ทรงแสดงพระธรรมเทศนา]อันมีนัยวิจิตรละเอียดลุ่มลึกนั้น

คำว่า นัย คือ วิธีที่ขจัด[ความสงสัย] หมายถึง ความเป็นไปแห่งพระบาลี

อนึ่ง นัยนั้นละเอียดโดยเนื้อความตามนัยที่กล่าวมาแล้ว, ลุ่มลึกโดยศัพท์และอรรถ และวิจิตรโดยประการต่างๆ โดยความเป็นไปแห่งนัยสังเขป นัยพิสดาร และอนุโลมนัย เป็นต้น ซึ่งอธิบายได้ว่า ความเป็นไปแห่งพระบาลีมีประการต่างๆ โดยจำแนกเป็น

- [มูล]บัญญัติและอนุบัญญัติ เป็นต้น
- ความเป็นฝ่ายสังกิเลส ความเป็นฝ่ายโลกิยะ และความผสมฝ่ายทั้งสองนั้น เป็นต้น
- กุศล, ขันธ์, สังคหะ, สมยวิมุตตะ, ฐปนา, กุศลมูล และติกปัฏฐาน เป็นต้น

ในเรื่องนั้น การสรรเสริญพระผู้มีพระภาค พึงทราบว่ามี ๒ ลักษณะ คือ ความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตน และการประพฤติประโยชน์แก่ผู้อื่น

ความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตน พึงทราบด้วยการบรรลุอนาวรณญาณ (สัพพัญญุต-ญาณ) และการกำจัดกิเลสทั้งหมดอย่างยิ่งพร้อมด้วยความคุ้นเคย

การประพฤติประโยชน์แก่ผู้อื่น พึงทราบด้วยการแสดงธรรมที่นำออกจากทุกข์ทั้งมวลของพระองค์ผู้มีจิตไม่เพ่งลาภและสักการะเป็นต้น, ด้วยความมีอัธยาศัยเกื้อกูลเสมอแม้แก่ผู้ประทุษร้าย และด้วยการรอคอยเวลาสุกงอมแห่งญาณ[ของผู้ที่มีญาณยังไม่สุกงอม]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตนทั้งสองอย่างตามที่กล่าวประเภทไว้แล้ว และการประพฤติประโยชน์แก่ผู้อื่นที่มี ๒ ประการโดยความเพียรและอัธยาศัย

ถามว่า : ท่านแสดงไว้อย่างไร

ตอบว่า : ท่านแสดงไว้ดังนี้ คือ

- คำว่า มหาการุณิกํ (ผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง) แสดงการประพฤติประโยชน์แก่ผู้อื่นโดยอัธยาศัย

- คำว่า นิปุณวิจิตฺตยเทสนํ (พระธรรมเทศนาอันมีนัยวิจิตรละเอียดลุ่มลึก) แสดงการประพฤติประโยชน์แก่ผู้อื่นโดยความเพียร

- คำว่า นาถํ (พระนาถะ) แสดงการประพฤติประโยชน์แก่ผู้อื่นของพระผู้มี-พระภาคโดยฝ่ายทั้งสอง เพราะกล่าวถึงกรุณากิจ

- คำว่า เญยฺยสาครปารคุํ (ทรงถึงฝั่งแห่งสาครคือเญยยธรรม) แสดงความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตนอย่างยิ่ง เพราะกล่าวถึงญาณกิจอันยิ่งยวด

[ในคัมภีร์ฎีกามีข้อความว่า ปฏิวิรุทฺเธสุปิ นิจฺจํ หิตชฺฌาสยญาณปริปากกาลาคมนโต จ (ด้วยความมีอัธยาศัยเกื้อกูลเสมอและการรอคอยเวลาสุกงอมแห่งญาณของผู้ประทุษร้าย) แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า ปฏิวิรุทฺเธสุปิ นิจฺจํ หิตชฺฌาสยโต ญาณปริปากกาลาคมนโต จ (ด้วยความมีอัธยาศัยเกื้อกูลเสมอแม้แก่ผู้ประทุษร้าย และด้วยการรอคอยเวลาสุกงอมแห่งญาณ[ของผู้ที่มีญาณยังไม่สุกงอม]) จึงจะถูกต้อง แม้คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีก็มีข้อความว่า

ตตฺถ เทวทตฺตาทีสุ วิโรธิสตฺเตสุปิ นิจฺจํ หิตชฺฌาสยตา, อปริปากคตินฺทฺริยานํ อินฺทฺริยปริปากกาลาคมนญฺจ อาสโย นาม.[๑๔]

"ในเรื่องนั้น อัธยาศัย คือ ความมีอัธยาศัยเกื้อกูลเสมอแม้ในเหล่าสัตว์ผู้ประทุษร้ายมีพระเทวทัตเป็นต้น และการรอคอยเวลาสุกงอมแห่งอินทรีย์ของผู้ที่มีอินทรีย์ยังไม่สุกงอม"]

อีกนัยหนึ่ง การสรรเสริญพระผู้มีพระภาคพึงทราบโดยลักษณะ ๓ คือ เหตุ ผล และการเกื้อกูล

เหตุ คือ พระมหากรุณา แสดงไว้โดยตรงด้วยบทแรก

ผลมี ๔ อย่าง คือ ญาณสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยญาณ) ปหานสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการละ) อานุภาวสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยอานุภาพ) และรูปกายสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยรูปกาย)

ญาณสัมปทาและปหานสัมปทาที่เป็นประธานในสัมปทาเหล่านั้น ท่านแสดงไว้ด้วยบทว่า เญยฺยสาครปารคุํ (ทรงถึงฝั่งแห่งสาครคือเญยยธรรม) เพราะเมื่อแสดงประธานไว้ก็เป็นอันแสดงทั้งสองอย่างอื่น เพราะมีแยกกันไม่ได้ ความจริงแล้วสิริแห่งธรรมกายของพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่เป็นไปในกาลไหนๆ โดยปราศจากความถึงพร้อมด้วยอานุภาพและรูปกาย

การเกื้อกูลเป็นการแสดงวิมุตติธรรมโดยมียาน ๓ [ไตรลักษณ์] เป็นหลัก โดยกระทำอย่างต่อเนื่องไม่เป็นภายนอก ท่านแสดงไว้ด้วยบททั้งสองว่า นาถํ (พระนาถะ) และ นิปุณคมฺภีรวิจิตฺตนยเทสนํ (ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอันมีนัยวิจิตรละเอียดลุ่มลึก)

ในเรื่องนั้น คำว่า มหาการุณิกํ (ผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง) นี้ แสดงมูลเหตุของสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะพระผู้มีพระภาคผู้มีพระหทัยอันมหากรุณาท้วงติงแล้วได้กระทำความตั้งใจเพื่อยกเหล่าสัตว์ขึ้นจากเปลือกตมคือสงสาร ได้บำเพ็ญบารมีตามลำดับ จึงบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม ดังนั้น กรุณาจึงเป็นมูลเหตุของสัมมาสัมโพธิญาณ

คำว่า เญยฺยสาครปารคุํ (ทรงถึงฝั่งแห่งสาครคือเญยยธรรม) แสดงสัมมาสัมโพธิญาณพร้อมด้วยข้อปฏิบัติเบื้องต้น โดยแท้จริงแล้ว มรรคญาณที่เป็นปทัฏฐานแก่อนาวรณญาณ และอนาวรณญาณที่มีมรรคญาณเป็นปทัฏฐานได้ชื่อว่า สัมมาสัมโพธิญาณ

อนึ่ง สัมมสนญาณที่ได้กล่าวประเภทไว้แล้วพร้อมด้วยปัญญาบารมี เป็นปฏิปทาเบื้องต้นของสัมมาสัมโพธิญาณนั้น เพราะทางสายกลางที่บรรลุความยิ่งยวดอันปราศจากที่สุดโต่งสองอย่างอันได้แก่ ความหดหู่และความฟุ้งซ่าน ความหยุดยั้งและความขวนขวาย, ความขวนขวายในกามสุขและความขวนขวายในการเบียดเบียนตน พร้อมทั้งสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ เป็นต้น ย่อมบรรลุความไพบูลย์แห่งภาวนาด้วยอานุภาพแห่งสัมมาสัมโพธิญาณนั้น

คำว่า นาถํ (พระนาถะ) นี้ แสดงผลของสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะกล่าวถึงความเป็นผู้นำของโลกสาม

กล่าวโดยพิสดารว่า พระผู้มีพระภาคผู้ประเสริฐกว่าชาวโลกทั้งมวลได้ชื่อว่า นาถะ เพราะเป็นผู้เกื้อกูลอย่างยิ่งแก่ชาวโลกพร้อมทั้งมนุษย์และเทวดาด้วยความถึงพร้อมแห่งความเพียรอันยิ่งยวดที่มุ่งขจัดโทษทั้งหมด ซึ่งมีการบำเพ็ญประโยชน์สุขทั้งมวลเป็นหลัก, เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยคุณพิเศษนับไม่ถ้วนไม่มีผู้ใดเปรียบ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งความเคารพนอบน้อมอันสูงสุดของเหล่าสัตว์หาประมาณมิได้ในโลกธาตุอันหาประมาณมิได้

คำว่า นิปุณคมฺภีรวิจิตฺตนยเทสนํ (ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอันมีนัยวิจิตรละเอียดลุ่มลึก) นี้ แสดงประโยชน์ของสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะพระผู้มีพระภาคทรงปรารถนาสัมมาสัมโพธิญาณเพื่อยังเหล่าสัตว์ให้ข้ามพ้นจากมหาสมุทรแห่งสงสาร และการยังเหล่าสัตว์ให้ข้ามพ้นไปนั้นย่อมสำเร็จด้วยความถึงพร้อมแห่งเทศนาตามที่กล่าวไว้แล้ว เพราะมีร่วมกันเสมอ

คำดังกล่าวแสดงปฏิปทาที่เกื้อกูลบุคคลอื่นอย่างยิ่งของพระผู้มีพระภาค คำอื่นแสดงความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตน ดังนั้น คำทั้งสองนั้นจึงแสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงเป็นบุคคลที่ ๔ ในบุคคล ๔ จำพวก คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน เป็นต้น และด้วยการแสดงอย่างนั้น ท่านได้แสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงเป็นทักขิไณยบุคคลอันยอดเยี่ยม เป็นผู้ควรกราบไหว้บูชาอันสูงสุด และกิริยากราบไหว้ของตนเป็นไปในบุญเขต

[บุคคล ๔ จำพวกพบในฉวาลาตสูตรของอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต[๑๕] คือ

๑. ผู้ไม่บำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น

๒. ผู้บำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่น แต่ไม่บำเพ็ญประโยชน์ตน

๓. ผู้บำเพ็ญประโยชน์ตน แต่ไม่บำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่น

๔. ผู้บำเพ็ญทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำว่า มหาการุณิกํ (ผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง) แสดงพระกรุณาอันใหญ่หลวงของพระผู้มีพระภาค ฉันใด คำว่า เญยฺยสาครปารคุํ (ทรงถึงฝั่งแห่งสาครคือเญยยธรรม) นี้ก็แสดงพระปัญญาอันใหญ่หลวง ฉันนั้น

ในเรื่องนั้น คำว่า กรุณา แสดงความถึงพร้อมด้วยโลกิยคุณทั้งปวงของพระผู้มีพระภาค เพราะกล่าวถึงคุณเฉพาะที่ถึงความไพบูลย์ในโลกิยคุณทั้งหลาย

คำว่า ปญฺญา แสดงความถึงพร้อมด้วยโลกุตตรคุณทั้งปวง เพราะกล่าวถึงมรรคญาณอันเป็นปทัฏฐานแก่สัพพัญญุตญาณ

อนึ่ง คำว่า นาถ ย่อมแสดงข้อความที่สำเร็จด้วยการกล่าวคำทั้งสองนั้น

คำว่า กรุณา แสดงการเข้าไปหาโดยปราศจากความเศร้าหมอง[ด้วยการหวังลาภและสักการะ]

คำว่า ปญฺญา แสดงการหลีกออก[โดยไม่ยึดติดในบุคคล]

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงการดำเนินไปของพระผู้มีพระภาคตามสมควรแก่ชื่อในโลก เพราะกรุณาเป็นวิสัยของโลกโวหาร

คำว่า ปญฺญา แสดงการล่วงเลยชื่อ เพราะการใคร่ครวญว่าเป็นสัตว์ บุคคล เป็นต้น มีได้โดยแล่นไปหาชื่อของธรรมด้วยความไม่หยั่งเห็นสภาวะ

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงการอยู่ด้วยมหากรุณาสมาบัติ

คำว่า ปญฺญา แสดงญาณที่ไม่ติดขัดในกาลทั้งสาม, ญาณในอริยสัจ ๔, ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ และเวสารัชชญาณ ๔

[ญาณที่ไม่ติดขัดในกาลทั้งสาม[๑๖] คือ

๑. พระญาณในส่วนอดีตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

๒. พระญาณในส่วนอนาคตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

๓. พระญาณในส่วนปัจจุบันของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

ญาณในอริยสัจ ๔ [๑๗] คือ

๑. ญาณในทุกขสัจ

๒. ญาณในสมุทยสัจ

๓. ญาณในนิโรธสัจ

๔. ญาณในมรรคสัจ

ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ [๑๘] คือ

๑. อรรถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ

๒. ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม

๓. นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในภาษาบาลีโดยเข้าใจความหมายตามรากศัพท์อย่างชัดเจน

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ

เวสารัชชญาณ ๔ [๑๙] คือ

๑. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่ทำอันตราย

๒. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่นำออกจากทุกข์

๓. ปัญญาอาจหาญในความเป็นพระพุทธเจ้า

๔. ปัญญาอาจหาญในความสิ้นอาสวะ]

คำว่า กรุณา แสดงความเป็นไปแห่งญาณด้วยเนื่องด้วยปัญญาหลายประเภทอย่างนี้ว่า อสาธารณญาณที่เหลือ เพราะกล่าวถึงญาณในมหากรุณาสมาบัติแล้ว (อสาธารณญาณ คือ ญาณที่เกิดแก่พระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่ทั่วไปแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวก), อภิญญา ๖, ญาณที่ไม่หวั่นไหวในบริษัท ๘ ทสพลญาณ ๑๐ พุทธญาณ ๑๔ ความเป็นไปแห่งญาณ ๑๖ พุทธธรรม ๑๘ ที่ตั้งของญาณ ๔๔ และที่ตั้งของญาณ ๗๗ เป็นต้น

[อสาธารณญาณ ๖ [๒๐] คือ

๑. มหากรุณาสมาปัตติญาณ ญาณที่ถึงพร้อมด้วยพระมหากรุณา

๒. ยมกปาฏิหาริยญาณ ญาณรู้เห็นยมกปาฏิหาริย์

๓. อาสยานุสยญาณ ญาณรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตและอนุสัยกิเลส

๔. อินทริยปโรปริยัตติญาณ ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์

๕. สัพพัญญุตญาณ ญาณรู้เห็นเญยยธรรมทั้งปวง

๖. อนาวรณญาณ ญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรมทั้งปวง

อภิญญา ๖ [๒๑] คือ

๑. อิทธิวิธะ ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้

๒. ทิพยโสต ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์

๓. เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้รู้ใจคนอื่นได้

๔. ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติก่อนได้

๕. ทิพยจักษุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์

๖. อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

ญาณที่ไม่ครั่นคร้ามในบริษัท ๘ [๒๒] คือ

๑. กษัตริย์

๒. พราหมณ์

๓. คหบดี

๔. สมณะ

๕. เทวดาชั้นจาตุมหาราช

๖. เทวดาชั้นดาวดึงส์

๗. มาร

๘. พรหม

ทสพลญาณ ๑๐ [๒๓] คือ

๑. ฐานาฐานญาณ ญาณหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ คือ รู้เหตุและเรื่องที่มิใช่เหตุ อันเหมาะสม

๒. กรรมวิปากญาณ ญาณหยั่งรู้ผลกรรม

๓. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ญาณหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่ภพทั้งปวง

๔. นานาธาตุญาณ ญาณหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่างๆ เป็นอเนก

๕. นานาธิมุตติกญาณ ญาณหยั่งรู้อัธยาศัยของเหล่าสัตว์ที่เป็นไปต่างกัน

๖. อินทริยปโรปริยัตตญาณ ญาณหยั่งรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ของเหล่าสัตว์

๗. ฌานาทิสังกิเลสาทิญาณ ญาณหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว การออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ

๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณหยั่งรู้อันทำให้ระลึกชาติก่อน

๙. จุตูปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้จุติและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์อันเป็นไปตามกรรม

๑๐. อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะ

พุทธญาณ ๑๔ [๒๔] คือ

๑-๔. ญาณในอริยสัจ ๔

๕-๘. ปฏิสัมภิทาญาณ ๔

๙-๑๔. อสาธารณญาณ ๖

ความเป็นไปแห่งญาณ (ญาณจริยา)[๒๕] ๑๖ คือ

๑. ปัญญารู้เห็นว่าไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสสนา)

๒. ปัญญารู้เห็นว่าเป็นทุกข์ (ทุกขานุปัสสนา)

๓. ปัญญารู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน (อนัตตานุปัสสนา)

๔. ปัญญารู้เห็นความเบื่อหน่าย (นิพพิทานุปัสสนา)

๕. ปัญญารู้เห็นความคลายกำหนัด (วิราคานุปัสสนา)

๖. ปัญญารู้เห็นความดับ (นิโรธานุปัสสนา)

๗. ปัญญารู้เห็นความสละทิ้ง[กิเลสที่สำคัญว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน] (ปฏินิสสัคคานุปัสสนา)

๘. ปัญญารู้เห็นที่ถอยกลับจากสังขารทั้งหมด [สังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณ] (วิวัฏฏานุปัสสนา)

๙. โสดาปัตติมรรค

๑๐. โสดาปัตติผลสมาบัติ

๑๑. สกทาคามิมรรค

๑๒. สกทาคามิผลสมาบัติ

๑๓. อนาคามิมรรค

๑๔. อนาคามิผลสมาบัติ

๑๕. อรหัตตมรรค

๑๖. อรหัตตผลสมาบัติ

พุทธธรรม ๑๘ [๒๖] คือ

๑. พระญาณในส่วนอดีตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

๒. พระญาณในส่วนอนาคตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

๓. พระญาณในส่วนปัจจุบันของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้

๔. กายกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๓ อย่างนี้ มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๕. วจีกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๖. มโนกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๗. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๖ อย่างนี้ ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งฉันทะ

๘. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งพระธรรมเทศนา

๙. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิริยะ

๑๐. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งสมาธิ

๑๑. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งปัญญา

๑๒. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งความหลุดพ้น

๑๓. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๑๒ อย่างนี้ ปราศจากการเล่นสนุก

๑๔. ปราศจากความผลุนผลัน

๑๕. ปราศจากการไม่รู้ด้วยพระญาณ

๑๖. ปราศจากการรีบเร่ง

๑๗. ปราศจากจิตที่ไม่ขวนขวาย

๑๘. ปราศจากความวางเฉยโดยไม่รู้จริง

ที่ตั้งของญาณ (ญาณวัตถุ) ๔๔ พบในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ญาณวัตถุสูตร[๒๗] คือ ญาณ ๔ อันได้แก่

- ความรู้ในชราและมรณะ
- ความรู้ในเหตุเกิดของชราและมรณะ
- ความรู้ในความดับของชราและมรณะ
- ความรู้ในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับชราและมรณะ

อีกทั้งความรู้อย่างละ ๔ ในปฏิจจสมุปบาทที่เหลือยกเว้นอวิชชาอันได้แก่ ชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ และสังขาร

ที่ตั้งของญาณ (ญาณวัตถุ) ๗๗ พบในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ญาณวัตถุสูตร[๒๘] คือ ญาณ ๗ อันได้แก่

- ความรู้ว่าเพราะชาติเป็นปัจจัยในปัจจุบัน ชราและมรณะจึงมี
- ความรู้ว่าเมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี
- ความรู้ว่าเพราะชาติเป็นปัจจัยในอดีตกาล ชราและมรณะจึงมี
- ความรู้ว่าเมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี
- ความรู้ว่าเพราะชาติเป็นปัจจัยในอนาคตกาล ชราและมรณะจึงมี
- ความรู้ว่าเมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี
- ความรู้ว่าธรรมฐิติญาณ (ความรู้ในปัจจยาการ) ของชาตินั้น มีความสิ้น ความเสื่อม ความคลาย ความดับเป็นธรรมดา

อีกทั้งความรู้อย่างละ ๗ ในปฏิจจสมุปบาทที่เหลือยกเว้นอวิชชาอันได้แก่ ชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ และสังขาร]

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงความถึงพร้อมด้วยความประพฤติ คำว่า ปญฺญา แสดงความถึงพร้อมด้วยความรู้

คำว่า กรุณา แสดงความมีชาวโลกเป็นใหญ่ คำว่า ปญฺญา แสดงความมีธรรมเป็นใหญ่

คำว่า กรุณา แสดงความเป็นที่พึ่งของชาวโลก คำว่า ปญฺญา แสดงความเป็นที่พึ่งของตน

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงความเป็นผู้กระทำอุปการะก่อน คำว่า ปญฺญา แสดงความรู้อุปการะที่บุคคลอื่นกระทำแล้ว

คำว่า กรุณา แสดงความไม่เบียดเบียนผู้อื่น คำว่า ปญฺญา แสดงความไม่เบียดเบียนตน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า กรุณา แสดงความสำเร็จแห่งธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า คำว่า ปญฺญา แสดงความสำเร็จแห่งความเป็นพระพุทธเจ้า

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงการยังบุคคลอื่นให้ข้ามพ้น คำว่า ปญฺญา แสดงการข้ามพ้นด้วยตนเอง

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงความมีจิตอนุเคราะห์ในสรรพสัตว์ คำว่า ปญฺญา แสดงความเป็นผู้มีจิตไม่เพลิดเพลินใน[สังขาร]ธรรมทั้งปวง

อนึ่ง กรุณาเป็นเบื้องต้นของพระพุทธคุณทั้งหมด เพราะเป็นมูลเหตุของพระพุทธคุณเหล่านั้น ปัญญาเป็นที่สุด เพราะไม่มีสิ่งที่ควรกระทำยิ่งไปกว่าปัญญานั้น

โดยประการดังนี้ ท่านแสดงพระพุทธคุณทั้งหมดโดยกล่าวถึงเบื้องต้นและที่สุด

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า กรุณา แสดงสมาธิขันธ์ที่มีศีลขันธ์เป็นประธาน เพราะศีลมีกรุณาเป็นเหตุ เพราะดำเนินไปด้วยการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นด้วยกรุณานั้น อนึ่ง กรุณาดังกล่าวประกอบกับฌาน ๓ คำว่า ปญฺญา แสดงปัญญาขันธ์

อนึ่ง ศีลเป็นเบื้องต้นของพระพุทธคุณทั้งหมด สมาธิเป็นท่ามกลาง ปัญญาเป็นที่สุด โดยประการดังนี้ ท่านแสดงพระพุทธคุณทั้งหมดอันงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด เพราะกล่าวไว้โดยนัย[ที่กล่าวโดยอ้อม]

การแสดงนัย[โดยอ้อม]นี้เป็นวิธีประกาศพระพุทธคุณโดยสิ้นเชิง มิฉะนั้นแล้ว ใครเล่าจะสามารถประกาศคุณของพระผู้มีพระภาคทีละบทโดยไม่มีส่วนเหลือได้ สมจริงดังคำกล่าวว่า

พุทฺโธปิ พุทฺธสฺส ภเณยฺย วณฺณํ
กปฺปมฺปิ เจ อญฺญมภาสมาโน
ขีเยถ กปฺโป จิรทีฆมนฺตเร
วณฺโณ น ขีเยถ ตถาคตสฺส.[๒๙]

"แม้ผิว่าพระพุทธเจ้าจะพึงสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้า ไม่ตรัสคำอื่นเลยตลอดกัป กัปพึงหมดสิ้นไปในระหว่างกาลอันยาวนาน แต่คุณของพระตถาคตมิได้หมดสิ้นไป"

ด้วยเหตุนั้น แม้ท่านพระสารีบุตรผู้พยายามกำหนดพระพุทธคุณจึงปฏิเสธว่า โน เหตํ ภนฺเต (มิใช่อย่างนั้น พระเจ้าข้า) แล้วกราบทูลว่า อปิจ เม ภนฺเต ธมฺมนฺวโย วิทิโต[๓๐] (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ แต่ข้าพระองค์รู้แนวธรรม)

พระอรรถกถาจารย์ได้สรรเสริญพระผู้มีพระภาคด้วยคุณของพระสัพพัญญูทั้งสิ้นโดยสังเขปอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺนา (บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ) เป็นต้น เพื่อสรรเสริญพระสัทธรรม

ในพากย์นั้น มีคำที่เหลือ[เพิ่มเข้ามา]ว่า บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ

[ท่านกล่าวว่าให้เพิ่ม หุตฺวา (เป็น) เข้ามาเป็นปาฐเสสะในพากย์นี้ แสดงว่า คำว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺนา ไม่ใช่ประธานในประโยค แต่เป็นวิเสสกัตตาหรือวิกติกัตตาในประโยค ซึ่งสัมพันธ์ในปาฐเสสะว่า หุตฺวา]

พึงทราบวิชชาโดยรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) อย่างนี้ก่อนในเรื่องนี้ ดังนี้

วิชชา คือ สภาวะได้ลักษณะของตน [สภาวลักษณะ] และสามัญญลักษณะของธรรมทั้งหลายที่ควรได้

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**วิชชา** เพราะเป็นสภาวะทำลายหมู่ความโลภเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**วิชชา** เพราะเป็นสภาวะกระทำอริยสัจ ๔ ให้ประจักษ์

[คำว่า วิชฺชา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะได้ลักษณะที่ควรได้ = วินฺทิยํ วินฺทตีติ วิชฺชา (วิท ธาตุ ลาเภ = ได้ + ย ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- สภาวะทำลายหมู่ความโลภเป็นต้น = โลภกฺขนฺธาทีนิ วิชฺฌตีติ วิชฺชา (วิธ ธาตุ วิชฺฌเน = เจาะ, ทำลาย + ย ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- สภาวะกระทำอริยสัจ ๔ ให้ประจักษ์ = จตฺตาริ อริยสจฺจานิ วิทิเต กโรตีติ วิชฺชา (ทำตัวรูป วิทิตกรณา เป็น วิชฺชา ด้วยนิรุตตินัย)]

อนึ่ง โดยประเภท วิชชา ๓ ชื่อว่าวิชชา ตามนัยที่ปรากฏในภยเภรวสูตร[๓๑] และวิชชา ๘ ก็ชื่อว่าวิชชา ตามนัยที่ปรากฏในอัมพัฏฐสูตร[๓๒] เป็นต้น

คำว่า **จรณะ** คือ เครื่องประพฤติ หมายถึง ธรรม ๑๕ อย่างมีศีลสังวร เป็นต้น

โดยประการดังนี้ บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมคือถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติดังกล่าวนี้ ได้ชื่อว่า วิชชาจรณสัมปันนะ

คำว่า เยน (ด้วยพระธรรมใด) คือ ด้วยพระธรรมใดที่เป็นอุปกรณ์ หรือเพราะพระธรรมใดอันเป็นเหตุ

[คำว่า เยน ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ แปลว่า ด้วยพระธรรมใด หรือลงในอรรถเหตุ แปลว่า เพราะพระธรรมใด]

ในเรื่องนั้น พึงทราบว่าธรรมคือมรรคมีอรรถกรณะ เพราะให้สำเร็จกิริยาหลุดพ้นอย่างยิ่ง ส่วนธรรมคือนิพพานมีอรรถเหตุ เพราะเป็นอารัมมณปัจจัย โดยแท้จริงแล้ว

อรรถเหตุนี้ก็คืออรรถของปัจจัยนั่นแหละ แม้ปริยัติธรรมก็สมควรมีอรรถเหตุ เพราะเป็นเหตุอย่างต่อเนื่อง ส่วนธรรมคือผลมีอรรถทั้งสองอย่างได้

ถามว่า : ธรรมคือผลมีอรรถทั้งสองอย่างได้อย่างไร

ตอบว่า : อรรถกรณะพึงมีได้แก่กิริยาหลุดพ้นด้วยเหตุนี้ว่า ความมีสภาพคล้อยตามความหลุดพ้น และการมีความหลุดพ้นเป็นที่สุดย่อมมีแก่ผล เพราะมีหน้าที่ขจัดด้วยการระงับกิเลสที่ถูกมรรคตัดขาดได้โดยสิ้นเชิง สมจริงดังคำกล่าวว่า

โลกุตฺตเร ปน ตาย สทฺธาย...ตาย ปญฺญาย อวูปสนฺตาย มคฺคานนฺตรเมว ผลํ อุปฺปชฺชติ.[๓๓]

“ส่วนในโลกุตตรจิต เมื่อศรัทธานั้น...เมื่อปัญญานั้นยังไม่สงบแล้ว ผลย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อจากมรรค”

ส่วนอรรถเหตุพึงมีได้ เพราะเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่สกทาคามิมรรคและวิปัสสนาเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ธรรมคือผลและปริยัติที่แม้มิได้ตรัสว่าเป็นธรรมอันเลิศเป็นต้นในอัคคปสาทสูตร[๓๔] เป็นต้น ก็ตรัสไว้โดยความเป็นธรรมที่บุคคลควรระลึกถึงในฉัตตมาณวกวิมาน[๓๕] เป็นต้น ดังนั้นในคัมภีร์มหาอรรถกถาจึงยกขึ้นแสดงว่าธรรมคือผลและปริยัติเป็นที่พึ่งได้เหมือนมรรคและนิพพานนั้น

อนึ่ง ในบรรดาธรรมเหล่านี้ พึงทราบว่าธรรมคือความรู้และความประพฤตินับเข้าในมรรคโดยพิเศษ เพราะธรรมดังกล่าวให้สำเร็จกิริยาหลุดพ้นโดยตรง มิใช่ธรรมอย่างอื่น [ธรรมอย่างอื่น คือ ความรู้และความประพฤติในขณะให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาที่บำเพ็ญไว้ในเวลาก่อนจะบรรลุมรรค] ซึ่งมีความเป็นธรรมหลุดพ้นด้วยความมีประโยชน์เพื่อความหลุดพ้น

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ เหตุใดพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺนา หุตฺวา (บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ) เพราะการบรรลุความถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติดังที่กล่าวไว้แล้วมีได้ในเวลาหลุดพ้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ข้อนี้ไม่ผิด เพราะประสงค์เอาความมีกิริยาเสมอกัน ดังพระพุทธวจนะว่า

จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ[๓๖]

"จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นอาศัยจักษุและรูปารมณ์"

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าบทว่า สมฺปนฺนา มีอรรถปัจจุบันกาล ดัง อุปฺปนฺน ศัพท์ในคำนี้ว่า อุปฺปนฺนา ธมฺมา[๓๗] (สภาวธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นอยู่ [คือกำลังถึงขณะทั้ง ๓]) ด้วยเหตุนี้ การประกอบบทจึงสำเร็จได้โดยปราศจากคำที่เหลือ [คือ หุตฺวา]

[นัยแรกท่านให้เพิ่ม หุตฺวา ที่มีอรรถสมานกาลกิริยา นัยหลังไม่ต้องเพิ่ม หุตฺวา แต่ ต ปัจจัยใน สมฺปนฺนา ลงในปัจจุบันกาลด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๗) ว่า พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ (เมื่ออรรถของ พุธ ธาตุและ คมุ ธาตุเป็นต้นปรากฏอยู่ ให้ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

อนึ่ง คำว่า เยน พึงสัมพันธ์ในฝ่ายทั้งสองว่า เยน ธมฺเมน วิชฺชาจรณสมฺปนฺนา, เยน ธมฺเมน นิยฺยนฺติ (บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติด้วยพระธรรมใด ย่อมหลุดพ้นจากโลกด้วยพระธรรมใด)

[ฎีกาให้แปลคำว่า เยน สองครั้งดังที่กล่าวไว้ข้างต้น แต่ในที่นี้แปลครั้งเดียวเพื่อให้เหมาะสมกับข้อความในภาษาไทย]

คำว่า โลกโต (จากโลก) หมายถึง จากโลกคือขันธ์เป็นต้น ความหมายก็คือ จากวัฏฏะ

คำว่า ตํ คือ ธรรมที่จำแนกเป็นมรรค นิพพาน ผล และปริยัตินั้น

คำว่า อุตฺตมํ (อันสูงสุด) หมายความว่า อันประเสริฐ โดยแท้จริงแล้ว พระธรรมนั้นได้ชื่อว่า อนุตตระ (ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า) เพราะไม่มีธรรมอื่นที่ยิ่งไปกว่าตน

ในเรื่องนั้น พึงทราบความประเสริฐดังต่อไปนี้

- มรรคเป็นธรรมประเสริฐ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุแห่งความหลุดพ้น
- นิพพานเป็นธรรมประเสริฐ ด้วยอรรถว่าเป็นนิสสรณวิเวก (ความสงัดด้วยการสลัดออก)
- ผลเป็นธรรมประเสริฐ ด้วยอรรถว่าเป็นสภาพสงบของพระอริยะ

บัณฑิตพึงแสดงข้อความนั้นโดยคล้อยตามพระพุทธพจน์เป็นต้นว่า

ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา, อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ.[๓๘]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าใดมีปัจจัยปรุงแต่ง อริยมรรคมีองค์ ๘ ตถาคตกล่าวว่าเป็นเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น"

ในคำว่า ธมฺมํ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้

ธรรม คือ สภาวะทรงผู้ปฏิบัติตามที่สั่งสอนไว้โดยทำให้ไม่ตกอบายและสังสารวัฏ

ชื่อว่า **สัมมาสัมพุทธะ** เพราะเป็นผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง หมายถึง พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักษุรอบด้าน มีพระญาณที่ไม่ติดขัดด้วยพระสัพพัญญุตญาณ ด้วยพระญาณนั้นพระองค์จึงทรงบรรลุพระพุทธคุณทั้งหมดโดยการบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ ฉันใด พระธรรมดังกล่าวเป็นธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบูชา ฉันนั้น เพราะเป็นธรรมที่พระองค์เคารพนอบน้อมบูชาด้วยการเสพ การอบรม การกระทำให้มาก การปฏิบัติชอบ การพิจารณา การแสดงธรรมโดยเคารพ การให้ตั้งอยู่ในกระแสจิตของเวไนยชน และการสรรเสริญด้วยพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

อริยํ โว ภิกฺขเว สมฺมาสมาธึ เทเสสฺสามิ.[๓๙]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจะแสดงสัมมาสมาธิอันประเสริฐแก่พวกเธอ"

มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสฏฺโฐ.[๔๐]

"อัษฎางคิกมรรคดีเลิศกว่าหนทางทั้งหลาย"

ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ.[๔๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าใดที่มีปัจจัยปรุงแต่ง หรือไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง วิราคธรรม ตถาคตกล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น"

เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค สตฺตานํ วิสุทฺธิยา.[๔๒]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียวเพื่อความหมดจดของเหล่าสัตว์"

ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อาทิกลฺยาณํ.[๔๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจะแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้นแก่เธอทั้งหลาย”

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ข้าพเจ้าขอนมัสการพระธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบูชานั้น

อนึ่ง พึงทราบข้อความสังเขปในเรื่องนี้ดังนี้ว่า บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ และหลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏฏะทั้งปวง เพราะบรรลุพระธรรมใด ข้าพเจ้าขอนมัสการหรือสรรเสริญโลกุตตรธรรม ๙ พร้อมด้วยพระปริยัติธรรมอันสูงสุดคือประเสริฐนั้นซึ่งเป็นเหตุให้พระอริยะเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณทั้งหมด และเป็นเหตุให้หลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิง ด้วยนัยมีการปฏิบัติชอบ เป็นต้น

อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำทั้งสองว่า เยน โลกโต นิยฺยนฺติ, วิชฺชาจรณสมฺปนฺนา จ โหนฺติ (บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ ย่อมหลุดพ้นจากโลกด้วยพระธรรมใด) กล่าวว่าพระธรรมเป็นธรรมที่ควรอบรมและควรกระทำให้แจ้งตามลำดับ

คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยวิชชา

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยวิมุตติ

เช่นเดียวกันนี้ คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยฌาน

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยวิโมกข์ (ความหลุดพ้นจากกิเลส)

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยสมาธิ

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยสมาบัติ

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยขยญาณ (ญาณหยั่งเห็นความสิ้นกิเลส, มรรคญาณ)

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยอนุปปาทญาณ (ญาณหยั่งเห็นความไม่เกิดกิเลสอีก, ผลญาณ)

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยเปรียบกับสายฟ้าแลบ (ปัญญาในมรรคจิตขั้นต่ำ ๓)

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยเปรียบกับสายฟ้าผ่า (ปัญญาในอรหัตตมรรคจิต)

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยวิราคะ (การขจัดกิเลส)

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความถึงพร้อมด้วยนิโรธ (ความดับกิเลส)

เช่นเดียวกันนี้ คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นธรรมนำออก[จากวัฏฏะ]

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นธรรมหลุดพ้น[จากวัฏฏะ]

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นเหตุ

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพหยั่งเห็น

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพสงัด

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพเป็นใหญ่

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพอมตะ

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นคำสอนที่ตรัสไว้ดี เพราะแสดงความหลุดพ้น

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพที่ควรเห็นได้ด้วยตนเอง เพราะเป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง

เช่นเดียวกันนี้ คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความไม่ขึ้นกับกาล[ในการให้ผล]

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพที่ควรมาดู

อีกนัยหนึ่ง คำที่ ๑ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพที่ควรน้อมมาปฏิบัติ

คำที่ ๒ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพที่วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน

บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ ย่อมหลุดพ้นจากโลกด้วยพระธรรมใด ข้าพเจ้าขอนมัสการพระธรรมอันสูงสุดที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบูชานั้น

อนึ่ง คำว่า อุตฺตมํ (สูงสุด) นี้สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพบริบูรณ์ด้วยการแสดงว่าธรรมอื่นที่ดีเลิศกว่าไม่มี

คำว่า สมฺมาสมฺพุทฺธปูชิตํ (ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบูชา) นี้ สรรเสริญพระธรรมโดยความเป็นสภาพหมดจด โดยแท้จริงแล้วพึงทราบว่า :-

- พระธรรมนั้นเป็นสภาพน่าบูชา เพราะความหมดจดจากโทษทั้งปวง
- มีความถึงพร้อมด้วยการละ เพราะเป็นสภาพหมดจด
- มีความถึงพร้อมด้วยบุคคลผู้เป็นแดนเกิด เพราะมีสภาพบริบูรณ์
- มีความไพบูลย์แห่งการอบรมความถึงพร้อมด้วยการละ เพราะขจัดโทษโดยสิ้นเชิง
- มีความเกิดขึ้นแห่งการรู้แจ้งความถึงพร้อมด้วยเหตุเกิด เพราะไม่มีกิจอื่นที่พึงกระทำยิ่งไปกว่านั้น

ความจริงแล้วพระธรรมนั้นเป็นสภาพสูงสุด เพราะไม่ทั่วไปเสมอกับธรรมอื่น

เช่นเดียวกันนี้ท่านแสดง ศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์ที่เป็นเสกขะพร้อมด้วยศีลที่เป็นเบื้องต้น ด้วยความเป็นธรรมที่ควรอบรม

ท่านแสดงศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์ที่เป็นอเสกขะพร้อมด้วยอสังขตธาตุด้วยความเป็นธรรมที่ควรรู้แจ้ง

พระอรรถกถาจารย์สรรเสริญพระสัทธรรมโดยย่อด้วยคุณของพระสัทธรรมทั้งปวงอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า สีลาทิคุณสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น) เป็นต้น เพื่อสรรเสริญพระอริยสงฆ์

ในคาถาเหล่านั้น บาทคาถาว่า สีลาทิคุณสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น) คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ เป็นต้น หรือเป็นผู้มีคุณธรรมมีศีลเป็นต้นที่ถึงพร้อมแล้ว ที่จริงแล้วศีลเป็นต้นของพระอริยะทั้งหลายมีความหมดจดยิ่งขจัดปฏิปักษ์ได้ด้วยการละกิเลสที่ควรละด้วยมรรคนั้นๆ จึงควรกล่าวว่าถึงพร้อม มิใช่ศีลเป็นต้นของปุถุชน เพราะพระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญพระอริยสงฆ์ด้วยคำว่า สุปฺปฏิปนฺโน[๙๔] (ผู้ปฏิบัติดี) เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง บาทคาถาว่า สีลาทิคุณสมฺปนฺโน แปลว่า ผู้มีคุณธรรมมีศีลเป็นต้นที่บริบูรณ์แล้ว โดยแท้จริงแล้ว ธรรมขันธ์มีศีลขันธ์เป็นต้นของพระอริยบุคคลที่เป็นเสกขะและอเสกขะย่อมถึงความบริบูรณ์ตามสมควรพร้อมด้วยการแทงตลอดอริยสัจ

[คำว่า สีลาทิคุณสมฺปนฺน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น = สีลาทิคุเณหิ สมฺปนฺโน สีลาทิคุณสมฺปนฺโน (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- ผู้มีคุณธรรมมีศีลเป็นต้นที่ถึงพร้อมแล้ว = สีลาทิคุณา สมฺปนฺนา ยสฺสาติ สีลาทิคุณสมฺปนฺโน (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส, สมฺปนฺน ศัพท์แปลว่า ถึงพร้อมแล้ว)

- ผู้มีคุณธรรมมีศีลเป็นต้นที่บริบูรณ์แล้ว = สีลาทิคุณา สมฺปนฺนา ยสฺสาติ สีลาทิคุณสมฺปนฺโน (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส, สมฺปนฺน ศัพท์แปลว่า บริบูรณ์แล้ว)

คำว่า สมฺปนฺน มีความหมายว่า บริบูรณ์, หวาน และถึงพร้อม ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

สมฺปนฺโน ตีสุ สมฺปุณฺเณ มธุเร จ สมงฺคินิ.[๕๕]

“สมฺปนฺน ศัพท์ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์ ใช้ในความหมายว่า บริบูรณ์, หวาน และถึงพร้อม”]

บาทคาถาว่า ฐิโต มคฺคผเลสุ แปลว่า ดำรงอยู่ในมรรคผลแล้ว ความหมายก็คือผู้ดำรงอยู่ในมรรค และผู้ดำรงอยู่ในผล

คำว่า โย (พระอริยสงฆ์ใด) แสดงพระอริยสงฆ์โดยไม่แน่นอน

พึงทราบความแน่นอนของพระอริยสงฆ์นั้นด้วยคำนี้ว่า ตํ (พระอริยสงฆ์นั้น)

ถามว่า : พระอริยบุคคลทุกคนในพระอริยสงฆ์ไม่ใช่ผู้ดำรงอยู่ในมรรค และทุกคนก็ไม่ใช่ผู้ดำรงอยู่ในผล

ตอบว่า : ข้อนี้จริง แต่ท่านแสดงหมู่โดยกล่าวถึงบางส่วนจึงกล่าวไว้อย่างนี้ ดังคำว่า สมํ จุณฺณํ (ผงมีส่วนประกอบเสมอกัน) อุปมาว่าความมีส่วนประกอบเสมอกันที่มีได้ในบางส่วนของผงที่ผสมกัน ย่อมเรียกในหมู่ว่า สมํ จุณฺณํ ฉันใด ความเป็นผู้ดำรงอยู่ใน

มรรคและผลที่มีได้ในพระอริยบุคคลอันเป็นบางส่วนของพระอริยสงฆ์ เมื่อดำรงอยู่ในพระอริยสงฆ์ที่เป็นหมู่ก็เรียกว่า มคฺคผเลสุ (ในมรรคผล) ฉันนั้น

[ความจริงแล้วพระอริยบุคคลทุกคนจะดำรงอยู่ในมรรค ๔ และผล ๔ ในขณะเดียวกันไม่ได้ เพราะมรรค ๔ เกิดทีละขณะกัน และผล ๔ ก็เกิดต่อจากมรรค ๔ ดังนั้น คำว่า มคฺคผเลสุ (ในมรรคผล) จึงเป็นสำนวนทางที่ภาษาเรียกว่า เอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่ระบุถึงบางส่วนโดยกล่าวถึงหมู่ ซึ่งในที่นี้เป็นการระบุถึงพระอริยบุคคลทีละคนในขณะบรรลุมรรคและผล โดยกล่าวถึงหมู่พระอริยบุคคลด้วยคำว่า มคฺคผเลสุ (ในมรรคผล) ดังคำว่า สมํ จุณฺณํ (ผงมีส่วนประกอบเสมอกัน) ซึ่งระบุถึงผงทีละอย่างโดยกล่าวถึงหมู่ผงที่ผสมกันแล้ว]

ชื่อว่า **อริยะ** เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลส, ไม่ดำเนินชีวิตในความชั่ว, ดำเนินชีวิตในความดี และเป็นที่รู้จักของโลกพร้อมทั้งเทวโลกว่าเป็นที่พึ่ง

[คำว่า อริย มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- ผู้ไกลจากกิเลส = อารกา กิเลเสหีติ อริโย (แปลง อารกา เป็น อริย ด้วยนิรุตตินัย)
- ผู้ไม่ดำเนินชีวิตในความชั่ว = อนเย น อิริยตีติ อริโย (น ศัพท์ + อิริย ธาตุ ชีว-วุตฺติยํ = ดำเนินชีวิต + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลบ น ศัพท์และแปลงอักษรด้วยนิรุตตินัย)
- ผู้ดำเนินชีวิตในความดี = อเย อิริยตีติ อริโย (อิริย ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ผู้เป็นที่รู้จักของโลกพร้อมทั้งเทวโลกว่าเป็นที่พึ่ง = สเทวเกน โลเกน สรณนฺติ อรณีโยติ อริโย (อร ธาตุ = ญาเณ = รู้ + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

ชื่อว่า **สงฆ์** เพราะเป็นหมู่บุคคลผู้อยู่รวมกันโดยความเสมอกันแห่งทิฏฐิและศีล

อริยสงฆ์ คือ หมู่สงฆ์ผู้ประเสริฐ [ข้าพเจ้าขอนมัสการ]พระอริยสงฆ์นั้น

ชื่อว่า **บุญ** เพราะยังผลให้เกิดขึ้นในภพที่ดีงาม หรือชื่อว่า บุญ เพราะเป็นสภาพชำระกระแสจิตของตน

[คำว่า ปุญฺญ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพผลให้เกิดขึ้นในภพที่ดีงาม ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ ศัพท์ไม่สำเร็จด้วยรากศัพท์ และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้

- สภาพชำระกระแสจิตของตน = อตฺตโน สนฺตานํ ปุนาตีติ ปุญฺญํ (ปุ ธาตุ ปวเน = ชำระ + ย ปัจจัย)

บุญคือทานย่อมชำระกระแสจิตให้หมดจดจากความตระหนี่ บุญคือศีลย่อมชำระกระแสจิตให้หมดจดจากความโลภและความโกรธที่เป็นเหตุให้ผิดศีลในระดับวีติกกมกิเลส ส่วนบุญคือภาวนาย่อมชำระกระแสจิตให้หมดจดจากกิเลสทั้งหมดในระดับปริยุฏฐานและอนุสัย]

คำว่า เขตตะ คือ สิ่งที่รักษาเมล็ดพืชที่หว่านไว้ เพราะเป็นที่งอกขึ้น หมายถึงนา เป็นต้น

คำว่า เขตตะ คือ สิ่งที่เหมือนนา

คำว่า ปุญญักเขตตะ คือ พระอริยบุคคลผู้เหมือนนา เพราะเป็นที่งอกขึ้นแห่งบุญของเหล่าสัตว์โดยการกระทำให้มีผลมาก

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า อนุตฺตรํ วนฺเท (ข้าพเจ้าขอนมัสการพระอริยสงฆ์ผู้เป็นนาบุญอันประเสริฐ)

[การประกอบ สมฺพนฺโธ ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา มีหลักการใช้ ๓ อย่าง คือ

๑. ใช้ในกรณีที่วางบทไว้ห่างกัน จึงประกอบ สมฺพนฺโธ เพื่อเชื่อมบทเข้าหากัน

๒. ใช้ในกรณีที่เพิ่มบทอื่นซึ่งเรียกว่าปาฐเสสะเข้ามา จึงประกอบ สมฺพนฺโธ เพื่อให้ทราบว่ามีบทอื่นเพิ่มเข้ามา

๓. ใช้ในกรณีที่วางบทไว้สลับกัน จึงประกอบ สมฺพนฺโธ เพื่อเรียงคำใหม่ตามปกติไม่สลับกันเหมือนในประโยคที่กำลังอธิบายอยู่]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำว่า สีลาทิคุณสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น) นี้ แสดงว่าพระอริยสงฆ์ของพระผู้มีพระภาคเป็นอนุชาตบุตร ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่าพระธรรมมีความถึงพร้อมด้วยบุคคลผู้เป็นแดนเกิด

[บุตรมี ๓ จำพวก คือ

๑. อติชาตบุตร บุตรที่มีคุณธรรมสูงกว่าบิดามารดา คือ นับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง และมีศีล ๕ เป็นปกติในขณะที่บิดามารดาไม่นับถือพระรัตนตรัยและไม่มีศีล ๕

๒. อนุชาตบุตร บุตรที่มีคุณธรรมเสมอกับผู้ให้กำเนิด คือ นับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง และมีศีล ๕ ในขณะที่บิดามารดานับถือพระรัตนตรัยและมีศีล ๕ เช่นเดียวกัน

๓. อวชาตบุตร บุตรที่มีคุณธรรมทรามกว่าผู้ให้กำเนิด คือ ไม่นับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง และไม่มีศีล ๕ ในขณะที่บิดามารดานับถือพระรัตนตรัยและมีศีล ๕

ดังข้อความในคัมภีร์อิติวุตตกะว่า

ตโยเม ภิกฺขเว ปุตฺตา สนฺโต สํวิชฺชมานา โลกสฺมึ. กตเม ตโย. อติชาโต อนุชาโต อวชาโตติ.[๔๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุตร ๓ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก บุตร ๓ จำพวกเป็นไฉน คือ อติชาตบุตร อนุชาตบุตร และอวชาตบุตร”

อติชาตํ อนุชาตํ ปุตฺตมิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา
อวชาตํ น อิจฺฉนฺติ โย โหติ กุลคนฺธโน.[๔๗]

“ผู้ฉลาดทั้งหลายย่อมปรารถนาอติชาตบุตรและอนุชาตบุตร ไม่ปรารถนา
อวชาตบุตร ซึ่งเป็นผู้ทำลายตระกูล”]

คำว่า ชิโต มคฺคผเลสุ (ดำรงอยู่ในมรรคผลแล้ว) นี้ แสดงความถึงพร้อมด้วยการละ (ปหานสัมปทา) เพราะกล่าวถึงการละโดยสมุจเฉทปหานและปฏิปัสสัทธิปหาน พร้อมทั้งแสดงความถึงพร้อมด้วยญาณ (ญาณสัมปทา) เพราะกล่าวถึงการบรรลุมรรคญาณและผลญาณ

คำว่า อริยสงฺฆํ (พระอริยสงฆ์) นี้ แสดงความถึงพร้อมด้วยบุคคลผู้เป็นแดนเกิด (ปภวสัมปทา) เพราะกล่าวว่าพระสงฆ์ทั้งหมดเป็นผู้ประเสริฐ และกล่าวว่าโลกพร้อมทั้งเทวโลกรู้จักกัน[ว่าเป็นที่พึ่ง]

บาทคาถาว่า ปุญฺญกฺเขตฺตํ อนุตฺตรํ (ผู้เป็นนาบุญอันประเสริฐ) นี้ แสดงว่าพระสงฆ์มีอุปการะมากแก่ชาวโลก เพราะกล่าวถึงความเป็นทักขิไณยบุคคลอันเลิศ

เช่นเดียวกันนี้ บาทคาถาว่า สีลาทิคุณสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น) นี้ แสดงว่าพระอริยสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี[ตามพระพุทธพจน์] เป็นผู้ปฏิบัติตรง[ตามมัชฌิมาปฏิปทา] เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน และเป็นผู้ปฏิบัติที่ควรนับถือ

คำว่า ฐิโต มคฺคผเลสุ (ดำรงอยู่ในมรรคผลแล้ว) นี้ แสดงว่าพระอริยสงฆ์เป็นบุรุษ ๔ คู่ และพระอริยบุคคล ๘ จำพวก แม้เมื่อมีจำนวนมากโดยจำแนกตามกระแสขันธ์

คำว่า อริยสงฺฆํ (พระอริยสงฆ์) นี้ แสดงว่าท่านเป็นผู้ควรรับสักการะ เป็นต้น

บาทคาถาว่า ปุญฺญกฺเขตฺตํ อนุตฺตรํ (ผู้เป็นนาบุญอันประเสริฐ) นี้ แสดงว่า ท่านเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลก

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า ฐิโต มคฺคผเลสุ (ดำรงอยู่ในมรรคผลแล้ว) นี้ แสดงว่าพระอริยสงฆ์เป็นผู้ถึงสรณะที่เป็นโลกุตตระ คำนั้นกล่าวว่าท่านเป็นชิโนรสของพระผู้มี-พระภาค

บาทคาถาว่า สีลาทิคุณสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น)แสดงธรรม-ขันธ์มีศีลขันธ์เป็นต้นของท่านที่เป็นเสกขะและอเสกขะทั้งปวงซึ่งขจัดทำลายกิเลสได้แล้ว

คำว่า อริยสงฺฆํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ อนุตฺตรํ (พระอริยสงฆ์ผู้เป็นนาบุญอันประเสริฐ) นี้ แสดงว่าท่านเหล่านั้นผู้มีคุณธรรมโดยพิเศษตามที่กล่าวไว้เป็นผู้หมดจดยิ่ง คำนั้นกล่าวว่าท่านมีอานุภาพมาก เป็นทักขิไณยบุคคลอันยอดเยี่ยม เป็นผู้ควรกราบไหว้ และถึงความเป็นบุญเขตแห่งกิริยากราบไหว้

อนึ่ง การถึงสรณะเป็นเบื้องต้นแห่งคุณธรรมทั้งหมดของสาวกทั้งหลาย ศีลขันธ์เป็นต้นที่เป็นเสกขะพร้อมด้วยปฏิปทาเบื้องต้น [คือวิปัสสนาภาวนา] เป็นท่ามกลาง ศีลขันธ์เป็นต้นที่เป็นอเสกขะ เป็นที่สุด ดังนั้น คาถานี้จึงแสดงคุณธรรมของพระอริยสงฆ์ทั้งหมดที่งามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

พระอรรถกถาจารย์กระทำการนอบน้อมพระรัตนตรัยโดยกล่าวถึงคุณธรรมทั้งหมดโดยย่อด้วยคาถาสามบทอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะน้อมการนอบน้อมนั้นไปในประโยชน์ตามที่ตนประสงค์ จึงกล่าวคาถาว่า วนฺทนาชนิตํ (ข้าพเจ้าได้กำจัดอุปสรรคในที่ทั้งปวง ด้วยเดชานุภาพแห่งบุญอันเกิดจากการนบไหว้พระรัตนตรัยอย่างนี้) เป็นต้น

ในคาถานั้น คำว่า วนฺทนาชนิตํ (อันเกิดจากการนบไหว้) หมายความว่า อันเกิดขึ้นด้วยกิริยานบไหว้ ความหมายก็คือ อันถูกให้บังเกิดขึ้นด้วยการสรรเสริญคุณของพระรัตนตรัย หรือด้วยการนอบน้อม

คำว่า อิติ (อย่างนี้) คือ โดยประการเป็นต้นว่า มหาการุณิกํ (ข้าพเจ้าขอนมัสการพระนาถะผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง)

ชื่อว่า **รัตนะ** เพราะเป็นสิ่งที่ยังความชื่นชมให้เกิดขึ้น คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์

อีกนัยหนึ่ง ความเป็นสิ่งที่กระทำอย่างวิจิตร เป็นต้น เป็นความหมายของรัตนะ สมจริงดังคำกล่าวว่า

จิตฺตีกตํ มหคฺฆญฺจ อตุลํ ทุลฺลภทสฺสนํ
อโนมสตฺตปริโภคํ รตนํ เตน วุจฺจติ.[๔๘]

"สิ่งที่กระทำอย่างวิจิตร ควรค่ามาก ไม่มีสิ่งใดเปรียบ พบเห็นยาก
เป็นเครื่องใช้สอยของคนชั้นสูง ดังนั้นจึงชื่อว่า รัตนะ"

อนึ่ง ความเป็นสิ่งที่กระทำอย่างวิจิตรเป็นต้นย่อมปรากฏโดยเฉพาะไม่ทั่วไปในพระพุทธเจ้าเป็นต้นโดยแท้

คำว่า รตนัตตยะ คือ หมวดสามแห่งรัตนะ [ข้าพเจ้าได้กำจัดอุปสรรคในที่ทั้งปวงด้วยเดชานุภาพแห่งบุญอันเกิดจากการนบไหว้]พระรัตนตรัยนั้น

คำว่า หตนฺตราโย แปลว่า ได้กำจัดอุปสรรค

พึงสัมพันธ์คำนี้กับบท[ที่ห่างกัน]ว่า หุตฺวา

คำนั้นแสดงความถึงพร้อมด้วยศรัทธาของตน ความถึงพร้อมด้วยบุญเขตของพระไตรรัตน์ และความสามารถของบุญนั้นในการกำจัดอุปสรรคที่ขัดขวางการอธิบายเนื้อความ

คำว่า สพฺพตฺถ (ในที่ทั้งปวง) คือ ในภายในและภายนอกทั้งหมด หมายความว่า ในวัตถุภายใน [คือขันธ์ ๕ ของตน] และวัตถุภายนอก [คือขันธ์ ๕ ของบุคคลอื่น]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สพฺพตฺถ แปลว่า ในกาลทั้งปวง ความหมายก็คือ ในกาลเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของการอธิบาย

คำว่า หุตฺวา เป็นปุพพกาลกิริยา พึงสัมพันธ์คำนั้นกับบท[ที่ห่างกัน]อย่างนี้ว่า กริสฺสามตฺถวณฺณนํ (จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความ)

คำว่า ตสฺส คือ บุญที่เกิดจากการนบไหว้พระรัตนตรัยนั้น

คำว่า เตชสา แปลว่า ด้วยอานุภาพ คือ ด้วยกำลัง

ท่านแสดงจุดมุ่งหมายของการนอบน้อมพระรัตนตรัยอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคาถาเป็นต้นว่า ฐิตึ (ได้รับการวิงวอนโดยเคารพจากพระเถระนามว่า ธรรมรักขิตะ ผู้ปรารถนาความตั้งมั่นตลอดกาลนานแห่งแบบแผนพระสัทธรรมแล้ว) เพื่อแสดงว่าการอธิบายเนื้อความกระทำได้ยาก เพราะเนตติปกรณ์มีข้อความละเอียดลึกซึ้ง

ในคาถานั้น คำว่า ฐิตึ แปลว่า ความตั้งมั่น คือ ความไม่สาบสูญไป กล่าวคือ ความดำเนินไปไม่ขาดตอน

คำว่า อากงฺขมาเนน แปลว่า ปรารถนา คือ ต้องการ ความหมายก็คือ ปรารถนาอย่างนี้ว่า โอหนอ แบบแผนพระสัทธรรมนี้พึงดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

คำว่า จิรํ แปลว่า ตลอดกาลนาน หมายความว่า ตลอดกาลนับได้ห้าพันปี

คำว่า สทฺธมฺมเนตฺติยา แปลว่า แบบแผนคือพระสัทธรรม ที่จริงแล้วพระสัทธรรมได้ชื่อว่า เนตติ เพราะนำคุณอันประเสริฐมาสู่กระแสจิตของเวไนยชน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สัทธัมมเนตติ คือ แบบแผนแห่งพระสัทธรรม [ผู้ปรารถนาความตั้งมั่นตลอดกาลนาน]แห่งแบบแผนพระสัทธรรมนั้น

ข้อความนี้ได้รับการพิจารณ์ไว้ในคัมภีร์อรรถกถานั่นแหละ

[คำว่า สทฺธมฺมเนตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- แบบแผนคือพระสัทธรรม = สทฺธมฺมสงฺขาตา เนตฺติ สทฺธมฺมเนตฺติ (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- แบบแผนแห่งพระสัทธรรม = สทฺธมฺมสฺส เนตฺติ สทฺธมฺมเนตฺติ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

คำว่า เถเรน (พระเถระ) คือ ผู้ประกอบด้วยคุณธรรมอันมั่นคง

คำว่า อภิยาจิโต (วิงวอนโดยเคารพแล้ว) หมายความว่า อ้อนวอนโดยเคารพเอื้อเฟื้อแล้ว

อีกนัยหนึ่ง หมายความว่า อ้อนวอนต่อหน้าแล้ว ความหมายก็คือ อ้อนวอนโดยไม่กระทำลับหลัง

อีกนัยหนึ่ง หมายความว่า อ้อนวอนโดยเจาะจงแล้ว ความหมายก็คือ อ้อนวอนกระทำให้หนักแน่น กล่าวคือ เชื้อเชิญเพื่อให้อธิบายเนื้อความของเนตติปกรณ์อย่างนี้ว่า "ท่านผู้มีอายุโปรดแต่งคัมภีร์อธิบายเนื้อความของเนตติปกรณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง"

[คำว่า อภิยาจิโต มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- วิงวอนโดยเคารพแล้ว = อภิ คารเวน ยาจิโต อภิยาจิโต (อภิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เคารพ)

- วิงวอนต่อหน้าแล้ว = อภิมุขํ ยาจิโต อภิยาจิโต (อภิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่าต่อหน้า)

- วิงวอนโดยเจาะจงแล้ว = อุทฺทิสฺส ยาจิโต อภิยาจิโต (อภิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่าเจาะจง)]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ด้วยคาถาเป็นต้นว่า จิตํ อากงฺขมาเนน (ได้รับการวิงวอนโดยเคารพจากพระเถระนามว่า ธรรมรักขิตะ ผู้ปรารถนาความตั้งมั่นตลอดกาลนานแห่งแบบแผนพระสัทธรรมแล้ว) ท่านแสดงว่าข้าพเจ้าได้รับการวิงวอนโดยเคารพเอื้อเฟื้อ หรือการวิงวอนต่อหน้าจากท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกันผู้ประกอบด้วยคุณธรรมอันหนักแน่นในพระศาสนา ผู้ถึงพร้อมด้วยอัธยาศัยปรารถนาความตั้งมั่นตลอดกาลนานแห่งพระสัทธรรม จึงไม่อาจปฏิเสธคำวิงวอนของพระเถระนั้น

บาทคาถาว่า ปทุมุตฺตรนาถสฺส (พระพุทธเจ้าปทุมุตตระ) คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ

คำว่า ปสฺสตา (ผู้ทรงเล็งเห็น) หมายความว่า ผู้ทรงเล็งเห็นความปรารถนาด้วยจักษุที่รู้เห็นภพก่อน หรือด้วยจักษุที่รู้โดยรอบ เหมือนบุคคลเห็นผลมะขามป้อมที่วางไว้บนฝ่ามือ

คำว่า ตาทินา (ผู้คงที่) คือ ผู้กอปรด้วยความเป็นผู้คงที่ หรือผู้มั่นคงในที่ทั้งหมด

มีถ้อยคำที่เหลือ[ที่ควรเพิ่มเข้ามา]ว่า พระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลาย

คำว่า ยสฺส คือ ท่านพระมหากัจจายนเถระ

คำว่า ฐปิโต (ผู้ได้รับการแต่งตั้ง) หมายความว่า ผู้ได้รับการแต่งตั้งอย่างนี้ว่า

เอตทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ สํขิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺถํ วิภชนฺตานํ ยทิทํ มหากจฺจาโน.[๔๙]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระมหากัจจายนะนั้นเป็นเลิศกว่าภิกษุผู้เป็นสาวกของเรา ผู้อธิบายเนื้อความที่กล่าวไว้โดยย่อให้พิสดาร”

คำว่า มหาสาวก คือ สาวกผู้ประเสริฐด้วยคุณธรรมอันพิเศษมีศีลเป็นต้น หมายถึงพระมหากัสสปะ เป็นต้น

ในบรรดามหาสาวกเหล่านั้น ท่านพระมหากัจจายนะนี้เป็นพระมหาสาวกรูปหนึ่ง

คำว่า มหาสาวกุตตมะ คือ พระมหาสาวกผู้ประเสริฐ เพราะประกอบด้วยคุณธรรมอันพิเศษ

ผู้ได้รับการแต่งตั้งจากพระศาสดาไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้วยพระดำรัสว่า “ภิกษุนี้เลิศกว่าภิกษุผู้จำแนกความย่อให้พิสดาร” ผู้ทรงเล็งเห็นความปรารถนาที่สัมฤทธิ์ผลอันท่านตั้งไว้แทบพระยุคลบาทของพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ

ท่านเป็นผู้ถึงความเชี่ยวชาญเพราะบรรลุความเป็นผู้ชำนาญในการพิจารณาเป็นต้นอย่างยิ่งในฌานเป็นต้น และบรรลุความเป็นผู้ชำนาญทางใจอย่างยิ่งด้วยฤทธิ์ของพระอริยะ

ท่านเป็นผู้แตกฉานปฏิสัมภิทาญาณ เพราะมีปฏิสัมภิทาญาณที่จำแนกอรรถเป็นต้นได้โดยพิเศษ

ท่านเป็นผู้ที่พระสัมพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้ว เพราะได้รับยกย่องจากพระผู้มี-พระภาคในฐานะเป็นอันมากด้วยพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ปณฺฑิโต ภิกฺขเว มหากจฺจาโน, มหาปญฺโญ ภิกฺขเว มหากจฺจาโน.[๕๐]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระมหากัจจายนะเป็นบัณฑิต เป็นผู้มีปัญญามาก”

สมจริงดังคำกล่าว[ของพระสังคีติกาจารย์]ว่า

สตฺถุ เจว สํวณฺณิโต สมฺภาวิโต วิญฺญูนญฺจ สพฺรหฺมจารีนํ.[๕๑]

“เป็นผู้ที่พระศาสดาทรงสรรเสริญแล้ว และเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูชนยกย่องแล้ว”

คำว่า อนุโมทิตา (ทรงอนุโมทนาแล้ว) หมายความว่า ทรงอนุโมทนาแล้วอย่างนี้ว่า “ดูกรกัจจายนะ ดีละ เธอได้กล่าวคำอธิบายหลักธรรมนี้ไว้เป็นอย่างดี”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ดังได้สดับมาว่า ในสมัยหนึ่งพระมหาเถระนี้พำนักอยู่ในไพรสณฑ์ไม้หว้า ได้แต่งเนตติปกรณ์นี้ที่ประดับด้วยหาระและนัยแก่ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ในสำนักของตน เมื่อแต่งแล้วได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วถวายบังคมนั่งอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง แล้วทูลบอกปกรณ์นี้ตามที่แต่งไว้แด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงสดับปกรณ์นั้นแล้วได้อนุโมทนาด้วยพระดำรัสว่า “ดีละ” เป็นต้น แล้วทรงตั้งชื่อปกรณ์ด้วยพระดำรัสว่า “ดูกรกัจจายนะ ดังนั้นเธอจงทรงจำคำอธิบายหลักธรรมนี้ว่า ธรรมเนตติ (แบบแผนแห่งธรรม)”

เนตติปกรณ์เป็นแนวทางแห่งการอธิบายหลักธรรมทั้งหมดโดยคล้อยตามหาระมีเทสนาหาระและนัยมีนันทิยาวัฏฏนัย เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สาสนสฺส สทายตฺตา นวงฺคสฺสตฺถวณฺณนา (เป็นตำราอธิบายความแห่งนวังคสัตถุศาสน์ และมีประโยชน์เกื้อกูลแก่พระศาสนาในกาลทุกเมื่อ)

คำว่า คมฺภีรญาเณหิ แปลว่า [พึงหยั่งลง]ด้วยปัญญาอันลุ่มลึก มิใช่ด้วยศรัทธาอย่างเดียว

อีกนัยหนึ่ง แปลว่า อันพระอริยะผู้มีปัญญาอันลุ่มลึก คือ ผู้มีปัญญามาก [พึงหยั่งลง]

[คำว่า คมฺภีรญาเณหิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ปัญญาอันลุ่มลึก = คมฺภีรานิ ญาณานิ คมฺภีรญาณานิ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- ผู้มีปัญญาอันลุ่มลึก = คมฺภีรานิ ญาณานิ เยสนฺติ คมฺภีรญาณานิ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)]

ด้วยคำเป็นต้นว่า กิญฺจาปิ (แม้ข้าพเจ้าจะประพันธ์คัมภีร์อธิบายเนื้อความเนตติปกรณ์ได้โดยยาก) ท่านแสดงข้อความนี้ว่า ความถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยมีคุณธรรมในพระศาสนาเป็นต้นทำให้ข้าพเจ้าอุตสาหะ ซึ่งแม้ข้าพเจ้าจะไม่อาจแต่งคัมภีร์อธิบายได้เพราะรู้ว่าเนตติปกรณ์มีข้อความลุ่มลึก และไม่ใช่วิสัยแห่งญาณของตน

คำว่า ปญฺจปิ นิกาเย โอคาเหตฺวา (หยั่งลงสู่นิกายทั้ง ๕) แสดงการเข้าไปตั้งอยู่ในนิกายทั้ง ๕ ของเนตติปกรณ์ และแสดงว่าเนตติปกรณ์เป็นตำราอธิบายนิกายเหล่านั้น

การนำข้อความจากคัมภีร์เปฏโกปเทศเป็นต้นว่า กตโม อสฺสาโท จ อาทีนโว จ (อัสสาทะและอาทีนวะคืออะไร) มาอ้างแล้ววินิจฉัยข้อความแห่งบทของเทสนาหาระเป็นต้นในปกรณ์นี้ เป็นการเทียบเคียงกับคัมภีร์เปฏโกปเทศ

คำว่า ยถาพลํ (ตามกำลัง) หมายความว่า ข้าพเจ้าไม่อาจแต่งคัมภีร์อธิบายเนตติปกรณ์ได้ง่ายโดยประการทั้งปวงแม้โดยส่วนทั้งหมด คำนี้แสดงว่าพระอรรถกถาจารย์เป็นผู้ปราศจากความทะนงตนว่า เราจักแต่งตามสมควรแก่กำลังปัญญาของตน

คำว่า สุวิสุทฺธํ แปลว่า อันหมดจดดี ความหมายก็คือ ไม่ระคนกับโทษคือความเห็นในนิกายอื่นที่เพิ่มเข้ามาในระหว่างๆ

คำว่า อสํกิณฺณํ (ไม่สับสน) หมายความว่า แม้ในนิกายของตนก็ไม่สับสนด้วยการพิจารณ์เนื้อความของบทอื่น เป็นต้น คือ กำหนดไว้ดีไม่เกลื่อนกล่นปราศจากการปะปนกันเช่นนั้น

คำว่า วินิจฉยะ คือ ข้อวินิจฉัยโดยลักษณะต่างๆ

คำว่า อัตถวินิจฉยะ คือ ข้อวินิจฉัยความ หมายถึง ถ้อยคำที่ขจัดความสงสัยอันดำเนินไปด้วยลักษณะทำลายความสงสัยที่เหมือนตอไม้ในเนื้อความที่มีในฐานะเข้าใจยาก

คำว่า นิปุณัตถวินิจฉยะ คือ มีข้อวินิจฉัยความอันละเอียด กล่าวคือ สุขุมลุ่มลึก

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อัตถวินิจฉยะ คือ สภาวะตัดสินเนื้อความ หมายถึง ปัญญาที่มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วเป็นวิสัย

คำว่า นิปุณัตถวินิจฉยะ คือ มีปัญญาวินิจฉัยความอันละเอียด

[ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความ]อันมีข้อวินิจฉัยความอันละเอียดนั้น

คำว่า สมยํ แปลว่า ความเห็น

ความหมายก็คือ ความเห็นของอาจารย์ผู้อยู่ในวัดมหาวิหารเป็นความเห็นที่หมดจดดีตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ไม่สับสน และมีข้อวินิจฉัยอันละเอียดลึกซึ้ง ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความของเนตติปกรณ์โดยไม่ขัดแย้งกับความเห็นนั้น แสดงแบบแผนของหลักธรรมที่ปรากฏในวัดมหาวิหารนั้นนั่นแหละโดยคล้อยตามไม่ขัดแย้ง

คำว่า ปมาทเลขํ (อักษรที่จารึกด้วยความพลั้งเผลอ) หมายความว่า อักษรผิดพลาดที่เป็นไปโดยจารึกอักษรด้วยความพลั้งเผลอในเวลาลอกฉบับใบลานต่อๆ กันมา

คำว่า วชฺเชตฺวา (หลีกเลี่ยง) หมายความว่า นำออกไป

บาทคาถาว่า ปาฬึ สมฺมา นิโยชยํ (ประกอบคำบาลีไว้เป็นอย่างดี) หมายความว่า ประกอบคำบาลีของเนตติปกรณ์นั้นๆ ไว้เป็นอย่างดีในพระพุทธพจน์ที่นำมาแสดงโดยความเป็นอุทาหรณ์นั้นๆ หรือประกอบคำบาลีกล่าวคือพระพุทธพจน์ที่เป็นอุทาหรณ์นั้นๆ ไว้เป็นอย่างดีในเนตติปกรณ์ที่เป็นสูตรนั้นๆ ด้วยการอธิบายความ

[เนตติปกรณ์มีองค์ประกอบสำคัญ ๒ ส่วน คือ สูตร และอุทาหรณ์ โดยท่านผู้แต่งแสดงแบบแผนที่เป็นหาระ นัย และสาสนปัฏฐาน แล้วนำพระพุทธพจน์มาอ้างไว้เป็นอุทาหรณ์ ข้อนี้คล้ายคลึงกับสูตรทางคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีองค์ประกอบหลัก ๓ ประการ คือ

๑. สูตร ข้อความที่แสดงกฎทางไวยากรณ์ใช้ท่องจำเหมือนสูตรทางคณิตศาสตร์ ได้แก่ประโยคว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต (เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร)

๒. วุตติ ข้อความที่อธิบายสูตรซึ่งกล่าวไว้โดยสังเขปให้กระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น โดยนำคำอธิบายจากสูตรอื่นมากล่าวเพิ่มเติม หรือเพิ่มคำอธิบายที่เหมาะสมกับสูตรนั้นๆ ได้แก่ประโยคว่า โย โกจิ โลกิยโลกุตฺตราทิเภโท วจนตฺโถ, โส สพฺโพ อกฺขเรเหว สญฺญายเต (เนื้อความของศัพท์อันจำแนกเป็นโลกิยะและโลกุตตระเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง มีอยู่ เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น)

๓. อุทาหรณ์ ตัวอย่างที่นำมาอ้างอิงให้สมเหตุสมผลกับกฎที่ได้ตั้งไว้ โดยนำมาจากพระบาลีเป็นหลัก]

คำว่า อุปเทสํ (คำชี้แนะ) หมายความว่า คำแนะนำของเนตติปกรณ์ คือ หัวใจของเนตติปกรณ์ กล่าวคือ วิสัยที่กำหนดเนื้อความของศัพท์ในเนตติปกรณ์ทั้ง ๓๓ อย่าง และประเภทของสาสนปัฏฐานไว้โดยไม่ปะปนกัน พร้อมด้วยการจำแนกเหตุนั้น

คำว่า วิภาเวนฺโต แปลว่า แสดง

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความของเนตติปกรณ์นั้น

[คำว่า **วิภาเวนฺโต** ปกาเสนฺโต (คำว่า วิภาเวนฺโต แปลว่า แสดง) ตามหลักสังวรรณนาเรียกว่า วุตตินัย คือ นัยที่เขียนเหมือนวุตติของสูตร โดยไม่มี อิติ ศัพท์กำกับไว้ในบทตั้ง]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำว่า อภิยาจิโต (ได้รับการวิงวอนโดยเคารพ) นี้ แสดงเหตุของการอธิบายความ

กึ่งคาถาว่า จิรํ อากงฺขมาเนน จิรํ สทฺธมฺมเนตฺติยา (ผู้ปรารถนาความตั้งมั่นตลอดกาลนานแห่งแบบแผนพระสัทธรรมแล้ว) นี้ แสดงจุดมุ่งหมาย[ของการรจนาคัมภีร์]

บาทคาถาว่า กริสฺสามตฺถวณฺณนํ (จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความ) นี้ แสดงใจความ เพราะเนื้อความของปกรณ์ที่กำลังอธิบายอยู่ เป็นใจความ[ของคัมภีร์]

คำเป็นต้นว่า ตมุปนิสฺสาย (อาศัยคำสอนของพระศาสดาและข้อวินิจฉัยของโบราณาจารย์ผู้ประเสริฐนั้น) แสดงลักษณะการรจนาคัมภีร์

บัดนี้ ท่านจะเชื้อเชิญให้สดับคำอธิบาย จึงกล่าวคาถาสุดท้ายเป็นต้นว่า อิติ อตฺถํ (ขอสัตบุรุษทั้งหลายจงสดับข้อความอันไม่สับสนแห่งเนตติปกรณ์ของข้าพเจ้าผู้แจกแจงอยู่โดยเคารพเถิด)

ในคาถานั้น บทว่า สกฺกจฺจํ (โดยเคารพ) พึงประกอบในฐานะทั้งสอง คือ แจกแจงอยู่โดยเคารพ และจงสดับโดยเคารพ

[คำว่า สกฺกจฺจํ (โดยเคารพ) นี้ ตามหลักภาษาเรียกว่า กาโกโลกนนัย คือ นัยที่เหมือนการแลดูของอีกา หมายความว่า อีกาเป็นสัตว์ที่มีศัตรูมาก ต้องเหลียวมองศัตรูไปด้วย กินอาหารไปด้วยฉันใด คำว่า สกฺกจฺจํ ก็สัมพันธ์กับบททั้งสอง คือ วิภชนฺตสฺส (แจกแจงอยู่) และ นิสามยถ (จงสดับ) ฉันนั้น]

จบ คำอธิบายคำเริ่มคัมภีร์

นิทานกถาวรรณนา

อปฺปํ สุขํ ชลลวํ วิย โภ ติณคฺเค

ทุกฺขํ ตุ สาครชลํ วิย สพฺพโลเก

สํกปฺปนา ตทปิ โหติ สภาวโต หิ

สพฺพํ ติโลก'มปิ เกวลทุกฺข'เมว.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๕๒

ท่านผู้เจริญ ความสุขมีเพียงเล็กน้อยดั่งหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า แต่ความทุกข์ในโลกทั้งมวลเหมือนน้ำในสาคร ความจริงความสุขนั้นเกิดจากจินตนาการ โลกสามทั้งหมดล้วนเป็นทุกข์โดยแท้

นิทานกถาวรรณนา

(คำอธิบายนิทานกถา)

เมื่อคันถรจนาจารย์กล่าวแสดงข้อความโดยสามัญทั่วไปคือข้อความของคัมภีร์ที่ปรากฏด้วยความเข้าใจเนื้อความของรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ถ้อยคำดังกล่าวพึงงดงาม ดังนั้น จึงควรเข้าใจเนื้อความของบทในเนตติปกรณ์ในเบื้องแรก ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงถามข้อความนั้นด้วยคำว่า ตตฺถ เกนฏฺเฐน เนตฺติ (ถามว่า : ในคำว่า เนตติปกรณ์ นั้น ชื่อว่า เนตติ เพราะความหมายอะไร)

ในพากย์นั้น คำว่า ตตฺถ คือ ในคำที่กล่าวว่า จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความของเนตติปกรณ์นั้น หมายความว่า ท่านกล่าวปฏิญญาว่าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความของเนตติปกรณ์ใด เนตติปกรณ์นั้นชื่อว่า เนตติ เพราะความหมายอะไร

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ตตฺถ หมายความว่า เนตติปกรณ์ที่กล่าวไว้ในคำว่า เนตฺติปฺปกรณสฺส (เนตติปกรณ์) นั้น ชื่อว่า เนตติ เพราะความหมายอะไร

คำว่า นยนฏฺเฐน (เพราะความหมายว่า นำไปสู่พระสัทธรรม) นี้เป็นคำทั่วไปแก่กัตตุสาธนะ กรณสาธนะ และอธิกรณสาธนะ ดังนั้น ท่านจึงแสดงอรรถของ เนตฺติ ศัพท์โดยเนื่องด้วยกัตตุสาธนะก่อนว่า อริยธมฺมํ นยติ (นำเวไนยชนไปสู่อริยธรรม) บัดนี้ ได้กล่าวว่า นยนฺติ ตาย (ผู้แสดงธรรมทั้งหลายย่อมนำเวไนยชนไปสู่ทางแห่งโสดาปัตติมรรคด้วย เนตติปกรณ์นั้น) เป็นต้น เพื่อแสดงอรรถโดยเนื่องด้วยกรณสาธนะและอธิกรณสาธนะ

คำว่า ตถา หิ วุตฺตํ (สมจริงดังคำกล่าว[ในคัมภีร์เปฏโกปเทศ]) ท่านกล่าวไว้เพราะความเข้าใจข้อความแห่งพระพุทธพจน์เนื่องด้วยคำชี้แนะในเนตติปกรณ์

ในคัมภีร์เปฏโกปเทศมีข้อความเป็นต้นว่า

ตสฺมา นิพฺพายิตุกาเมน สุตมเยน อตฺถา ปริเยสิตพฺพา, ตตฺถ ปริเยสนาย อยํ อนุปุพฺพี ภวติ โสฬส หารา ปญฺจ นยา อฏฺฐารส มูลปทานิ.[๕๒]

"บุคคลผู้ปรารถนาจะดับกิเลสผู้มีปัญญาจากการสดับ พึงแสวงหาเนื้อความ การแสวงหาเนื้อความในเรื่องนั้นมีลำดับอย่างนี้ คือ หาระ ๑๖ นัย ๕ มูลบท ๑๘"

การอธิบายเนื้อความโดยพิเศษที่พ้นไปจากการพิจารณ์หาระและนัย ย่อมไม่มี ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สุตฺตสฺส อตฺถสํวณฺณนา เนตฺติอุปเทสายตฺตา (การอธิบายความพระพุทธพจน์ทั้งหมดเนื่องด้วยคำชี้แนะของเนตติปกรณ์)

ข้อความดังกล่าวจักมีปรากฏในปกิณกกถาต่อไป

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า สุตฺตปฺปภวา (และเนตติปกรณ์ก็มีพระพุทธพจน์เป็นแดนเกิด) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่าเนตติปกรณ์ที่มีขอบเขตกว้างขวางอย่างนี้มีแดนเกิดจากใคร คำนั้นแสดงว่าเนตติปกรณ์เป็นคัมภีร์สำคัญทรงคุณค่า และคำนี้ก็มุ่งแสดงว่าพระพุทธพจน์เป็นที่อาศัยของเนตติปกรณ์ ไม่ใช่มุ่งปฏิเสธว่าพระเถระเป็นแดนเกิด เพราะพระเถระหยั่งลงสู่นิกายอันยิ่งใหญ่ทั้ง ๕ แล้วแต่งปกรณ์นี้ที่เป็นคำอธิบายนิกายเหล่านั้นโดยมีนิกายดังกล่าวเป็นที่อาศัย ดังนั้น ความมีธรรมที่พึงอธิบายเป็นที่อาศัยนี้จึงเป็นปกติทั่วไปของการอธิบาย [แห่งพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย]

คำว่า ปกรณปริจฺเฉทโต แปลว่า โดยปริจเฉทของคัมภีร์ เพราะการพิจารณ์หาระเป็นต้นทั้งสามเป็นประเภทของเนตติปกรณ์ หรือแปลว่า โดยปริจเฉทที่เป็นคัมภีร์ เพราะการพิจารณ์หาระเป็นต้นทั้งสามเป็นคัมภีร์คือฐานะสามอย่าง

คำว่า ปาฬิววตฺถานโต แปลว่า โดยการกำหนด[เนื้อหา]บาลี

พระอรรถกถาจารย์แสดงว่าชื่อสังคหวาระเป็นอันวัตถนาม (ชื่อที่คล้อยตามความหมาย) ด้วยคำเป็นต้นว่า สพฺโพ หิ ปกรณตฺโถ (เพราะเนื้อความของคัมภีร์ทั้งหมดย่อมถูกประมวลไว้ด้วยคาถา ๕ บทว่า ยํ โลโก ปูชยเต เป็นต้น โดยแท้)

ผู้ท้วงติงกล่าวถึงความไม่แน่นอนนั้นด้วยคำว่า นนุ เจตฺถ ปฏฺฐานํ อสงฺคหิตํ (ถามว่า : สาสนปัฏฐานมิได้รวบรวมไว้ในคาถา ๕ บทเหล่านี้ มิใช่หรือ) เป็นต้น

ผู้เฉลยอื่นตอบไว้ด้วยคำว่า นยิทเมวํ (ไม่พึงทราบอย่างนี้) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าแม้ท่านจะมิได้รวมเอาสาสนปัฏฐานไว้โดยตรง แต่ก็รวมเอาไว้โดยอ้อม

ด้วยคำเป็นต้นว่า ตถา หิ (สมจริงดังคำที่จะกล่าวต่อไป) ท่านกล่าวย้ำข้อความนั้นให้ชัดเจนด้วยพระบาลี

นัยแสดงเนื้อความ มีนันทิยาวัฏฏนัยเป็นต้น

สังขาร ๓ มีปุญญาภิสังขารและกายสังขาร เป็นต้น

ในเรื่องนั้น การรวมนัยแสดงเนื้อความซึ่งกันและกันไว้ จักมีปรากฏต่อไป

สังขาร ๓ อื่น พึงทราบดังต่อไปนี้

- กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร ชื่อว่า ปุญญาภิสังขาร
- อกุศลเจตนา ชื่อว่า อปุญญาภิสังขาร
- กุศลเจตนาที่เป็นอรูปาวจร ชื่อว่า อาเนญชาภิสังขาร
- ปุญญาภิสังขารและอปุญญาภิสังขารที่ดำเนินไปทางกายทวาร ชื่อว่า กายสังขาร
- ปุญญาภิสังขารและอปุญญาภิสังขารนั้นนั่นแหละที่ดำเนินไปทางวจีทวาร ชื่อว่า วจีสังขาร
- สังขารทั้ง ๓ ที่ดำเนินไปทางมโนทวาร ชื่อว่า จิตตสังขาร

โดยประการดังนี้ ธรรมที่กล่าวไว้ในหมวด ๓ อย่างแรกโดยเนื่องด้วยประเภท ท่านกล่าวไว้ในหมวด ๓ ที่สองโดยเนื่องด้วยทวาร ธรรมที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยทวารนั้น ท่านกล่าวไว้ในหมวด ๓ อย่างแรก[โดยเนื่องด้วยประเภท] พึงทราบความเกี่ยวเนื่องกัน [ของมูลบทและสาสนปัฏฐาน]อย่างนี้

คำว่า ยตฺถ แปลว่า ในวาระใด

คำว่า เปฏเก คือ คัมภีร์เปฏโกปเทศ

คำว่า สมฺปตมานา (ประชุมกันอยู่) หมายความว่า ประชุมกันอยู่ด้วยการอธิบายความ

คำว่า พฺยญฺชนวิธิปุถุตฺตา (เพราะแสดงวิธีแห่งศัพท์ [พระพุทธพจน์] จำนวนมาก) นี้ แสดงเหตุของการประชุมกันแห่งหาระจำนวนมากในสูตรหนึ่ง สมจริงดังผู้แตกฉานอักษรศาสตร์กล่าวว่า อเนกสามตฺถิยนิจิตา สทฺทา (ศัพท์ทั้งหลายถูกสั่งสมไว้ด้วยความสามารถนานัปการ)

[คำว่า อเนกสามตฺถิยนิจิตา สทฺทา (ศัพท์ทั้งหลายถูกสั่งสมไว้ด้วยความสามารถนานัปการ) หมายความว่า ศัพท์แต่ละศัพท์มีนัยทางภาษาหลากหลายในด้านความหมาย วิธีใช้ และการวินิจฉัยความ เป็นต้น ขึ้นอยู่กับบริบทและเรื่องราวที่กำลังกล่าวถึงนั้นๆ ดังคำว่า สงฺคาเม อสฺเส อาเนหิ แปลว่า "จงนำม้ามาในสงคราม" คำว่า อสฺเส ในพากย์นี้มีความหมายว่า ม้า ส่วนคำว่า โรคิสาลายํ อสฺเส อาเนหิ แปลว่า "จงนำเกลือมาในเรือนรักษาคนป่วย" คำว่า อสฺเส ในพากย์นี้มีความหมายว่า "เกลือ"]

คำว่า น สรูปโต (ไม่ได้ยกแสดงไว้โดยตรง) นี้ แสดงว่าสาสนปัฏฐานถูกยกแสดงไว้โดยอ้อมแม้ในอุทเทสวาระและนิทเทสวาระเหมือนในสังคหวาระ

ถามว่า : ข้อความนั้นเป็นไปได้อย่างนี้ในอุทเทสวาระก่อน เพราะรวมเอาไว้ด้วยคำว่า มูลบท แต่มีได้ในนิทเทสวาระอย่างไร

ตอบว่า : แม้มูลบทก็ถูกรวมเอาไว้ด้วยคำว่า นัย ในนิทเทสวาระนั้น เพราะการประกอบนัยอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากมูลบท

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า "สาสนปัฏฐานไม่ใช่คำอธิบายของพระพุทธพจน์โดยเฉพาะเหมือนหาระและนัย แต่เป็นเพียงข้อความพิเศษที่ปรากฏโดยความเป็นสูตรฝ่ายเศร้าหมองเป็นต้นในพระพุทธพจน์นั้นๆ ดังนั้น จึงไม่นับเข้าในเนื้อความของบทแห่งเนตติปกรณ์นี้ ด้วยเหตุนั้น สาสนปัฏฐานจึงไม่นับเข้าในเนื้อความของบทแห่งเนตติ ๓๓ และพระมหากัจจายนะจึงมิได้ยกแสดงไว้ในอุทเทสวาระและนิทเทสวาระ"

[คำว่า อปเร (อาจารย์ท่านอื่น) กล่าวไว้เพื่อแสดงความเห็นของอาจารย์ท่านอื่นที่เรียกว่า วาททัสสนมัตตะ (การแสดงความเห็นเท่านั้น) โดยท่านผู้แต่งมิได้มุ่งคัดค้านความเห็นนั้น ข้อนี้ต่างจากคำว่า เกจิ (บางคน) ซึ่งท่านผู้แต่งมุ่งคัดค้านความเห็นดังกล่าว อย่างไรก็ตาม คำว่า เกจิ อาจแสดงข้อความ ๓ ประการ คือ

๑. นิคคหะ การข่ม คือ การคัดค้าน เช่น เกจิ ปน เอวํ วทนฺติ. ตํ น คเหตพฺพํ (บางคนกล่าวไว้อย่างนี้ บัณฑิตไม่ควรถือเอาความเห็นนั้น)

๒. ปัคคหะ การยกย่อง คือ การเห็นตาม เช่น เกจิ ปน อีทิเสสุ ฐาเนสุ เอวํ วทนฺติ. ตํ ยุตฺตํ วิย ทิสฺสติ (บางคนกล่าวไว้อย่างนี้ในฐานะเช่นนี้ ความเห็นนั้นพบว่าเหมือนสมควร)

๓. วาททัสสนมัตตะ การแสดงความเห็นเท่านั้น โดยไม่คัดค้านหรือเห็นตาม เช่น เกจิ ฬการฏฺฐาเน ฑการํ ปฐนฺติ (บางคนออกเสียง ฑ อักษรในที่ ฬ อักษร)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสัททนีติปกรณ์นิสสัยว่า

ยถา หิ จาทิกา อตฺถํ วากฺยรูปํว โชตเร
เอวํ เกจาทิกา สทฺทา วาทรูปํว โชตเร.
นิคฺคหํ ปคฺคหญฺจาปิ วาททสฺสนมตฺตกํ
วาททสฺสนเมเวตฺถ วิญฺญาตพฺพํ ปโยคโต.[๕๓]

"นิบาตมี จ เป็นต้นย่อมแสดงเนื้อความตามสมควรแก่ประโยค ฉันใด ศัพท์ทั้งหลายมี เกจิ เป็นต้นก็แสดงเนื้อความตามสมควรแก่ความเห็น ฉันนั้น ซึ่งเป็นการข่ม การยกย่อง และการแสดงความเห็นเท่านั้น

พึงทราบว่าในประโยค[ว่า เกจิ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา (บัณฑิตบางท่านย่อมปรารถนา)] นี้ เป็นการแสดงความเห็นเท่านั้นตามอุทาหรณ์"]

ท่านจะย้ำข้อความที่กล่าวว่า ปาฬิโต เอว วิญฺญายติ (ทราบได้โดยพระบาลีนั่นแหละ) จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ตถา หิ (เพราะไม่มีข้อความอื่นหนักแน่นกว่าพระบาลี)

คำนั้นแสดงว่าแม้การอนุโมทนาของพระผู้มีพระภาคก็คล้อยตามพระบาลี เหมือนการที่พระเถระแต่งเนตติปกรณ์ไว้โดยแท้

ท่านจะกล่าวท้วงติงว่าบุคคลไม่อาจกล่าวว่าคำนำ[ของคัมภีร์]มิได้กล่าวไว้ เพราะเป็นสาวกภาษิต จึงกล่าวว่า สาวก...ภาสิตํ (เพราะแม้สุภสูตร อนังคณสูตร และกัจจายนสังยุตต์ เป็นต้น ที่เป็นสาวกภาษิต ก็กล่าวคำนำไว้)

คำว่า นยิทํ เอกนฺติกํ (คำนำ[ของคัมภีร์]นี้ไม่มีแน่นอน) แสดงว่า ความเป็นสาวกภาษิตหรือพุทธภาษิต มิใช่ขึ้นอยู่กับการกล่าวหรือการไม่กล่าวคำนำ เพราะพบเห็นทั้งสองอย่างในภาษิตทั้งสอง ความไม่ใช่สาวกภาษิตของเนตติปกรณ์ด้วยการไม่กล่าวคำนำ

จึงไม่สมเหตุผล ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น จ ตาวตา ตานิ อปฺปมาณํ, เอวมิธาปิ ทฏฺฐพฺพํ (คัมภีร์เหล่านั้นมิใช่ไม่หนักแน่นด้วยการไม่มีคำนำเพียงเท่านั้น แม้ในเนตติปกรณ์นี้ก็พึงทราบเหมือนอย่างนั้น)

อนึ่ง คำนำ[ของคัมภีร์]นี้ไม่มีแน่นอน เพราะบางคัมภีร์ที่เป็นสาวกภาษิต เช่น ปฏิสัมภิทามรรค นิทเทส [จูฬนิทเทส มหานิทเทส] และที่เป็นพุทธภาษิต เช่น ธรรมบท และพุทธวงศ์ เป็นต้น ก็มิได้กล่าวคำนำไว้ คัมภีร์เหล่านั้นมิใช่ไม่หนักแน่นด้วยการไม่มีคำนำเพียงเท่านั้น แม้ในที่นี้ก็พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

คำเป็นต้นว่า นิทานญฺจ นาม (อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า คำนำของพระสูตรและวินัยกล่าวไว้โดยพระมหาสาวกมีพระธรรมภัณฑาคาริก [พระอานนท์] และพระอุบาลีเถระ เป็นต้น แต่คัมภีร์นี้เป็นภาษิตของพระมหาสาวก การแสวงหาคำนำจึงไม่มีประโยชน์ เพราะการพิจารณ์คำนำไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่นนอกจากพระเถระ บุคคลพึงแสวงหาประโยชน์ซึ่งไม่ขัดแย้งกับพระบาลีในเรื่องนี้) แสดงว่า ความสมเหตุผลของคัมภีร์นี้ย่อมสำเร็จด้วยเหตุที่ให้ถึงความสมเหตุผลแห่งการไม่กล่าวถึงคำนำ

บัดนี้ ท่านแสดงเหตุที่แน่นอนในการไม่กล่าวถึงคำนำของเนตติปกรณ์ด้วยคำเป็นต้นว่า อถ วา (อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าหน้าที่ในการกล่าวคำนำของคัมภีร์นี้ไม่มีโดยเฉพาะ เพราะเป็นคัมภีร์อธิบายเนื้อความของพระบาลีเหมือนคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและนิทเทส เป็นต้น) ความหมายในเรื่องนี้ก็คือ พระมหากัจจายนะไม่ควรกล่าวคำนำของเนตติ-ปกรณ์ เพราะเป็นคำอธิบายเนื้อความของพระบาลี ดังจะเห็นได้ว่าไม่พบคำนำของคัมภีร์อธิบายเนื้อความของพระบาลี เหมือนไม่พบคำนำของคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและนิทเทสเป็นต้น

คำว่า อาทินา นเยน ปกรณวิภาโค เวทิตพฺโพ (โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงทราบการจำแนกปกรณ์โดยนัยมีอย่างนี้เป็นต้น) เป็นคำลงท้ายของการจำแนกปกรณ์ตามที่แสดงไว้แล้วด้วยคำว่า (บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบการจำแนกที่จะกล่าวต่อไปนี้ เพื่อความเข้าใจประการต่างๆ ในปกรณ์นี้) เป็นต้น เริ่มตั้งแต่ปกรณ์ ๑ อย่างจนถึง ๘๔,๐๐๐ อย่าง

ในพากย์นั้น ในคำว่า อาทินา นเยน (โดยนัยมีอย่างนี้เป็นต้น) พึงทราบการประมวลนัยอย่างนี้ว่า

- การจำแนกธรรมที่ควรรู้ยิ่ง
- การจำแนกการบัญญัติและธรรมที่ควรบัญญัติ
- การจำแนกธรรมที่นับเข้าในกาล ๓
- ประโยชน์เพื่อการนำออกจากโอฆะ ๔
- การละความเพลิดเพลิน ๕ เป็นต้น
- การระงับหมู่ตัณหา ๖
- การรวบรวมวาระ ๗ มีสังคหวาระเป็นต้น
- การแสดงการเพิกถอนความผิด ๘ เป็นต้น

จบ คำอธิบายนิทานกถา

ปโยธรา ปริตาปํ หรนฺเตฺยว สรีรินํ
นนฺวตฺตลาโภ มหตํ ปรทุกฺโขปสนฺตเย.

กาวยาทรรศะ. ๒.๑๗๓

"เมฆฝนย่อมกำจัดความร้อนแก่ชนทั้งหลาย การได้รับอัตภาพของท่านผู้ประเสริฐย่อมมีเพื่อดับทุกข์แก่ผู้อื่นโดยแท้"

๑

สังคหวารวรรณนา

ลทฺธาน พุทฺธสมยํ อติทุลฺลภํ จ

สทฺธมฺม'มคฺค'มสมํ สิวทํ ตเถว

กลฺยาณมิตฺตปวเร มติสมฺปทญฺจ

โก พุทฺธิมา อวิรตํ น ภเชยฺย ธมฺมํ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๙๙

"ธีรชนคนใดเล่า เมื่อได้พบพระพุทธศาสนาที่หาได้ยากยิ่ง พระสัทธรรมอันประเสริฐให้ความเกษมไม่มีสิ่งใดเปรียบ กัลยาณมิตรที่ดีงาม และความไพบูลย์แห่งปัญญา จะไม่พึงซ่องเสพพระธรรมเป็นนิตย์หรือ"

๑. สังคหวารวรรณนา

(คำอธิบายสังคหวาระ)

คำว่า ยํ เป็นศัพท์สรรพนามที่มีเนื้อความไม่แน่นอน กล่าวไว้โดยความเป็นกรรม-การก (นามศัพท์ซึ่งทำหน้าที่กรรม)

การประกอบศัพท์ที่มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจความหมาย เนื่องด้วยความมีอรรถเป็นหลัก จึงชื่อว่า อัตถปทัตถกะ (มีอรรถเป็นอรรถของบท) เท่านั้น ศัพท์ดังกล่าวกลายเป็นศัพท์ที่ชื่อว่า สัททปทัตถกะ (มีศัพท์เป็นอรรถของบท) ด้วย อิติ ศัพท์ที่อยู่ท้ายซึ่งกระทำการเปลี่ยนอรรถของบท ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยนฺติ อนิยมโต อุปโยคนิทฺเทโส (คำว่า ยํ เป็นศัพท์แสดงด้วยทุติยาวิภัตติโดยมิได้กำหนดแน่นอน)

พึงทราบนัยนี้แม้ในคำว่า โลโกติ กตฺตุนิทฺเทโส (คำว่า โลโก เป็นศัพท์แสดงกัตตา) เป็นต้น

[คำว่า สัททปทัตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท หมายความว่า เป็นศัพท์ที่แปลทับศัพท์นั้นเอง ไม่ต้องแปลตามอรรถนั้นๆ ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺโทเยว ปทตฺโถ ยสฺสาติ สทฺทปทตฺถโก (สัททปทัตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท)

การประกอบสัททปทัตถกะนิยมใช้ในฐานะ ๒ แห่ง คือ

๑. สูตรของคัมภีร์ไวยากรณ์ เช่น สูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๖๙) ว่า ราชสฺส ราชุ สุนํหิสุ จ (แปลง ราช ศัพท์เป็น ราชุ ในเพราะ สุ, นํ และ หิ วิภัตติ ได้บ้าง) ในที่นี้ ราชสฺส มิได้แปลว่า “พระราชา” แต่แปลว่า “ราช ศัพท์” เพราะมุ่งให้หมายถึงศัพท์เป็นหลัก

๒. บทตั้งในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา ที่มี อิติ ศัพท์ประกอบร่วม อิติ ศัพท์นี้มีอำนาจทำให้บทตั้งแปลทับศัพท์ ไม่แปลออกความหมายเหมือนในประโยคทั่วไปโดยใช้ในความหมายว่า ปทัตถวิปัลลาส คือ เปลี่ยนอรรถของบท โดยเปลี่ยนความหมายปกติให้เป็นการแปลทับศัพท์ เช่น

โย ปนาติ โย ยาทิโส.[๕๔]

“พระดำรัสว่า โย ปน คือ ภิกษุใด หมายถึง ภิกษุเช่นใด”

คำว่า โย ปน เป็นบทตั้ง ส่วนคำว่า โย ยาทิโส เป็นบทขยาย บทตั้งทั้งหมดที่ปรากฏใน พระบาลี อรรถกถา และฎีกา ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ที่มีอรรถดังกล่าว

ศัพท์อื่นจากนี้ทั้งหมดที่แปลออกความหมายตามปกติ ชื่อว่า อัตถปทัตถกะ คือ มีอรรถ เป็นอรรถของบท หมายถึง แปลตามศัพท์โดยปกติ ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺโถเยว ปทตฺโถ ยสฺสาติ อตฺถปทตฺถโก (อัตถปทัตถกะ คือ มีอรรถเป็นอรรถของบท)

ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

เกวลํ อิติสทฺเทนา- สมฺมิสฺโส อตฺถปทตฺถโก
อิติสทฺเทน เจ ยุตฺโต ภเว สทฺทปทตฺถโก.[๕๕]

“ศัพท์ที่ไม่ระคนด้วย อิติ ศัพท์อย่างเดียว ชื่อว่า อัตถปทัตถกะ
ถ้าประกอบด้วย อิติ ศัพท์ก็ชื่อว่า สัททปทัตถกะ”

ข้อความว่า “อิติ ศัพท์ที่อยู่ท้ายซึ่งกระทำการเปลี่ยนอรรถของบท” หมายความว่า อิติ ศัพท์ดังกล่าวใช้ในความหมายว่า ปทัตถวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนอรรถของบทเพื่อให้เป็นสัทท-ปทัตถกะนั่นเอง แปลว่า “ว่า” ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

อิติ เหตุปกาเรสุ อาทิมฺหิ อวธารเณ
นิทสฺสเน ปทตฺถสฺส วิปลฺลาเส สมาปเน.[๕๖]

“อิติ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เหตุ, ประการต่างๆ, เบื้องต้น,
การตัดสิน, การชี้แนะ, การเปลี่ยนแห่งอรรถของบท และการจบ”]

ท่านกล่าวถึงเนื้อความของบทในคาถาว่า ยํ เป็นต้นโดยแสดงความเป็นกรรม กัตตา กิริยา และบทขยายกัตตาเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคำเป็นต้นว่า โลกิยนฺติ เอตฺถ (ในข้อนั้น คำว่า โลกิยํ นี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า บุญ บาป และวิบากของบุญบาปนั้น มีอยู่ในบุคคลนี้ เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า โลก คือ เหล่าสัตว์ หมายถึง หมู่สัตว์) เพื่อแสดง อรรถของบทแต่ละบท

โลก ศัพท์พึงทราบว่ากล่าวถึงสัตว์โลกโดยความสามารถ[ตามฐานะ]ในที่นี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปูชนกิริยาโยคฺยภูตตาวเสน (เพราะเป็นผู้ควรแก่กิริยาบูชา)

การบูชาต่อจากกาลอันตรธานไปของพระศาสนา พึงทราบด้วยการอุบัติเกิดของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น เหมือนการบูชาพระพุทธเจ้าวิปัสสีเป็นต้นในปัจจุบัน

แม้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพุทธวงศ์เทศนา[๕๗] ด้วยพระดำรัสว่า ทีปงฺกโร (พระพุทธเจ้าทีปังกร) เป็นต้น แต่ท่านกล่าวว่า ยถาห ภควา สุเมธภูโต (สมจริงดังพระผู้มี-พระภาคผู้เสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบสได้กล่าวไว้) เพราะหมายถึงความเป็นไปโดยอัตภาพของสุเมธบัณฑิต

คำว่า ปริญฺญากฺกเมน (ตามลำดับการรู้ชัด) หมายความว่า ตามลำดับแห่งญาต-ปริญญา (การรู้ชัดด้วยการกำหนดรู้) เป็นต้น

คำว่า ลกฺขณาวโพธปฺปฏิปตฺติยา (โดยการปฏิบัติที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์) คือ วิปัสสนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุญฺญตมุขาทีหิ (ด้วยแนวทางมีสุญญตวิโมกข์ เป็นต้น)

คำว่า ตถา จ วุตฺตํ (และสมจริงดังคำกล่าว) หมายความว่า โดยเหตุที่คำสอนอันประเสริฐเป็นสิ่งที่วิญญูชนพึงทราบโดยแท้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

เอตุ วิญฺญู ปุริโส อสโจ อมายาวี อุชุชาติโก. อหมนุสาสามิ. อหํ ธมฺมํ เทเสมิ. ยถานุสิฏฺฐํ ตถา ปฏิปชฺชมาโน น จิรสฺเสว สามญฺเญว ญสฺสติ. สามํ ทกฺขิติ.[๕๘]

“บุรุษผู้เป็นวิญญูชนปราศจากมายาสาไถย เป็นคนเที่ยงตรง จงมาเถิด เราจะสอน จะแสดงธรรม ผู้ที่ปฏิบัติตามที่เราสั่งสอนจักรู้เห็นเองต่อกาลไม่นาน”

ศัพท์ว่า ยํ มีคำสอนเป็นวิสัย [คือ เป็นวิเสสนะของ สาสนํ] โล กปาล ศัพท์แม้มีพระศาสดาเป็นวิสัย [คือ แปลว่า พระศาสดา ตามความเห็นของอาจารย์ท่านอื่น] ก็เป็นบทขยายของ โลก ศัพท์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สโลกปาโลติ เจตฺถ (อนึ่ง โลกปาล ศัพท์ในคำว่า สโลกปาโล นี้ แม้เป็นบทขยาย ก็ควรที่จะแสดงซ้ำได้อีก เหมือนเป็นคำที่ถูกขยายที่เป็นหลักสำคัญอันเกี่ยวเนื่องกับบทวิเสสนะ โดยความเป็นเจ้าของ[แห่งคำสอน]เพราะมองหา สาสน ศัพท์) โดยตั้งคำถามไว้ในใจว่าการแสดงซ้ำอีกว่า ตสฺส จะมีพระศาสดาเป็นวิสัยได้อย่างไร

ความหมายก็คือ โลกปาล ศัพท์แม้เป็นบทขยาย ก็ควรแสดงซ้ำได้เหมือนเป็นบทประธาน เพราะลำดับศัพท์และลำดับอรรถไม่เหมือนกัน

พระผู้มีพระภาคทรงบูชาธรรมด้วยความเคารพในธรรม[ในบางคราว]มิได้คำนึงถึงเวไนยชนแล้วยังสัตตาหะ ๗ ให้ล่วงเลยไปด้วยการเข้าสมาบัติและการพิจารณาธรรม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภควโต...ทีเปตพฺพา (การบูชาธรรมของพระผู้มีพระภาค พึงแสดงด้วยการปฏิบัติตลอด ๗ สัตตาหะ เป็นต้น)

ในพากย์นั้นพึงทราบว่ารวมเอาการแสดงธรรมแก่สาวกและการลุกรับสาวก ผู้แสดงธรรมเป็นต้น ด้วยศัพท์ว่า อาทิ (เป็นต้น)

คำว่า อิจฺจสฺส ตัดบทเป็น อิติ + อสฺส ความหมายก็คือ โดยแสดงความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวงและไม่มีสิ่งใดขัดขวางของพระผู้มีพระภาค ด้วยพระธรรมเทศนาที่ไม่แปรผันไม่ทำอันตราย และนำออกจากวัฏฏะอย่างนี้

คำว่า เตน คือ โดยประกอบด้วยเวสารัชชญาณ ๔

พระองค์ทรงประกาศความเพียบพร้อมด้วยคุณธรรมของพระสัพพัญญูทั้งปวง เช่น ทสพลญาณ อสาธารณญาณ ๖ และอาเวณิกพุทธธรรม ๑๘ เป็นต้น เพราะไม่ปราศจากเวสารัชชญาณนั้น

ด้วยคำว่า อาทิ (เป็นต้น) ในคำว่า อาเวณิกพุทฺธธมฺมาทิ (อาเวณิกพุทธธรรม ๑๘ เป็นต้น) พึงทราบว่ารวมเอาคุณวิเศษของพระผู้มีพระภาคเป็นต้นอย่างนี้ว่า

- ญาณที่ไม่มีสิ่งใดขัดขวางในกาลทั้ง ๓

- ญาณหยั่งเห็นอริยสัจ ๔

- ปฏิสัมภิทาญาณ ๔

- ญาณกำหนดรู้คติ ๕ [คือ นิรยคติ = นรก, ติรัจฉานคติ = สัตว์ดิรัจฉาน, เปต-คติ = เปรต, มนุสสคติ = มนุษย์โลก และเทวคติ = เทวโลกและพรหมโลก]

- อภิญญาญาณ ๖

- อริยทรัพย์ ๗ [คือ ศรัทธา ศีล หิริ โอตตัปปะ การสดับ การบริจาค และปัญญา]

- โพชฌงค์ ๗ [คือ สติ ธรรมวิจัย วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา]

- วิชชา ๘ [คือ อภิญญา ๖ เพิ่มวิปัสสนาญาณ (ปัญญาหยั่งเห็นรูปนามว่าเป็นไตรลักษณ์) และมโนมยิทธิ (ฤทธิ์ทางใจ เช่น เนรมิตกายอื่นออกจากกายนี้ ดุจชักไส้จากหญ้าปล้อง ชักดาบจากฝัก หรือชักงูออกจากคราบ)]

- ญาณที่ไม่ครั่นคร้ามในบริษัท ๘

- ความหลุดพ้น (วิโมกข์) ๘

- การเจริญสมาธิ (สมาธิจริยา)

- ธรรมที่พึงประพฤติไปตามลำดับ (อนุปุพพวิหาร) ๙

- ธรรมอันกระทำที่พึ่ง (นาถกรณธรรม) ๑๐

- ธรรมเป็นที่อยู่ของพระอริยะ (อริยวาส) ๑๐

- ธุดงค์ธรรม ๑๓

- พุทธญาณ ๑๔

- ความประพฤติที่นำไปสู่พระนิพพาน (จรณธรรม) ๑๕ [คือ ศีลสังวร, การสำรวมทวารในอินทรีย์, การรู้จักประมาณในการบริโภค, การเจริญสติเป็นนิตย์, สัทธรรม ๗ (อันได้แก่ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ ความเป็นพหูสูตร ความเพียร สติ และปัญญา) และรูปฌาน ๔]

- ความเป็นไปแห่งญาณ (ญาณจริยา) ๑๖

- สติกำหนดรู้กองลมเข้าออก (อานาปานสติ) ๑๖

- ปัจจเวกขณญาณ ๑๙ [คือ ญาณพิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ของพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี อีกทั้งญาณพิจารณามรรค ผล นิพพาน และกิเลสที่ตนละได้แล้วของพระอรหันต์]

- ญาณแสดงปัจจัย ๒๔ [คือ เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) อารัมมณปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอารมณ์) อธิปติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอธิบดี) อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรม

ต่อเนื่องไป) สมนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี) สหชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดร่วมกัน) อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยของกันและกัน) นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย) อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง) ปุเรชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อน) ปัจฉา-ชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง) อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยที่ซ่องเสพอยู่เนืองๆ) กรรมปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นกรรม) วิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นวิบาก) อาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร) อินทรีย-ปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอินทรีย์) ฌานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฌาน) มรรคปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นมรรค) สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มาประกอบ) วิปปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มิได้มาประกอบ) อัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่มีอยู่) นัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่มี) วิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ปราศจาก) อวิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่ปราศจาก)]

- ที่ตั้งแห่งญาณ ๔๔

- ที่ตั้งแห่งญาณ ๗๗

- มหาวชิรญาณ (ญาณที่เหมือนดั่งสายฟ้าอันยิ่งใหญ่) ที่ดำเนินไปในสมาบัติ ๒๔ แสนโกฏิขณะ

- ญาณที่เป็นไปโดยลักษณะแสดงจำแนกปัฏฐานโดยรอบซึ่งมีนัยหาที่สุดมิได้

[ความหลุดพ้น (วิโมกข์) ๘ [๕๙] คือ

๑. ผู้มีรูปมองเห็นรูปภายใน = รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌานโดยเจริญกสิณที่กำหนดวัตถุภายในกายของตน เช่น สีผม เป็นต้น

๒. ผู้มีรูปสัญญาภายในมองเห็นรูปภายนอก = รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌานโดยเจริญกสิณที่กำหนดอารมณ์ภายนอก

๓. ผู้น้อมใจดิ่งไปว่า “งาม” = ฌานของผู้เจริญวรรณกสิณ กำหนดสีที่งาม หรือเจริญอัปปมัญญา

๔. ผู้บรรลุอากาสานัญจายตนะโดยมนสิการว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่วงพ้นรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง และปฏิฆสัญญาดับไปเพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา

๕. ผู้บรรลุวิญญาณัญจายตนะโดยมนสิการว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้ เพราะล่วงพ้นอากาสานัญจายตนะโดยสิ้นเชิง

๖. ผู้บรรลุอากิญจัญญายตนะโดยมนสิการว่า ไม่มีอะไรเลย เพราะล่วงพ้นวิญญาณัญจายตนะโดยสิ้นเชิง

๗. ผู้บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะล่วงพ้นอากิญจัญญายตนะโดยสิ้นเชิง

๘. ผู้บรรลุสัญญาเวทยิตนิโรธ เพราะล่วงพ้นเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยสิ้นเชิง

การเจริญสมาธิ ๙ (สมาธิจริยา)[๖๐] คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ พร้อมทั้งวิตกวิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตาจิต เพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้นไป จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

ธรรมที่พึงประพฤติไปตามลำดับ (อนุปุพพวิหาร) ๙ [๖๑] คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทยิตนิโรธ คือ สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นิโรธสมาบัติ

ธรรมอันกระทำที่พึ่ง (นาถกรณธรรม) ๑๐ [๖๒] คือ

๑. ศีล การสำรวมพระปาติโมกข์ของพระภิกษุ

๒. พาหุสัจจะ ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก

๓. กัลยาณมิตตตา ความมีกัลยาณมิตร

๔. โสวจัสสตา ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย

๕. กิงกรณีเยสุ ทักขตา ความเอาใจใส่ช่วยขวนขวายในกิจใหญ่น้อยทุกอย่างเพื่อเพื่อนร่วมหมู่คณะ

๖. ธัมมกามตา ความเป็นผู้ใคร่ธรรม

๗. วิริยารัมภะ ความขยันหมั่นเพียร

๘. สันตุฏฐี ความยินดีพอใจปัจจัย ๔ ที่ได้รับด้วยความเพียรอันชอบธรรมของตน

๙. สติ ความมีสติระลึกจดจำการที่ทำคำที่พูดไว้ได้อย่างดี (โดยเฉพาะพระอนาคามี และพระอรหันต์เป็นผู้มีสติสมบูรณ์สามารถจดจำได้แม้ผ่านไปช้านาน)

๑๐. ปัญญา การหยั่งเห็นความเกิดดับของสภาวธรรมปัจจุบันกล่าวคือรูปนามตามความเป็นจริง

ธรรมเป็นที่อยู่ของพระอริยะ (อริยวาส) ๑๐ [๖๓] คือ

๑. เป็นผู้ละองค์ ๕ [คือ เป็นผู้ละกามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกุจจะ และวิจิกิจฉา]

๒. ประกอบด้วยองค์ ๖ [คือ เป็นผู้ไม่ยินดียินร้าย มีอุเบกขาและสติสัมปชัญญะ ในขณะเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส และรับรู้ธรรมารมณ์]

๓. รักษาแต่อย่างเดียว [คือ ประกอบด้วยจิตอันรักษาด้วยสติ]

๔. มีธรรมเป็นที่พักพิง ๔ แห่ง[คือ เมื่อพิจารณาแล้วย่อมเสพปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช, อดทนต่ออนิฏฐารมณ์มีความหนาวเป็นต้น, หลีกเลี่ยงสิ่งที่เป็นโทษต่อร่างกายและจิตใจ เช่น ช้างร้าย คนพาล การพนัน สุราเมรัย และบรรเทาอกุศลวิตกที่ดำริในกาม การปองร้าย และการเบียดเบียน]

๕. ขจัดความเห็นส่วนตัว [คือ ขจัดความเห็นส่วนตัวเป็นอันมากของเหล่าสมณะและพราหมณ์]

๖. สละการแสวงหา [คือ สละการแสวงหากาม สละการแสวงหาภพ สงบระงับ การแสวงหาพรหมจรรย์]

๗. มีความดำริไม่ขุ่นมัว [คือ ละความดำริในกาม ความดำริในการปองร้าย และความดำริในการเบียดเบียน]

๘. สงบระงับกายสังขาร [คือ บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีสุขและทุกข์ เพราะละสุขและทุกข์ได้ทั้งยังดับโสมนัสโทมนัสก่อนๆ ได้ มีสติบริสุทธิ์ประกอบด้วยอุเบกขา]

๙. มีจิตหลุดพ้นด้วยดี [คือ มีจิตหลุดพ้นแล้วจากราคะ โทสะ และโมหะ]

๑๐. มีปัญญาหลุดพ้นด้วยดี [คือ หยั่งรู้ว่าเราละราคะ โทสะ และโมหะแล้ว ตัดรากขาด ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่เกิดอีก

ธุดงค์ธรรม ๑๓ [๖๔] คือ

๑. ปังสุกูลิกังคะ องค์แห่งผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร คือ การไม่ใช้ผ้าที่ผู้อื่นถวาย

๒. เตจีวริกังคะ องค์แห่งผู้ถือไตรจีวรเป็นวัตร คือ การไม่ใช้ผ้าหลายผืนมากกว่าไตรจีวร

๓. ปิณฑปาติกังคะ องค์แห่งผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร คือ การไม่รับอติเรกลาภ

๔. สปทานจาริกังคะ องค์แห่งผู้เที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับเป็นวัตร คือ การไม่งดการเที่ยวตามใจอยาก

๕. เอกาสนิกังคะ องค์แห่งผู้นั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร คือ ฉันวันละมื้อเดียวลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีก

๖. ปัตตปิณฑิกังคะ องค์แห่งผู้ฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร คือ ไม่ใช้ภาชนะใส่อาหารเกิน ๑ อย่างคือบาตร

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคะ องค์แห่งผู้ห้ามภัตที่ถวายภายหลังเป็นวัตร คือ เมื่อได้ปลงใจกำหนดอาหารที่เป็นส่วนของตนซึ่งเรียกว่าห้ามภัตด้วยการลงมือฉันเป็นต้นแล้ว ไม่รับอาหารที่เขานำมาถวายอีก แม้จะเป็นของประณีต

๘. อารัญญิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่ป่าเป็นวัตร อยู่ห่างบ้านคนอย่างน้อย ๕๐๐ ชั่วธนูคือ ๒๕ เส้น

๙. รุกขมูลิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร อยู่ห่างบ้านคนอย่างน้อย ๕๐๐ชั่วธนู คือ ๒๕ เส้น

๑๐. อัพโภกาสิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่ที่แจ้งเป็นวัตร

๑๑. โสสานิกังคะ องค์แห่งผู้อยู่ป่าช้าเป็นวัตร

๑๒. ยถาสันถติกังคะ องค์แห่งผู้อยู่ในเสนาสนะแล้วแต่เขาจัดให้เป็นวัตร

๑๓. เนสัชชิกังคะ องค์แห่งผู้ถือการนั่งเป็นวัตร คือ อยู่เพียง ๓ อิริยาบถเว้นการนอน

สติกำหนดรู้กองลมเข้าออก (อานาปานสติ) ๑๖ [๖๕] คือ

๑. ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต ทีฆํ อสฺสสามีติ ปชานาติ. ทีฆํ วา ปสฺสสนฺโต ทีฆํ ปสฺสสามีติปชานาติ (เมื่อหายใจเข้ายาว ย่อมรู้ว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว ย่อมรู้ว่าหายใจออกยาว)

๒. รสฺสํ วา อสฺสสนฺโต รสฺสํ อสฺสสามีติ ปชานาติ. รสฺสํ วา ปสฺสสนฺโต รสฺสํ ปสฺสสามีติปชานาติ (เมื่อหายใจเข้าสั้น ย่อมรู้ว่าหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น ย่อมรู้ว่าหายใจออกสั้น)

๓. สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. สพฺพกายปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ(เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจะประจักษ์กองลมทั้งหมด [เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกองลม] เมื่อหายใจเข้า เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจะประจักษ์กองลมทั้งหมด เมื่อหายใจออก)

๔. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจะผ่อนลมหายใจ เมื่อหายใจเข้า เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจะผ่อนลมหายใจ เมื่อหายใจออก)

๕. ปีติปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปีติปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังปีติให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังปีติให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

๖. สุขปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. สุขปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังสุขให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังสุขให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

๗. จิตฺตสงฺขารํ ปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. จิตฺตสงฺขารํ ปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตตสังขารให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

๘. ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร เมื่อหายใจออก)

๙. จิตฺตปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. จิตฺตปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

๑๐. อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตให้ร่าเริง เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตให้ร่าเริง เมื่อหายใจออก)

๑๑. สมาทหํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. สมาทหํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตให้ตั้งมั่น เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตให้ตั้งมั่น เมื่อหายใจออก)

๑๒. วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. วิโมจยํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตให้หลุดพ้น เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตให้หลุดพ้น เมื่อหายใจออก)

๑๓. อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. อนิจฺจานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักตามรู้ความไม่เที่ยง เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักตามรู้ความไม่เที่ยง เมื่อหายใจออก)

๑๔. วิราคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. วิราคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักตามรู้ความปราศจากไป เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักตามรู้ความปราศจากไป เมื่อหายใจออก)

๑๕. นิโรธานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. นิโรธานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักตามรู้ความดับ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักตามรู้ความดับ เมื่อหายใจออก)

๑๖. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักตามรู้ความสละไป เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักตามรู้ความสละไป เมื่อหายใจออก)

มหาวชิรญาณ คือ ญาณอันยิ่งใหญ่ที่คมกล้าเหมือนเพชร หมายถึง วิปัสสนาญาณและมรรคญาณที่บรรลุความแก่กล้าด้วยการเจริญสมาบัติ ๘ ซึ่งเกิดในกระแสจิตของพระพุทธเจ้า]

อีกนัยหนึ่ง ท่านแสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีคุณอันวิเศษ อนึ่ง ความเป็นผู้มีคุณอันวิเศษนั้นพึงทราบด้วยกรุณาอันใหญ่หลวงและปัญญาอันไพศาล เพราะความถึงพร้อมด้วยความเป็นพระศาสดาย่อมสำเร็จได้ด้วยกรุณาและปัญญาเหล่านั้น

ในเรื่องนั้น ประเภทแห่งการดำเนินไปของกรุณาอันใหญ่หลวง พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคด้วยคำเป็นต้นว่า

พหุเกหิ อากาเรหิ ปสฺสนฺตานํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ สตฺเตสุ มหากรุณา โอกฺกมติ.[๖๖]

“กรุณาอันยิ่งใหญ่ในเหล่าสัตว์ของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ที่ตรวจดูเหล่าสัตว์ด้วยอาการต่างๆ ย่อมหยั่งลง”

ประเภทแห่งการดำเนินไปของปัญญาอันไพศาล ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ความถึงพร้อมด้วยความประพฤติของพระผู้มีพระภาค แสดงไว้ด้วยกรุณา ความถึงพร้อมด้วยความรู้ แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความมีเหล่าสัตว์เป็นใหญ่ แสดงไว้ด้วยกรุณา ความมีธรรมเป็นใหญ่ แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความเป็นที่พึ่งของโลก แสดงไว้ด้วยกรุณา ความเป็นที่พึ่งของตน แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความเป็นผู้กระทำอุปการะก่อน แสดงไว้ด้วยกรุณา ความเป็นผู้รู้อุปการะที่บุคคลอื่นกระทำไว้ แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความเป็นผู้ไม่เบียดเบียนผู้อื่น แสดงไว้ด้วยกรุณา ความเป็นผู้ไม่เบียดเบียนตน แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความสำเร็จแห่งธรรมที่กระทำความเป็นพระพุทธเจ้า แสดงไว้ด้วยกรุณา ความสำเร็จแห่งความเป็นพระพุทธเจ้า แสดงไว้ด้วยปัญญา

การยังบุคคลอื่นให้ข้ามพ้น แสดงไว้ด้วยกรุณา การข้ามพ้นด้วยตนเอง แสดงไว้ด้วยปัญญา

ความเป็นผู้มีจิตอนุเคราะห์สรรพสัตว์ แสดงไว้ด้วยกรุณา ความเป็นผู้มีจิตปราศจากความยึดติดในธรรมทั้งปวง แสดงไว้ด้วยปัญญา

โดยประการดังนี้ พึงทราบความเต็มเปี่ยมแห่งการบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นและความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตนโดยประการทั้งปวง

คำว่า ตีสุปิ อวตฺถาสุ (ระยะกาลทั้ง ๓) คือ ระยะกาลที่เป็นเหตุสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยเหตุ) ผลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยผล) และสัตตูปการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการเกื้อกูลเหล่าสัตว์)

บัณฑิตพึงประกอบข้อความโดยเนื่องด้วยศาสนาทั้ง ๓ ว่า การหยั่งเห็นปฏิเวธ-ศาสนา การใส่ใจปฏิปัตติศาสนา และการกระทำการสั่งสมปริยัตติศาสนาด้วยการสดับเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยถารหํ (ตามสมควร)

ท่านกล่าวว่าการบูชาคือการแสดงสัทธรรมทั้ง ๓ ที่กล่าวไว้ว่าเป็นคำสอนในเรื่องนี้โดยสามัญทั่วไปด้วยคำว่า สกฺกจฺจํ ธมฺมเทสเนน (การแสดงธรรมโดยเคารพ) แล้ว เมื่อจะแสดงจำแนกการบูชาข้างต้นโดยเนื่องด้วยการบูชาคือการชมเชย จึงกล่าวว่า อริยํ โว ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสัมมาสมาธิอันประเสริฐแก่เธอทั้งหลาย) เป็นต้น

ในพากย์นั้น พึงประกอบคำว่า สกฺกจฺจํ (โดยเคารพ) แม้กับคำว่า โถมเนน (ด้วยการชมเชย)

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบการประกอบบทแม้ในที่นี้ โดยเนื่องด้วยการบูชาทั้งสองอย่าง

คำว่า อริยภาวาทโย (ความเป็นธรรมอันประเสริฐ เป็นต้น) หมายความว่า ความเป็นธรรมอันประเสริฐ ดีเลิศ ยอดเยี่ยม เป็นต้น

คำว่า นิยฺยานาทโย (การนำออกจากวัฏฏะ เป็นต้น) หมายความว่า โสดาปัตติมรรคที่เป็นเหตุแห่งการนำออกจากวัฏฏะ เป็นต้น

คำว่า สฺวากฺขาตตาทโย (ความเป็นธรรมที่ตรัสไว้ดี เป็นต้น) หมายความว่า ความเป็นธรรมที่ตรัสไว้ดี ความเป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง เป็นต้น

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ยสฺมา ปน (อนึ่ง บุคคลผู้เพิกถอนอวิชชาแล้วด้วยการแทงตลอดอริยสัจ ย่อมได้ชื่อว่าบัณฑิตด้วยการหยั่งเห็นสภาวธรรม) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าคาถานี้ก็กล่าวถึงคุณของพระอริยสงฆ์

คำว่า พาลฺยาทิสมติกฺกมนโต (เพราะล่วงพ้นความเป็นคนเขลาเป็นต้น) หมายความว่า เพราะล่วงพ้นความเป็นคนเขลา คือ ความไม่ฉลาด เป็นต้น

ญาณพิเศษ คือ ปัญญาที่เกิดจากการสดับตรับฟัง (สุตมยปัญญา) ปัญญาที่เกิดจากการดำริ (จินตามยปัญญา) และปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต (ภาวนามยปัญญา)

ระยะกาล คือ ระยะเวลาที่บุคคลพึงสดับตรับฟัง พึงกระทำไว้ในใจ และพึงแทงตลอด

คำว่า อุภยํ (ทั้งสอง) คือ กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถทั้งสอง

คำว่า อุภยถา (ทั้งสองประการ) คือ พึงประกอบทีละบทโดยความเป็นกรณสาธนะและกรรมสาธนะ

คำว่า ปฏิปชฺชิตพฺพตฺตา แปลว่า พึงรู้

คำเป็นต้นว่า อยญฺจ คาถา (อนึ่ง พึงทราบว่าคาถานี้ตั้งไว้โดยอาจารย์ผู้สังคายนาเนตติปกรณ์ โดยเนื่องด้วยการประมวลเนื้อหาของคัมภีร์ เหมือนคำว่า เตนาห

อายสฺมา [เพราะเหตุนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวไว้] เป็นต้นในคำลงท้ายนิเทศของหาระนั้นๆ ในวิภังควาระของหาระ) เป็นความเห็นของบางคน เพราะอาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า “พระกัจจายนเถระกล่าวคาถานี้ไว้” ดังจะเห็นได้ว่า การแสดงธรรมในบางคราวก็น้อมเข้าหาตนได้บ้าง ดังพระพุทธดำรัสว่า

ทสพลสมนฺนาคโต ภิกฺขเว ตถาคโต จตูหิ จ เวสารชฺเชหิ สมนฺนาคโต อาสภํ ฐานํ ปฏิชานาติ, ปริสาสุ สีหนาทํ นทติ.[๖๗]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยกำลัง ๑๐ และเวสารัชชญาณ ๔ ย่อมปฏิญาณฐานะอันอาจหาญ บันลือสีหนาทในบริษัททั้งหลาย”

ด้วยเหตุนี้ คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า กตเม โสฬส หารา (หาระ ๑๖ ประการในเรื่องนั้น คืออะไร) เป็นต้นจึงเป็นคำที่ถูกย้ำให้มั่นคง

[ท่านผู้แต่งเนตติฏีกาก็คือท่านผู้แต่งเนตติอรรถกถา จึงอธิบายว่าข้อความที่ท่านกล่าวไว้ในเนตติอรรถกถาข้างต้นเป็นความเห็นของบางคน แต่อาจารย์ท่านอื่นซึ่งท่านผู้แต่งเคารพนับถือกล่าวว่าเป็นภาษิตของพระมหากัจจายนะ เมื่อเป็นดังนี้จึงมีผลพลอยได้ต่อมาคือ ประโยคว่า กตเม โสฬส หารา (หาระ ๑๖ ประการในเรื่องนั้น คืออะไร) เป็นต้น จึงถูกย้ำว่าเป็นภาษิตที่พระมหา-กัจจายนะกล่าวไว้เองในลักษณะของคำถาม ไม่ใช่คำถามที่บุคคลอื่นเพิ่มเข้ามาในเนตติปกรณ์

คำว่า สมตฺถิต สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + อตฺถ ธาตุ (ยาจเน = ขอ) + เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย (สันสกฤตใช้เป็น สมรฺถิต, ปรากฤตใช้เป็น สมตฺถิอ) มีรูปอาขยาตว่า สมตฺเถติ แปลว่า ย่อมสามารถ หรือย่อมให้สำเร็จ คือ ย่อมย้ำความนั่นเอง (สันสกฤตใช้เป็น สมรฺถยเต, ปรากฤตใช้เป็น สมตฺเถอิ)]

คำว่า ยถาวุตฺตตฺถมุเขเนว (โดยเน้นความหมายเป็นหลักตามที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า โดยการแสดงความหมายคือมูลบท

คำว่า ปรโต อาคมิสฺสติ (จักปรากฏต่อไปข้างหน้า) หมายความว่า จักปรากฏต่อไปในตอนท้ายของนิทเทสวาระ [ข้อ ๒๕] ด้วยคำว่า ตีณิ จ นยา อนูนา (ข้อความแห่ง

พระพุทธพจน์ประกอบด้วยฝ่ายอรรถ ๙ ประการ คือ นัยที่นับได้ ๓ อย่างถ้วน [นันทิยาวัฏฏนัย ติปุกขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย] และกลุ่มอรรถ ๖ ประการ) เป็นต้น

คำว่า วุจฺจติ เป็นศัพท์ที่แสดงโดยความเป็นกรรมในกัตตา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วทติ (ย่อมกล่าว)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วุจฺจติ นี้เป็นศัพท์แสดงโดยความเป็นกรรมกัตตา (กัตตาที่มีรูปเป็นกรรมวาจก)

[กรรมกัตตา คือ กัตตาที่เป็นกรรม หมายความว่า โดยรูปศัพท์ปรากฏเป็นกรรมแต่แปลเป็นกัตตา มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมภูโต กตฺตา กมฺมกตฺตา (กรรมกัตตา คือ กัตตาที่เป็นกรรม) เช่น ประโยคว่า สยํ กรียเต กโฏ (เสื่อย่อมกระทำเอง), สยเมว ปจฺจเต โอทโน (ข้าวย่อมหุงเองนั่นเทียว) ประโยคนี้มีรูปคล้ายประโยคกรรมวาจกที่แปลว่า "เสื่ออันเขาย่อมกระทำ" และ "ข้าวอันเขาย่อมหุง" บทว่า กโฏ ก็ตาม โอทโน ก็ตาม ท่านไม่เรียกว่า วุตตกรรม แต่กลับเรียกว่า กรรมกัตตา ท่านอธิบายว่าสำเร็จเองได้โดยง่าย จึงเหมือนกับไม่ต้องมีกัตตาเป็นผู้ทำกิริยาสานเสื่อหรือหุงข้าว เหมือนกับว่าสิ่งของเหล่านี้สำเร็จเองโดยอัตโนมัติ อย่างเช่นใช้เครื่องจักรทำงานในปัจจุบัน การแปลประโยคที่มีบทกรรมเป็นกัตตาเช่นนี้ ไม่ต้องใส่ "อนภิหิตกัตตา" เข้ามาแปล เพราะถือว่ากรรมนั้นมีกัตตาอยู่ในตัวเอง กรรมกัตตานี้เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่ง เรียกว่า ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง ความจริงกรรมกัตตาก็มีลักษณะของวุตตกรรมที่ต้องมีกัตตาเป็นผู้ทำกิริยา แต่ถูกยกขึ้นกล่าวให้เป็นกัตตาผู้กระทำกิริยาด้วยตนเอง จึงจัดเป็นตัทธัมมูปจาระ

เรื่องกรรมกัตตานี้พบในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีว่า

กมฺมกตฺตาติ สุกโร　　　กมฺมภูโต กถียเต.[๖๘]

"การกใดถูกกระทำได้ง่าย เป็นกรรม การกนั้น เรียกว่า กรรมกัตตา"

กรียมานํ ยํ กมฺมํ　　　สยเมวปฺปสิชฺฌติ
สุกรํ เสหิ คุเณหิ　　　กมฺมกตฺตาติ ตํ วิทูํ.[๖๙]

"กรรมใดที่ถูกกระทำอยู่ย่อมสำเร็จได้เอง เป็นสิ่งที่กระทำได้ง่ายโดยสภาพของตน ผู้รู้กล่าวกรรมนั้นว่าเป็นกรรมกัตตา"]

ในเรื่องนี้มีเนื้อความดังต่อไปนี้ว่า ทั้งสองอย่างนั้น คือ หาระ และนัย เมื่อถือเอารอบด้าน คือ ผู้อธิบายความประกอบไว้โดยประการทั้งหมดแล้ว ย่อมแสดงพระพุทธพจน์ได้เอง คำนั้นแสดงว่าผู้ที่มีความชำนาญในหาระและนัยย่อมจะอธิบายพระพุทธพจน์ได้โดยง่าย

คำว่า ปการนฺตเรน (โดยประการอื่น) หมายความว่า ท่านระบุเนื้อความที่กล่าวมาก่อนว่า คำสอน (สาสนํ) โดยประการอื่นจากนั้นว่า เทสนา (ศัพท์), เทสิตํ (ความหมาย)

คำว่า นิยเมตฺวา (ระบุ) หมายความว่า กำหนดว่าปริยัติธรรมนั้นเป็นสิ่งที่บัณฑิตพึงเข้าใจโดยแท้

ความเป็นสิ่งที่บัณฑิตพึงเข้าใจ คือ กิริยารู้ชัดที่ปรากฏในคำที่ตนพึงเข้าใจในศัพท์และความหมายพิเศษ

อนึ่ง ศัพท์และความหมายมีประโยชน์เพื่อความรู้ชัด ดังนั้น ความรู้ชัดจึงเป็นหลักสำคัญ ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตตฺราติ ตสฺมึ วิชานเน (คำว่า ตตฺร คือ เมื่อการเรียนรู้นั้นพึงให้สำเร็จ) เพื่อแสดงข้อความดังกล่าว

คำว่า เอตฺถาห หมายความว่า ผู้ท้วงติงกล่าวไว้ในคำแสดงเนื้อความนี้ว่า พระพุทธพจน์ ๙ ประการที่ชื่อว่านวังคสัตถุศาสน์

ความหมายของเรื่องนั้นมีดังต่อไปนี้ คือ องค์ ๙ ควรเป็นองค์ประกอบที่กำหนดแน่นอนปราศจากการปะปนกัน และเมื่อเป็นอย่างนั้น องค์คือเคยยะเป็นต้นก็ไม่มีสภาพของสุตตะ ดังนั้น คำว่าพระพุทธพจน์มีองค์ ๙ พึงขัดแย้งกัน

ถ้ากล่าวว่าองค์คือเคยยะเป็นต้นมีสภาพของสุตตะได้ เมื่อเป็นดังนี้ คำว่า สุตตะก็ไม่ควรเป็นองค์หนึ่งโดยเฉพาะ หากเป็นตามนี้ คำสอนก็ควรมีองค์ ๘ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กถํ ปน (องค์คือเคยยะเป็นต้นพึงจัดเป็นสุตตะได้อย่างไร และเมื่อองค์คือเคยยะเป็นต้นเป็นสุตตะ คำสอนจะมีองค์ ๙ ได้อย่างไร) เป็นต้น

แม้องค์บางอย่างในเคยยะเป็นต้นก็ไม่ล่วงพ้นโทษตามที่กล่าวไว้ในสุตตะ จะป่วยกล่าวไปไยในองค์ทั้งหมด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยญฺจ (อนึ่ง คำที่กล่าวไว้ในอรรถกถาประมวล

ความว่า "พระพุทธพจน์ที่มีคาถา ชื่อว่า เคยยะ พระพุทธพจน์ที่ไม่มีคาถา ชื่อว่า เวยยากรณะ" หากเป็นตามนี้ องค์คือสุตตะก็ไม่พึงมี[โดยเฉพาะ]) เป็นต้น

คำว่า สงฺคเหสุ (ในอรรถกถาประมวลความ) คือ ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย โดยแท้จริงแล้ว คัมภีร์อรรถกถาที่พบในบัดนี้เป็นข้อความสังเขปของคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่า จึงเรียกว่า อรรถกถาประมวลความ

ขึ้นชื่อว่าสุตตะย่อมถูกกระทำให้มีองค์ ๒ อย่างนั้นโดยองค์ ๒ คือ พระพุทธพจน์ที่มีคาถา หรือพระพุทธพจน์ที่ไม่มีคาถา ฉะนั้น องค์คือสุตตะจึงไม่มีโดยเฉพาะ เพราะไม่มีสุตตะที่พ้นไปจากองค์ทั้ง ๒ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุตฺตงฺคเมว น สิยา (องค์คือสุตตะก็ไม่พึงมี[โดยเฉพาะ])

คำว่า อถาปิ แปลว่า ถ้า

คำว่า สิยา (มีได้) หมายความถึงวิธีสามัญทั่วไปที่จักกล่าวต่อไป

ท่านจะแสดงว่า แม้เป็นอย่างนี้ ก็มีโทษเช่นเดียวกัน จึงกล่าวว่า มงฺคลสุตฺตาทีนํ (หรือว่าพึงนับมงคลสูตรเป็นต้นเข้าในองค์คือเคยยะ เหมือนสคาถวรรคที่มีคาถา[ผสมกับร้อยแก้ว]) เป็นต้น

คำว่า ตพฺภาวนิมิตฺตํ (เหตุแห่งความเป็นเคยยะนั้น) หมายความว่า เหตุแห่งความเป็นองค์คือเคยยะ

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เหตุแห่งความเป็นเวยยากรณะนั้น

ผู้ท้วงติงไม่ยอมรับคำเป็นต้นว่า คาถาวิรเห (เมื่อไม่มีคาถา) แต่ถือเอาเพียงคำว่า ปุจฺฉาวิสฺสชฺชนํ พฺยากรณํ (การตอบปัญหาเรียกว่า พยากรณะ) จึงท้วงติงด้วยคำว่า เอวํ สนฺเต (ถามว่า หากเป็นดังนี้ พระพุทธพจน์ที่มีคาถา ซึ่งดำเนินไปด้วยการตอบปัญหาก็ชื่อว่าเวยยากรณะหรือ) เป็นต้น

ผู้กล่าวตอบอื่นจะแสดงว่า พระพุทธพจน์ที่ปราศจากคาถาประสงค์เอาว่าเป็นเวยยากรณะในที่นี้ ตามกฎครอบคลุมว่า โอกาสวิธิโต อโนกาโส วิธิ พลวา (วิธีที่มีขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธีที่มีขอบเขตกว้าง) จึงตอบไว้ด้วยคำว่า นาปชฺชติ (ตอบว่า : ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะไม่เนื่องด้วยชื่อเคยยะเป็นต้น และกล่าวระบุคำว่าเมื่อไม่มีคาถา) เป็นต้น

[คำว่า โอกาสวิธิโต อโนกาโส วิธิ พลวา (วิธีที่มีขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธีที่มีขอบเขตกว้าง) หมายความว่า ชื่อเฉพาะที่ปรากฏอยู่ก่อนแล้วมีขอบเขตแคบกว่าชื่อทั่วไป คือ เป็นที่รู้จักมากกว่าชื่อทั่วไป เหมือนคนที่ได้รับชื่อเฉพาะว่า นายดำ นายขำ ก็ไม่เรียกด้วยชื่อสามัญทั่วไปว่า คน ดังนั้น พระพุทธพจน์ที่เป็นการตอบปัญหาทุกอย่างจึงไม่ชื่อว่า เวยยากรณะ แต่ได้ชื่ออื่นตามสมควร

ตามหลักภาษาบาลีและสันสกฤต วิธีหรือนัยทางไวยากรณ์มี ๒ ประการ คือ

๑. สาวกาสวิธิ วิธีที่มีขอบเขตกว้าง คือ วิธีที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ในครั้งแรกและครั้งหลัง หรือวิธีที่เกี่ยวเนื่องกับชื่อแรก (ชื่อเฉพาะ) และชื่อหลัง (ชื่อทั่วไป)

๒. อโนกาสวิธิ วิธีที่มีขอบเขตแคบ คือ วิธีที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ในครั้งแรกเท่านั้น หรือวิธีที่เกี่ยวเนื่องกับชื่อแรก (ชื่อเฉพาะ) เท่านั้น

คัมภีร์มุคธโพธฎีกากล่าวอธิบายวิธีทั้งสองเหล่านี้ว่า

สาวกาสวิธิโต ตุ พลี นิรวกาสโก
กฺวจิ ภินฺนการิยสฺส ปฐมํ ปรโต ตถา
สมฺภเว วิสโย ยสฺส ส วิธิ สาวกาสโก.
อาโท หิ วิสโย ยสฺส ปรโต น หิ สมฺภเว
ส ปณฺฑิตคเณหฺยุตฺโต วิธิ นิรวกาสโก.[๗๐]

“วิธีที่มีขอบเขตแคบมีกำลังกว่าวิธีที่มีขอบเขตกว้าง วิสัยของวิธีใดซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ต่างกัน พึงมีเป็นครั้งแรกและครั้งหลัง วิธีนั้นชื่อว่า สาวกาสกะ ส่วนวิสัยของวิธีใดพึงมีในครั้งแรกเท่านั้น ไม่มีในครั้งหลัง หมู่บัณฑิตกล่าวถึงวิธีนั้นว่าเป็นนิรวกาสกะ”

ข้อความต้นฉบับในสันสกฤต คือ

สาวกาศวิธิภฺยะ สฺยาตฺ พลี นิรวกาศกะ
กสฺยจิทฺภินฺนการฺยยสฺย ปฺรถมํ ปรตสฺตถา
สมฺภเวตฺ วิศโย ยสฺย ส วิธิะ สาวกาศกะ.
อาเทา หิ วิศโย ยสฺย ปรโต น หิ สมฺภเวตฺ
ส ปณฺฑิตคไณรุกฺโต วิธิรฺนิรวกาศกะ.]

คำว่า ตถา หิ แปลว่า ด้วยเหตุนั้น หมายความว่า ด้วยความมีกำลังมากกว่าของชื่อที่ยังไม่ได้โอกาสแม้เมื่อมีเหตุแห่งชื่ออื่น

จบ คำอธิบายสังคหวาระ

ชีวํ ปญฺญาย รกฺเขยฺย ธนํ กมฺเมน ปาลเย
เอวํ หฺยโรโค สุขิโต โปราณกวโจ อิทํ.

วิสุทธารามวินิจฉัย หน้า ๓๓๘

"บุคคลพึงพิทักษ์ชีวิตด้วยปัญญา รักษาทรัพย์ด้วยกรรม เมื่อเป็นดังนี้ เขาย่อมจะไม่มีโรค มีความสุข นี้เป็นคำสอนเก่าแก่สืบทอดกันมา"

๒

อุทเทสวารวรรณนา

ทุกฺขํ อนิจฺจมสุภํ วต อตฺตภาวํ

มา สํกิเลสย น วิชฺชติ ชาตุ นิจฺโจ

อมฺโภ น วิชฺชติ หิ อปฺปมปีห สารํ

สารํ สมาจรถ ธมฺมมลํ ปมาทํ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๕๕

"ท่านผู้เจริญ ท่านอย่าทำสรีระที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่งาม ให้เศร้าหมองด้วยกามวิตกเป็นต้นเลย สิ่งคงที่ถาวรย่อมไม่มี แก่นสารแม้เล็กน้อยในสรีระนี้หามีไม่ เชิญท่านทั้งหลายประพฤติธรรมอันมีแก่นสาร ความประมาทย่อมไม่เหมาะสมเลย"

๒. อุทเทสวารวรรณนา

(คำอธิบายอุทเทสวาระ)

[๑] คำว่า วิภาเคน (ขยายความ) หมายความว่า ขยายความไว้โดยตรง

คำว่า **อทิฏฐโชตนา** คือ คำถามแสดงการไม่รู้เห็น

คำว่า **ทิฏฐสังสันทนา** คือ คำถามเทียบเคียงสิ่งที่รู้เห็นแล้ว

อนึ่ง การเทียบเคียงในเรื่องนี้ เป็นการกระทำการตัดสินด้วยการไต่ถาม

คำว่า **วิมติจเฉทนา** คือ คำถามเปลื้องความสงสัย

คำว่า **อนุมติปุจฉา** คือ คำถามเพื่ออนุญาตให้ผู้ฟังตอบ ดังจะเห็นได้ว่า ในคำว่า ตํ กึ มญฺญถ (เธอสำคัญเรื่องนั้นอย่างไร) พระพุทธเจ้าตรัสถามความเห็นว่าอะไรเป็นความเห็นของเธอ

คำว่า กเถตุกมฺยตา แปลว่า โดยปรารถนาเพื่อกล่าวตอบเอง

[ท่านอธิบาย กเถตุกมฺยตา ว่า กเถตุกมฺยตาย เพื่อแสดงว่า ลบ ย อักษรใน ตาย ด้วยนิปาตนะ ว่า ส เย จ (ดู ปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตร ๕๑) ดังคำว่า

ปฏิสงฺขา โยนิโส [ปฏิสงฺขา มาจาก ปฏิสงฺขาย] (พิจารณาด้วยปัญญา)

สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา [อภิญฺญา มาจาก อภิญฺญาย (รู้เห็นทำให้แจ้งแล้วด้วยตนเอง)

ปริเยสนา [ปริเยสนา มาจาก ปริเยสนาย] (ด้วยการแสวงหา)

อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ [อาวิกตา มาจาก อาวิกตาย] (ความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นเพราะการเปิดเผยอาบัติ)

อสฺสวนตา ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ [อสฺสวนตา มาจาก อสฺสวนตาย] (ย่อมเสื่อมจากธรรมเพราะไม่ได้สดับ)

ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ [ตทารมฺมณตา มาจาก ตทารมฺมณตาย] (ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณ์)

อนุปาทา วิมุตฺโต	[อนุปาทา มาจาก อนุปาทาย] (พ้นแล้วเพราะไม่ยึดมั่น)
สทฺธา ปพฺพชิโต	[สทฺธา มาจาก สทฺธาย] (เลื่อมใสแล้วออกบวช)
สํวิทาวหาโร	[สํวิทาวหาโร มาจาก สํวิทายอวหาโร] (การนัดหมายขโมย)]

ท่านแสดงเนื้อความของ หาร ศัพท์โดยเนื่องด้วยกรณสาธนะ อธิกรณสาธนะ กัตตุสาธนะ ภาวสาธนะ และกรรมสาธนะด้วยคำว่า หรียนฺติ เอเตหิ (ย่อมถูกขจัดไปด้วยแนวทางเหล่านี้) เป็นต้นแล้ว กล่าวว่า หารา วิย (แนวทางที่เหมือนสร้อยมุก ชื่อว่า หาระ) เป็นต้น เพื่อแสดงเนื้อความของ หาร ศัพท์โดยเนื่องด้วยการดำริความคล้ายคลึงกัน

ท่านกล่าวว่า หารยนฺติ (แนวทางใดย่อมนำออก) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงความสำเร็จของ หาร ศัพท์ด้วยความหมายว่ากระทำการนำออก เหมือนความสำเร็จของ คนฺถ ศัพท์เป็นต้นด้วยอรรถว่ากระทำคัมภีร์

[คำว่า หาร ตามนัยนี้มาจาก หาร ศัพท์ + อิ ปัจจัยในอรรถว่า กโรติ (กระทำ) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลง อิ ปัจจัยในอรรถว่า กระทำ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๐) ว่า สทฺทาทีนิ กโรติ (ลง อิ ปัจจัยท้าย สทฺท ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า กระทำเสียง เป็นต้น) เช่น สทฺทายติ (ย่อมกระทำเสียง, ย่อมส่งเสียง), ปิยายติ (ย่อมกระทำความรัก), เมตฺตายติ (ย่อมกระทำเมตตา)

ตัวอย่างที่ท่านนำมากล่าวไว้ในเรื่องนี้ คือ คนฺถ ศัพท์มีความหมายว่า "กระทำคัมภีร์" มาจาก คนฺถกรณ ลบ กรณ ศัพท์หลังเป็นอุตตรโลปสมาสเหมือนคำว่า รูปสฺส ภโว รูปํ (รูปะ คือ รูปภพ) แม้คำว่า หาร ก็มีนัยเหมือนกัน เมื่อลง อิ ปัจจัยท้าย หาร ศัพท์ที่มีความหมายว่า อันตรธานแล้ว ให้ลบ อิ ปัจจัยในเพราะสระ อ ของ ณ อนุพันธ์]

ท่านแสดงว่า คำอธิบายพิเศษเหล่านี้เป็นแนวทางที่จูงใจผู้ฟังและทำให้ผู้ฟังเพลิดเพลิน ด้วยคำว่า หรณโต รมณโต จ (เพราะจูงใจผู้ฟัง หรือเพราะทำให้ผู้ฟังเพลิดเพลิน)

คำว่า อุปปตฺติสาธนยุตฺติ (ความเหมาะสมอันยังความสมควรให้สำเร็จ) หมายความว่า เหตุที่เป็นเครื่องสังเกต

คำว่า วุตฺตนเยน (ตามนัยที่กล่าวแล้ว) หมายความว่า โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในเทสนาหาระด้วยคำว่า แม้หาระอื่นก็ประกอบด้วยความเหมาะสมมิใช่หรือเป็นต้น

คำว่า จตุนฺนํ พฺยูโห เอตฺถ (จตุพยูหะ คือ กลุ่มแห่งวิธี ๔ อย่างมีรูปวิเคราะห์เป็นต้น) กล่าวไว้เพราะสมาสที่มีอรรถของบทอื่นย่อมมีได้แม้แก่บทซึ่งมีที่ตั้ง[คือวิภัตติ]ต่างกันดังคำว่า อุรสิโลโม (ขนที่อก)

[คำว่า อุรสิโลโม ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุรสิ (ที่อก) + โลโม (ขน) จัดเป็นตัปปุริสสมาสที่ไม่ลบวิภัตติ คือ สฺมึ ที่มีรูปเป็น สิ ในบทหน้าคือ อุร ตัปปุริสสมาสดังกล่าวชื่อว่า อลุตตสมาส คือ สมาสที่ไม่ลบวิภัตติในบทหน้า เช่น

[ไม่ลบทุติยาวิภัตติ] ปภงฺกโร (ผู้กระทำแสงสว่าง, ดวงอาทิตย์)

[ไม่ลบตติยาวิภัตติ] สหสากตํ (กรรมที่บุคคลกระทำแล้วโดยรวดเร็ว)

[ไม่ลบจตุตถีวิภัตติ] ปรสฺสปทํ (บทเพื่อผู้อื่น)

[ไม่ลบปัญจมีวิภัตติ] ปรโตโฆโส (เสียงจากคนอื่น)

[ไม่ลบฉัฏฐีวิภัตติ] ควํปติตฺเถโร (พระเถระผู้เป็นเจ้าของโค)

[ไม่ลบสัตตมีวิภัตติ] มนสิกาโร (การกระทำไว้ในใจ)]

คำว่า เสสํ (คำที่เหลือ) คือ คำเป็นต้นอย่างนี้ว่า วิวจนเมว เววจนํ (เววจนะ คือ หาระที่ใช้กล่าวเนื้อความโดยประการต่างๆ นั่นแหละ)

คำว่า อนุปฺปเวสียนฺติ แปลว่า ทำให้เข้าใจ

คำว่า สมาธียนฺติ แปลว่า ชำระ

คำว่า วินา วิกปฺเปน (โดยปราศจากความดำริ) หมายความว่า โดยปราศจากความดำริความต่างกันแห่งบทและอรรถของบทโดยนัยว่า ชาติเป็นสภาพสามัญทั่วไป ความต่างกันเป็นสภาพสามัญทั่วไป ความเกี่ยวเนื่องกันเป็นสภาพสามัญทั่วไป เป็นต้น

[แนวทางในการแสดงโดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษตามอธิฏฐานหาระนี้ มุ่งอธิบายหลักธรรมมีอริยสัจ ๔ เป็นต้น ไม่ใช่มุ่งแสดงความสามัญทั่วไปหรือความพิเศษของบทและอรรถของบทตามหลัก

ภาษาว่า ชาติเป็นสภาพสามัญทั่วไป ความต่างกันเป็นสภาพสามัญทั่วไป ความเกี่ยวเนื่องกันเป็น สภาพสามัญทั่วไป เป็นต้น]

คำว่า ปทฏฺฐานาทิมุเขน (โดยมุ่งแสดงเหตุใกล้ เป็นต้น) หมายความว่า โดยมุ่งแสดงเหตุใกล้ คำไวพจน์ การภาวนา และการละกิเลส

คำว่า เกจิ (หาระบางอย่าง) หมายถึง ปทัฏฐานหาระ ปริกขารหาระ อาวัฏฏ-หาระ ปริวัตตนหาระ ปัญญัตติหาระ และโอตรณหาระ

[๒] ความเกี่ยวเนื่องกัน คือ การประกอบความเป็นเหตุและผล โดยแท้จริงแล้ว ความสำเร็จแห่งความสืบต่ออันเดียวกันของธรรมที่เป็นอย่างนั้น ชื่อว่า เอกัตตนัย

การจำแนก คือ สภาพที่บุคคลแจกแจงไว้ในเมื่อมีความเป็นเหตุและผลของธรรมเหล่านั้น ที่จริงแล้วเหตุเป็นอย่างหนึ่ง ผลก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง

การปราศจากความขวนขวาย คือ ความไม่อุตสาหะ เพราะเหตุและผลไม่มีความดำริอย่างนี้ว่า เรายังเหตุนี้ให้เกิดขึ้น หรือเราเกิดจากเหตุนี้

ความมีผลที่เหมาะสม คือ ความเกื้อกูลแก่เหตุของผล

สภาวะของสมมุติสัจจะ คือ การเรียกขานที่สำเร็จด้วยการหมายรู้ทางโลกโดยอาศัยสมูหบัญญัติ เป็นต้น

สภาพของปรมัตถสัจจะ คือ ลักษณะแข็งและกระทบของปฐวีธาตุและผัสสะ เป็นต้น

ข้อความสังเขปในเรื่องนี้ มีดังนี้ คือ เมื่อสิ่งใดพินาศไปหรือเปลี่ยนแปลงไปอย่างอื่น ความเข้าใจอย่างนั้นย่อมมีด้วยจิตที่ปรากฏขึ้น ข้อนี้เป็นสมมุติสัจจะ เหมือนหม้อและน้ำอันมีที่ตั้ง[คือหม้อ]

พึงทราบปรมัตถสัจจะโดยตรงกันข้ามกับข้อความนั้น

คำว่า ปรมตฺถสจฺจปฺปฏิเวธาย (เพื่อการหยั่งเห็นปรมัตถสัจจะ) หมายความว่า เพื่อการบรรลุพระนิพพาน

คำว่า อนฺโต แปลว่า ภายใน

คำว่า ปธานาวยเวน (ด้วยส่วนหลัก) หมายความว่า ด้วยความเป็นประธาน

ตัณหาได้ชื่อว่า นันที ในพระบาลีว่า นนฺที ทุกฺขสฺส มูลํ [๗๑] (ความเพลิดเพลินเป็นมูลเหตุของทุกข์) และได้ชื่อว่า ความปราโมทย์ในพระบาลีว่า สงฺคาเม จ นนฺทึ จรติ (ย่อมเที่ยวยินดีในสงคราม) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตณฺหาย, ปโมทสฺส วา (ของตัณหาหรือความปราโมทย์)

[๓] คำว่า ชาติเภทโต (จำแนกประเภท) คือ ความต่างกันอย่างนี้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล

พึงทราบอรรถเหตุที่อยู่ภายในแห่งคำว่า ยุชฺชนฺติ นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โยชียนฺติ (ย่อมให้ประกอบ) ความหมายก็คือ อันผู้อธิบายความย่อมให้ประกอบ

[คำว่า ยุชฺชนฺติ โดยทั่วไปสำเร็จรูปมาจาก ยุช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + ย ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ แปลว่า “ย่อมประกอบ” แต่ในที่นี้แปลว่า “ย่อมให้ประกอบ” ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยุช ธาตุ + ย ปัจจัย + เณ การิตปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ ลบ เณ การิตปัจจัย บทเช่นนี้เรียกว่า การิตันโต-คธะ คือ มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ยุชฺชนฺติ แปลว่า ย่อมประกอบ ความหมายก็คือ [ธรรมฝ่ายกุศลและอกุศล]ควรประกอบร่วมกับมูลบท ๙ เหล่านั้น จึงถือเอาได้ด้วยคำว่า ยุชฺชนฺติ นั้น เพราะตั้งอยู่ในสภาพเดียวกับมูลบท ๙ นั้น

คำว่า นวหิ ปเทหิ (กับมูลบท ๙) ในอรรถนี้ลงตติยาวิภัตติในสหโยคะ [แปลว่า “กับ”] ส่วนในความหมายแรกลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ [แปลว่า “ด้วย”]

[คำว่า นวหิ ปเทหิ ตามนัยของฎีกา ลงตติยาวิภัตติในสหโยคะซึ่งปัจจุบันเรียกว่า สหัตถะ คือ มีอรรถของ สห ศัพท์ แปลว่า “กับ” จึงแปลคำนี้ร่วมกับ ยุชฺชนฺติ ว่า “ประกอบร่วมกับมูลบท ๙” ส่วนตามนัยของอรรถกถา ให้ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ แปลว่า “ให้ประกอบด้วยมูลบท ๙”]

อนึ่ง มีปาฐะว่า เอเต โข ศัพท์ว่า โข ในพากย์นั้น พึงทราบว่าเป็นปทปูรณะ [คือยังบทให้เต็ม ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ] หรือมีอรรถว่าอวธารณะ (ย้ำความ) [คือ แปลว่า แล, เท่านั้น]

คำว่า เอเต เอว (นี้แล) คือ ตัณหาเป็นต้นนี้แล ไม่ใช่ธรรมอื่นจากนี้

คำว่า อฏฺฐารเสว (มี ๑๘ อย่างเท่านั้น) หมายความว่า ไม่มีมากหรือน้อยไปกว่านั้น

ในฝ่ายแรก [โข ศัพท์มีอรรถว่าปทปูรณะ] แสดงว่าไม่มีมูลบทอื่น ฝ่ายหลัง [โข ศัพท์มีอรรถว่าอวธารณะ] แสดงว่ามูลบทเหล่านั้นไม่มากหรือน้อยกว่าจำนวนที่กล่าวแล้วนั้น

จบ คำอธิบายอุทเทสวาระ

๓

นิทเทสวารวรรณนา

อตฺตฉินฺนมฺปิ วาเสติ		สุคนฺเธนิว จนฺทนํ
สนฺโต เมตฺตาสุคนฺเธน		อตฺตหึสมฺปิ วาสเย.

ตปเยกันธรรมเทศนา เล่ม ๑ หน้า ๒๗๙

"ไม้จันทน์ย่อมส่งกลิ่นหอมแก่คนที่เลื่อยตัดตน ฉันใด สัตบุรุษพึงส่งกลิ่นหอมแม้แก่ผู้เบียดเบียนตนด้วยกลิ่นอันหอมหวนคือเมตตา ฉันนั้น"

๓. นิทเทสวารวรรณนา

(คำอธิบายนิทเทสวาระ)

[๔] ในนิทเทสวาระ คำว่า สามญฺญโต แปลว่า โดยสามัญทั่วไป

คำว่า วิเสเสน (โดยพิเศษ) หมายความว่า โดยไม่ทั่วไป

คำว่า ปทตฺโถ แปลว่า เนื้อความของบท

คำว่า ลกฺขณํ (ลักษณะ) คือ สภาวะ

คำว่า กโม แปลว่า ลำดับ

คำว่า เอตฺตาวตา (คำเพียงเท่านี้) คือ มีจำนวนเพียงนี้

คำว่า เหตฺวาที (เหตุเป็นต้น) นั้น คือ เหตุ ผล ภูมิ อุปนิสา (เหตุที่มีกำลัง) ความเสมอกัน ความต่างกัน ลักษณะ และนัย

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ลักษณะโดยพิเศษ

หารสังเขปวรรณนา

(คำอธิบายหาระโดยย่อ)

[๑] ในคำว่า ยํ ภิกฺขเว นี้ คำว่า ยํ ลงปฐมาวิภัตติ อนึ่ง คำนั้นมีที่ตั้ง[คือปฐมา-วิภัตติ]เสมอกับคำทั้งสองว่า สุขํ และ โสมนสฺสํ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อสฺสาทียตีติ อสฺสาโท, สุขํ, โสมนสฺสญฺจ (อัสสาทะ คือ สภาวะน่ายินดี หมายถึง สุขและโสมนัส)

แม้รูปที่น่ารักเป็นต้นก็เป็นสิ่งที่ผู้ยังมีราคะพึงยินดีเหมือนสุขเวทนาเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เอวํ อิฏฺฐารมฺมณมฺปิ (แม้อิฏฐารมณ์ก็เป็นอัสสาทะ ฉันนั้น)

คำว่า อสฺสาเทติ เอตายาติ วา อสฺสาโท, ตณฺหา (อีกนัยหนึ่ง อัสสาทะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี หมายถึง ตัณหา) นี้ แสดงว่า คำว่า ยํ เป็นนิบาตในอรรถเหตุ

[คำว่า ยํ ในพระบาลีว่า ยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ, อยํ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อสฺสาโท มีความหมาย ๒ นัย คือ

๑. ลงปฐมาวิภัตติในวุตตกรรม เป็นวิเสสนะของ สุขํ โสมนสฺสํ

๒. ลงปฐมาวิภัตติในอรรถเหตุ แปลว่า “เพราะเหตุคือตัณหาใด”

พระบาลีข้างต้นจึงมีความหมาย ๒ นัย คือ

๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุขและโสมนัสที่เกิดขึ้นอาศัยอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ เป็นสภาวะพอใจอุปาทานขันธ์ ๕

๒. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุขและโสมนัสย่อมเกิดขึ้นอาศัยอุปาทานขันธ์ ๕ เพราะเหตุคือตัณหาใด ตัณหานี้เป็นสภาวะให้พอใจอุปาทานขันธ์ ๕]

ในเรื่องนั้นมีคำอธิบายดังนี้ คือ สุขและโสมนัสย่อมเกิดขึ้นอาศัยอุปาทานขันธ์ ๕ โดยความเป็นสิ่งที่น่ายินดีด้วยเหตุใด อัสสาทะคือตัณหานี้เป็นเหตุของกิริยายินดี ด้วยเหตุนี้ข้อความนี้จึงมีได้แม้ในวิปัลลาส เพราะเป็นความยินดีทิฏฐิเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ วิปลฺลาสาปิ (แม้วิปัลลาสทั้งหลาย [สัญญาวิปัลลาส ทิฏฐิวิปัลลาส และจิตตวิปัลลาส] ก็ได้ชื่อว่า อัสสาทะ)

ปิ ศัพท์ในคำว่า อนิฏฺฐมฺปิ (อารมณ์ที่แม้จะไม่น่ายินดี) พึงประกอบ[เพิ่มอีก]ว่า อารมณ์ที่แม้จะน่ายินดี

ท่านถือเอาธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะทั้งสิ้นในที่นี้ด้วยคำนี้ว่า อารมฺมณ (อารมณ์) ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สพฺเพสํ เตภูมกสงฺขารานํ (สังขารที่มีในภูมิ ๓)

ในคำว่า ทุกฺขาทุกฺขมสุขเวทนานํ (ทุกขเวทนาและอุเบกขาเวทนา) นี้ ท่านถือเอาอุเบกขาเวทนาที่มีสภาพเป็นทุกข์เท่านั้น เพราะประสงค์เอาอนิฏฐารมณ์ มิได้ถือเอาอุเบกขาเวทนาที่มีสภาพเป็นสุข ซึ่งช่างไม้ชื่อปัญจกังคะกล่าวว่า

ยายํ ภนฺเต อทุกฺขมสุขา เวทนา, สนฺตสฺมึ เอสา ปณีเต สุเข วุตฺตา ภควตา.[๗๒]

“ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสอุเบกขาเวทนานี้ไว้ในสุขอันสงบประณีต”

คำว่า สุขปริยายสพฺภาวโต (โดยความเป็นสุขเวทนาโดยอ้อม) แสดงว่า ความน่ายินดีแห่งอารมณ์ของเหล่าสัตว์ย่อมมีได้ด้วยความสำคัญว่าเป็นสิ่งที่ดีนั่นเทียว [คือ มีตนเป็นแกนกลางตัดสินว่าดีหรือไม่ดีโดยขึ้นอยู่กับตนเอง]

โทษชื่อว่า อาทีนวะ เพราะก่อให้เกิดโทษ โทษนั้นพึงทราบโดยความเป็นไปด้วยความบีบคั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อาทีนโว ทุกฺขา เวทนา, ติสฺโสปิ วา ทุกฺขตา (อาทีนวะ คือ ทุกข์ โทมนัส หรือทุกข์ ๓ อย่าง)

ท่านแสดงว่าอาทีนวะมีความหมายว่าโทษอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ได้กล่าวว่า อถ วา (อีกนัยหนึ่ง สังขารที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหมดได้ชื่อว่า อาทีนวะ) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าอาทีนวะมีความหมายว่าคนยากไร้

คำว่า ยโต (ด้วยเหตุดังกล่าว) คือ เพราะมีสภาพเป็นโทษและเหมือนคนยากไร้

คำว่า นิสฺสรติ (สลัดออก) หมายความว่า สงบไป ความหมายก็คือ สงัดจากสังขารทั้งปวง

คำว่า สามญฺญนิทฺเทเสน (โดยสามัญญนิเทศนัย) หมายความว่า โดยความเหมือนกันในการกล่าวคำว่า นิสฺสรณ

คำว่า ปุริมานํ (ข้อความก่อน) คือ อัสสาทะและโทษ

จ ศัพท์ในคำว่า อุปาโย จ เป็นต้น เป็นเพียงคำยังบทให้เต็ม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปจฺฉิมานญฺจ (และข้อความหลัง) หมายถึง จุดมุ่งหมาย เป็นต้น

คำว่า ตทนฺโตคธเภทานํ (ที่เข้าในอริยมรรคนั้น) หมายความว่า อันเป็นธรรมพิเศษที่นับเข้าในอริยมรรค

อาทิ ศัพท์ในคำว่า กามภวาทีนํ (มีกามภพเป็นต้น) มิได้หมายถึงรูปภพและอรูปภพอย่างเดียว แต่หมายความถึงภพที่มีสัญญาและภพที่มีขันธ์เดียว (เอกโวการภูมิ) เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ติณฺณํ ติณฺณํ ภวานํ (ภพอย่างละ ๓ มีกามภพเป็นต้น)

พระเทศนาของพระผู้มีพระภาคมีประโยชน์เพื่อความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่นนั่นเทียว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นนุ จ...นิปฺผาทียติ (ถามว่า : การบรรลุพระนิพพานย่อมถูกให้สำเร็จด้วยการแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาค และพระนิพพานก็กล่าวไว้แล้วนั่นแหละด้วยคำว่า นิสสรณะ นี้ มิใช่หรือ)

ท่านหลีกเลี่ยงโทษที่เกิดจากการพูดซ้ำ (ปุนรุตติโทษ) ด้วยคำว่า วุตฺตเมว (กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ)

ผู้กล่าวตอบอื่นได้ยอมรับว่า สจฺจเมตํ (ถูกต้องแล้ว) ย่อมกล่าวตอบด้วยคำเป็นต้นว่า ตญฺจ โข (ก็พระนิพพานนั้นย่อมถูกให้สำเร็จโดยความเป็นผลสืบเนื่อง แต่ในที่นี้หมายถึงผลของการแสดงธรรมโดยประจักษ์)

คำว่า ปรมฺปราย (โดยความเป็นผลสืบเนื่อง) นี้ แสดงว่า เสียงแนะนำของบุคคลอื่นไม่ใช่เหตุใกล้ของการบรรลุธรรมเหมือนการใส่ใจด้วยปัญญา (โยนิโสมนสิการ) เพราะธรรมเป็นสภาพที่บุคคลพึงรู้ได้เฉพาะตน สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ตุมฺเหหิ กิจฺจํ อาตปฺปํ อกฺขาตาโร ตถาคตา
ปฏิปนฺนา ปโมกฺขนฺติ ฌายิโน มารพนฺธนา.[๗๓]

"พวกเธอจงพยายามทำความเพียรเถิด พระตถาคตเป็นผู้บอกทางเท่านั้น ผู้บำเพ็ญฌานวิปัสสนาเดินตามทางสายนี้ จะพ้นจากเครื่องผูกของพญามาร"

คำว่า ตทธิคมการณํ (เหตุแห่งการบรรลุมรรคนั้น) หมายความว่า พึงเป็นเหตุแห่งการบรรลุอริยมรรค

ท่านกล่าวว่า สมฺปตฺติภวเหตุ (เหตุแห่งภพสมบัติ) เพื่อเฉลยคำถามว่า เหตุดังกล่าวคืออะไร คำนั้นแสดงถึงบุญสมบัติอันเป็นเหตุให้ถึงอัตภาพสุดท้าย

กึ่งบาทคาถาว่า อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ, เอวํ มจฺจุตโร สิยา (เมื่อถอนอัตตานุทิฏฐิแล้วจะข้ามพ้นความตายได้) นี้ ย่อมให้สำเร็จความเป็นผลของปฏิปทาเบื้องต้นแห่งอริยมรรค เพราะการถอนอัตตานุทิฏฐิและการข้ามพ้นความตายพึงมีได้ด้วยวิธีใด วิธีนั้นได้รับ

การแสดงไว้ด้วยพระดำรัสว่า เอวํ นี้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงความเป็นผลของการถอนอัตตา-นุทิฏฐิและการข้ามพ้นความตาย

อนึ่ง ในคาถาว่า ธมฺโม หเว (ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม) เป็นต้น ท่านกล่าวว่า อิทํ ผลํ (พระพุทธพจน์นี้เป็นจุดมุ่งหมาย) เพราะกล่าวถึงผลบุญฝ่ายโลกิยะ

สิ่งใดพึงถูกทำให้เกิดขึ้น สิ่งนั้นเป็นจุดมุ่งหมาย สิ่งใดทำให้เกิดขึ้น สิ่งนั้นเป็นอุปายะ ข้อนี้เป็นการตัดสินในเรื่องนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เอเตน นเยน (ตามนัยนี้ สมบัติทั้งหมดที่เกิดจากการสั่งสมบุญบารมี พึงทราบว่าเป็นจุดมุ่งหมายของการแสดงธรรมที่พึงให้สำเร็จของพระผู้มีพระภาค)

คำว่า อุปธิสมฺปตฺติ (สมบัติคือร่างกาย) หมายความว่า ความงามแห่งร่างกาย

คำว่า วิสุทฺธิ หมายถึง ญาณทัสสนวิสุทธิ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอตฺถาปิ...วิญฺญาตุํ (แม้ในคำที่จักกล่าวต่อไปนี้ว่า สพฺเพ ธมฺมา...วิสุทฺธิยาติ อยํ อุปาโย ก็อาจทราบได้ว่าพระมหากัจจายนะแสดงถึงปฏิปทาเบื้องต้น)

ท่านกระทำข้อความนั้นนั่นแหละให้ประจักษ์ในคำอื่นด้วยคำว่า ยสฺมา ปน (อนึ่งโดยเหตุที่พระมหากัจจายนะจักกล่าวว่าอริยมรรคเป็นนิสสรณะด้วยคำว่า เต ปหาย ตเร โอฆนฺติ อิทํ นิสฺสรณํ ดังนั้น อริยมรรคจึงเป็นทางข้ามห้วงกิเลส) เป็นต้น

คำว่า สรูปโต อาคตานิ (ปรากฏโดยตรง) คือ ปรากฏในพระพุทธพจน์ว่า

ยโต โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปญฺจนฺนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ อสฺสาทญฺจ อาทีนวญฺจ นิสฺสรณญฺจ ยถาภูตํ ปชานาติ.[๗๔]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมหยั่งเห็นความเกิดขึ้น ความดับไป ความน่าพอใจ โทษ และการสลัดออกแห่งอุปาทานขันธ์ ๕”

คำว่า เอกเทเสน อาคตานิ (ปรากฏบางส่วน) คือ ปรากฏในพระพุทธพจน์ว่า

สํโยชนีเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ.[๗๕]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลตามเห็นความน่าเพลิดเพลินในธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญขึ้น”

อปฺปสฺสาทา กามา วุตฺตา ภควตา พหุทุกฺขา พหุปายาสา. อาทีนโว เอตฺถ ภิยฺโย.[๗๖]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กามมีสุขน้อย มีทุกข์มาก มีโทษมาก โทษในกามนี้มีมาก”

สงฺขารานเมตํ นิสฺสรณํ, ยทิทํ นิพฺพานํ.[๗๗]

“พระนิพพานนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากสังขารทั้งหลาย”

คำว่า น สรูเปน อาคตานิ (ไม่ปรากฏโดยตรง) คือ ไม่ปรากฏเหมือนในสามัญญ-ผลสูตร[๗๘] เป็นต้น

คำว่า อตฺถวเสน (โดยเนื่องด้วยเนื้อความ) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยเนื้อความที่น่าพอใจเป็นต้น

คำว่า น ปปญฺจิโต แปลว่า ไม่กล่าวโดยพิสดาร

[๒] คำว่า เอเสว นโย (พึงทราบนัยนี้) หมายความว่า ท่านแสดงคำที่เหลือที่จะจำแนกโดยชี้แจง[ตามวิธีที่กล่าวไว้แล้ว]

ความจริงแล้ว ต ปัจจัยย่อมลงในอรรถภาวสาธนะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิสฺสชฺชิตนฺติ วิสฺสชฺชนา (คำว่า วิสฺสชฺชิตํ แปลว่า คำตอบ)

คำว่า สุตฺเต อาคตํ (ที่พบในพระพุทธพจน์) หมายความว่า มิได้ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาด้วยการอธิบายความ

คำว่า ปุจฺฉานุรูปตา อิธ ปุพฺพาปรํ (โดยแท้จริงแล้ว ความสมควรแก่คำถามของคำตอบจัดเป็นการประมวลข้อความหน้าและหลังในเรื่องนี้) แสดงระบุความต่างกันระหว่างจตุพยูหหาระและการประมวลข้อความหน้าและหลัง

คำว่า ปุจฺฉานุสนฺธิ (การเชื่อมโยงคำถาม) หมายความว่า การเชื่อมโยงคำถามกับคำตอบ แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า การเชื่อมโยงเทศนาที่นำมาแสดงไว้ก่อนกับเทศนาต่อมาที่เป็นไปโดยความเป็นเหตุของคำถาม ชื่อว่า การเชื่อมโยงคำถาม

คำว่า ปุพฺพาเปกฺขํ (มองหาบทก่อน) หมายความว่า มองหาบทว่า ปุจฺฉิตํ และวิสฺสชฺชิตํ

อีกนัยหนึ่ง ด้วยคำว่า สุตฺตสฺส นี้ ย่อมถือเอาเนื้อความของบทในวิจยหาระที่เหลือ ยกเว้นปุจฉา วิสัชชนา และอนุคีติ ดังนั้น จึงรวมเอาบทอีกด้วย ในฝ่ายนี้ จ ศัพท์ในคาถา พึงทราบในการยังบทให้เต็มเท่านั้น

คำว่า สุตฺตสฺส บทหน้ามองหา ปุพฺพ ศัพท์ ฉะนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า สุตฺตสฺส อีก คำหลังนั้นย่อมรวบรวมอัสสาทะเป็นต้นอันเป็นที่ตั้งของพระพุทธพจน์

ด้วยคำเพียงเท่านั้น พระมหากัจจายนะแสดงวิสัยของวิจยหาระไว้ ดังท่านจักกล่าวต่อไปในวิจยหารวิภังค์ (คำอธิบายวิจยหาระ) ว่า ปทํ วิจินติ...อนุคีตึ วิจินติ (ย่อมจำแนกบท...การอ้างพระพุทธพจน์)

เมื่อบุคคลถามว่า “จักษุไม่เที่ยงหรือ” การตอบอย่างแน่นอนว่า “ถูกต้องแล้ว จักษุไม่เที่ยง” ชื่อว่า **เอกังสพยากรณ์** (คำตอบที่แสดงความแน่นอน)

เมื่อบุคคลถามว่า “บุคคลพึงเจริญอัญญินทรีย์ หรือกระทำให้แจ้ง” การตอบโดยจำแนกว่า “พึงเจริญอัญญินทรีย์ที่นับเข้าในมรรค และกระทำอัญญินทรีย์ที่นับเข้าในผลให้แจ้ง” ชื่อว่า **วิภัชชพยากรณ์** (คำตอบโดยการจำแนก)

เมื่อบุคคลถามว่า “อัญญินทรีย์เป็นกุศลหรือ” การตอบโดยย้อนถามว่า “ความหมายของกุศลคืออรรถว่าไม่มีโทษ หรือเป็นอรรถว่าให้ผลเป็นสุข” ชื่อว่า **ปฏิปุจฉาพยากรณ์** (คำตอบด้วยการย้อนถาม)

เมื่อบุคคลถามว่า “อัตตาเที่ยงหรือไม่เที่ยง” การไม่ตอบโดยกล่าวว่า “ตถาคตไม่ตอบปัญหานี้” ชื่อว่า **ฐปนะ** (การหยุดคำถามไว้โดยไม่ตอบ)

คำถามนี้ว่า “คำเหล่านี้ว่า กุศล หรือธรรม มีความหมายเหมือนกัน หรือมีความหมายต่างกัน” ชื่อว่า มีข้อความเหลืออยู่ ส่วนการมีข้อความเหลืออยู่ของคำตอบพึงทราบในพระเทศนาตามอัธยาศัยของเวไนยชน

คำตอบที่ไม่น่าอัศจรรย์ ชื่อว่า **สอุตตรพยากรณ์** (คำตอบที่แสดงธรรมมีธรรมอื่นเหนือกว่า)

คำตอบที่น่าอัศจรรย์ ชื่อว่า **นิรุตตรพยากรณ์** (คำตอบที่แสดงธรรมไม่มีธรรมอื่นเหนือกว่า)

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายในวิจยหารนิเทศนั่นแหละ

[คัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๒๕) กล่าวถึงชื่อว่าอนุตตรพยากรณ์ ส่วนเนตติฎีกา (หน้า ๓๔) กล่าวถึงชื่อว่านิรุตตรพยากรณ์ ทั้งสองชื่อคือ อนุตฺตร (น + อุตฺตร) และ นิรุตฺตร (นิ + อุตฺตร) เป็นคำไวพจน์กัน จึงไม่ผิดความหมาย แต่ท่านผู้แต่งคงจะใช้ชื่อเดียว]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบอัสสาทะเป็นต้นแม้ของเหตุอย่างนี้ว่า อัสสาทะ เหตุของอัสสาทะ จนถึงเหตุของอาณัตติ

กล่าวโดยย่อ **อัสสาทะ** มีลักษณะเป็นสุขและเป็นเหตุให้เกิดสุข พึงแสดงด้วยสมบัติในสวรรค์เป็นพิเศษ เพราะสมบัติในสวรรค์เป็นความยิ่งยวดของอัสสาทะ ส่วนภพสมบัติที่เหลือในที่นี้พึงทราบว่าคล้อยตามสมบัติในสวรรค์นั้น

เหตุของอัสสาทะ คือ บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทานและศีล

โทษ มีลักษณะเป็นทุกข์และเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ แม้วัฏฏทุกข์ก็นับเข้าในโทษ เพราะวิปริณามทุกข์และสังขารทุกข์นับเนื่องในทุกขทุกข์นั้นโดยพิเศษพึงทราบว่าเป็นความต่ำทรามแห่งกาม บัณฑิตพึงแสดงโทษโดยความเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมอง และโดยความปรากฏชั่วขณะ เป็นต้น

เหตุของโทษ คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐

นิสสรณะ คือ สภาวะสลัดออกจากทุกข์

เหตุของนิสสรณะ คือ ปฏิปทาเบื้องต้นที่คล้อยตามนิสสรณะนั้น

จุดมุ่งหมาย คือ จุดมุ่งหมายของการแสดงธรรม

เหตุของจุดมุ่งหมาย คือ การแสดงธรรม

อุบาย คือ อุบายตามที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

เหตุของอุบาย คือ จักร ๔ [การได้บำเพ็ญบุญมาก่อน การอยู่ในสถานที่เหมาะสม การคบหาสัตบุรุษ และการวางตัวถูกต้อง]

การชักชวน คือ การแนะนำ

เหตุของการชักชวน คือ การที่ชาวโลกถูกเผาด้วยไฟราคะเป็นต้น และการประกอบด้วยมหากรุณาของพระศาสดา

นอกจากนั้น ในบรรดาอริยสัจ ๔ จำแนกเป็น :-

- **อัสสาทะ** แสดงไว้ด้วยสมุทยสัจ
- **โทษ** แสดงไว้ด้วยทุกขสัจ
- **นิสสรณะ** แสดงไว้ด้วยมรรคสัจและนิโรธสัจ
- อีกนัยหนึ่ง **อุบาย** คือ มรรค
- **การชักชวน** คือ การแนะนำให้บรรลุมรรค
- **จุดมุ่งหมาย** คือ ความดับกิเลสที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่

โดยประการดังนี้ พึงทราบการจำแนกด้วยการแสดงพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้ารู้แจ้งด้วยพระองค์เอง [คืออริยสัจ ๔] ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายพร้อมด้วยอนุปุพพิกถา (คำที่กล่าวก่อนอริยสัจ มี ๕ ประเภท คือ ทาน ศีล สวรรค์ โทษของกาม และอานิสงส์ของการออกจากกาม)

[อริยสัจ ๔ ได้ชื่อว่า สามุกกังสิกเทศนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เทศนาที่พระพุทธเจ้ายกขึ้นถือเอาด้วยพระองค์เอง คือ รู้แจ้งเองโดยปราศจากบุคคลอื่นแนะนำ = สามํ อุกฺกํสียเต อุทฺธริตฺวา คยฺหเตติ สามุกฺกํสิกา (กรรมสาธนะ สามํ บทหน้า + กํส ธาตุ = ถือเอา + ณิก ปัจจัย)

- เทศนาที่พระพุทธเจ้ายกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ พระองค์ทรงแสดงขึ้นเองก่อนที่บุคคลอื่นจะแสดง ไม่มีสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร และพรหมสามารถแสดงอริยสัจ ๔ ได้ก่อน = สามํ อุกฺกํโส อุกฺขิปนํ เอติสฺสนฺติ สามุกฺกํสิกา (สัตตมีพหุพพีหิสมาส สามํ ศัพท์ + อุกฺกํส ศัพท์ + ก ปัจจัย)

ความหมายแรกกล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาของสีลักขันธวรรคว่า

สามุกฺกํสิกาติ สามํ อุกฺกํสิกา, อตฺตนาเยว อุทฺธริตฺวา คหิตา, สยมฺภูญาเณน ทิฏฺฐา, อสาธารณา อญฺเญสนฺติ อตฺโถ.[๗๙]

“คำว่า สามุกฺกํสิกา ตัดบทเป็น สามํ + อุกฺกํสิกา หมายความว่า ยกขึ้นถือเอาด้วยพระองค์เอง คือ รู้แจ้งด้วยสยัมภูญาณ ไม่ทั่วไปแก่บุคคลอื่น”

ความหมายที่ ๒ กล่าวตามข้อความในคัมภีร์วิมติวิโนทนีว่า

สามํ อตฺตนาว อุกฺกํโส อุกฺขิปนํ เอติสฺสนฺติ สามุกฺกํสิกา, สจฺจเทสนา.[๙๐]

“การยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เองมีอยู่ในเทศนานี้ เหตุนั้นเทศนานั้นชื่อว่า สามุกกังสิกา คือ การแสดงอริยสัจ”]

เหตุของบท คือ ความสัมพันธ์แห่งเนื้อความของบท เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นเหตุให้เกิดบท เป็นความต้องการจะรู้และตอบคำถาม หมายถึง ความต้องการจะรู้คำถาม ๔ คือ อทิฏฐโชตนา เป็นต้น และเป็นความต้องการจะตอบปัญหาอื่น

เหตุของคำตอบ คือ คำถาม

พึงกล่าวเหตุของข้อความที่เหลือตามสมควรอย่างนี้

[๓] ในคำว่า พฺยญฺชนตฺถานํ ยุตฺตายุตฺตปริกฺขา (การสอบสวนความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถ) ท่านถือเอาบทด้วยคำว่า พฺยญฺชน (ศัพท์) และถือเอาอัสสาทะเป็นต้นพร้อมด้วยคำถามเป็นต้นด้วยคำว่า อตฺถ (อรรถ) โดยแท้จริงแล้วศัพท์และอรรถของวิจยหาระก็เป็นศัพท์และอรรถของยุตติหาระเป็นต้น ที่ประกอบด้วยลักษณะพิเศษอันเหมาะสมหรือไม่เหมาะสม เป็นต้น ซึ่งอธิบายได้ว่า :-

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษโดยความเป็นปทัฏฐานและผล เป็นศัพท์และอรรถของปทัฏฐานหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษและถูกยกขึ้นแสดงโดยความเป็นเครื่องหมายรู้และธรรมที่บุคคลพึงหมายรู้ เป็นศัพท์และอรรถของลักขณหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการแสดงรูปวิเคราะห์เป็นต้น เป็นศัพท์และอรรถของจตุพยูหหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการเวียนไปหาโดยความเป็นธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน เป็นศัพท์และอรรถของอาวัฏฏหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการจำแนกภูมิเป็นต้นเป็นศัพท์และอรรถของวิภัตติ-หาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม เป็นศัพท์และอรรถของปริวัตตนหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยคำไวพจน์ที่เป็นคำพ้องเป็นศัพท์และอรรถขอเววจน-หาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการตั้งปภวบัญญัติเป็นต้น เป็นศัพท์และอรรถของปัญญัตติหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการหยั่งลงโดยมีขันธ์เป็นต้นเป็นหลัก เป็นศัพท์และอรรถของโอตรณหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการตรวจสอบบท ใจความของบท คำถาม และคำตอบ เป็นศัพท์และอรรถของโสธนหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการแสดงโดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษเป็นศัพท์และอรรถของอธิฏฐานหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการปรุงแต่งโดยธรรมที่เป็นเหตุปัจจัย เป็นศัพท์และอรรถของปริกขารหาระ

- ศัพท์และอรรถอันพิเศษด้วยการยกขึ้นแสดงการละกิเลสและการภาวนา เป็นศัพท์และอรรถของสมาโรปนหาระ

คำว่า พฺยญฺชนสฺส สภาวนิรุตฺติตา (ความเป็นศัพท์ที่แสดงความหมายของตน [ตามรากศัพท์และรูปวิเคราะห์] เป็นความเหมาะสมโดยศัพท์) และ อตฺถสฺส สุตฺตาทีหิ อวิโลมนํ ยุตฺตภาโว (ความไม่ขัดแย้งกับพระสูตรเป็นต้น เป็นความเหมาะสมโดยอรรถ) นี้ แสดง[โดยตรงกันข้าม]ว่า ความเป็นศัพท์ที่ไม่แสดงความหมายของตน และความขัดแย้งกับพระสูตรเป็นต้น เป็นความไม่เหมาะสม ท่านแสดงเหตุของความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมด้วยคำนั้น

[๔] ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า โยนิโสมนสิการาทิ (เหตุมีโยนิโสมนสิการเป็นต้น) ท่านรวบรวมเหตุทั่วไปมีการฟังธรรมและการอาศัยสัตบุรุษเป็นต้น พร้อมด้วยเหตุไม่ทั่วไปมีผู้รับไทยธรรมเป็นต้น

คำว่า สมฺภวโต แปลว่า ตามสมควร คือ โดยคล้อยตามธรรมนั้น

ในคำว่า ยาว สพฺพธมฺมา (จนถึงธรรมทั้งปวง) นี้ ขึ้นชื่อว่า สพฺพ ศัพท์เป็นปเทสสัพพะ (สัพพะที่หมายถึงบางส่วน) ไม่ใช่สัพพสัพพะ (สัพพะที่หมายถึงทุกส่วน)

[คำว่า สพฺพ แปลตามศัพท์ว่า "ทั้งหมด, ทั้งปวง" แต่คำนี้อาจหมายถึงเพียงบางส่วนหรือทั้งหมดอย่างแท้จริงก็ได้ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สาวเสสสัพพะ สัพพะที่มีส่วนเหลือ บางแห่งเรียกว่า ปเทสสัพพะ คือ สัพพะที่หมายถึงบางส่วน หมายความว่า มีข้อยกเว้นเป็นกรณีพิเศษในบางแห่ง เช่น สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย) สพฺพ ศัพท์ในพระคาถานี้ยกเว้นพระอนาคามี, พระอรหันต์, บุรุษอาชาไนย, ช้างอาชาไนย และราชสีห์ จึงมีส่วนเหลือ

๒. อนวเสสสัพพะ สัพพะที่ไม่มีส่วนเหลือ บางแห่งเรียกว่า สัพพสัพพะ คือ สัพพะที่หมายถึงทุกส่วน เช่น สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา) สพฺพ ศัพท์ในที่นี้รวมธรรมทุกประการที่เป็นบัญญัติและปรมัตถ์ไว้ จึงไม่มีส่วนเหลือ]

อธิบายโดยพิสดารว่า สพฺพ ศัพท์นี้มีวิสัยบางส่วนโดยเนื่องด้วยธรรมที่พบในพระสูตรอย่างแรก ฉันใด มีวิสัยบางส่วนโดยถือเอาธรรมที่กำหนดไว้ด้วยปกรณ์นั้นๆ โดยการแสดงปทัฏฐานและผลในพระสูตรอย่างที่สอง ฉันนั้น ไม่ใช่มีธรรมทั้งปวงเป็นวิสัย

เมื่อมีการพิจารณ์เหตุ[เหมือนกัน] ความต่างกันของปทัฏฐานหาระและปริกขารหาระ มีดังนี้ คือ ปทัฏฐานหาระมีลักษณะแสดงเหตุต่อเนื่องอย่างนี้ว่า ธรรมเหล่าใดเป็นปทัฏฐานแก่ธรรมที่มาในพระพุทธพจน์ และธรรมเหล่าใดเป็นปทัฏฐานแก่ธรรมเหล่านั้นดังนี้เป็นต้น ส่วนปริกขารหาระมีลักษณะแสดงความต่างกันแห่งเหตุและปัจจัยในปัจจยุปบันนั้นๆ

[คัมภีร์เนตติฎีกาฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ตํตํปจฺจยุปฺปนฺนานํ ปฏิเหตุปจฺจยตาวิเสสวิภาวนลกฺขโณ แต่ควรมีรูปว่า ตํตํปจฺจยุปฺปนฺนานํ ปติ เหตุปจฺจยตาวิเสส-

วิภาวนลกฺขโณ โดย ปติ ศัพท์เป็นกัมมปวจนียะที่แสดงว่า นํ วิภัตติใน ตํตํปจฺจยุปฺปนฺนานํ ลงในอรรถสัตตมีวิภัตติ (ดู ปทรูปสิทธิมัญชรี สูตร ๒๘๘)]

[๕] สมาน ศัพท์ในคำว่าสมานาธิกรณสมานปเท(บทเสมอกันอันมีที่ตั้งเสมอกัน) มีเนื้อความเหมือน เอก ศัพท์ ฉันใด เอก ศัพท์ในคำว่า เอกลกฺขณา (มีลักษณะเสมอกัน) นี้ก็มีเนื้อความเหมือน สมาน ศัพท์ ดังคำว่า เอกรสฏฺเฐน ภาวนา (ภาวนาย่อมมีโดยความมีรส [คือรสสงบ]เสมอกัน), เอกุปฺปาทา (มีการเกิดขึ้นเสมอกัน) ฉันนั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สมานลกฺขณา (มีลักษณะเสมอกัน)

อน ศัพท์ในคำว่า สํวณฺณนาวเสน นี้ลงในอรรถกรรมสาธนะ ความหมายคือ ด้วยการอธิบาย

[คำว่า สํวณฺณนาวเสน แปลตามศัพท์เป็นกรรมสาธนะว่า "ด้วยความเป็นธรรมอันบุคคลพึงอธิบาย"

อน ศัพท์ใน สํวณฺณนา คือ ยุ ปัจจัยที่แปลงเป็น อน ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๒๒) ว่า อนกา ยุณฺวูนํ (แปลง ยุ ปัจจัยและ ณฺวุ ปัจจัยเป็น อน และ อก [ตามลำดับ]) หรือเป็น อน ปัจจัยตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๔๘) ว่า อโน (ลง อน ปัจจัยท้ายธาตุในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ)]

คำว่า ลกฺขณา (ลักษณะ) คือ เครื่องหมายรู้

ความเป็นธรรมที่เป็นไปร่วมกัน พึงทราบในพระบาลีว่า นานตฺตกายนานตฺตสญฺญิโน (ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน), นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา (ไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา [สัญญาในอารมณ์ต่างๆ คือ กามาวจรสัญญาอื่นๆ ที่นอกจากปฏิฆสัญญา]) โดยแท้จริงแล้ว ธรรมที่เกิดร่วมกับสัญญาถูกถือเอาแล้วด้วย สญฺญา ศัพท์ในเรื่องนั้น

ความเป็นธรรมที่มีกิจเสมอกัน พึงทราบในพระบาลีว่า ททํ มิตฺตานิ คนฺถติ (ผู้ให้ย่อมผูกมิตร) ที่จริงแล้วแม้การพูดไพเราะ การบำเพ็ญประโยชน์ และการวางตัวเสมอกัน ที่มีกิจเสมอกันโดยหน้าที่ในการผูกมิตร ย่อมถูกถือเอาเพราะเป็นสังคหวัตถุ

ความเป็นธรรมที่มีเหตุเสมอกัน พึงทราบในพระบาลีว่า ผสฺสปจฺจยา เวทนา (เวทนาย่อมเกิดขึ้นเพราะผัสสะเป็นปัจจัย) ที่จริงผัสสะเป็นปัจจัยแม้แก่สัญญาเป็นต้นเหมือนเป็นปัจจัยแก่เวทนาโดยความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น ดังนั้นจึงกล่าวถึงสัญญาเป็นต้นอีกด้วยเพราะมีเหตุเสมอกัน สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุสมฺผสฺสชา เจตนา.[๘๑]

“เจตนาเกิดจากการกระทบของมโนวิญญาณธาตุที่สมควรแก่กุศลสัญญานั้น”

ผุฏฺโฐ สญฺชานาติ, ผุฏฺโฐ เจเตติ.[๘๒]

“ผู้กระทบแล้วย่อมหมายรู้ ผู้กระทบแล้วย่อมจงใจ”

เช่นเดียวกันนี้ บัณฑิตพึงนำอุทาหรณ์มาแสดงมีอาทิว่า

ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ.[๘๓]

“อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย”

ความเป็นธรรมที่มีผลเสมอกัน พึงทราบในพระบาลีว่า

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา.[๘๔]

“สังขารย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย”

ความจริงแล้วสังขารเป็นผลของอวิชชา ฉันใด สังขารก็เป็นผลของตัณหาและอุปาทานเป็นต้น ฉันนั้น แม้ตัณหาและอุปาทานเป็นต้นจึงถูกถือเอาในเรื่องนั้นนั่นเทียว สมจริงดังคำกล่าวว่า

ปุริมกมฺมภวสฺมึ โมโห อวิชฺชา อายูหนา สงฺขารา นิกนฺติ ตณฺหา อุปคมนํ อุปาทานํ.[๘๕]

“ในกรรมภพก่อน โมหะ อวิชชา การเพียร สังขาร ความพอใจ ตัณหา การเข้าใกล้และความยึดมั่น ย่อมมี”

เมื่อกล่าวว่า รูปํ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ. ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ (บุคคลย่อมเพลิดเพลินยินดีรูป ราคะย่อมอาศัยรูปนั้นเกิดขึ้น) เวทนาเป็นต้นที่ประกอบด้วยราคะนั้น

ย่อมเป็นอันกล่าวไว้โดยแท้ เพราะมีอารมณ์เสมอกัน เนื่องจากราคะไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากเวทนาเป็นต้น

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า เอวมาทีหิ (โดยนัยอย่างนี้เป็นต้น) พึงทราบว่ารวมเอาเนื้อความ ฐานะ ลิงค์ (เพศทางไวยากรณ์) การอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น และความสามารถ เป็นต้น การนำข้อความที่มิได้กล่าวไว้[โดยตรง]ออกมาแสดงเหมือนข้อความที่กล่าวไว้ ย่อมมีได้ในพระพุทธพจน์ด้วยอำนาจของเนื้อความเป็นต้น [ท่านจะอธิบายเรื่องนี้โดยพิสดารในตอนจบของนิทเทสวาระ]

คำว่า วุตฺตปฺปกาเรน (ตามนัยที่กล่าวแล้ว) หมายความว่า ตามประการที่กล่าวไว้ในพระบาลี [๘๖] ด้วยคำว่า วธกฏฺเฐน เอกลกฺขณานิ (มีลักษณะอย่างเดียวกัน โดยความเป็นผู้ฆ่า) และตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาด้วยคำว่า สหจาริตา (ความเป็นไปร่วมกัน) เป็นต้น

[๖] คำว่า นิพพจนะ คือ คำแสดงเนื้อความตามนัยว่า ชื่อว่าผัสสะ เพราะเป็นสภาพกระทบ

อนึ่ง คำแสดงเนื้อความนั้นเป็นเนื้อความของบท มิใช่เนื้อความของพากย์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปทนิพฺพจนํ (คำแสดงเนื้อความของบท)

แม้ความมุ่งหมาย[ของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก] และเหตุ[ของการแสดงธรรม] ก็พึงนำออกแสดงโดยมุ่งกล่าวถึงศัพท์เป็นหลัก จะป่วยกล่าวไปไยในรูปวิเคราะห์และการเชื่อมโยงพระสูตร ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิเสสโต พฺยญฺชนทฺวาเรเนว อตฺถปริเยสนา (เป็นการแสดงเนื้อความโดยมุ่งศัพท์เป็นหลักโดยพิเศษ)

คำว่า ปวตฺตินิมิตฺตํ (เหตุที่ทำให้เทศนาเป็นไปนั้น) คือ อัธยาศัย[ของผู้ฟัง] เป็นต้น

[๗] คำว่า ปทฏฺฐาเน (เหตุใกล้) นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า บัณฑิตพึงยกขึ้นแสดงธรรมที่เป็นเหตุของธรรมที่ปรากฏในพระพุทธพจน์ แล้วกระทำการเวียนไปโดยความเป็นธรรมที่เสมอกันหรือไม่เสมอกัน มิใช่กล่าวไว้โดยความเป็นแบบแผน[ที่แน่นอน] ดังนั้นแม้จะไม่ยกเหตุใกล้ขึ้นแสดงก็เวียนไปหาธรรมที่เสมอกันหรือไม่เสมอกันได้นั่นเทียว

อีกนัยหนึ่ง เหตุให้เกิดบท คือ เหตุเกิดแห่งศัพท์ เป็นเนื้อความของบทว่า ปทฏฺฐาน ในฝ่ายนี้ข้อความมีอารัมภธาตุเป็นต้นที่กล่าวไว้ในประโยคนี้ (เนตฺติ. หน้า ๔๒) ว่า อารมฺภถ นิกฺกมถาติ วีริยสฺส ปทฏฺฐานํ (บาทคาถาว่า 'เธอทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า' นี้ เป็นปทัฏฐานแก่วิริยะ) เป็นเหตุเกิดของ วีริย ศัพท์ คือ เป็นเนื้อความที่ วีริย ศัพท์พึงกล่าว

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

[คำว่า ปทฏฺฐาน ตามนัยแรกแปลว่า "เหตุใกล้" มีรูปวิเคราะห์เป็นวิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาสว่า ปทญฺจ ตํ ฐานญฺจาติ ปทฏฺฐานํ นัยหลังแปลว่า "เหตุให้เกิดบท" มีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า ปทสฺส ฐานํ ปทฏฺฐานํ]

ขึ้นชื่อว่าธรรมที่เหลือ คือ ธรรมอื่นจากที่แสดงไว้แล้ว ซึ่งเป็นธรรมตรงกันข้าม หรืออื่นจากธรรมข้างต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิสภาคตาย อคฺคหเณน วา (โดยมิได้กล่าวไว้โดยตรงหรือเพราะมีสภาวะขัดแย้งกับอารัมภธาตุเป็นต้น)

คำว่า สํวณฺณนาย โยเชนฺโต (ประกอบการอธิบาย) หมายความว่า ประกอบในพระบาลีด้วยการอธิบายความที่ยกขึ้นแสดงธรรมที่ตรงกันข้ามจากธรรมตามที่กล่าวไว้แล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เทสนํ (ย่อมเวียนเทศนาไปหาธรรมที่ตรงกันข้าม) เป็นต้น

คำว่า ปฏิปกฺเข (ธรรมที่ตรงกันข้าม) นี้เป็นเพียงตัวอย่าง เพราะประสงค์การเวียนไปหาโดยความเป็นธรรมที่เสมอกันอีกด้วย

[๘] คำว่า นามวเสน (โดยชื่อ) หมายความว่า โดยชื่อทั่วไป

อนึ่ง โดยเหตุที่พระบาลี (เนตติปกรณ์ หน้า ๔๙) ปรากฏข้อความว่า มิจฺฉตฺตนิยตานํ สตฺตานํ, อนิยตานญฺจ สตฺตานํ ทสฺสนปหาตพฺพา กิเลสา สาธารณา (กิเลสอันบุคคลพึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ทั่วไปแก่มิจฉัตตนิยตบุคคล [บุคคลผู้ประพฤติชั่วที่ให้ผลแน่นอนต่อจากจุติ ๖ จำพวก] และอนิยตบุคคล [ผู้ไปเกิดในภูมิที่ไม่แน่นอน ๔ จำพวก]) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทสฺสนปหาตพฺพาทินามวเสน (โดยชื่อว่าทัสสนปหาตัพพะเป็นต้น)

คำว่า วตฺถุวเสน (โดยบุคคล) หมายความว่า โดยกระแสรูปนามของเหล่าสัตว์ ที่จริงแล้วกระแสรูปนามของเหล่าสัตว์นั้นประสงค์ว่าเป็นวัตถุ (บุคคล) ในเรื่องนี้ เพราะเป็นเหตุเกิดของธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า ปุถุชฺชนสฺส, โสตาปนฺนสฺส จ กามราคพฺยาปาทา สาธารณา (กามราคะและพยาบาท ทั่วไปแก่ปุถุชนและพระโสดาบัน)

คำว่า วุตฺตวิปริยาเยน (โดยตรงกันข้ามกับข้อความที่ได้กล่าวมาแล้ว) หมายความว่า โดยความเป็นธรรมเฉพาะไม่ทั่วไปโดยชื่อและบุคคล เพราะความตั้งอยู่ในมรรคผลนั้นๆ ไม่ทั่วไปแก่ผู้ตั้งอยู่ในมรรคผลนั้นๆ ความเป็นภัพพบุคคลไม่ทั่วไปแก่ภัพพบุคคล และความเป็นอภัพพบุคคลก็ไม่ทั่วไปแก่อภัพพบุคคล [เหล่าอื่น]

[๙] คำว่า ภาวิเต (ธรรมที่ควรเจริญ) นี้เป็นเครื่องสังเกตของกิริยาเจริญนั่นแล ความประสงค์ในการระบุกาลย่อมไม่มีในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภาเวตพฺเพติ อตฺโถ (หมายความว่า เป็นธรรมที่ควรเจริญ)

[โดยทั่วไป ต ปัจจัยที่ลงในกรรมสาธนะและภาวสาธนะมักใช้ในอดีตกาล แต่ในบางที่ก็ใช้ในอนามัฏฐกาล คือ ไม่ระบุกาลเวลา และมีอรรถเหมือนกิจจปัจจัยมี ตพฺพ เป็นต้นซึ่งเป็นไปในความหมายว่า สมควร, สามารถ ตัวอย่างดังกล่าวพบในอรรถกถาพระวินัยว่า

เสกฺขา ธมฺมา, อเสกฺขา ธมฺมา, โลกุตฺตรา ธมฺมาติอาทินา นเยน ปูชิตาปิ ปูชารหาติ อธิปฺปาโย.[๘๗]

“ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมปิฎกนี้เป็นธรรมที่ควรบูชาโดยนัยเป็นต้นว่า เสกฺขา ธมฺมา (สภาวธรรมของพระเสกขะ มีอยู่) อเสกฺขา ธมฺมา (สภาวธรรมของพระอเสกขะ มีอยู่) โลกุตฺตรา ธมฺมา (สภาวธรรมที่พ้นจากโลก มีอยู่) ความหมายก็คือ ธรรมที่ควรแก่การบูชา”

ต ปัจจัยที่ลงในกรรมสาธนะและอนามัฏฐกาลนี้ ให้ลงด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา คือ อตีเต (ในอดีตกาล) ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๖) ว่า ภาวกมฺเมสุ ต (เมื่อปรากฏอดีตกาล ลง ต ปัจจัยท้ายธาตุในภาววาจกและกรรมวาจก) ดู ปทรูปสิทธิมัญชรี สูตร ๖๒๒]

อนึ่ง การเจริญในที่นี้เป็นการเสพคุ้น และคำว่า กุสล (กุศลธรรม) [ในเนตติปกรณ์ คาถา ๙] ก็มีความหมายว่า ธรรมที่ไม่มีโทษ

คำว่า ปฏิปกฺขโต แปลว่า โดยความตรงกันข้าม

อนึ่ง แบบแผน[คือปริวัตตนหาระ]นี้จัดเป็นการตั้งธรรมตามที่ประสงค์ไว้โดยตรงกันข้ามด้วยการยกแสดงถึงความต่างกัน

[๑๐] คำว่า ปทตฺถสฺส แปลว่า เนื้อความที่บทสื่อถึง หรือสภาวธรรม

[๑๑] การตั้งไว้ (นิกเขปะ) คือ การแสดง

เหตุ (ปภวะ) คือ แดนเกิด

[๑๒] ท่านแสดงว่า จ ศัพท์มีอรรถรวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้[โดยตรง]ด้วยคำว่า อวุตฺตานมฺปิ สงฺคโห (ที่มิได้กล่าวไว้ในคาถา) นี้

[๑๓] ท่านแสดงว่า พึงทราบคำถามที่ปรากฏในพระบาลีเท่านั้น มิใช่คำถามอื่นด้วยคำว่า คาถารูฬฺเห (ในถ้อยคำที่ยกขึ้นสู่คาถา) นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พุทฺธาทีหิ พฺยากเต (อันพระพุทธเจ้าเป็นต้นวิสัชนาไว้)

คำว่า ตสฺส อตฺถสฺส (เนื้อความนั้น) คือ เนื้อความที่บุคคลปรารภ คำนั้นแสดงถึงวิสัยของการชำระใจความ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ แม้การชำระบทและคำถามก็กระทำได้โดยมีเนื้อความเป็นเหตุ ฉะนั้นจึงกล่าวอีกว่า ตสฺส อตฺถสฺส (เนื้อความนั้น)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิสฺสชฺชิตมฺหิ แปลว่า การวิสัชนา เพราะการชำระปุจฉาย่อมมีได้ด้วยการชำระวิสัชนา

คำว่า ปญฺเห แปลว่า การถาม

คำว่า คาถายํ (ในคาถา) เป็นเครื่องสังเกต ดังนั้นจึงหมายความถึงคาถา สุตตะ และเคยยะ เป็นต้น

คำว่า ยมารพฺภ (ปรารภถามปัญหา) หมายความว่า ในข้อความที่บุคคลปรารภศีลเป็นต้นแล้วถามปัญหาซึ่งแสดงไว้ในคาถาเป็นต้น

คำว่า ปุจฺฉิตา (ถาม) หมายความว่า กระทำการสอบถาม

มีการประกอบบทว่า การตรวจสอบความถูกต้องหรือความไม่ถูกต้องที่กระทำการสอบถาม คือ ดำเนินไปโดยกระทำการถามอย่างนี้ว่า การชำระบทในเรื่องนี้คืออะไร การชำระคำถามคืออะไร การชำระใจความคืออะไร

[คำว่า โยชนา (การประกอบบท) ใช้ในกรณีที่ท่านผู้แต่งต้องการจะเรียงลำดับคำในพากย์ใหม่ตามแบบแผนของประโยคบาลีโดยทั่วไป ไม่สลับบทเพื่อรักษาคณะฉันท์เหมือนในรูปคาถา]

[๑๔] คำว่า น วิกปฺปยิตพฺพา (บุคคลไม่พึงคาดคิด) หมายความว่า บุคคลไม่พึงคาดคิดเหมือนอย่างที่ชาวโลกคาดคิดดำริความสามัญทั่วไปมีชาติเป็นต้นและความพิเศษที่ตรงกันข้ามกับความสามัญทั่วไปนั้นว่า ชาติเป็นสภาพสามัญทั่วไป ความต่างกันเป็นสภาพสามัญทั่วไป ความเกี่ยวเนื่องกันเป็นสภาพสามัญทั่วไป เป็นต้น

เมื่อกาลเฉพาะที่ได้ชื่อว่า “พรุ่งนี้” ย่อมถูกเรียกว่า “วันนี้” ในเวลาผ่านพ้นวันนั้นไป และถูกเรียกว่า “วันวาน” เมื่อผ่านวันนี้ไปอีก ดังนั้น กาลเฉพาะเหล่านี้จึงมีสภาพไม่แน่นอน

พึงทราบว่าแม้ทิศก็มีสภาพไม่แน่นอนโดยนัยว่า ทิศตะวันออกย่อมมีโดยมองหาขอบเขตหนึ่ง และได้ชื่อว่าทิศตะวันตกโดยมุ่งถึงขอบเขตอื่นจากนั้น เป็นต้น

คำว่า ชาติอาทิอเปกฺขาย (โดยมองหาชาติเป็นต้น) หมายความว่า โดยมองหาทุกข์พิเศษมีชาติเป็นต้น

คำว่า สจฺจาเปกฺขาย (ด้วยการมองหาสัจจะ) หมายความว่า ด้วยการมองหาสัจจะโดยสามัญ

ท่านกล่าวว่า เอส นโย สมุทยาทีสุปิ (พึงทราบนัยนี้แม้ในสมุทัยเป็นต้น) โดยมุ่งถึงข้อความว่า สภาพที่กล่าวว่าตัณหาแม้จะเป็นสภาพสามัญทั่วไปโดยมองหากามตัณหาเป็นต้น ก็เป็นสภาพพิเศษโดยมองหาสัจจะ ดังนี้เป็นต้น

[๑๖] คำว่า เอตฺถ คือ ในพระพุทธพจน์นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สิกฺขตฺตยสงฺขาตสฺส (คือไตรสิกขา)

คำว่า ยถารุตํ แปลว่า ตามที่กล่าวไว้[โดยตรง]

คำว่า นิทฺธาริตํ (เพิ่มเข้ามา) หมายความว่า ได้รับโดยศัพท์ มิใช่ได้รับด้วยหลักการอื่นคือเนื้อความ ฐานะ ลิงค์ และการอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น เป็นต้น

คำว่า อตฺถโต ทสฺสิตา (ก็เป็นอันกล่าวไว้โดยอ้อม) นี้ หมายถึง สูตรที่กล่าวถึงภาวนาอย่างเดียว มิได้กล่าวถึงการละ

นยสังเขปวรรณนา

(คำอธิบายนยสังเขป)

[๑๗] คำว่า ตณฺหาวิชฺชาหิ (ด้วยตัณหาและอวิชชา) คือ ด้วยตัณหาและอวิชชาที่เป็นกรณะ [ลง หิ ตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ แปลว่า “ด้วย” ไม่ใช่ลงในอรรถตติยาวิเสสนะ แปลว่า “โดย”]

คำว่า สังกิเลสปักขะ คือ มีฝ่ายเศร้าหมอง หมายถึง เนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมอง

พึงประกอบบทว่า คำอธิบายพิเศษที่มีลักษณะนำเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมองนั้น

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจด

คำว่า การถือเอาคล้อยตามมรรค คือ อาการถือเอาที่คล้อยตามมรรคอันได้แก่การกำหนดรู้ทุกข์เป็นต้นด้วยวิปัสสนาที่มีกำลัง [คือ วิปัสสนาญาณขั้นที่ ๕ เป็นต้นไป] และวุฏฐานคามินีวิปัสสนา [คือ วิปัสสนาเป็นเครื่องบรรลุมรรค]

ท่านกล่าวว่า ตสฺส ปน (ส่วนคำอธิบายนัยโดยมุ่งแสดงตัณหาเป็นต้นโดยเนื่องด้วยบุคคลมีอุคฆฏิตัญญู เป็นต้น จึงชื่อว่านัย) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า ถ้าเป็นอย่างนั้นย่อมชื่อว่านัยได้อย่างไร

ในพากย์นั้น คำว่า นยโวหาโร (ชื่อว่านัย) นี้ แสดงว่าที่ตั้งของนัยได้ชื่อว่านัย

[๑๘] คำว่า พาธกาทิภาวโต (ความบีบคั้นเป็นต้น) หมายความว่า ความบีบคั้น เหตุเกิด ความสงบ และเครื่องนำออก[จากวัฏฏะ]

คำว่า อญฺญถาภาวาภาเวน (เพราะไม่มีความเป็นโดยประการอื่น) หมายความว่า เพราะไม่มีความเป็นสภาพที่ไม่บีบคั้น ไม่ใช่เหตุเกิด ไม่ใช่ความสงบ และไม่ใช่เครื่องนำออก[จากวัฏฏะ]

คำว่า สจฺจสภาวตฺตา (เพราะมีสภาวะที่มีจริง) หมายความว่า เพราะมีสภาวะที่ไม่ผิดพลาด

คำว่า อวิสํวาทนโต (เพราะไม่หลอกลวง) หมายความว่า เพราะไม่หลอกลวงความเป็นสภาพอันประเสริฐเป็นต้น เนื่องจากมีสภาพแน่นอน

[๑๙] คำว่า สํกิลิฏฺฐธมฺมา (ธรรมที่เศร้าหมอง) คือ ธรรมที่ประกอบด้วยความเศร้าหมอง

คำว่า สทฺธมฺมนยโกวิทา (ผู้ฉลาดในนัยแห่งพระสัทธรรม) คือ ผู้ฉลาดในนัยแห่งธรรมมีสัจจะและปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น หรือผู้ฉลาดในเอกัตตนัยเป็นต้น

[๒๐] คำว่า อตฺถวิสฺสชฺชเนสุ (คำตอบเนื้อความ) คือ คำตอบปัญหาในพระพุทธ-พจน์ (ธรรมสังคณี ข้อ ๑ หน้า ๒๑) ว่า อิเม ธมฺมา กุสลา (ธรรมเหล่านี้ชื่อว่ากุศล) เป็นต้น และคำอธิบายเนื้อความที่ประพันธ์ไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

คำว่า โวทานิยา (ฝ่ายหมดจด) นี้แสดงว่า ธรรมที่ไม่มีโทษประสงค์เอาว่าเป็นกุศลในเรื่องนี้ มิใช่ธรรมที่มีผลเป็นความสุข

พึงประกอบบทว่า บุคคลย่อมสอดส่องด้วยใจเพื่อประกอบนัยแสดงเนื้อความนั้นๆ

[๒๑] ท่านกล่าวว่า เยน หิ (เพราะวิธีที่เป็นเครื่องสอดส่องหัวข้อหลักในการประกอบนัยแสดงเนื้อความนั้นๆ ชื่อว่า ทิสาโลจนนัย) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า ถ้าคำว่า ทิสาโลจเนน (ด้วยทิสาโลจนนัย) เป็นบทกรณะ คำนั้นจะมีเนื้อความไม่ต่างกันอย่างไร

นัยที่เป็นชื่อเรียกชื่อว่าโวหารนัย และนัยกระทำการสอดส่องหรือนำมาเชื่อมกันชื่อว่า กรรมนัย ไม่ใช่นัยแสดงเนื้อความเหมือนนันทิยาวัฏฏนัยเป็นต้น เพราะเป็นการสอดส่องหรือนำมาเชื่อมธรรมที่เป็นหัวข้อหลัก

ทวาทสปทวรรณนา

(คำอธิบายกลุ่ม ๑๒)

[๒๓] คำว่า อปริโยสิเต ปเท (ในบทที่ยังพูดไม่จบ) หมายความว่า ในบทที่ยังไม่จบเมื่อเปล่งเสียง ความหมายก็คือ ในบทที่กระทำค้างไว้ โดยแท้จริงแล้ว ชื่อว่าบทพึงมีได้ในคำที่พูดจบแล้ว ไม่ใช่พยางค์

[คัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อนิฏฺฐิเต ปเท วณฺโณ วากฺขรํ นิฏฺฐิเต ปทํ
วากฺยํ ตสฺสมุทาโย ต- มญฺโญญฺญาเปกฺขลกฺขณํ[๘๘]

"พยางค์ คือ อักษรตัวหนึ่งๆ ในบทที่ยังพูดไม่จบ บท คือ คำที่พูดจบแล้ว ประโยค คือ หมู่บทที่มีลักษณะเกี่ยวเนื่องกัน"]

บทย่อมเป็นเหมือนเคลื่อนย้ายไปสู่คำไวพจน์โดยเนื่องด้วยเนื้อความ เพราะบทมีคำไวพจน์ แต่พยางค์ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะไม่มีคำไวพจน์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปริยายวเสน อกฺขรณโต (เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปสู่คำไวพจน์)

คำว่า น หิ วณฺณสฺส ปริยาโย วิชฺชติ (เนื่องจากคำไวพจน์ของพยางค์หามีไม่) นี้หมายถึง พยางค์ทีละตัวมี อ อักษรเป็นต้น ไม่ใช่อักษรโดยทั่วไป เพราะท่านได้แสดงคำไวพจน์ของพยางค์นั้นว่าเป็นวัณณะและอักขระนั่นแหละ

ท่านแสดงเนื้อความของคำว่า อกฺขร แล้ว ได้กล่าวว่า เกนฏฺเฐน วณฺโณ (ชื่อว่าวณฺณ เพราะความหมายอะไร) เป็นต้น เพื่อแสดงเนื้อความของคำว่า วณฺณ โดยเนื่องด้วยเนื้อความของคำว่า อกฺขร นั้น

ในพากย์นั้น ท่านใส่ใจคำทักท้วงว่า บทหรือประโยคก็แสดงเนื้อความได้ ไม่ใช่พยางค์อย่างเดียวมิใช่หรือ จึงกล่าวว่า วณฺโณ เอว หิ (เนื่องจากพยางค์ดำเนินต่อเนื่องกันไปโดยขณะเล็กน้อย ซึ่งบุคคลถือเอาโดยความเป็นบทเป็นต้น ย่อมแสดงเนื้อความนั้นๆ ตามที่ชาวโลกหมายรู้กัน) เป็นต้น

คำว่า ปทาทิภาเวน (โดยความเป็นบทเป็นต้น) หมายความว่า โดยความเป็นบทและพากย์

คำว่า ยถาสมฺพนฺธํ (ตามความเกี่ยวเนื่อง) หมายความว่า ตามที่ชาวโลกหมายรู้กัน

ความเป็นผู้แสดงเนื้อความของศัพท์และความเป็นสิ่งที่ถูกแสดงของเนื้อความตามสมควรแก่การหมายรู้ตามที่ชาวโลกเข้าใจกันว่า ศัพท์นี้แสดงเนื้อความนี้ เนื้อความนี้ถูกศัพท์นี้แสดง ชื่อว่า ความเกี่ยวเนื่อง

อีกนัยหนึ่ง ความไม่แยกจากกันของศัพท์และเนื้อความ ชื่อว่า ความเกี่ยวเนื่อง

บทนามที่มีพยางค์เดียวอันสมควรแก่ความเกี่ยวเนื่องนั้น เช่น มา ศัพท์เป็นต้นในคำว่า มา เอวํ มญฺญสิ (อย่าคิดอย่างนั้น)

คำว่า เกจิ (บางคน) คือ ผู้อยู่ในนิกายอภยคิริ ที่จริงแล้วท่านเหล่านั้นกล่าวถึงอภิธรรมเทศนาว่าเป็นเทศนาทางใจ ดังพระราหุลาจารย์กล่าวว่า “เทศนาทางใจของพระพุทธเจ้าผู้มีกรุณาอันบริสุทธิ์ยิ่ง ชื่อว่า อักขระ เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปสู่ถ้อยคำ”

คำว่า สตฺวปฺปธานํ (ระบุถึงสิ่งที่ปรากฏ[โดยความเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม]) หมายความว่า มีบุคคลสิ่งของเป็นประธาน เพราะในบทนามมีบุคคลสิ่งของปรากฏชัด กิริยาไม่ปรากฏชัด เช่น ผสฺโส (การกระทบ) แต่ในบทอาขยาตกิริยาปรากฏชัด บุคคลสิ่งของไม่ปรากฏชัด เช่น ผุสติ (ย่อมกระทบ)

คำนั้นแสดงว่าบทนามระบุถึงสิ่งที่ปรากฏ[โดยความเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม] บทอาขยาตระบุถึงกิริยา

[คำว่า สตฺว (สันสกฤตใช้เป็น สตฺตฺว, สตฺว) มาจาก สนฺต ศัพท์ + ตฺว ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺตสฺส ภาโว สตฺวํ (สัตวะ คือ ความเป็นสิ่งที่ปรากฏ) มีคำไวพจน์อีกคำหนึ่งว่า ทพฺพ (สันสกฤตใช้เป็น ทฺรวฺย) แปลว่า บุคคลสิ่งของ]

คำว่า กิริยาวิเสสคฺคหณนิมิตฺตํ แปลว่า อันเป็นเหตุให้เข้าใจกิริยาโดยพิเศษ เพราะแสดงกิริยาไว้โดยพิเศษ ดัง ป อุปสรรคในคำว่า จิรปฺปวาสึ (ผู้อยู่แยกกันนาน) นี้ แสดงว่า กิริยา 'อยู่' ถูกขยายให้พิเศษด้วยการแยกกัน

เอวํ ศัพท์แสดงกิริยาโดยพิเศษในคำว่า เอวํ มนสิ กโรถ (จงใส่ใจอย่างนี้), มา เอวํ มนสากตฺถ (อย่าใส่ใจอย่างนี้) เป็นต้น

เอวํ ศัพท์แสดงสิ่งที่ปรากฏ[โดยความเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม]โดยพิเศษในคำว่า เอวํสีลา (ผู้มีปกติอย่างนี้), เอวํธมฺมา (ผู้มีสภาพอย่างนี้)

ความหมายก็คือ แม้บทนิบาตที่เหลือก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กิริยาย... นิปาตปทํ (บทนิบาต คือ บทว่า เอวํ เป็นต้น อันเป็นเหตุแสดงกิริยาและสิ่งที่ปรากฏ[โดยความเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม]โดยพิเศษ)

[บททั้ง ๔ จำพวกมีลักษณะต่างกันดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปทสาธนฏีกาว่า

นามํ อุปนมนตฺถํ อาขฺยาตํ กฺริยาลกฺขณํ
อุปสคฺโค วิเสสาย นิปาโต ปูรณาย จ.[๘๙]

"บทนามมีประโยชน์เพื่อน้อมไป[สู่เนื้อความ] บทอาขยาตเป็นเครื่องสังเกตกิริยา บทอุปสรรคมีประโยชน์เพื่อให้รู้กิริยาโดยพิเศษ และบทนิบาตมีประโยชน์เพื่อทำบทให้เต็ม"]

ท่านกล่าวว่า สงฺเขปโต วุตฺตํ (กล่าวไว้โดยสังเขป) แล้วกล่าวว่า ปทาภิหิตํ (ที่บทกล่าวไว้) เพื่อเฉลยคำถามว่า สิ่งที่กล่าวไว้โดยสังเขปคืออะไร

อีกนัยหนึ่ง สิ่งที่กล่าวไว้โดยสังเขป เป็นเนื้อความทั้งสองอย่าง ได้แก่ เนื้อความที่แสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์ และแสดงไว้ก่อนด้วยบท

ถามว่า : ถ้ากลุ่มบทเป็นพากย์ ขอบเขตของพากย์นั้นคืออะไร

ตอบว่า : อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า พากย์หนึ่งกำหนดด้วยขอบเขตอันเป็นที่สุดแห่งเนื้อความที่บุคคลประสงค์เอา

อาจารย์ทั้งหลายย่อมพรรณนาลักษณะต่างๆ เป็นอันมากของพากย์นี้ แต่ลักษณะต่างๆ นั้นจะมีประโยชน์อะไรเล่า พึงทราบว่ากลุ่มบทที่มีอาขยาต อัพยยะ [อุปสรรคและนิบาต] การก และวิเสสนะ ชื่อว่าพากย์

ท่านใส่ใจคำทักท้วงว่า แม้บทก็แสดงเนื้อความมิใช่หรือ จึงกล่าวว่า ปทมตฺตสวเนปิ หิ (โดยแท้จริงแล้ว การรู้เนื้อความในขณะฟังบทล้วนๆ ย่อมมีได้ด้วยการเชื่อมกับบทอื่นที่ได้รับด้วยการติดตามมา[จากพากย์ก่อน]เป็นต้น ดังนั้น พากย์จึงแสดงเนื้อความโดยแท้) เป็นต้น

คำว่า อาการาภิหิตํ นิพฺพจนํ แปลว่า รูปวิเคราะห์ซึ่งกล่าวไว้ในการจำแนกพากย์

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำว่า อภิหิตํ (กล่าวไว้) คือ ปรากฏในพระบาลี

ความพิสดารของรูปวิเคราะห์พึงทราบโดยนัยเป็นต้นว่า

นิพฺพานํ มคฺเคติ, นิพฺพานตฺถิเกหิ วา มคฺคียติ, กิเลเส วา มาเรนฺโต คจฺฉตีติ มคฺโค.[๙๐]

“มรรค คือ สภาวะแสวงหานิพพาน, สภาวะที่ผู้ปรารถนานิพพานแสวงหา หรือสภาวะกำจัดกิเลสไปได้”

[คำว่า มคฺค ๓ ประการ คือ

- สภาวะแสวงหานิพพาน = นิพฺพานํ มคฺเคตีติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ = แสวงหา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะที่ผู้ปรารถนานิพพานแสวงหา = นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคียตีติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- สภาวะกำจัดกิเลสไปได้ = กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ มคฺโค (มีศัพท์เดิมว่า มาเรนฺต-คมน รัสสะ อา ใน มา เป็น อ, ลบ เรนฺตมน คงเหลือ ค อักษร และซ้อน คฺ อักษรด้วยนิรุตตินัย)]

ท่านระบุถึงข้อความนี้ว่า การแสดงรูปวิเคราะห์โดยพิสดารย่อมมีได้ เพราะกล่าวถึงนิเทศของรูปวิเคราะห์นั้น จึงกล่าวว่า นิพฺพจนวิตฺถาโร นิรวเสสเทสนตฺตา นิทฺเทโส (**นิเทศ** คือ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยพิสดาร เพราะเป็นการแสดงรูปวิเคราะห์โดยประการทั้งหมด)

คำว่า ปเทหิ (บท) คือ บทอาขยาตเป็นต้นอันเป็นส่วนหนึ่งของพากย์ หรืออันถูกจำแนกออกจากพากย์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วากฺยสฺส วิภาโค (การจำแนกพากย์) และได้กล่าวต่อไปอีกว่า อปริโยสิเต (บทเป็นส่วนหนึ่งของพากย์นั้น ในพากย์ที่ยังพูดไม่จบหรือยังมิได้จำแนก ส่วนการจำแนกพากย์เป็นส่วนหนึ่งของพากย์นั้น ในพากย์ที่พูดจบแล้วหรือจำแนกแล้ว) เป็นต้น

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า "**อาการะ** คือ การจำแนกอักษรด้วยประเภทแห่งศัพท์เดิม (ปกติ = ลิงค์และธาตุ) ศัพท์ที่ลงท้ายศัพท์เดิม (ปัจจัย = วิภัตติและปัจจัย) การลบ และการอาเทศ เป็นต้น **นิพพจนะ** คือ การจำแนกบทด้วยนิรุตตินัย (นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ) **นิเทศ** คือ การจำแนกพากย์ โดยแท้จริงแล้ว พยางค์ บท และพากย์ เป็นสิ่งที่ยังไม่ถูกจำแนก ส่วนกลุ่มศัพท์ ๖ เป็นสิ่งที่ถูกจำแนกแล้ว"

คำว่า ฉฏฺฐํ วจนํ (คำเป็นที่ ๖) คือ บทที่ ๖

คำว่า กาตพฺพํ (พึงตั้งไว้) หมายความว่า พึงตั้งไว้ในคาถาอย่างนี้ว่า พยางค์ บท พากย์ รูปวิเคราะห์ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ และการจำแนกพากย์ อันเป็นที่ ๖ หรือพึงตั้งคำว่าอาการะไว้เป็นที่ ๔ ด้วยการอธิบายความ

การกล่าวศัพท์ทั้งหมดย่อมมีด้วยพยางค์ บท และพากย์ ที่บุคคลจำแนกแล้วหรือยังมิได้จำแนก ไม่มีประการอื่นจากนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยานิมานิ (พยางค์เป็นต้นที่แสดงไว้ทั้งหมดนี้ ชื่อว่า กลุ่มศัพท์ ไม่มีกลุ่มศัพท์ที่ไม่นับเข้าในกลุ่มศัพท์เหล่านี้) เป็นต้น

[๒๔] ท่านกล่าวว่า กาสียติ (ประกาศไว้) เป็นต้นเพื่อแสดงว่า กาสนา ศัพท์มีอรรถเป็นกรรมสาธนะ

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า อกฺขเรหิ สุยฺยมาเนหิ (เนื่องจากเสียงที่บุคคลได้ยินย่อมกระทำวิธีพิเศษ[คือรวมกันเป็นข้อความ]แก่ผู้ฟังเสียง) เพื่อเฉลยคำถามว่า การแสดง

เนื้อความโดยสังเขปและการแสดงไว้ก่อนย่อมมีได้ด้วยบทก่อน แต่การอธิบายความที่มีบทเป็นขอบเขตยังถูกประสงค์อีกด้วย ดังนั้น การแสดงเนื้อความโดยสังเขปและการแสดงไว้ก่อนจึงมีได้ด้วยอักษรอย่างไร

คำว่า ปทตฺถสมฺปฏิปตฺติ (ความเข้าใจเนื้อความของบท) นี้ หมายความว่า ความเข้าใจเนื้อความที่บทสื่อถึง

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ตถา หิ (สมจริงดังพระมหากัจจายนะจักกล่าว) เพื่อแสดงว่าเนื้อความตามที่กล่าวไว้ย่อมถูกให้สำเร็จโดยกล่าวถึงกิริยาแสดงโดยย่อที่เป็นการแสดงโดยสังเขปอันกระทำด้วยพยางค์ด้วยคำว่า อกฺขเรหิ สงฺกาเสติ (ทรงแสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์) เป็นต้น

คำว่า วิภชนุตฺตานีกมฺมปญฺญตฺติ (วิภชนา อุตตานีกัมมะ และบัญญัติ) เป็นสมาหารทวันทสมาสที่แสดงโดยความเป็นเอกพจน์ ดังนั้น คำนี้จึงเป็นทวันทสมาส

คำว่า อุภเยน (ทั้งสองศัพท์) คือ ศัพท์ทั้งสองอย่างนี้ ได้แก่ วิวรณา และวิภชนา

เอว ศัพท์เป็นศัพท์ที่แสดงไว้ด้วยการลบในคำนี้ว่า เอเตหิ (ด้วยกลุ่มอรรถ ๖ ประการเหล่านี้) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ด้วยกลุ่มอรรถ ๖ ประการเหล่านี้เท่านั้น

[คำว่า เอเตหิ ในเนตติปกรณ์ ข้อ [๒๔] ท่านให้เพิ่ม เอว ศัพท์ที่แปลว่า "เท่านั้น, นั่นเทียว, นั่นแหละ" เข้ามาเพื่อย้ำความ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ลุตตนิทฺทิฏฐะ คือ แสดงไว้ด้วยการลบ หมายความว่า เมื่อประกอบ เอว ศัพท์แล้วให้ลบเสียเพื่อรักษาคณะฉันท์ ในบางคัมภีร์เรียกว่า เอวผลัตตะ คือ ความเป็นผลของ เอว ศัพท์ กล่าวคือ เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลในประโยค ดังข้อความกล่าวว่า

เอวาทิสตฺติยา เจว อญฺญตฺถาโปหเนน จ.
ทฺวิธา สทฺโท อตฺถนฺตรํ นิวตฺเตติ ยถารหํ.[๙๑]

"ศัพท์ย่อมห้ามข้อความอื่นตามสมควรด้วยวิธี ๒ ประการ คือ ความสามารถของ เอว ศัพท์เป็นต้น และการปฏิเสธข้อความอื่น"

สทฺโท'ปลกฺขณาทีหิ ปตีตตฺเถ นิวตฺติตํ
กโรเตวผลตฺเตน อญฺญตฺถาโปหเนน วา.[๙๒]

“ศัพท์ย่อมกระทำการห้ามข้อความที่รู้ได้ด้วยนัยที่เป็นเครื่องสังเกต (อุปลักขณนัย) เป็นต้น ด้วยความเป็นผลของ เอว ศัพท์ หรือด้วยการปฏิเสธข้อความอื่น (อัญญัตถาโปหนนัย)”

ท่านแสดงข้อความหลัก ๒ อย่าง คือ

๑. ความเป็นผลของ เอว ศัพท์ (เอวผลัตตะ) เช่นคำว่า ปุริโส อาคจฺฉติ (บุรุษมาอยู่) อาจแปลโดยเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาเป็นรูปว่า ปุริโส เอว (บุรุษเท่านั้นมาอยู่) อรรถอวธารณะคือการตัดสินของ เอว ศัพท์นี้ห้ามบุคคลอื่นนอกจากบุรุษ ดังคัมภีร์สารัตถทีปนีกล่าวว่า

อวธารณผลตฺตา สทฺทปฺปโยคสฺส สพฺพมฺปิ วากฺยํ อนฺโตคธาวธารณนฺติ อาห “โขติ ปทปูรณมตฺเต นิปาโต”ติ.[๙๓]

“แม้ประโยคทั้งหมดก็มีอวธารณะอยู่ภายในได้ เพราะการประกอบศัพท์มีอวธารณะเป็นผล ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า โขติ ปทปูรณมตฺเต นิปาโต (คำว่า โข เป็นนิบาตในการทำบทให้เต็มเท่านั้น)”

สพฺเพสมฺปิ ปทานํ อวธารณผลตฺตา วินาปิ เอวการํ อวธารณตฺโถ วิญฺญายตีติ อาห “เตเนว อชฺฌาจาเรนา”ติ.[๙๔]

“อรรถอวธารณะย่อมเป็นที่รู้ได้แม้โดยปราศจาก เอว ศัพท์ เพราะบททั้งหมดมีอวธารณะเป็นผล ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า เตเนว อชฺฌาจาเรน (ด้วยความประพฤติผิดนั่นแหละ)”

๒. การปฏิเสธข้อความอื่น (อัญญัตถาโปหนะ) คือ การเพิ่มประโยคปฏิเสธเข้ามาเป็นปาฐเสสะอีกหนึ่งประโยค เช่น เมื่อกล่าวว่า ปุริโส อาคจฺฉติ (บุรุษมาอยู่) แล้วให้เพิ่มอีกประโยคหนึ่งต่อท้ายว่า น อิตฺถี อาคจฺฉติ (ไม่มีสตรีมา)]

ท่านแสดงผลของการห้ามข้อความทั้งสิ้นตามที่ต้องการด้วยคำว่า สงฺกาสนา... อภาวโต (เพราะไม่มีเนื้อความของเทศนาที่พ้นไปจากสังกาสนาเป็นต้น) นี้

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อุคฺฆฏินาทิ รวบรวมกิริยาแสดงโดยพิสดาร เป็นต้น

[๒๕] คำว่า สมฺมา ยุตฺโต (ประกอบไว้ดี) หมายความว่า ประกอบไว้โดยชอบคือไม่แปรผัน และประกอบไว้โดยสิ้นเชิง สมจริงดังคำกล่าวว่า อนูนา (ถ้วน) โดยแท้จริงแล้วข้อความในพระบาลีทั้งหมดนับเข้าโดยสิ้นเชิงด้วยกลุ่มอรรถและอรรถนัย ฉะนั้นจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สพฺพสฺส หิ (ความจริงแล้วข้อความในพระบาลีนับเข้าในอรรถนัย ๓ และแสดงลักษณะพิเศษมีการแสดงโดยย่อ เป็นต้น)

[๒๖] ถามว่า : เหตุใดจึงไม่นับเหตุใกล้คือมูลบทในเรื่องนี้

ตอบว่า : เพราะไม่มีเนื้อความของบทอื่น[นอกเหนือจากกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถ] ที่จริงแล้วมูลบทเป็นเหตุใกล้ของนัยทั้งหลาย เพราะเป็นเพียงเหตุเกิด ดังนั้น นัยนี้จึงกล่าวไว้แล้ว [หมายความว่า เมื่อแสดงนัยก็เป็นอันแสดงเหตุใกล้ของนัยคือมูลบทไว้โดยปริยาย] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิโต วินิมุตฺโต โกจิ เนตฺติปทตฺโถ นตฺถิ (ไม่มีเนื้อความของบทในเนตติปกรณ์ใดๆ ที่พ้นไปจากกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถเหล่านี้)

คำว่า เนตฺติยา (ตามนัย) คือ ตามนัยที่เป็นเหตุ

[ข้อความนี้แสดงว่า สฺมา วิภัตติใน เนตฺติยา ลงในอรรถเหตุด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๙๖) ว่า การณตฺเถ จ (ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถว่าเหตุ) แปลว่า “เพราะ” แต่ในที่นี้แปลว่า “ตาม” เพื่อให้เหมาะสมกับภาษาไทย]

คำว่า หารา สํวณฺเณตพฺพา (พึงอธิบายหาระไว้) หมายความว่า พึงขยายหาระไว้ด้วยการอธิบายเนื้อความของพระพุทธพจน์

คำว่า สฺวายํ คือ ลำดับการอธิบายหาระและนัยนั้น หมายความว่า หาระและนัยแสดงไว้ในเนตติปกรณ์โดยลำดับใด บัณฑิตพึงประกอบหาระและนัยโดยลำดับนั้นโดยเนื่องด้วยการอธิบายความในพระพุทธพจน์

คำว่า เอวํ สิทฺเธ (เมื่อสำเร็จอย่างนี้) หมายความว่า เมื่อสำเร็จตามลำดับแห่งการแสดงนั่นแหละ

คำว่า อยํ อารมฺโภ (การปรารภหาระไว้ก่อนนั้น) หมายความว่า การปรารภที่ดำเนินไปอย่างนี้ว่า โสฬส หารา ปฐมํ (หาระ ๑๖ ประการ พึงประกอบไว้ก่อน)

คำว่า อิมมตฺถํ (ข้อความนี้) คือ ข้อความกล่าวคือการกำหนดที่จะกล่าวต่อไปนี้

ถามว่า : ถ้าหาระและนัยพึงประกอบไว้ในพระพุทธพจน์ตามลำดับที่แสดงไว้นั่นแหละ ลำดับนั้นไม่มองหาเหตุหรือ หรือว่ามองหาเหตุ อนึ่ง ในเรื่องนี้ ถ้าลำดับของหาระและนัยไม่มองหาเหตุ เมื่อกล่าวเนื้อความหลายประการก็ย่อมกล่าวไว้โดยลำดับอย่างหนึ่งแน่นอน

ตอบว่า : หากเป็นเช่นนั้นก็พึงประกอบไว้ในพระพุทธพจน์ด้วยลำดับอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นอย่างนั้นการกำหนดแน่นอนพึงหาประโยชน์มิได้

ถามว่า : ถ้าลำดับดังกล่าวมองหาเหตุ เหตุนั้นคืออะไร

ตอบว่า : บัณฑิตพึงแสวงหาเนื้อความเท่านั้นในเรื่องนี้โดยไม่กระทำการแสวงหาเหตุ

ท่านประสงค์ข้อความข้างต้นแล้วกล่าวว่า นายมนุโยโค น กตฺถจิ อนุกฺกเม นิวิสติ (คำถามนี้ไม่สมควร เพราะไม่อยู่ในลำดับอย่างใดอย่างหนึ่ง) เมื่อจะพิจารณ์เหตุแห่งลำดับโดยดำริว่าเรามิได้ตั้งใจจะกำจัดมโนรถของท่านผู้เป็นที่รักของเทวดา จึงแสดงเหตุของการแสดงเทสนาหาระในเบื้องแรกก่อนด้วยคำว่า อปิ จ (อีกนัยหนึ่ง) เป็นต้น

ในเรื่องนั้น ที่อาศัยของพระธรรมเทศนา คือ อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ ตัวเทศนา คือ การชักชวน

คำว่า ปกติยา (โดยปกติ) คือ โดยสภาพ

คำว่า ปติฏฺฐาภาวโต (เป็นที่ตั้ง) คือ เป็นที่อาศัยแม้จะปราศจากการนำออกแสดง

พระอรรถกถาจารย์ย่อมกระทำเนื้อความตามที่กล่าวแล้วให้ปรากฏชัดด้วยคำว่า ตถา หิ วกฺขติ (สมจริงดังคำกล่าว[ในวิจยหารวิภังค์])

แม้คำอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า วิจยานนฺตรํ แปลว่า ต่อจากวิจยหาระ

แม้คำที่เหลือก็เช่นเดียวกัน

คำว่า ตถา หิ (สมจริงดังคำกล่าวต่อไป) กล่าวถึงการถือเอาธรรมที่แม้มิได้กล่าวไว้ซึ่งเป็นธรรมที่เหมาะสมหรือไม่เหมาะสม และได้กำหนดสภาวะไว้แล้วตามเหตุต่อๆ มาโดยความมีลักษณะเสมอกัน

คำว่า อตฺถโต นิทฺธาริตานํ (ธรรมที่นำมาแสดงไว้โดยอ้อม) หมายความว่า ธรรม คือพระบาลีที่นำมาจากพระพุทธพจน์ซึ่งอธิบายอยู่ อันยกขึ้นแสดงจากพระพุทธพจน์อื่นโดยเนื้อความโดยอ้อมมีการยกขึ้นแสดงเนื้อความ[ที่มุ่งหมาย]และการเชื่อมโยงพระสูตรหน้ากับพระสูตรหลัง

ท่านกล่าวว่า นิรวเสสโต (โดยสิ้นเชิง) เพราะควรพิจารณ์ธรรมที่ได้รับโดยศัพท์และลักษณะอื่นในจตุพยูหหาระนี้

คำว่า อตฺถสฺส (อรรถ) คือ ข้อความที่ศัพท์สื่อถึง

คำว่า ธมฺมสฺส (ธรรม) คือ สภาวธรรม

คำว่า ตตฺถ ตตฺถ ตํ อภินิโรเปติ แปลว่า ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ในอรรถและธรรมนั้นๆ คือ ย่อมเรียกว่าสิ่งนี้มีชื่ออย่างนั้น

[เนตติปกรณ์และเนตติอรรถกถา ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ตถา ตถา ตํ อภินิโรเปติ แปลว่า “ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ตามอรรถและธรรมนั้นๆ” แต่เนตติฎีกามีรูปว่า ตตฺถ ตตฺถ แทน ตถา ตถา จึงแปลว่า “ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ในอรรถและธรรมนั้นๆ” สันนิษฐานว่าคำว่า ตตฺถ ตตฺถ คงจะเปลี่ยนเป็นรูปว่า ตถา ตถา ด้วยการจารต่อๆ กันมา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ท่านกล่าวว่า อนวเสสปริยาทานํ (การประมวลข้อความทั้งสิ้น) เพราะถือเอาอรรถและธรรมโดยสามัญทั่วไปด้วยบททั้งสองว่า อตฺถสฺส (ของอรรถ) และ ธมฺมสฺส (ของธรรม) สมจริงดังคำกล่าวว่า ตตฺถ ตตฺถ (ในอรรถและธรรมนั้นๆ)

คำว่า ตถา (เช่นเดียวกันนี้) หมายความว่า ท่านแสดงถึงการปฏิบัติชอบที่ปรากฏด้วยความเป็นไปแห่งเนื้อความในพระดำรัสว่า ปุนปฺปุนํ คพฺภมุเปติ (ย่อมเข้าถึงการเกิดบ่อยๆ) นี้ เหมือนที่ได้กระทำการประมวลข้อความทั้งสิ้นซึ่งแสดงให้รู้เนื้อความทั้งหมด

ไว้ในจตุพยูหหาระ ด้วยเหตุนี้ ตถา ศัพท์จึงมีความหมายว่า ดึง [คือ ดึงข้อความข้างหน้ามาสู่ประโยคหลัง = อนุกัฑฒนะ]

คำว่า เตเนว (ดังนั้น) หมายความว่า เพราะการเทียบเคียงพระพุทธพจน์อื่นเป็นวิธีเวียนไปหาธรรมอื่นที่เสมอกันหรือไม่เสมอกัน

คำเป็นต้นว่า ยโต (เพราะในวิภัตติหารวิภังค์ได้ปรารภ) หมายความว่า เพราะการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันหรือไม่เสมอกันเป็นวิธีจำแนกสภาวธรรมทั่วไปเป็นต้น

คำว่า ปฏิวิภตฺตสภาเว แปลว่า ธรรมที่จำแนกสภาพไว้โดยความเสมอกัน

คำว่า เต ธมฺมา (ธรรมเหล่านั้น) คือ ธรรมที่เวียนไปโดยความตรงกันข้าม

ท่านกล่าวว่า ปริยา...สุโพธนญฺจ (การจำแนกบัญญัติของคำไวพจน์แห่งธรรมที่ปรากฏในพระพุทธพจน์ซึ่งรู้ง่ายไว้ในปัญญัตติหารวิภังค์) เพราะการแสดงคำไวพจน์อย่างเดียวไม่อาจกำหนดประเภทของบัญญัติได้

คำว่า ปุจฺฉาวิโสธนํ (การชำระคำถาม) คือ การตอบ

คำว่า อารมฺภวิโสธนํ (การชำระใจความ) คือ การแสดงเนื้อความของเทศนา

การพิจารณ์ทั้งสองอย่างนั้นย่อมมีได้แก่ผู้ไม่สับสนในธาตุเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ธาตายตนา...สมฺปาเทตุํ (การชำระคำถามและใจความของเนื้อความแห่งบทในพระพุทธพจน์ที่หยั่งลงแล้วในธาตุและอายตนะเป็นต้น บุคคลย่อมเข้าใจได้โดยง่าย)

พึงทราบว่าข้อความข้างต้นนี้นำออกแสดงไว้ด้วยอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า สุทฺโธ อารมฺโภ (มีการชำระใจความ) เป็นต้น

[คัมภีร์เนตติฎีกาเรียกเนตติปกรณ์ว่า พระบาลี ไว้หลายแห่ง และเนตติปกรณ์ก็มีคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายความสืบต่อกันมาเหมือนพระบาลีอื่น ดังนั้น เนตติปกรณ์จึงจัดเข้าในพระไตรปิฎกเหมือนสาวกภาษิตอื่น คือ เถรคาถา เถรีคาถา จูฬนิทเทส มหานิทเทส และปฏิสัมภิทามรรค]

คำว่า การณากาโร (ความเป็นเหตุ) หมายถึง ปทัฏฐาน

คำว่า ปเภทโต เทสนากาโร (การแสดงจำแนก) หมายถึง คำไวพจน์

คำว่า นิทฺธาเรตฺวา วุจฺจมานานิ (นำมาแสดงไว้) หมายความว่า ยกขึ้นกล่าว

คำว่า สุตฺตสฺส อตฺถํ ตถตฺตาวโพธาย (เพื่อความเข้าใจเนื้อความของพระพุทธพจน์อย่างถูกต้อง) หมายความว่า เพื่อหยั่งเห็นสัจจะ ๔ โดยมีความเข้าใจเนื้อความของบทแห่งพระพุทธพจน์เป็นแนวทาง

ท่านกล่าวถึงคำอธิบายอรรถนัย ๓ ที่เกี่ยวกับเวไนยชน ๓ ว่า เวเนยฺยตฺตยปฺปโยชิโต (เนื่องด้วยเวไนยชน ๓) โดยแท้จริงแล้ว เวไนยชน ๓ ที่ได้รับผลของการอธิบายนั้นเมื่อมีปัจจัยเพียบพร้อม ย่อมได้ชื่อว่าประกอบประโยชน์ไว้

คำว่า ตทนุกฺกเมเนว (ตามลำดับการแสดงแก่เวไนยชนเหล่านั้น) หมายความว่า ตามลำดับการแสดงแก่เวไนยชนมีอุคฆิตัญญูเป็นต้นนั้นนั่นแหละ

คำว่า เต คือ อรรถนัย ๓

คำว่า เตสํ คือ อุคฆฏิตัญญู เป็นต้น

ความมีอุปการะมากแก่บุคคล ๓ ย่อมมีได้ด้วยการแสดงโดยสังเขป ปานกลางและพิสดารของอุเทศเป็นต้น ฉันใด นัยเหล่านั้นจึงมีอุปการะมากแก่เวไนยชนตามลำดับฉันนั้น

คำว่า เตสํ คือ อรรถนัย

คำว่า ตสฺส คือ ข้อความของอรรถนัย

คำว่า ตตฺถ คือ ในลักษณะนั้น

คำว่า สมุฏฺฐานํ แปลว่า เหตุเกิด

คำว่า อเนกธา (โดยประการต่างๆ) หมายความว่า โดยประการเป็นอันมาก คือ สัททนัย (นัยทางไวยากรณ์ที่มีสูตรกำกับ) และนิรุตตินัย (นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรกำกับ)

คำว่า ปทตฺโถ (เนื้อความของบท) หมายความว่า เนื้อความของศัพท์

คำว่า วิธิ อนุวาโท (วิธิและอนุวาท) หมายความว่า ควรเข้าใจการจำแนกอย่างนี้ว่า คำนี้เป็นวิธิ คำนี้เป็นอนุวาทในพากย์นี้

คำว่า สมาธาตพฺโพ แปลว่า ควรแก้ไข

คำว่า อนุสนฺธิยา อนุรูปํ นิคเมตพฺพํ (ควรสรุปให้เหมาะสมกับอนุสนธิ) หมายความว่า ควรสรุปคำอธิบายให้เหมาะสมกับอนุสนธิที่มีเทศนาซึ่งจะกล่าวต่อไปปรากฏแล้วในพระพุทธพจน์

คำว่า ปโยชนํ (ประโยชน์) คือ ผล

คำว่า ปิณฺฑตฺโถ (ใจความ) คือ ข้อความย่อ

คำว่า อนุสนฺธิ (คำเชื่อมประโยค) คือ คำเชื่อมประโยคมีการเชื่อมคำถาม เป็นต้น

คำว่า อุโปคฺฆาโฏ แปลว่า ตัวอย่าง

คำว่า จาลนา แปลว่า คำถาม[เนื้อความของบท]

คำว่า ปจฺจุปฏฺฐานํ แปลว่า คำตอบ

คำกล่าวจำแนกส่วนของบทมีศัพท์เดิมเป็นต้น ชื่อว่า เภทกถา เช่น ทิพฺพนฺตีติ เทวา[๙๕] (เทพ คือ ผู้รุ่งโรจน์)

คำแสดงเนื้อความของบท ชื่อว่า ตัตวกถา เช่น พุทฺโธติ โย โส ภควา สยมฺภู อนาจริยโก[๙๖] (พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้เองปราศจากครู ชื่อว่า พุทธะ)

การกล่าวคำไวพจน์ ชื่อว่า ปริยายวจนะ เช่น ปญฺญา ปชานนา[๙๗] เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า เต อิธ กติปยหารสงฺคหิตา (แม้คำอธิบายดังกล่าวก็นับเข้าในหาระเหล่านี้) เพราะนับเข้าในบางส่วนของวิจยหาระ ยุตติหาระ จตุพยูหหาระ ปริวัตตนหาระ และจัดว่าเป็นเววจนหาระ

ความเป็นธรรมของเหตุพึงทราบโดยนัยว่า อตฺตโน ผลํ ธาเรตีติ ธมฺโม (ธรรม คือ สภาวะทรงผลของตนไว้)

ท่านกล่าวว่า การโก สมฺปาปโกติ ทุวิโธ (๒ อย่าง คือ การกเหตุ = เหตุก่อให้เกิดผล และสัมปาปกเหตุ = เหตุให้บรรลุถึง) โดยนับญาปกเหตุเข้าในการกเหตุ เพราะเป็นสิ่งที่กระทำให้รู้

ท่านจะแสดงเหตุที่ยังจักขุประสาทและเมล็ดพืชเป็นต้นให้เกิดขึ้น จึงกล่าวว่า ปุน ...ติวิโธ (๓ อย่าง คือ การกเหตุ = เหตุก่อให้เกิดผล ญาปกเหตุ = เหตุให้อนุมานรู้ และสัมปาปกเหตุ = เหตุให้บรรลุถึง) เป็นต้น

- เหตุเหตุ (เหตุแท้, มูลเหตุ) คือ กุศลเหตุมีอโลภะเป็นต้น และอกุศลเหตุมีโลภะเป็นต้น ที่ปรากฏโดยพระพุทธพจน์ [๙๘] ว่า ตโย กุสลเหตุ (กุศลเหตุมี ๓) เป็นต้น

- ปัจจยเหตุ (เหตุอุปถัมภ์) คือ เหตุที่ปรากฏโดยพระพุทธพจน์ [๙๙] ว่า จตฺตาโร โข ภิกฺขเว มหาภูตา เหตุ, จตฺตาโร มหาภูตา ปจฺจโย รูปกฺขนฺธสฺส ปญฺญาปนาย (ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์ มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์) เป็นต้น

- อุตตมเหตุ (เหตุสูงสุด) คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรมในวิบากของตน

- อสาธารณเหตุ (เหตุไม่ทั่วไป) คือ จักขุประสาทและเมล็ดพืชเป็นต้นที่ไม่ทั่วไปแก่จักขุวิญญาณและหน่อเป็นต้น

แม้กุศลกรรมและอกุศลกรรมจะมีความเป็นธรรมอุปถัมภ์ การถือเอาอีกมีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นเหตุเฉพาะของผลที่ดีและไม่ดี ส่วนการถือเอาเสียงและอริยมรรคอีก มีประโยชน์เพื่อแสดงความเป็นเหตุที่ให้รู้และให้บรรลุ

เหตุไม่ทั่วไปของหน่อเป็นต้นก็ชื่อว่าเหตุเสมอกับผล เพราะเป็นเหตุให้เกิดสิ่งที่มีประเภทเสมอกันคือเมล็ดพืชเป็นต้น

เหตุทั่วไปก็ชื่อว่าเหตุไม่เสมอกับผล เพราะเป็นสิ่งที่เกิดจากประเภทที่ไม่เสมอกัน มีน้ำจำนวนมาก เป็นต้น

เหตุที่มีในกระแสรูปนามที่เนื่องด้วยอินทรีย์ [สิ่งที่มีชีวิต] ชื่อว่า อัชฌัตติกเหตุ (เหตุภายใน)

เหตุอื่นจากนั้นชื่อว่า พาหิรเหตุ (เหตุภายนอก)

บางคนกล่าวว่า “เหตุที่มีในกระแสรูปนามของตน ชื่อว่า อัชฌัตติกเหตุ เหตุอื่นจากนั้นชื่อว่า พาหิรเหตุ”

ปริคคาหกเหตุ คือ เหตุอุปถัมภ์

ปรัมปรเหตุ (เหตุต่อๆ มา) คือ เหตุที่เป็นอุปนิสสยปัจจัย

แม้พระนิพพานมิได้เกิดขึ้น[จากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง] การที่พระนิพพานเป็นผลของมรรคย่อมมีได้โดยอ้อม เหมือนการที่มรรคเป็นเหตุของพระนิพพาน เพราะบุคคลบรรลุการละสมุทัยและการดับสมุทัยได้ด้วยการบรรลุธรรม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ผลปริยาโย ลพฺภติ (ชื่อว่าผลย่อมมีได้)

ปฏิปัชชมานภูมิ (ภูมิของผู้ปฏิบัติอยู่) คือ ธรรมที่เป็นมรรค

ปฏิปันนภูมิ (ภูมิของผู้ปฏิบัติแล้ว) คือ ธรรมที่เป็นผล

คำว่า กิจฺจโต (หน้าที่) คือ หน้าที่ของตน

คำว่า ลกฺขณโต (ลักษณะพิเศษ) คือ เครื่องหมายรู้

คำว่า สามญฺญโต แปลว่า ลักษณะทั่วไป คำนั้นรวมเอาความมีเหตุเสมอกัน ความมีผลเสมอกัน และความมีอารมณ์เสมอกัน

คำที่พึงกล่าวในเรื่องนั้น ได้กล่าวไว้ในคำอธิบายนิเทศของลักขณหาระนั่นแหละ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบการจำแนกนัยโดยเนื่องด้วยการประกอบร่วมกัน, การประกอบแยกกัน, ความขัดแย้ง, ฐานะ, สถานที่, คุณลักษณะ, การอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น และความสามารถ เป็นต้น

พึงทราบการจำแนกนัยดังต่อไปนี้ :-

การประกอบร่วมกัน เช่น นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ, ยถยิทํ จิตฺตํ [๑๐๐] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่ดำเนินไปเร็วเหมือนจิตนี้) ในพระพุทธพจน์นี้ตรัสว่าจิตดำเนินไปเร็ว แม้เจตสิกก็ดำเนินไปเร็ว เพราะแสดงการประกอบร่วมกับจิตของเจตสิกเหล่านั้นในที่อื่น เนื่องจากเจตสิกประกอบร่วมกับจิต

[คำว่า อญฺญตฺถ เนสํ จิตฺเตน สมฺปโยคทีปนโต (เพราะแสดงการประกอบร่วมกับจิตของเจตสิกเหล่านั้นในที่อื่น) เป็นเหตุหลักในที่นี้ จึงสัมพันธ์ สมฺปโยคทีปนโต ว่าเป็นบทเหตุใน คหิตา

คำว่า ตํสมฺปโยคโต (เนื่องจากเจตสิกประกอบร่วมกับจิต) เป็นเหตุช่วยที่อธิบายเหตุหลักอีกทอดหนึ่ง จึงสัมพันธ์คำนี้ว่าเป็นบทเหตุใน สมฺปโยคทีปนโต

ฉบับแปลเล่มนี้มักแปลเหตุหลักว่า “เพราะ” และแปลเหตุช่วยว่า “เนื่องจาก” ในทุกแห่ง]

อีกนัยหนึ่ง เช่น สญฺญิโน[๑๐๑] (ผู้มีสัญญา) โดยแท้จริงแล้ว แม้การที่บุคคลเหล่านั้นมีเวทนาและเจตนาเป็นต้นก็เป็นอันแสดงไว้ด้วยการกล่าวถึงการประกอบด้วยสัญญา เพราะประกอบร่วมกัน

การประกอบแยกกัน เช่น อเหตุกา[๑๐๒] (ธรรมที่ไม่มีเหตุ) อธิบายได้ว่า ธรรมที่ประกอบร่วมกับเหตุได้ชื่อว่า สเหตุกะ (ธรรมที่มีเหตุ) ดังนั้น ธรรมที่ตรงกันข้ามกับธรรมดังกล่าวจึงได้ชื่อว่า อเหตุกะ เพราะประกอบแยกกัน [มิใช่หมายถึงรูปธรรมที่ไม่ประกอบกับเหตุ]

อีกนัยหนึ่ง เช่น อสญฺญิโน[๑๐๓] (ผู้ไม่มีสัญญา) โดยแท้จริงแล้ว ท่านประสงค์เอาความเป็นไปแห่งธรรม[มีเวทนาเป็นต้น]ที่ไม่ประกอบกับสัญญาในที่นี้ มิได้ประสงค์ความไม่มีสัญญาเท่านั้น

ความขัดแย้ง เช่น เมื่อกล่าวว่า อฏฺฐมโก[๑๐๔] (บุคคลที่ ๘ คือ พระโสดาบัน), สทฺธานุสารี[๑๐๕] (ผู้คล้อยตามศรัทธา คือ พระอริยบุคคลผู้มีศรัทธามากในขณะบรรลุมรรคแรกด้วยการหยั่งเห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง) บุคคลย่อมรู้ถึงการละสังโยชน์ ๓ ในกระแสรูปนามนั้น

เช่นเดียวกันนี้ เมื่อกล่าวว่า สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา[๑๐๖] (หรือเมื่อยังมีความยึดมั่นหลงเหลืออยู่ ก็จะบรรลุอนาคามิผล) ย่อมรู้ถึงการละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ เมื่อกล่าวว่า ทิฏฺเฐว ธมฺเม อญฺญา (อรหัตตผลในปัจจุบันชาติ) ย่อมรู้ถึงการละสังโยชน์โดยสิ้นเชิง

[ความเป็นพระอริยบุคคลย่อมมีได้ด้วยการละสังโยชน์ที่ตรงกันข้าม ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงพระโสดาบันก็เป็นการแสดงการละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส]

ฐานะ เช่น อพฺยากตา ธมฺมา[๑๐๗] (ธรรมที่เป็นอัพยากฤต) บุคคลย่อมรู้โดยฐานะว่าเป็นธรรมที่กล่าวไม่ได้โดยความเป็นกุศลหรืออกุศล [เพราะกล่าวต่อจากคำว่า กุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นกุศล), อกุสลา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นอกุศล)]

อีกนัยหนึ่ง เช่น เมื่อกล่าวว่า อุปธี หิ นรสฺส โสจนา[๑๐๘] (อุปธินั่นแหละเป็นความเศร้าโศกของปวงชน) ความจริงแล้วย่อมรู้ว่าธรรมภายนอกประสงค์เอาว่าเป็นอุปธิในเรื่องนี้

ความปรากฏชัด เช่น สีเตนปิ รุปฺปติ, อุณฺเหนปิ รุปฺปติ [๑๐๙] (ย่อมแปรปรวนด้วยความเย็นบ้าง ความร้อนบ้าง) เป็นต้น ความเป็นรูปของธรรมที่จำแนกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูปย่อมมีด้วยความปรากฏชัดมี สีต ศัพท์เป็นต้น ความเป็นรูปของธรรมอื่น[คือจิตและเจตสิก]ย่อมไม่มี

[แม้จิตและเจตสิกจะแปรปรวนเหมือนรูป เพราะอยู่ภายใต้กฎของความไม่เที่ยง แต่ความแปรปรวนของจิตและเจตสิกไม่ปรากฏชัดเหมือนรูปที่แปรปรวนเมื่อประจวบกับความเย็น ความร้อนเป็นต้น จึงเรียกรูปธรรมที่จำแนกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูปว่าเป็นรูป ไม่เรียกจิตเจตสิกว่าเป็นรูป]

การอยู่ใกล้กับศัพท์อื่น เช่น กายปสฺสทฺธิ [๑๑๐] (ความสงบแห่งหมู่นามคือกองเจตสิก), กายายตนํ [๑๑๑] (อายตนะคือร่างกาย) กาย ศัพท์แรกกล่าวถึงหมู่ ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ยา ตสฺมึ สมเย เวทนากฺขนฺธสฺส สญฺญากฺขนฺธสฺส สงฺขารกฺขนฺธสฺส ปสฺสทฺธิ ปฏิปสฺสทฺธิ ปสฺสมฺภนา ปฏิปสฺสมฺภนา ปฏิปสฺสมฺภิตตฺตํ, อยํ ตสฺมึ สมเย กายปสฺสทฺธิ โหติ.[๑๑๒]

"การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบระงับแห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายปัสสัทธิ มีในสมัยนั้น"

ส่วน กาย ศัพท์อื่น[ใน กายายตนํ] กล่าวถึงปสาทรูป เพราะอยู่ใกล้กับ อายตน ศัพท์

ความสามารถ เช่น สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ [๑๑๓] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูกเผาอยู่), สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส[๑๑๔] (ทุกคนกลัวอาชญา), สพฺพาวนฺตํ โลกํ เมตฺตาสหคเตน เจตสา...ผริตฺวา วิหรติ [๑๑๕] (ย่อมแผ่ไปสู่โลกทั้งหมดด้วยจิตที่ประกอบด้วยเมตตา) เป็นต้น

อนึ่ง ในประโยคว่า สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ นี้ แม้ สพฺพ ศัพท์[โดยทั่วไป]จะแสดงเหล่าสัตว์ทั้งหมดอยู่ แต่ สพฺพ ศัพท์[ในที่นี้]เป็นคำแสดงบางส่วน เพราะกล่าวถึงเนื้อความที่มองหากิริยาเผา [คือ สพฺพ ศัพท์ในประโยคนี้จัดเป็นปเทสสัพพะ คือ สัพพะที่แสดงข้อความบางส่วน เพราะหมายถึงธรรมที่ถูกไฟกิเลสและชาติทุกข์เป็นต้นเผาเท่านั้น อันได้แก่จักษุ รูป จักขุวิญญาณ จักขุสัมผัสสะ และสุขเวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัสสะ เป็นต้น มิได้หมายรวมถึงธรรมอื่นที่ไม่ถูกเผา]

แม้ โลก ศัพท์ในคำว่า สพฺพาวนฺตํ โลกํ ก็แสดงความหมายว่าเหล่าสัตว์ เพราะอัปปมัญญามีเหล่าสัตว์เป็นอารมณ์

[โลก ศัพท์ใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สัตวโลก โลกคือเหล่าสัตว์

๒. โอกาสโลก โลกคือสถานที่อยู่ของเหล่าสัตว์

๓. สังขารโลก โลกคือสังขารอันได้แก่รูปนาม

อย่างไรก็ตาม โลก ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายแรกเท่านั้น เพราะเมตตาเป็นหนึ่งในอัปปมัญญาเจตสิกที่มีสัตวบัญญัติเป็นอารมณ์]

นอกจากนั้น ในอุทาหรณ์ว่า มาตรํ ปิตรํ หนฺตฺวา[๑๑๖] (ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา) บุคคลย่อมรู้ว่าพระพุทธเจ้าทรงหมายถึงบาปธรรมบางอย่างเช่นนั้นที่อยู่ในฐานะเหมือนมารดาบิดาโดยตรัสไว้ตามเวไนยชน เพราะมีการปฏิเสธโดยสิ้นเชิง [คือ ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าขัตติยราชอีกสององค์ ทำลายรัฐพร้อมทั้งเจ้าพนักงาน] และแสดงไว้ว่ากรรมคือการฆ่ามารดาบิดามีโทษมาก[ในพระพุทธดำรัสอื่น] แต่ทรงอนุญาตเรื่องนั้นที่กระทำไว้ในที่นี้

ถามว่า : บาปธรรมเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือ ตัณหาและมานะ เพราะตัณหาเหมือนมารดาให้กำเนิดเหล่าสัตว์ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า ตณฺหา ชเนติ ปุริสํ [๑๑๗] (ตัณหายังบุคคลให้เกิดขึ้น)

มานะอยู่ในฐานะเหมือนบิดา ดังคำกล่าวว่า “ฉันเป็นบุตรของพระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชาโน้น” เพราะการเชิดชูตนโดยอาศัยมานะนั้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สามตฺถิยาทีนํ (ความสามารถเป็นต้น) รวบรวมสถานที่และปกติเป็นต้น

[ในคัมภีร์ปโยคสิทธิซึ่งแต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ มีข้อความว่า

สํโยคา วิปฺปโยคา จ สาหจริยา วิโรธโต
อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา สทฺทนฺตรสมีปโต.
สามตฺโถฺยจิตฺยเทเสหิ กาลพฺยตฺตานุรูปโต
อุปจารกากุเภท- สมฺพนฺเธหุปลกฺขณา.
วจนา จ ตทงฺคตฺตา ปธานตฺตาติอาทิหิ
สทฺทตฺถา ปวิภชฺชนฺเต น สทฺทาเยว เกวลา.[๑๑๘]

“เนื้อความของศัพท์ย่อมถูกจำแนกโดยการประกอบร่วมกัน, การประกอบแยกกัน, ความเป็นไปร่วมกัน, ความขัดแย้ง, เนื้อความ, ฐานะ, คุณลักษณะ, ความใกล้กับศัพท์อื่น, ความสามารถ, ความเหมาะสม, สถานที่, กาลเวลา, ความปรากฏชัดตามลิงค์, ความสมควร, อุปจาระ (คำที่กล่าวเป็นสำนวน), อากัปกิริยาพิเศษ, ความสัมพันธ์, อุปลักขณนัย (นัยที่เป็นเครื่องสังเกต, การแสดงสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่หมายเอาสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด), พจน์, ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น และปธานนัย (การแสดงสิ่งที่เป็นหลักสำคัญ แต่หมายเอาสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด) เป็นต้น ไม่พึงจำแนกศัพท์อย่างเดียว”

อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ มีตามลำดับดังนี้ว่า

๑. การประกอบร่วมกัน เช่น สกิโสรา เธนุ ทียตุ (จงให้แม่ม้าที่มีลูกม้า) คำว่า เธนุ แปลว่า แม่ม้า เพราะประกอบร่วมกับลูกม้าคือ กิโสร

๒. การประกอบแยกกัน เช่น อกิโสรา เธนุ อานียตุ (จงนำแม่โคที่ไม่มีลูกม้า) คำว่า เธนุ แปลว่า แม่โค เพราะไม่ประกอบร่วมกับลูกม้า

๓. ความเป็นไปร่วมกัน เช่น รามลกฺขณา (พระรามและพระลักษณ์) คำว่า ราม หมายถึง พระรามผู้เป็นโอรสของพระเจ้าทศรถ มิใช่ปรสุรามบุตรของฤษีชมทัคนิ แม้คำว่า ลกฺขณ ก็หมายถึง พระลักษณ์ผู้เป็นบุตรของสุมิตตะ ไม่ใช่คนอื่นที่มีชื่อว่า ลักขณะ

๔. ความขัดแย้ง เช่น รามชฺชุนา (พระรามและท้าวอรชุน) คำว่า ราม หมายถึง พระราม บุตรของภัคควะ และคำว่า อชฺชุน หมายถึง ท้าวอรชุน เพราะทั้งสองคนเป็นศัตรูกัน มิใช่หมายถึง พระรามผู้เป็นโอรสของพระเจ้าทศรถ และอรชุนผู้มีอีกชื่อหนึ่งว่า สัพยสาจิ

๕. เนื้อความ เช่น สินฺธวมานย, ปวิสามิ รณงฺคณํ (จงนำม้าสินธพมา เราจะเข้าสู่สนามรบ) คำว่า สินฺธว คือ ม้าสินธพ ตามเนื้อความที่กล่าวถึงการเข้าสู่สนามรบที่ต้องการพาหนะ มิใช่หมายถึง เกลือ

๖. ฐานะ เช่น สินฺธวมานย (จงนำเกลือมา) คำว่า สินฺธว แปลว่า "เกลือ" เพราะกล่าว ในขณะรับประทานอาหาร จึงหมายถึงเกลือ

๗. คุณลักษณะ เช่น เทวทตฺตํ ปรมมุปเวสย สมาราธิตคุรุํ (จงเข้าไปหาเทวทัตผู้ยังครูให้ ชื่นชมก่อน) คำว่า สมาราธิตคุรุํ (ผู้ยังครูให้ชื่นชม) แสดงคุณลักษณะของเทวทัตนั้นว่าเป็นพหูสูตร ไม่ใช่เทวทัตธรรมดา เพราะผู้ที่เป็นพหูสูตรจึงเป็นที่ชื่นชมของครู [คนอินเดียมักอธิษฐานขอบุตรจาก พระเจ้า เมื่อได้ลูกก็ตั้งชื่อว่า เทวทัต แปลว่า "เทพประทาน" ชื่อนี้เป็นชื่อทั่วไปของชาวอินเดีย เหมือน ชื่อของไทยว่า สมชาย, ชื่อของพม่าว่า ม่องม่อง และชื่ออังกฤษว่า จอน (John)]

๘. ความใกล้กับศัพท์อื่น เช่น อชฺชุโน กตวีริโย (ท้าวอรชุนเป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว) คำว่า อชฺชุโน คือ ท้าวอรชุน เพราะเป็นผู้ทำความเพียรในสงคราม ไม่ใช่แปลว่า ต้นกุ่ม

๙. ความสามารถ เช่น อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง) คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องเอวเล็ก เพราะปราศจากหญิงสาวที่ไม่มีท้องอย่างแท้จริง จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้ เช่นนั้น ในบางแห่งเรียกว่า อัญญถานุปปัตตินัย คือ นัยที่ไม่สมควรเป็นโดยประการอื่น

๑๐. ความเหมาะสม เช่น รามสทิโสยํ (บุคคลนี้คล้ายกับพระราม) คำว่า ราม เป็นที่รู้จัก อย่างกว้างขวาง จึงหมายถึงพระรามผู้เป็นบุตรของท้าวทศรถ ไม่ใช่รามะผู้เป็นบุตรของภัคควะ

๑๑. สถานที่ เช่น โปฏฺฐปา (คนดี, คนถ่อย) คำนี้เป็นคำสรรเสริญในบางท้องถิ่น และเป็น คำด่าในบางท้องถิ่น

๑๒. กาลเวลา เช่น ปจ (จงต้ม, หุง) คำนี้ใช้ในแถบอินเดียตอนใต้ เมื่อกล่าวคำนี้ในเวลา เช้า หมายถึง การต้มข้าวต้ม ถ้ากล่าวคำนี้ในเวลาเย็น ก็หมายถึงการหุงข้าว

๑๓. ความปรากฏชัดตามลิงค์ เช่น คามสฺส อทฺธํ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน), คามสฺส อทฺโธ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน) คำว่า อทฺธ ซึ่งเป็นนปุงสกลิงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่เท่ากัน คำว่า คามสฺส

อทฺธํ จึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งอย่างแท้จริง ส่วน อทฺธ ซึ่งเป็นปุงลิงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่ไม่เท่ากัน คำนั้นจึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งโดยอนุมาน แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๕๔) ก็กล่าวว่า อทฺธํ วุตฺตํ สเม ภาเค (อทฺธ ศัพท์ นปุงสกลิงค์ กล่าวถึงส่วนที่เสมอกัน)

๑๔. ความสมควร เช่น นรปติ สาธุ รกฺขติ โคมณฺฑลํ (กษัตริย์ย่อมรักษามณฑลแห่งปฐพีไว้ดี) คำว่า โค แปลว่า ปฐพี ไม่ใช่แปลว่า วัว เพราะการรักษาฝูงวัวไม่สมควรใช้กับพระราชา

๑๕. อุปจาระ เช่น มญฺจา อุกฺโกสนฺติ (เตียงโห่ร้องอยู่) คำว่า มญฺจา (เตียง) หมายถึง คนที่อยู่บนเตียง โดยกล่าวถึงฐานะคือเตียง แต่เจตนาหมายถึงคนที่อยู่บนเตียง ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานะคือที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงฐานีคือผู้อาศัย

๑๖. อากัปกิริยาพิเศษ เช่น เมื่อถูกคนอื่นกล่าวหาว่าทำในสิ่งที่ตนมิได้กระทำ ก็ทำการขมวดคิ้วด้วยความโกรธแล้วกล่าวว่า อหํ กตวา อมฺหิ (ฉันทำหรือ) การขมวดคิ้วดังกล่าวแสดงว่าตนมิได้กระทำ

๑๗. ความสัมพันธ์ เช่น มาตริ สมฺมา วตฺติตพฺพํ (พึงปรนนิบัติมารดาให้ดี), ปิตริ สุสฺสูยิตพฺพํ (พึงเชื่อฟังบิดา) แม้คำเหล่านี้จะมิได้กล่าวระบุว่า สมาตริ (มารดาของตน), สปิตริ (บิดาของตน) ก็อนุมานรู้ความสัมพันธ์ระหว่างบุตรกับบิดามารดาได้

๑๘. อุปลักขณนัย เช่น กาเกหิ รกฺขิตพฺพํ ทธิ (พึงรักษาเนยใสจากกา) คำว่า กาเกหิ (กา) ยังหมายความถึงสัตว์อื่นมีสุนัขเป็นต้นอีกด้วย

๑๙. พจน์ เช่น ทารา (ภรรยา) ใช้เป็นพหูพจน์อย่างเดียว ถ้าเป็นไปในความหมายว่า การผ่าฟืน ก็มีรูปเป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

๒๐. ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น เช่น สชฺชิตํ โภชนํ (จัดแจงโภชนาหารแล้ว) หมายถึง การจัดแจงสิ่งอื่นๆ ที่เนื่องด้วยการรับประทานอาหาร คือ ที่นั่ง แก้วน้ำ และกับข้าว เป็นต้น

๒๑. ปธานนัย เช่น นิกฺขมติ อวนินาโถ (พระราชาเสด็จออกแล้ว) คำว่า อวนินาโถ (พระราชา) ยังหมายความถึงอำมาตย์และราชองครักษ์เป็นต้นที่ตามเสด็จพระราชาอีกด้วย]

คำว่า ลพฺภมานปทตฺถนิทฺธารณมุเขน (โดยมุ่งแสดงเนื้อความของบทที่ปรากฏ) หมายความว่า โดยมุ่งแสดงเนื้อความของบทที่เป็นหาระอันมีอัสสาทะเป็นต้นซึ่งปรากฏในพระพุทธพจน์นั้นๆ

ในคำว่า ยถาลกฺขณํ (ตามลักษณะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า ยถาลักขณะ คือ ลักษณะทุกอย่าง หรือความสมควรแก่ลักษณะ

[คำว่า ยถาลกฺขณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ลักษณะทุกอย่าง = ยํ ยํ ลกฺขณํ ยถาลกฺขณํ (ยถา ศัพท์มีความหมายว่า วิจฺฉา)
- ความสมควรแก่ลักษณะ = ลกฺขณสฺส อนุรูปํ ยถาลกฺขณํ (ยถา ศัพท์มีความหมายว่า อนุรูป)]

ความหมายก็คือ บัณฑิตเข้าใจเหตุและผลเป็นต้นแล้วพึงประกอบโดยเนื่องด้วยเหตุและผลเป็นต้นนั้น [หมายความว่า ให้เพิ่มคำว่า โยเชตพฺพานิ เป็นกิริยาคุมพากย์ของประโยคว่า เอวํ เหตุผลาทีนิ อุปธาเรตฺวา เนสํ วเสน]

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า วิเสสโต ปน (กล่าวโดยพิเศษ) เป็นต้น เพื่อแสดงเหตุและผลเป็นต้นที่พึงปรารถนาเป็นพิเศษในหาระนั้น

ข้อความนั้นรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

จบ คำอธิบายนิทเทสวาระ

โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหีโต
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ
เอวํ อยํ เปจฺจ ปชา ปรตฺถ
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ.

ขุ. เถร. ๒๖.๗๘๖.๓๓๖-๗๗

“โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรมของตน ฉันใด เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้วย่อมถูกฆ่าหรือจองจำในปรโลกด้วยกรรมของตน ฉันนั้น”

๔

ปฏินิทเทสวารวรรณนา

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ
ฉตฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล
เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ
น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี.

ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒-๓.๒๒๖

"ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ดุจร่มใหญ่ในฤดูฝน ข้อนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ"

๔. ปฏินิทเทสวารวรรณนา

(คำอธิบายปฏินิทเทสวาระ)

๑. เทสนาหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายเทสนาหารวิภังค์)

[๕] คำว่า อนฺวตฺถสญฺญํ (เป็นอันวัตถนาม) หมายความว่า เป็นชื่อที่คล้อยตามความหมาย ความหมายก็คือ ชื่อว่าเทสนาหาระนี้เป็นอันวัตถนามที่คล้อยตามความหมาย

คำว่า อวุตฺตเมว (ข้อความที่ยังไม่ได้กล่าวไว้) คือ บทที่ยังมิได้อธิบายไว้ก่อน

ท่านกล่าวว่า กตฺถ ปน (หาระนี้ย่อมอธิบายอัสสาทะเป็นต้นที่ปรากฏในที่ไหน) เป็นต้นเพื่อแสดงความเกี่ยวเนื่องกันแห่งพระดำรัสเป็นต้นว่า ธมฺมํ โว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น)

โดยแท้จริงแล้ว เนตติปกรณ์มีลักษณะอธิบายพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎก และเนตติปกรณ์นั้นก็เป็นอันถือเอาได้เมื่อได้ถือเอาพระพุทธพจน์ที่ประมวลปริยัติธรรมไว้โดยความเป็นธรรมที่ควรอธิบาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เทสนาหาเรน...ทสฺเสติ (แล้วจะแสดงธรรมที่พึงอธิบายด้วยเทสนาหาระ จึงแสดงเทศนา ๖ ประการ [มีอัสสาทะเป็นต้น] ที่นับเข้าในปริยัติธรรมทั้งปวงไว้เป็นบางส่วน)

ท่านกล่าวว่า ตตฺถ กตโม อสฺสาโท (อัสสาทะในอุเทศนั้น คืออะไร) เป็นต้น เพื่อจำแนกอัสสาทะเป็นต้นของเทสนาหาระที่มีลักษณะจำแนกอันปรากฏในคาถาและในเรื่องนี้โดยยกอุทาหรณ์ว่า อสฺสาทํ อาทีนวํ (แสดงอัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบายและการชักชวน) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ตตฺถ คือ อัสสาทะที่ตรัสไว้ในคาถาว่า อสฺสาทาทีนวตา นั้น คืออะไร หรือมีความหมายว่า อัสสาทะในอุเทศของอัสสาทะเป็นต้นนั้นที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้ด้วยคำว่า อสฺสาทํ อาทีนวํ เป็นต้น คืออะไร

[คำว่า ตตฺถ ท่านให้เพิ่มบทวิเสสยะว่า คาถายํ หรือ อุทฺเทเส ตามนัยนี้แปลว่า “ในคาถานั้น” หรือ “ในอุเทศนั้น”]

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

การยกคาถาสองบทขึ้นแสดงไว้เป็นอุทาหรณ์ มีประโยชน์เพื่อแสดงอัสสาทะทั้งสอง [คือ สภาวะน่ายินดี และสภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี] ซึ่งมีลักษณะเป็นอารมณ์และผู้เสพอารมณ์ อันต่างกันโดยอรรถกรรมสาธนะและกรณสาธนะ

เช่นเดียวกันนี้ ท่านยกคาถาขึ้นแสดงตัวอย่างละสองบท เพื่อแสดงโทษทั้งสองประการ คือ โทษที่มีลักษณะแปรปรวนของกาม และโทษที่มีลักษณะเป็นทุกข์ในวัฏฏะ และเพื่อแสดงอุทาหรณ์ของนิสสรณะทั้งสองประการ คือ อริยมรรค และนิพพาน

บาทคาถาว่า ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ (ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม) นี้ หมายความว่า การรักษาอย่างยิ่งด้วยมรรค ผล และนิพพานย่อมมีแก่ผู้ประพฤติธรรม

ท่านกล่าวว่า นิสฺสรณํ อนามสิตฺวา (โดยไม่เนื่องด้วยนิสสรณะ) โดยมุ่งหมายว่า ความเป็นทุคติของสุคติภูมิก็ถูกปรารถนาได้ด้วยวิปริณามทุกข์และสังขารทุกข์นั่นแหละ สมจริงดังคำที่จักกล่าว[ในเนตติปกรณ์]ว่า นิพฺพานํ วา อุปนิธาย สพฺพา อุปปตฺติโย ทุคฺคติ (หรือทุคติเป็นภพทั้งหมดโดยเปรียบเทียบกับพระนิพพาน)

คำว่า อเวกฺขสฺสุ เป็นคำที่ถูกขยาย [วิธิหรือวิธานะ]

พระมหากัจจายนะกล่าวถึงลักษณะเป็นไปแห่งการหยั่งเห็นนั้น วิสัย และกัตตา ด้วยบททั้งสามว่า สุญฺญโต โลกํ โมฆราช (ดูกรโมฆราช เธอจงหยั่งเห็นโลกว่าว่างเปล่า) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุญฺญโต...อาณตฺติ (พระพุทธพจน์ว่า ‘ดูกรโมฆราช เธอจงหยั่งเห็นโลกว่าว่างเปล่า’ เป็นการชักชวน)

ในเรื่องนั้น ความว่างเปล่าของสังขารมีได้เพราะเป็นสภาพไม่ใช่ตัวตน และว่างเปล่าจากอัตตา เนื่องจากสังขารเหล่านั้นไม่อยู่ในอำนาจและปราศจากแก่นสารคืออัตตา และเนื่องจากสังขารเหล่านั้นไม่ใช่ตัวตนและว่างเปล่าตามสภาพของตน พระอรรถกถาจารย์จึงแสดงข้อความทั้งสองนั้นด้วยคำว่า อวสวตฺติตา (ความไม่อยู่ในอำนาจ) เป็นต้น

บาทคาถาว่า เอวํ มจฺจุตโร สิยา (จะข้ามพ้นความตายได้อย่างนี้) หมายความว่า เธอจะข้ามพ้นความตายได้ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้

ปฏิปทาเบื้องต้นของการข้ามพ้นความตายที่พระพุทธองค์ทรงดำริแสดงไว้ เป็นจุดมุ่งหมายอย่างยิ่งที่สำเร็จโดยประจักษ์ด้วยเทศนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตสฺส ยํ...ผลํ (คำว่า อิทํ ผลํ หมายความว่า การข้ามพ้นความตายด้วยวิธีที่กล่าวไว้อย่างนี้ คือ การล่วงพ้นวิสัยของความตาย กล่าวคือ การปฏิบัติปฏิปทาเบื้องแรก[ของการบรรลุมรรค]นี้ เป็นจุดมุ่งหมายของเทศนา)

[๖] คำว่า อุทาหรณวเสน แปลว่า ด้วยการยกตัวอย่าง

ในพากย์นั้น คำว่า ปุคฺคลวิภาเคน (โดยจำแนกตามบุคคล) นี้แสดงว่า เทศนาโดยพิเศษของพระผู้มีพระภาคในอัสสาทะเป็นต้น พระองค์ได้ประกอบไว้ในบุคคลมีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้น

คำว่า ฆฏิตมตฺตํ (รับเอาไว้) หมายความว่า สักแต่ยึดหน่วงไว้ด้วยกระแสมโนทวาริกจิตโดยคล้อยตามโสตทวาร

คำว่า สสฺสตาทิอาการสฺส (มีลักษณะที่เป็นสัสสตทิฏฐิเป็นต้น) หมายความว่า มีลักษณะที่เป็นสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ ความจริงแล้วทิฏฐิทั้งสองประการนี้ควรทำให้สั่นคลอนด้วยพระธรรมเทศนา มิใช่วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามมรรคญาณ และปัญญาหยั่งเห็นตามความเป็นจริง [มรรคญาณ] อันที่จริงอัธยาศัยโดยสามัญทั่วไปย่อมมีในจตุกกะ (หมวด ๔) ดังกล่าวนี้ สมจริงดังข้อความว่า

สสฺสตุจฺเฉททิฏฺฐิ จ ขนฺติ เจวานุโลมิกา
ยถาภูตญฺจ ยํ ญาณํ เอตํ อาสยสญฺญิตํ.[๑๑๙]

"สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามมรรคญาณและปัญญาหยั่งเห็นตามความเป็นจริง [มรรคญาณ] ทั้งหมดนี้ชื่อว่า อัธยาศัย"

คำว่า จลนาย แปลว่า เพื่อข่ม

คำว่า ปรานุวตฺติยา แปลว่า การตัดขาดโดยสิ้นเชิง

พึงทราบความสำเร็จแห่งศัพท์ว่า **อุคฆฏิตัญญู** คือ ผู้รู้ธรรมในเมื่ออัธยาศัยถูกข่มไว้ โดยนับเข้าในกลุ่ม มูลวิภุช ศัพท์เป็นต้น

[กลุ่ม มูลวิภุช ศัพท์เป็นบทกิตก์ที่ลง ก ปัจจัยด้วยสูตรในวาร์ติกะอันเป็นสูตรเพิ่มในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๓ ปาทะ ๒ สูตร ๕) ว่า กปกรเณ มูลวิภุชาทีนํ อุปสํขฺยานํ (การกล่าวถึง มูลวิภุช ศัพท์เป็นต้นย่อมมีในที่ลง ก ปัจจัย) เช่น

- มูลวิภุโช รโถ (รถที่ตัดรากไม้) [มูลวิภุช = มูล บทหน้า + วิ บทหน้า + ภุช ธาตุ + ก ปัจจัย]
- นขมุจานิ ธนูนิ (ธนูที่ปล่อยเล็บ) [นขมุจ = นข บทหน้า + มุจ ธาตุ + ก ปัจจัย]
- กากคุหา ติลา (งาที่บุคคลเฝ้ารักษาจากกา) [กากคุห = กาก บทหน้า + คุห ธาตุ + ก ปัจจัย]
- กุมฺหิ โมทเต กุมุทํ (ดอกไม้ที่เพลิดเพลินในน้ำ, บัว) [กุมุท = ก บทหน้า + มุท ธาตุ + ก ปัจจัย]

คำว่า มูลวิภุช มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๖๕) ว่า มูลานิ วิภุชตีติ มูลวิภุโช, รโถ (รถที่ตัดรากไม้ ชื่อว่า มูลวิภุชะ)]

คำว่า วิปญฺจิตํ เป็นศัพท์แสดงโดยความเป็นกริยาวิเศษณ์ดัง วิสมํ ศัพท์ในบาทคาถาว่า วิสมํ จนฺทิมสูริยา ปริวตฺตนฺติ [๑๒๐] (พระจันทร์และพระอาทิตย์ย่อมโคจรไปไม่เสมอกัน) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มนฺทํ สณิกํ (ช้า)

การแสดงนิสสรณะ, โทษและนิสสรณะ พร้อมทั้งอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะ สามารถอบรมเวไนยชนทั้ง ๓ ได้

[การแสดงนิสสรณะ ใช้อบรมอุคฆฏิตัญญู การแสดงโทษและนิสสรณะ ใช้อบรมวิปจิตัญญู ส่วนการแสดงอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะ ใช้อบรมเนยยะ]

คำว่า จตฺตาโร (นัย ๔) คือ นัย ๔ เหล่านี้อันได้แก่ อัสสาทะ โทษ อัสสาทะและโทษ อัสสาทะและนิสสรณะ

ท่านกล่าวว่า อาทีนวาวจนโต (เพราะมิได้กล่าวถึงโทษไว้) เพื่อเฉลยคำถามว่า ถ้าการแสดงนิสสรณะสามารถอบรมเวไนยชนได้ เหตุใดจึงไม่ถือเอานัยที่ ๕ [อัสสาทะและนิสสรณะ] ความจริงแล้วถ้านัยนี้หมายถึงอุคฆฏิตัญญู ข้อความพึงสำเร็จด้วยนิสสรณะอย่างเดียว ถ้าหมายถึงวิปจิตัญญูหรือเนยยะ ก็พึงกล่าวถึงอาทีนวะและนิสสรณะพร้อมทั้งอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะ แต่ท่านมิได้ถือเอาเพราะมิได้ดำเนินไปเหมือนอย่างนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อาทีนวาวจนโต (เพราะมิได้กล่าวถึงโทษไว้) เป็นต้น

ท่านขยายคำว่า เทสนํ (เทศนา) ที่กล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปด้วยคำว่า สุตฺเตกเทสํ คาถํ วา (ซึ่งเป็นพระพุทธพจน์บางส่วนหรือคาถา)

อนึ่ง การไม่ถือเอาปทปรมะในที่นี้ ย่อมมีเพราะมิได้ระบุถึงนิสสรณะและอุบาย

คำว่า กลฺยาณํ (กรรม) นี้ หมายถึง วิบากที่น่าปรารถนา ส่วนคำว่า ปาปกํ (กรรมชั่ว) หมายถึง วิบากที่ไม่น่าปรารถนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อยํ อสฺสาโท (การที่ผู้กระทำกรรมดีเสวยผลดีนี้ เป็นอัสสาทะ), อยํ อาทีนโว (การที่ผู้กระทำกรรมชั่วเสวยผลชั่วนี้ เป็นโทษ)

อีกนัยหนึ่ง พระมหากัจจายนะกล่าวว่า อยํ อสฺสาโท (การได้ลาภเป็นต้นนี้เป็นอัสสาทะ) โดยหมายเอาการได้ลาภเป็นต้นที่คล้อยตามผลบุญนั้น เพราะเป็นผลแห่งบุญ

พึงทราบความเป็นโทษของการไม่ได้ลาภเป็นต้นโดยตรงกันข้ามกับการได้ลาภเป็นต้นนั้น

คำว่า กามา (กามคุณทั้งหลาย) คือ วัตถุกามที่ประกอบด้วยกิเลสกาม

คำว่า วิรูปรูเปน (อาการแปรปรวน) หมายความว่า ลักษณะที่ไม่เหมาะสม

คำว่า มเถนฺติ แปลว่า ย่อมย่ำยี

คำว่า ปพฺพชิโตมฺหิ (อาตมาจึงออกบวช) หมายความว่า จึงถึงการออกบวช

คำว่า อปณฺณกํ (ที่ดีงาม) หมายความว่า ไม่ผิดพลาด

คำว่า สามญฺญํ แปลว่า ความเป็นสมณะ

ความหมายก็คือ ความเป็นผู้ระงับบาปได้เป็นของประเสริฐ คือ ดีเลิศ

ในเรื่องนั้น ข้อความนี้ว่า กามา หิ จิตฺรา มธุรา มโนรมา (กามคุณทั้งหลายอันวิจิตรมีรสหวานน่ารื่นรมย์) เป็นอัสสาทะ ข้อความนี้ว่า วิรูปรูเปน มเถนฺติ จิตฺตํ (ย่อมย่ำยีจิตด้วยอาการแปรปรวน) เป็นโทษ ข้อความนี้ว่า อปณฺณกํ สามญฺญํ (ความเป็นสมณะที่ดีงาม) เป็นนิสสรณะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อยํ...นิสฺสรณญฺจ (อัสสาทะ โทษ และนิสสรณะ คือข้อความนี้)

ท่านกล่าวว่า ทุกวเสนปิ (โดยเนื่องด้วยหมวดสองอีกด้วย) เพราะในพระบาลีได้แสดงอุทาหรณ์ของจุดมุ่งหมายเป็นต้นไว้โดยเนื่องด้วยหมวดหนึ่ง (เอกกะ) และหมวดสาม (ติกะ)

ปฏิปทาแต่ละอย่างในปฏิปทาทั้งสอง คือ ปฏิปทาสะดวก และปฏิปทาลำบากก็แบ่งออก เป็นสองประการโดยการบรรลุช้าและการบรรลุเร็ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปฏิปทาภิญฺญากโต วิภาโค ปฏิปทากโต โหติ (การจำแนกที่กระทำไว้ตามปฏิปทาและความรู้ ได้กระทำไว้ตามปฏิปทา)

การใส่ใจที่ดำเนินไปโดยนัยว่า ปฐวีเป็นต้น ก่อนในปฐวีกสิณเป็นต้นของผู้ที่ได้กระทำบุรพกิจแล้ว [คือ ตัดปลิโพธมีการตัดเล็บและซักจีวรเป็นต้น] ชื่อว่า การกำหนดรู้เป็นเบื้องแรก

คำว่า อุปจารํ (อุปจารสมาธิ) คือ อุปจารฌาน

แม้ฌานก็ได้ชื่อว่า ปฏิปทา เพราะเป็นสิ่งที่ควรปฏิบัติ ส่วนปัญญา[ในระดับอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ]อื่นจากปฏิปทานั้นได้ชื่อว่า อภิญญา เพราะเป็นปัญญายิ่งกว่าปัญญาที่เกิดก่อน[ในระดับบริกรรมสมาธิ]

คำว่า กิเลเส (กิเลส) คือ กิเลสที่มีลักษณะเป็นนิวรณ์ และกิเลสที่ประกอบด้วยนิวรณ์นั้น

คำว่า องฺคปาตุภาวํ (ความปรากฏแห่งองค์ฌาน) หมายความว่า การบรรลุองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น

คำว่า อภินิวิสนฺโต (เจริญ) หมายความว่า ตั้งไว้

คำว่า รูปารูปํ ปริคฺคณฺหนฺโต (กำหนดรู้รูปและนาม) หมายความว่า กำหนดเอารูปธรรมและนามธรรมโดยลักษณะเป็นต้น

ถามว่า : ความช้าในการปรากฏแห่งมรรคของผู้ที่กำหนดรู้รูปและนามแล้ว พึงมีเพื่อให้การกำหนดรู้รูปนามเป็นต้นสำเร็จลำบาก ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวถึงปฏิปทาลำบากโดยการกำหนดรู้รูปนามได้ลำบาก

ตอบว่า : ข้อนั้นไม่สมควร เพราะแม้การกำหนดรู้รูปนามเป็นต้นจะสำเร็จได้สะดวกเนื่องจากกิเลสฝ่ายตรงกันข้ามมีกำลังน้อย มรรคก็ปรากฏได้[ช้า]เพราะอินทรีย์ที่ประกอบร่วมกับวิปัสสนาที่สำเร็จอย่างนั้นมีกำลังน้อย

คำว่า รูปารูปํ ปริคฺคเหตฺวา (กำหนดรู้รูปและนามแล้ว) หมายความว่า กำหนดแล้วโดยไม่ลำบาก จะป่วยกล่าวไปไยในผู้ที่กำหนดโดยลำบาก

แม้ข้อความที่เหลือก็เช่นเดียวกันนี้

คำว่า นามรูปํ ววตฺถาเปนฺโต (กำหนดรู้รูปและนาม) หมายความว่า กระทำการกำหนดว่า สิ่งนี้เป็นเพียงรูปนาม ไม่ใช่สัตว์เป็นต้นนอกจากรูปนามอย่างใดอย่างหนึ่ง

ถามว่า : วาระไหนย่อมสมควรในเรื่องนี้

ตอบว่า : วาระที่ข่มกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งครั้งเดียวหรือสองครั้งในวาระข่มกิเลสหนึ่งครั้ง สองครั้ง หลายร้อยครั้ง ดังนี้เป็นต้น เป็นปฏิปทาสะดวกโดยแท้ ต่อจากนั้นไม่ใช่ปฏิปทาสะดวก ดังนั้น พึงทราบปฏิปทาลำบากตั้งแต่วาระข่มกิเลสสามครั้งเป็นต้นไป

อีกนัยหนึ่ง วาระที่ลำบากในการข่มวิปัสสนูปกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยการหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปในที่สุดของการกำหนดกลาป พึงทราบว่าเป็นปฏิปทาลำบาก

แม้การข่มวิปัสสนูปกิเลสนั้นจะไม่ลำบาก แต่มีความลำบากของการข่มกิเลสที่เกิดขึ้นก่อน ความเป็นปฏิปทาลำบากจึงมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว เพราะเป็นปฏิปทาช้าในเรื่องนี้

บุคคลใดมีความสะดวกในการข่มกิเลสและข่มวิปัสสนูปกิเลสทั้งหมด บุคคลนั้นพึงทราบว่ามีปฏิปทาสะดวกที่บรรลุความยิ่งยวด

เมื่อท่านจะแสดงว่าปฏิปทาลำบากและการบรรลุช้า กล่าวไว้โดยการกำหนดรู้รูป-นามได้ยาก และโดยมรรคปรากฏช้า ฉันใด พึงทราบปฏิปทาที่ ๔ โดยตรงกันข้ามกับข้อความนั้น, ปฏิปทาที่ ๒ และที่ ๓ โดยผสมทั้งสองฝ่าย ฉันนั้น จึงกล่าวว่า อิมินา... เวทิตพฺพา (พึงทราบปฏิปทา ๓ ที่เหลือ มีนัยตามที่กล่าวไว้แล้วนี้นั่นแหละ)

ท่านกล่าวว่า วิปสฺสนาปกฺขิกา เอว (เป็นฝ่ายวิปัสสนาอย่างเดียว) เพราะประสงค์เอาการนำออกจากทุกข์ในวัฏฏะ

ในคำว่า เหตุปายผเลหิ (พร้อมทั้งเหตุ อุบาย และจุดมุ่งหมาย) นี้ พึงทราบว่า :-

ความเป็นผู้มีตัณหาจริต และความมีปัญญาไม่แก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๑ [ปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า]

ความเป็นผู้มีตัณหาจริต และความมีปัญญาแก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๒ [ปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว]

ความเป็นผู้มีทิฏฐิจริต และความมีปัญญาไม่แก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๓ [ปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า]

ความเป็นผู้มีทิฏฐิจริต และความมีปัญญาแก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๔ [ปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว]

อุบาย คือ อินทรีย์ที่เป็นสติ สมาธิ วิริยะ และปัญญาตามลำดับ พร้อมด้วยสติปัฏฐาน ฌาน สัมมัปปธาน และสัจจะอันเป็นอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่มีกำลัง)

จุดมุ่งหมาย คือ การนำออกจากทุกข์ในวัฏฏะ

คำว่า สมาธิมุเขน แปลว่า โดยการเจริญภาวนาที่มีสมาธิเป็นประธาน ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า สมถปุพฺพงฺคมาย วิปสฺสนาย (ด้วยวิปัสสนาที่มีสมถะนำหน้า)

คำว่า อิธ คือ ในเนตติปกรณ์นี้ ดังพระมหากัจจายนะจักกล่าวว่า ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ เสกฺขผลํ (ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนัด เป็นเสกขผล) และ ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ กามธาตุสมติกฺกมํ (ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนัด เป็นการล่วงพ้นกามธาตุ)

คำว่า โส คือ พระอนาคามีนั้น

คำว่า เตน คือ ปฏิปักขธรรม

คำว่า ตโต คือ ปฏิปักขธรรม

ท่านกระทำการเชื่อมสมาสของศัพท์ว่า เจโต และ วิมุตฺติ โดยความมีวิภัตติเสมอกันแล้ว ได้กล่าวว่า อถ วา (อีกนัยหนึ่ง) เป็นต้น เพื่อการกระทำการเชื่อมสมาสโดยความมีวิภัตติต่างกัน

ท่านแสดงสมาสของคำว่า เจโตวิมุตฺติ อีกด้วยคำว่า เจตโส วา (อีกนัยหนึ่ง **เจโต-วิมุตติ** คือ สภาวะที่มีความหลุดพ้นแห่งจิตจากปฏิปักขธรรม) เป็นต้น โดยเนื่องด้วยเนื้อความของอัญญบท (พหุพพีหิสมาส)

ท่านกล่าวว่า ยถาสมฺภวํ (ตามสมควร) เพราะการประกอบบทที่กล่าวไว้ด้วย เจโต ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของ วิญฺญาณ ย่อมมีไม่ได้

ศัพท์ว่า หา มีความหมายว่า ไป [หา คติยํ = หา ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ไป] อนึ่ง การไปในเรื่องนี้หมายเอาการไปด้วยปัญญา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า หาตพฺพาติ คเมตพฺพา (คำว่า หาตพฺพา แปลว่า พึงให้รู้)

คำว่า เนตพฺพา (พึงแนะนำ) หมายความว่า พึงให้เข้าใจ

[๗] คำว่า ตํ คือ ประเภทของเวไนยชน

คำว่า ญาณวิภาเคน (โดยจำแนกตามญาณ) คือ โดยจำแนกตามญาณมีสุตมยญาณเป็นต้น

คำว่า นิพฺพตฺตนํ แปลว่า การให้เกิดขึ้น

คำว่า ตตฺถ คือ ที่ตั้งของเทศนาอันเป็นประเภทของเวไนยชนมีอุคฆฏิตัญญู เป็นต้น

คำว่า เทสนายํ แปลว่า ในพระพุทธพจน์

คำว่า ตํ ทสฺเสตุํ แปลว่า เพื่อแสดงประเภทของบุคคลดังกล่าว

บางคนสาธยายว่า สฺวายํ หาโร กถํ สมฺภวติ (หาระนั้นย่อมเกิดขึ้นอย่างไร)

คำว่า สา (ปัญญานั้น) คือ ปัญญาพิจารณาอรรถและธรรมโดยประการที่กล่าวแล้ว

คำว่า อธิการโต (โดยการติดตามมา) หมายความว่า โดยการติดตามมาจากประโยคหน้าว่า สตฺถา วา ธมฺมํ เทสยติ (พระศาสดาย่อมแสดงธรรม)

คำว่า โดยความสามารถ[ที่ผู้ฟังเข้าใจได้] หมายความว่า ความสามารถในการอบรมเวไนยชนมีอุคฆฏิตัญญู เป็นต้น

พึงนำคำว่า อธิการโต สามตฺถิยโต วา (โดยการติดตามมาหรือโดยความสามารถ) มาประกอบแม้ในคำว่า ปริยตฺติธมฺมสฺส อุปธารณํ (การทรงปริยัติธรรมไว้) นี้

ท่านกล่าวว่า เสสํ วุตฺตนยเมว (ข้อความที่เหลือมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ) เพราะบุคคลสามารถประกอบได้โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้วอย่างนี้ว่าปัญญาที่มีคำไวพจน์คือวิมังสาเป็นต้น ย่อมมีโดยเนื่องด้วยประเภทที่ ๑ [สุตมยปัญญา] และปัญญาที่จำแนกเป็นวิมังสาเป็นต้น ย่อมมีโดยเนื่องด้วยประเภทที่ ๒ [จินตามยปัญญา] ปัญญาที่เกิดขึ้นด้วยความดำริอันเป็นเหตุ ชื่อว่า จินตามยี เป็นต้น

ในคำว่า สุตจินฺตามยญาเณสุ พึงทราบเอกเสส (การลบให้เหลือศัพท์เดียว) ของศัพท์ที่มีเสียงเหมือนกันบางส่วนว่า คำว่า สุตจินฺตามยญาเณสุ คือ ในสุตมยปัญญา ในจินตามยปัญญา ในสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา โดยแท้จริงแล้ว พระโพธิสัตว์ผู้ประเสริฐที่ดำรงอยู่ในจินตามยปัญญานั่นแหละย่อมปรารภวิปัสสนาในภพสุดท้าย ส่วนชนเหล่าอื่นดำรงอยู่ในสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญาจึงปรารภวิปัสสนาได้

คำว่า เตหิ คือ บุคคลผู้สาธยายอย่างนั้น

คำว่า วุตฺตนเยน (ตามนัยที่กล่าวแล้ว) หมายความว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วในเรื่องปฏิปทา[๑๒๑] ว่า อุปาทารูปํ ปริคฺคณฺหาติ (ย่อมกำหนดอุปาทายรูป), อรูปํ ปริคฺคณฺหาติ (ย่อมกำหนดนาม) เป็นต้น

[๘] ความหมายก็คือ เสียงแนะนำของผู้อื่นที่เป็นปัจจัยมีอยู่แก่ปัญญานั้น

คำว่า ปจฺจตฺตสมุฏฺฐิเตน จ โยนิโสมนสิกาเรน (และการใส่ใจโดยแยบคายซึ่งเกิดภายในตน) นี้ พึงทราบว่าเวียนมาเป็นครั้งที่ ๒ ด้วยอาวุตตินัย ดังนั้นจึงรวบรวมการเกิดขึ้นแห่งภาวนามยปัญญาของสาวกทั้งหลาย

อีกนัยหนึ่ง การเกิดขึ้นแห่งปัญญาของสาวกเท่านั้นประสงค์เอาในเรื่องนี้ เพราะแสดงจำแนกอุคฆฏิตัญญู เป็นต้น ในฝ่ายนี้ได้ปฏิเสธเอกเสสนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว

คำว่า อาสยปโยคปโพธสฺส นิปฺผาทิตตฺตา (เนื่องจากให้สำเร็จอัธยาศัย ความเพียร และความเข้าใจ) นี้ แสดงว่าพระมหากัจจายนกล่าวว่า อิมา เทฺว ปญฺญา อตฺถิ (ปัญญาทั้ง ๒ เหล่านี้) โดยหมายถึงสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญาที่นับเข้าในเหตุก่อน อันนับเนื่องในลำดับสองประการสุดท้าย

อนึ่ง ความมีอยู่ของปัญญาเหล่านั้น พึงทราบว่าเป็นความไม่ถูกปฏิปักขธรรมย่ำยี

คำว่า อปริกฺขตตฺตา แปลว่า มิได้ถูกปรุงแต่ง

คำว่า สุตมยญาณสฺสาปิ (ปัญญาที่เกิดจากการสดับ) หมายความว่า ปัญญาที่เกิดจากการสดับอันสำเร็จแล้วในภพก่อน

[๙] คำว่า เทสนาปฏิปทาญาณวิภาเคหิ (ด้วยประเภทแห่งเทศนา ปฏิปทา และปัญญา) หมายความว่า ด้วยประเภทแห่งเทศนามีนิสสรณะเป็นต้น ปฏิปทามีทุกขปฏิปทาเป็นต้น และปัญญามีสุตมยปัญญาเป็นต้น

คำว่า อวสิฏฺฐปาริสชฺเชน (บริษัทที่เหลือ) คือ บริษัทที่นับเข้าในบริษัทอันได้แก่กษัตริย์และคหบดี

คำว่า อฏฺฐนฺนํ (บริษัท ๘) คือ บริษัท ๘ เหล่านี้อันได้แก่ กษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี สมณะ เทวดาชั้นจาตุมหาราช เทวดาชั้นดาวดึงส์ มาร และพรหม

คำว่า สมตฺเถติ (ย่อมเชื่อมความ) หมายความว่า ย่อมทำให้เนื้อความเชื่อมกัน

[ท่านอธิบาย สมตฺเถติ ว่า สมตฺถํ กโรติ เพื่อแสดงว่าคำว่า สมตฺเถติ สำเร็จรูปมาจาก สมตฺถ ศัพท์ + อิ ปัจจัยในอรรถว่า กระทำ + ติ วิภัตติ ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตฺวตฺเถ นามสฺมิ (ลง อิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในอรรถของธาตุ) เมื่อลง อิ ปัจจัยแล้วแปลงเป็น เอ ได้รูปว่า สมตฺเถติ (ย่อมทำให้เนื้อความเชื่อมกัน) สมาเนติ, สมาเนนฺติ (ย่อมกระทำให้บริบูรณ์]

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ได้แสดงความมีกลุ่มศัพท์และอรรถ ๑๒ นั้น

[เนตติอรรถกถาฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ทฺวาทสปทภาวํ ทีเปตฺวา แต่สันนิษฐานว่าต้นฉบับน่าจะมีรูปว่า ตเมว ทีเปตฺวา เพราะคัมภีร์ฎีกาเพิ่มบทวิเสสยะของ ตํ ศัพท์ในพากย์นี้]

คำว่า ตทตฺถสฺส แปลว่า เนื้อความของฉฉักกเทศนานั้น[๑๒๒]

ท่านกล่าวว่า สพฺพสฺสาปิ...วิภาเวนฺโต (เมื่อจะแสดงว่าพระพุทธพจน์ทั้งหมดเป็นการแสดงอริยสัจ ๔ และความหมายของพระพุทธพจน์นั้นก็เป็นอริยสัจ ๔) เพราะฉฉักกเทศนาประมวลปริยัติธรรมทั้งหมด และเนื้อความของฉฉักกเทศนานั้นก็ถูกประมวลไว้ด้วยธัมมจักกัปปวัตนสูตร[๑๒๓]

ท่านกล่าวว่าเตสํ...สมฺพนฺธภาวํ(ความเกี่ยวเนื่องกันของกลุ่มศัพท์และอรรถเหล่านั้นโดยความเป็นที่อาศัยและที่ตั้งซึ่งกันและกัน) โดยหมายถึงความเกี่ยวเนื่องกันของกลุ่มศัพท์โดยความเป็นที่อาศัย และความเกี่ยวเนื่องกันของกลุ่มอรรถโดยความเป็นที่ตั้ง

คำว่า ปทาวยโว (ส่วนประกอบของบท) คือ พยางค์

คำว่า ปทตฺโถ (เนื้อความของบท) คือ ส่วนประกอบอันเป็นเนื้อความของบท

คำว่า ปทตฺถคฺคหณสฺส แปลว่า ความเข้าใจเนื้อความของบท

คำว่า วิเสสาธานํ (การดำเนินไปโดยพิเศษ) หมายความว่า การเกิดขึ้นโดยพิเศษ

คำว่า วากฺยเภเท (การจำแนกพากย์) หมายความว่า การกระทำพากย์ให้พิเศษออกไป

คำว่า จิตฺตปริโตสนํ แปลว่า การกระทำจิตให้ร่าเริง

คำว่า พุทฺธินิสานํ (การทำปัญญาให้เฉียบแหลม) หมายความว่า การยังปัญญาให้แก่กล้า คือ การทำความแก่กล้าแห่งปัญญา

แม้การมีพากย์ต่างๆ เป็นวิสัยของกลุ่มอรรถย่อมสำเร็จได้ เพราะมีการแสดงโดยสังเขปแม้ด้วยบทเป็นต้น เนื่องจากมีข้อกำหนดว่าการแสดงกลุ่มอรรถโดยสังเขปเป็นต้นมีพยางค์เป็นต้นเป็นวิสัยตามลำดับ เพราะมีพากย์หนึ่งเป็นวิสัยโดยแท้

คำว่า เตน (ด้วยเหตุนั้น) คือ ด้วยข้อความที่กลุ่มอรรถมีพากย์ต่างๆ เป็นวิสัย

คำว่า อุคฺฆฏนาทิอตฺถานิ (มีการแสดงโดยย่อเป็นต้นเป็นผล) หมายความว่า มีการแสดงโดยย่อ[แก่อุคฆฏิตัญญู] การแสดงโดยพิสดาร[แก่วิปจิตัญญู] และการนำไป[แก่เนยยะ] เป็นประโยชน์

[๑๐] ท่านกล่าวว่า อุปติฏฺฐนฏฺฐานํ (ที่ปรากฏ) เพื่อแสดงว่า อุปฏฺฐิต ศัพท์มีอรรถอธิกรณสาธนะว่า อุปติฏฺฐติ เอตฺถาติ อุปฏฺฐิตํ (อุปัฏฐิตะ คือ ที่ปรากฏ) ดังคำว่า ปทกฺกนฺตํ (ที่เหยียบเท้า) ฉะนั้นจึงกล่าวคำว่า อิทํ เนสํ (พึงทราบความสำเร็จแห่งศัพท์นี้ดังคำว่า อิทํ เนสํ ปทกฺกนฺตํ = ที่นี้เป็นที่เหยียบเท้าของบุคคลเหล่านั้น) เป็นต้น

คำว่า ปฏิปตฺติเทสนาคมเนหิ (การไปคือการปฏิบัติและการแนะนำ) หมายความว่า การไปคือการปฏิบัติ และการไปคือการแนะนำ

พระโลกนาถทรงเจริญวิปัสสนาโดยมีปฏิจจสมุปบาทเป็นแนวทางจำเดิมแต่ชราและมรณะตามนัยว่า

กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน. ชายติ จ ชียติ จ มียติ จ จวติ จ อุปปชฺชติ จ. อถ จ ปนิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสฺส. กุทาสฺสุ นาม อิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายิสฺสติ ชรามรณสฺส.[๑๒๔]

“ชาวโลกนี้ถึงความลำบากหนอ ย่อมเกิด แก่ ตาย จุติ และอุบัติ แต่เขาไม่รู้ความหลุดพ้นจากทุกข์และชรามรณะนี้ เมื่อใดเล่าความหลุดพ้นจากทุกข์และชรามรณะนี้จักปรากฏได้”

พระองค์ลับขวานคือพระญาณเพื่อตัดชัฏกิเลสเหมือนบุรุษลับขวานบนหินลับมีดเพื่อตัดชัฏใหญ่ ยังครรภ์คือวิปัสสนาให้ปรากฏเพื่อการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ เพราะความถึงพร้อมด้วยเหตุเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าสุกงอมแล้ว ทรงเข้าสมาบัติต่างๆ ในระหว่างๆ แล้วกำหนดรู้สังขารคือขันธ์โดยลักษณะต่างๆ ด้วยอนุปทธัมมวิปัสสนา คือ การหยั่งเห็นธรรมตามลำดับสมาบัติและองค์ฌาน หมายความว่า การเข้าฌานตามลำดับสมาบัติแล้วออกจากฌานหนึ่งๆ แล้วจึงกำหนดรู้องค์ฌานพร้อมด้วยผัสสะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับองค์ฌาน)

ได้ทรงยังพระญาณใดให้ดำเนินไป ๓๖ แสนโกฏิขณะ พระญาณดังกล่าวได้ชื่อว่า มหาวชิรญาณ (คือ ญาณอันยิ่งใหญ่ที่คมกล้าเหมือนเพชร หมายถึง วิปัสสนาญาณและมรรคญาณที่บรรลุความแก่กล้าด้วยการเจริญสมาบัติ ๘ ซึ่งเกิดในกระแสจิตของพระพุทธเจ้า)

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

จตุวีสติโกฏิสตสหสฺสสมาปตฺติสญฺจาริมหาวชิรญาณํ.[๑๒๕]

“มหาวชิรญาณที่ดำเนินไป ๒๔ แสนโกฏิขณะ”

ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยหมายเอาพระญาณที่ดำเนินไปก่อนและดำเนินไปตามสมาบัติที่ทรงเข้าทุกวัน

ส่วนคำที่จักกล่าว[ในข้อ ๘๐] ว่า ญาณวชิรํ โมหชาลปทาลนํ (วชิรญาณทำลายโมหะและข่ายตัณหา) นั้นพึงทราบว่าเป็นมรรคญาณพร้อมด้วยวิปัสสนาญาณ

ท่านจะแสดงข้อความนั้นว่า คำว่า เอตํ พฺรหฺมจริยํ (พรหมจรรย์นี้) หมายถึง พรหมจรรย์คือคำสอน จึงกล่าวว่า พฺรหฺมุโน (ข้อประพฤติของผู้ประเสริฐ) เป็นต้น

คำว่า เทสนาย นี้ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ

ท่านจะแสดงว่า คำว่า นิยุตฺโต นี้มีอรรถเหตุอยู่ภายใน จึงกล่าวว่า นิทฺธาเรตฺวา โยชิโต (นำมาให้ประกอบไว้)

[โดยทั่วไปคำว่า นิยุตฺต สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + ยุช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + ต ปัจจัย แต่ในที่นี้มาจาก นิ บทหน้า + ยุช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย ลบ เณ ปัจจัย จึงทำให้มีอรรถเหตุอยู่ภายใน]

จบ คำอธิบายเทสนาหารวิภังค์

๒. วิจยหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายวิจยหารวิภังค์)

[๑๑] ท่านจะแสดงว่า บัณฑิตพึงกระทำการจำแนกบทโดยศัพท์มีประเภท ลิงค์ (เพศทางไวยากรณ์) กาล สาธนะ วิภัตติ และจำนวนที่เจาะจง เป็นต้น และเมื่อการจำแนกที่ได้กระทำไว้ในเรื่องนั้นถูกกระทำตามสมควรแก่หลักภาษาก็เป็นอันกระทำไว้ดี จึงกล่าวว่า อิทํ นามปทํ...อยํ สทฺทโต ปทวิจโย (อนึ่ง การจำแนกนี้มี ๒ ประการ คือ การจำแนกโดยศัพท์ ฯลฯ) แล้วกล่าวว่า โส ปนายํ (อนึ่ง พึงทราบว่าการจำแนกบทนั้นย่อมสำเร็จด้วยการกำหนดหลักภาษาที่ไม่เปลี่ยนแปลง) เป็นต้น

คำว่า วตฺตพฺพอตฺถสํวณฺณนา (การอธิบายความหมายที่พึงกล่าว) หมายความว่า การกล่าวความต่างกันของเนื้อความที่พึงกล่าวด้วยบทนั้นๆ แล้วกล่าวอธิบายด้วยคำไวพจน์

คำว่า วิจิยมานสฺส สุตฺตปทสฺส (พระพุทธพจน์ที่จำแนกอยู่) หมายความว่า พระพุทธพจน์ที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยการถาม

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "แม้พระพุทธพจน์อื่นก็ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยการถามโดยแท้ มิใช่พระพุทธพจน์ทั้งหมด[ในพระสูตรหนึ่งอย่างเดียว]"

การยกเนื้อความขึ้นแสดง (อัตถุทธาระ) คือ การยกเนื้อความจำนวนมากที่มีในบทหนึ่งขึ้นแสดง

การยกบทขึ้นแสดง (ปทุทธาระ) คือ การยกบทจำนวนมากที่มีในเนื้อความหนึ่งขึ้นแสดง

คำว่า สพฺเพ คือ บทและเนื้อความของบททั้งหมดที่ปรากฏในพระพุทธพจน์ที่อธิบายอยู่

คำว่า นว สุตฺตนฺเต (นวังคสัตถุศาสน์) มีการประกอบบทว่า ย่อมจำแนกโดยนำมาไว้ในพระพุทธพจน์ ๙ ประเภท คือ สุตตะ เคยยะ เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สพฺเพ นวสุตฺตนฺเต (นวังคสัตถุศาสน์ทั้งปวง) หมายความว่า ย่อมจำแนกพระพุทธพจน์ ๙ ประเภททั้งหมดมีสุตตะและเคยยะเป็นต้นด้วยหาระที่มีลักษณะจำแนกอย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุตฺตเคยฺยาทิเก (พระพุทธพจน์ ๙ ประเภทมีสุตตะและเคยยะ เป็นต้น)

[คำว่า สพฺเพ ในประโยคว่า สพฺเพ นวสุตฺตนฺเต ตามนัยแรกเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะที่เพิ่มเข้ามาว่า ปทตฺเถ (บทและเนื้อความของบท) ส่วนคำว่า นวสุตฺตนฺเต ลง สฺมึ สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ ตามนัยหลังคำว่า สพฺเพ เป็นวิเสสนะของ สุตฺตนฺเต (นวังคสัตถุศาสน์) ที่ลง โย ทุติยาวิภัตติ พหูพจน์

เนตติปกรณ์ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปที่แยกเป็นสองบทว่า นว สุตฺตนฺเต แต่ในฉบับแปลนี้ใช้ติดกันตามฎีกาที่อธิบายนัยแรกว่าเป็นบทที่ลง สฺมึ วิภัตติ]

คาถา ๕๖ บทมีคำว่า โกสลานํ ปุรา รมฺมา[๑๒๖] (พราหมณ์พาวรีผู้ถึงฝั่งแห่งมนต์ ปรารถนาความเป็นผู้ไม่มีกังวล ออกจากบุรีอันเป็นที่รื่นรมย์แห่งชาวโกศลสได้ไปสู่แคว้นทักขิณาบถ) เป็นต้น ชื่อว่า วัตถุคาถา (คาถาแสดงประวัติความเป็นมา)

คาถา ๑๙ บทมีคำว่า ปารายนมนุคายิสฺสํ [๑๒๗] (พราหมณ์พาวรีผู้อาจารย์กล่าวคาถาถามพระปิงคิยะ) เป็นต้น ชื่อว่า อนุคีติ (คาถาที่กล่าวตามมาในภายหลัง)

คำว่า อิทํ นามํ กตํ (ตั้งชื่อนี้ไว้) นี้ หมายความว่า ได้ตั้งชื่อว่าปารายนะนี้ไว้ ดังพระธรรมสังคาหกาจารย์กล่าวว่า

ปารํ คมนียา อิเม ธมฺมา, ตสฺมา อิมสฺส ธมฺมปริยายสฺส ปารายนนฺเตฺวว อธิวจนํ.[๑๒๘]

“ธรรมเหล่านี้พึงยังบุคคลให้บรรลุถึงฝั่ง ดังนั้น พระธรรมเทศนานี้จึงมีชื่อว่า ปารายนะ”

คำว่า พุทฺธิยํ วิปริวตฺตมานํ (ดำเนินไปอยู่ในความรู้[ของตน]) พึงประกอบบทว่า พระมหากัจจายนะกล่าวอย่างนี้โดยกระทำให้เป็นไปในความรู้[ของตน]ในเวลาแสดงวิจยหาร-วิภังค์นี้

คำว่า เอกังสพยากรณียา คือ คำถามของคำตอบที่แน่นอน

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เอกังสพยากรณียา เพราะเป็นคำถามที่ควรตอบอย่างแน่นอน ความหมายคือ ควรแก่การพยากรณ์โดยแท้

แม้บทที่เหลือทั้งสองก็มีนัยเดียวกันนี้

[คำว่า เอกํสพฺยากรณียา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คำถามของคำตอบที่แน่นอน = เอกํสพฺยากรณสฺส อยนฺติ เอกํสพฺยากรณียา (เอกํส-พฺยากรณ ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต)

- คำถามที่ควรตอบอย่างแน่นอน = เอกํเสน พฺยากรณียา เอกํสพฺยากรณียา (ตติยา-ตัปปุริสสมาส)]

คำว่า ฐปนียา (คำถามที่หยุดไว้โดยไม่ตอบ) หมายความว่า คำถามที่ไม่ควรตอบ เพราะควรหยุดไว้

ท่านกล่าวว่า วิมติจฺเฉทนํ (อันขจัดความสงสัย) โดยประสงค์เอาว่า ผู้มีความสงสัยในธรรมที่เป็นเครื่องหุ้มห่อ เพราะสั่งสมลัทธิความเห็นอื่นไว้ ย่อมถาม แต่ผู้ที่ไม่รู้ธรรมที่เป็นเครื่องหุ้มห่อโดยปกติก็ถามโดยต้องการจะรู้ ดังนั้น จึงเป็นคำถามเพื่อแสดงความไม่รู้เห็นได้เช่นกัน สมจริงดังคำที่จักกล่าวว่า โลกสฺส นิวารณาทีนิ อชานนฺเตน (ผู้ไม่รู้เครื่องหุ้มห่อเป็นต้นของโลก)

คำว่า เอกวตฺถุปริคฺคหา (เพราะถามสิ่งเดียว) หมายความว่า เพราะถือเอาเนื้อความที่ศัพท์สื่อถึงอย่างเดียว

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ปริยาปนฺนธมฺมวเสน (ในเรื่องนี้มิได้นับเอาอริยบุคคล เพราะชื่อว่าโลกมีได้โดยเนื่องด้วยธรรมที่นับเข้าร่วมกัน) เพื่อเฉลยคำถามว่า อินทรีย์ที่บ่มไว้เพื่อความหลุดพ้นเป็นธรรมมีศรัทธาเป็นต้นของผู้ดำรงอยู่ในฝ่ายวิวัฏฏ์ แม้พระอริยบุคคลก็นับเข้าด้วยอินทริยโลกในเรื่องนี้หรือ

ความมืดที่มีองค์ ๔ คือ วันแรม ๑๔ ค่ำ ไพรสณฑ์ที่รกชัฏ เมฆทึบ และเวลาเที่ยงคืน

คำว่า วิวิจฺฉา แปลว่า เพราะความสงสัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิจิกิจฺฉาเหตุ (เพราะมีความสงสัยเป็นเหตุ)

ท่านจะแสดงว่าคำว่า อสฺส ในบาทคาถาว่า ทุกฺขมสฺส มหพฺภยํ (ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น) นี้ พึงนำมาสัมพันธ์เป็นรูปว่า ชปฺปาภิเลปนํ อสฺส พฺรูมิ (ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้) จึงกล่าวว่า ชปฺปา ตณฺหา อสฺส โลกสฺส (ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้น)

พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่าอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้นโดยคล้อยตาม[ข้อความในประโยคหน้า]ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า สพฺพสตฺตานํ (ตถาคตกล่าวนิวรณ์อย่างหนึ่งคืออวิชชา โดยความเป็นเหตุเกิดของสัตว์ทั้งปวง ปราณชาติทั้งปวง สัตว์ที่เกิดแล้วทั้งปวง ที่จริงแล้วมวลสัตว์มีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น) และโดยขัดแย้ง[กับข้อความในประโยคหน้า]ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า สพฺพโสว (ตถาคตกล่าวว่าเครื่องปิดกั้นของเหล่าสัตว์ย่อมไม่มี เพราะการดับ สละ และปล่อยวางอวิชชาโดยสิ้นเชิง)

[ประโยคที่กล่าวโดยคล้อยตามประโยคหน้า ไม่มี น ปฏิเสธ ชื่อว่า ประโยคอันวยะ คือ ประโยคคล้อยตาม ส่วนประโยคที่กล่าวขัดแย้งกับประโยคหน้า มี น ปฏิเสธ ชื่อว่า ประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคขัดแย้ง]

พึงประกอบบทว่า ท่านแสดงอนุคีติวิจัยโดยคาถาสองบทว่า ทูเร สนฺโต ปกาสนฺติ (คนดีย่อมปรากฏเหมือนภูเขาหิมพานต์), รตฺโต อตฺถํ น ชานาติ (คนกำหนัดย่อมไม่รู้ผล)

คำว่า รูปาวจรา แปลว่า รูปาวจรพรหม

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เหตุที่พ้นไปจากวิปริณามทุกข์

คำว่า ยโต คือ การพ้นไปจากวัฏฏทุกข์ใด

คำว่า ตํ คือ วัฏฏทุกข์

คำว่า อนวเสสปริยาทานวเสน (โดยถือเอาทั้งหมด) หมายความว่า โดยความเป็นสังขารทุกข์

คำว่า เอกาธารํ แปลว่า คำถามอันมีที่ตั้งอย่างเดียว

ท่านกล่าวว่า อเนกาธารํ ทสฺเสตุํ (เพื่อแสดงคำถามอันมีที่ตั้งหลายอย่าง) เพราะถามข้อความสองประการ คือ เครื่องกั้นและเครื่องตัดขาด[กระแสกิเลส] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิวารณสงฺขาตํ สํวรํ...ปิธิยฺยนฺติ ปจฺฉิชฺชนฺติ (พระองค์จงตรัสบอกเครื่องกั้นที่เรียกว่าเครื่องห้ามกระแสเหล่านั้น บาทคาถาว่า เกน โสตา ปิธียเร หมายความว่า กระแสตัณหาเป็นต้นย่อมถูกตัดขาดด้วยธรรมอะไร) ความหมายก็คือ พระองค์จงตรัสบอกเครื่องกั้นที่เรียกว่าเครื่องห้าม เครื่องปิดกั้น และเครื่องตัดขาด

ท่านกล่าวว่า ปุจฺฉาย ทุวิธตฺถวิสยตํ วิวริตุํ เอวนฺติอาทิ วุตฺตํ (พระมหากัจจายนะกล่าวคำเป็นต้นว่า เอวํ [อะไรเป็นความหมดจดและความหลุดพ้นของชาวโลกผู้ถูกครอบงำโดยสิ้นเชิงและเศร้าหมองอย่างนี้] เพื่ออธิบายว่าคำถามนั้นมีขอบเขตแห่งเนื้อความ ๒ อย่าง) เพราะคำว่า โวทานํ (โวทาน) นี้ หมายเอาความหมดจดโดยการข่มไว้ (วิกขัมภนวิสุทธิ) และคำว่า วุฏฺฐานํ (วุฏฐาน) นี้ หมายเอาความหมดจดโดยการตัดขาด (สมุจเฉทวิสุทธิ) และดังคำที่ท่านกล่าวว่า โวทายติ...อริยมคฺโค (**โวทาน** คือ สมถะและวิปัสสนาที่ทำให้ชาวโลกหมดจด **วุฏฐาน** คือ อริยมรรคที่ทำให้ชาวโลกพ้นไปจากกิเลสโดยความเป็นอารมณ์และการดำเนินไป)

แม้กระแสทิฏฐิ มานะ และอวิชชาก็ไปตามกระแสตัณหา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เยภุยฺเยน อนุโรธวเสน (โดยความชอบใจเป็นส่วนใหญ่)

คำว่า อุปจารวเสน (โดยความเป็นสำนวน) หมายความว่า โดยความเป็นสำนวนที่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย[โดยกล่าวถึงที่ตั้ง]

คำว่า สพฺพสฺมา (จากทวารทั้งปวง) คือ จากทวารทั้งปวงอันได้แก่จักขุทวารจนถึงมโนทวาร

คำว่า สพฺพปฺปกาเรน (โดยประการทั้งปวง) หมายความว่า โดยลักษณะมีความเพลิดเพลิน ความยึดมั่นผิด และความทะนงตน เป็นต้น

คำว่า ตเมว สตึ (สตินั้นนั่นแหละ) คือ สติที่ตรัสไว้ด้วยการกั้นกระแสในเบื้องแรกนั้นนั่นแหละ

ตถาคตกล่าวถึงเครื่องกั้นกระแสในขณะบรรลุมรรค

อนึ่ง สติแม้จะกั้นกระแสได้ก็คล้อยตามปัญญาในขณะบรรลุมรรค เพราะหน้าที่ของปัญญาเป็นใหญ่ในขณะนั้น ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ปญฺญาเยเต ปิธียเร (กระแสเหล่านั้นย่อมถูกตัดขาดด้วยปัญญา)

คำว่า สํวร ในคำว่า สํวรปิธานานํ (เครื่องกั้นและเครื่องตัดขาด) นี้ กล่าวถึงเครื่องกั้น

เมื่อบุคคลยังมิได้บรรลุอริยมรรคใดๆ วิญญาณที่ปรุงแต่งภพใดๆ ย่อมสมควรเกิดขึ้น (อภิสังขารวิญญาณ) เมื่อบุคคลได้บรรลุอริยมรรคนั้นๆ แล้ว วิญญาณนั้นๆ ย่อมดับไปพร้อมด้วยรูปนามที่เกิดร่วมกับตนโดยความดับไม่เกิดอีก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตสฺส ตสฺส วิญฺญาณสฺส นิโรเธน สเหว (รูปนามนั้นย่อมดับไปพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณนั้นๆ) โดยแท้จริงแล้ว ความดับไม่เกิดอีกประสงค์เอาว่าเป็นความดับในที่นี้ เพราะหมายถึงความดับกิเลสโดยไม่มีขันธ์เหลือ (อนุปาทิเสสนิพพาน)

อนุสนธิ คือ ข้อความ[แสดงคำถาม]ที่สืบเนื่องพระเทศนา หมายถึง ข้อความที่ถามอยู่ในเรื่องนี้

คำว่า สห วิสเยน ทสฺเสตุํ (เพื่อแสดงปฏิปทาที่เรียกว่าการเจริญกรรมฐานที่ทำให้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ นั้นพร้อมด้วยอารมณ์) นี้ หมายความว่า อารมณ์ในเรื่องนี้คือสัจจะนั่นแหละ กล่าวคือ สมุทยสัจมีสภาพที่ควรละ ทุกขสัจเป็นอารมณ์ของสมุทยสัจ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

สํโยชนีเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ.[๑๒๙]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลตามเห็นความน่าเพลิดเพลินในธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญขึ้น”

มรรคสัจมีสภาพละ นิโรธสัจเป็นอารมณ์ของมรรคสัจ

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สห วิสเยน...สจฺเจสุ (ในบรรดาอริยสัจที่มีสภาพควรละและมีสภาพละ พร้อมทั้งอารมณ์)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ แม้พระมหากัจจายนะปรารภไว้ว่า สมุทโย ทฺวีสุ ภูมีสุ ปหียติ (สมุทัยย่อมถูกละในภูมิธรรม ๒ ประการ) แต่การกล่าวจำแนกว่า ทสฺสเนน ตีณิ สํโยชนานิ ปหียนฺติ

(สังโยชน์ ๓ ย่อมถูกละด้วยโสดาปัตติมรรค), ภาวนาย สตฺต สํโยชนานิ ปหียนฺติ (สังโยชน์ ๗ ย่อมถูกละด้วยมรรคเบื้องบน ๓) เป็นธรรมเนียม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปหายกวิภาคมุเขน ปหาตพฺพวิภาคํ ทสฺเสตุํ (เพื่อแจกแจงธรรมที่ควรละโดยมุ่งแสดงจำแนกธรรมละเป็นหลัก)

กามราคะและพยาบาททั้งหมดย่อมถูกละด้วยมรรคที่ ๓ กิเลสอื่นย่อมถูกละด้วยมรรคที่ ๔ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิตเรหิ ปน นิรวเสสํ (แต่ถูกละด้วยมรรคอื่นโดยสิ้นเชิง)

คำว่า ตตฺถ (โลกธาตุ ๓ เหล่านั้น) คือ ภพ ๓ กล่าวคือโลกธาตุ ๓ โดยจำแนกตามวนเวียนกรรมและวนเวียนวิบาก

คำว่า สํโยชนวเสน (ด้วยการผูกสัตว์ไว้[ในภพ]) หมายความว่า ด้วยการผูกสัตว์ไว้ในกาลทุกเมื่อ

[๑๒] ญาณแม้เป็นอย่างเดียวกันโดยความเป็นอรหัตตผลญาณ ก็ได้ชื่อทั้ง ๒ คือ ญาณที่มีความสิ้นไปและการไม่เกิดขึ้นเป็นอารมณ์ และญาณพิจารณา (ปัจจเวกขณญาณ) โดยมุ่งกล่าวถึงผลเป็นหลัก

ท่านจะอธิบายข้อความนั้นว่า การได้รับชื่อว่าโสมนัสย่อมมีโดยประเภทแห่งอารมณ์นี้ จึงกล่าวว่า ขเย...สมญฺญาย (โดยชื่อของอารมณ์นี้ว่า ขเย [ความสิ้นไป] และ อนุปฺปาเท [การไม่เกิดขึ้น])

[๑๓] คำว่า ตคฺคหเณนว (ด้วยการกล่าวถึงอินทรีย์เหล่านั้น) หมายความว่า ด้วยการกล่าวถึงรูปที่เป็นอินทรีย์ ๕ [ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์] และธรรมที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ [ได้แก่ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต]

คำว่า สหจรณาทินา (โดยสหจรณนัยเป็นต้น) หมายความว่า ความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น อนันตรปัจจัยเป็นต้น นิสสยปัจจัย และอารัมมณปัจจัยเป็นต้น

คำว่า สมฺปยุตฺตํ (ประกอบกับจิต) นี้ หมายถึงความเป็นไปร่วมกัน คือ ความไม่ประกอบแยกกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อวิภาเคน คหณียภาวํ สนฺธาย (กล่าวไว้โดยมิได้แจกแจงตามความเข้าใจของชาวโลกส่วนใหญ่)

ท่านกล่าวว่า สติคฺคหเณน เจตฺถ ปริยุฏฺฐานปฺปหานํ อิธาธิปฺเปตํ (อนึ่ง ท่านหมายเอาการละปริยุฏฐานในเรื่องนี้ด้วยการถือเอาสติ) เพื่อเฉลยคำถามว่า บุคคลย่อมยังสมาธินทรีย์ให้เกิดขึ้นได้อย่างไร เพราะไม่มีการละปริยุฏฐานด้วยสมาธิ

คำว่า ปธานะ คือ เครื่องพากเพียร หมายถึง วิริยะ

คำว่า เต หมายถึง สังขารคือวิริยะดังกล่าว

คำว่า เอกรเสน (โดยมีกิจอย่างเดียวกัน) หมายความว่า เพราะการดำเนินไปโดยความมีกิจอย่างเดียวกันเหมือนอย่างที่อินทรีย์มีกิจอย่างเดียวกัน

เมื่อสติเป็นไปอย่างนั้น บุคคลย่อมน้อมความเพียรได้เป็นอย่างดีโดยแท้ ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า สมฺปหํสนา (ทำให้ร่าเริง) เพราะเป็นสภาพน้อมความเพียรที่ประกอบกับสตินั้น เนื่องจากเป็นธรรมชาติที่ผู้ปฏิบัติธรรมพึงระลึกถึง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ เม...เหตุภาวโต (เนื่องจากเป็นเหตุให้ดำเนินไปตามที่ปรารถนาว่า ภาวนาของเราจะสำเร็จอย่างนี้)

ถามว่า : ความหมายที่ ๑ ของ อิทฺธิ ศัพท์ แสดงอรรถกัตตุสาธนะ ความหมายที่ ๒ แสดงอรรถกรณสาธนะ ส่วน ปาท ศัพท์มีอรรถกรณสาธนะอย่างเดียว อนึ่ง ท่านกล่าวถึงอิทธิคือสภาพที่ควรสำเร็จ ไม่ใช่ผู้สำเร็จ และอิทธิคือสภาพที่ควรสำเร็จก็ไม่มีที่ตั้งเสมอกับ ปาท ศัพท์ที่เป็นเหตุบรรลุ [คือ ทั้งสองศัพท์สื่อถึงสิ่งสองสิ่งอันได้แก่ เหตุบรรลุ และสภาพสำเร็จ จึงไม่ควรเชื่อมเป็นกรรมธารยสมาสเพราะเป็นสมาสที่เชื่อมคำที่สื่อถึงสิ่งเดียวกัน] ดังนั้น ท่านกล่าวว่า ปจเมน อตฺเถน อิทฺธิ เอว ปาโท (ตามความหมายแรก **อิทธิบาท** หมายถึงเหตุบรรลุคือสภาพสำเร็จ) ได้อย่างไร

เช่นเดียวกันนี้อิทธิคือความรู้ที่ควรให้สำเร็จด้วยการกระทำกิริยาสำเร็จเป็นสภาพที่พึงบรรลุด้วยการกระทำกิริยาบรรลุ ดังนั้น ศัพท์กรณสาธนะทั้งสองจึงมีที่ตั้งเสมอกัน [คือทั้งสองศัพท์สื่อถึงสิ่งเดียวกันอันได้แก่ ที่ตั้ง และสภาพทำให้สำเร็จ จึงไม่ควรเชื่อมเป็นตัปปุริสสมาสเพราะเป็นสมาสที่เชื่อมคำที่สื่อถึงสิ่งต่างกัน] ดังนั้น ท่านกล่าวว่า ทุติเยน อตฺเถ อิทฺธิยา ปาโท (ตามความหมายที่ ๒ **อิทธิบาท** หมายถึง ที่ตั้งแห่งสภาพทำให้สำเร็จ) ได้อย่างไร

ตอบว่า : ท่านกล่าวอย่างนั้นได้ เพราะ ปาท ศัพท์เป็นส่วนที่สำเร็จ และเป็นเหตุในการกระทำความสำเร็จ อีกนัยหนึ่ง เพราะประกอบบท[ในคัมภีร์อรรถกถา]อย่างนี้ว่า ปจเมน อตฺเถน อิทฺธิยา ปาโท (ตามความหมายแรก **อิทธิบาท** หมายถึง ที่ตั้งแห่งสภาพทำให้สำเร็จ), ทุติเยน อตฺเถน อิทฺธิ เอว ปาโท อิทฺธิปาโท (ตามความหมายที่ ๒ **อิทธิบาท** หมายถึง เหตุบรรลุคือสภาพสำเร็จ)

ถามว่า : ประกอบบทได้อย่างไร

ตอบว่า : ข้อความที่อยู่ติดกันพึงประสงค์เอาว่าเป็นความหมายที่ ๑ ส่วนข้อความก่อนจากข้อความนั้นชื่อว่าความหมายที่ ๒ ในเรื่องนี้ โดยปัจจาสัตตินัย (นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้)

แม้ในคำว่า ฉนฺทสมาธิปฺปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ (ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและความเพียรอันประเสริฐ) พึงทราบว่าได้กล่าวถึงบทสมาสโดยกระทำการลบ อธิปติ ศัพท์ว่า ฉนฺทาธิปติ สมาธิ ฉนฺทสมาธิ (ฉันทสมาธิ คือ สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ฉนฺทํ เจ ภิกฺขุ อธิปตึ กริตฺวา ลภติ สมาธึ.[๑๓๐]

“ถ้าภิกษุกระทำฉันทะให้เป็นใหญ่ย่อมบรรลุสมาธิ”

ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี [๑๓๑] กล่าวว่า ฉนฺทเหตุโก, ฉนฺทาธิโก วาสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นเหตุ หรือมีฉันทะอย่างยิ่งยวด) โดยเนื่องด้วยการแสดงความหมายของ อธิปติ ศัพท์ ดังนั้น จึงควรทราบรูปวิเคราะห์ในเรื่องว่า ฉนฺทาธิปติ สมาธิ ฉนฺทสมาธิ (ฉันทสมาธิ คือ สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่)

พระมหากัจจายนะจะแสดงฉันทะนั้นโดยมีศรัทธาเป็นหลักตามนัยที่กล่าวแล้ว จึงกล่าวว่า สทฺธาธิปเตยฺยา จิตฺเตกคฺคตา (ความตั้งมั่นแห่งจิตที่มีศรัทธาเป็นใหญ่)

อีกนัยหนึ่ง [ตามปาฐะอีกอย่างหนึ่งว่า อิทํ ปธานํ] คำว่า อิทํ ปธานํ กล่าวถึงวิริยะ

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า อิเม สงฺขารา (สังขารเหล่านี้)โดยจำแนกธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น เพราะประสงค์เอาวิริยะทั้ง ๔ ประการโดยกล่าวถึง วิริย ศัพท์เป็นเอกพจน์ [ด้วย

ชาตยาเปกขนัย คือ นัยที่มองหาประเภทเดียวกัน จึงใช้เป็นเอกพจน์โดยหมายถึงหลายสิ่งได้] ดังนั้น จึงควรทราบสมาสอย่างนี้ว่า คำว่า ปธานสังขาร คือ ความเพียรอันประเสริฐ

อนึ่ง การกล่าว ปธาน ศัพท์ในที่นี้มีประโยชน์เพื่อห้ามสังขารที่เป็นสังขตธรรมเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สังขาร คือ สภาพปรุงแต่งสิ่งนั้นๆ ให้พิเศษ หมายถึง ความเพียรทั้งหมด การกล่าว ปธาน ศัพท์ในเรื่องนั้นมีประโยชน์เพื่อห้ามความเพียรอื่นจากความเพียรที่ยังกิจ ๔ ให้สำเร็จ ดังนั้นจึงหมายความว่า ความเพียรอันประเสริฐ

ในนิเทศของอิทธิบาทคือวิริยะ ความเพียรปรากฏ ๒ ครั้งในคำว่า วีริยสมาธิปฺปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ [๑๓๒] ในคำนั้น คำแรกเป็นคำขยายของสมาธิว่า วีริยสมาธิ คือ สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ คำที่ ๒ มีประโยชน์เพื่อแสดงองค์ประกอบร่วม โดยแท้จริงแล้ว องค์ประกอบร่วมในที่ทั้งปวงมี ๒ ประการ คือ สมาธิ และความเพียรอันประเสริฐ ฉันทะเป็นต้นเป็นคำขยายของสมาธิ ส่วนความเพียรอันประเสริฐถูกขยายด้วยคำว่า ปธาน มิใช่ถูกขยายด้วยฉันทะเป็นต้น ดังนั้น ในที่นี้ ท่านจึงมิได้กล่าวว่าความเพียรอันประเสริฐมีวิริยะเป็นใหญ่ ส่วนวิริยะที่ตั้งอยู่โดยกระทำสมาธิให้พิเศษถูกกล่าวไว้ด้วยคำว่าความเพียรอันประเสริฐ โดยความเป็นองค์ประกอบร่วม ด้วยเหตุนี้จึงมิได้กล่าวการประกอบร่วมกันด้วยความเพียรทั้งสองประการ

อนึ่ง สมาธิที่กระทำพิเศษด้วยฉันทะเป็นต้นชื่อว่าความเพียรอันประเสริฐและธรรมอื่นที่ประกอบร่วมกับสมาธิที่ถูกกระทำพิเศษเหมือนอย่างนั้น ดังนั้นจึงกล่าวว่า จตฺตาโร อิทฺธิปาทา (อิทธิบาท ๔) โดยเนื่องด้วยธรรมที่กระทำสมาธิให้พิเศษ และการกระทำพิเศษย่อมมีด้วยความเป็นที่อาศัยนั้นๆ ของฉันทะเป็นต้น ฉะนั้น ในคำว่า ฉนฺทสมาธิ...อิทฺธิปาทํ (ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและความเพียรอันประเสริฐทั้งสองอย่างนั้น) นี้ จึงกล่าวว่าฉันทะเป็นต้นเป็นอิทธิบาทด้วยคำว่า ปาท ที่มีความหมายว่าเหตุบรรลุ แม้คำว่า ปาท จะมีความหมายว่า ที่ตั้ง อีกด้วย สมจริงดังความเป็นอิทธิบาทของฉันทะเป็นต้นปรากฏในพระอภิธรรม อุตตรจูฬภาชนีย์เป็นต้นว่า

จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ฉนฺทิทฺธิปาโท.[๑๓๓]

"อิทธิบาท ๔ ได้แก่ อิทธิบาทคือฉันทะ"

และในปัญหาปุจฉกะได้จำแนกว่าฉันทะเป็นต้นเป็นกุศลเป็นต้นอีกโดยแม้จะตรัสไว้ก่อนว่า

จตฺตาโร อิทฺธิปาทา. อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ.[๑๓๔]

"อิทธิบาท ๔ คือ ภิกษุในพระศาสนานี้เจริญสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่"

ที่จริงแล้วการแสดงอิทธิบาทอันเป็นที่ตั้ง[แห่งสภาพทำให้สำเร็จ] ท่านกระทำไว้เพื่อแสดงอิทธิบาทที่เป็นเหตุบรรลุ มิฉะนั้นแล้ว ความมีอิทธิบาท ๔ ก็ไม่สมควร

พึงทราบข้อวินิจฉัยเนื้อความนี้โดยเนื่องด้วยพระบาลีในที่นี้

การกล่าวถึงการอาศัยความสงัดชั่วขณะ (ตทังควิเวก) ความสงัดโดยเด็ดขาด (สมุจเฉทวิเวก) และความสงัดโดยสลัดออกไป (นิสสรณวิเวก) แล้วไม่กล่าวถึงการอาศัยความสงัดโดยความสงบอีก (ปฏิปัสสัทธิวิเวก) ย่อมมีเพราะกล่าวถึงอิทธิบาทที่ควรอบรมอย่างนี้ว่า ฉนฺทสมาธิ...อิทฺธิปาทํ ภาเวติ [๑๓๕] (ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและความเพียรอันประเสริฐ) อันที่จริงอิทธิบาทที่นับเข้าในผล เป็นสภาพที่บุคคลผู้เจริญอิทธิบาทแล้วพึงกระทำให้แจ้ง

คำว่า โวสฺสคฺค มีความหมายว่า สละ และแล่นเข้าไป ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวถึงการสละกิเลส ๒ ประการ

คำว่า ยถาวุตฺเตน ปกาเรน (ตามลักษณะที่กล่าวไว้แล้ว) คือ ตามลักษณะที่เป็นตทังควิเวกและสมุจเฉทวิเวก และตามลักษณะที่น้อมเข้าหาพระนิพพาน[ในเวลาเกิดวิปัสสนาญาณ] หรือรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์[ในขณะบรรลุมรรค]

คำว่า ปริณมนฺตํ (อันน้อมไปอยู่) หมายความว่า อันน้อมไปอยู่ในขณะเกิดวิปัสสนาญาณ

[๑๔] คำว่า ปุพฺพภาคปญฺญาย ([วิปัสสนา]ญาณเบื้องต้น) คือ ญาณในอุปจารสมาธิที่ดำเนินไปในวิถีจิตที่มีอาวัชชนจิตเดียวกันหรือมีอาวัชชนจิตต่างกัน

คำว่า อธิคมปญฺญาย (มรรคญาณ) คือ ญาณในอัปปนาสมาธิ

คำว่า ปุพฺพภาคปญฺญาย ต่อมา คือ ญาณในอุปจารสมาธิในวิถีจิตที่มีอาวัชชนจิตต่างกัน หรือปฏิสนธิปัญญา

คำว่า อุปจารปญฺญาย (ญาณในอุปจารสมาธิ) คือ ญาณในอุปจารสมาธิที่ดำเนินไปในวิถีจิตที่มีอาวัชชนจิตเดียวกันหรือในวิถีจิตทั้งหมด

คำว่า ปุจฺฉาวิสฺสชฺชนวิจโยปิ (แม้การจำแนกคำตอบของคำถาม) หมายความว่า แม้การจำแนกคำตอบของคำถามตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า วุตฺตนยานุสาเรน (โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า โดยไปตามนัยที่กล่าวไว้แล้วก่อน คือ อทิฏฐโชตนา (แสดงสิ่งที่ไม่รู้เห็น) และวิมติจเฉทนา (ขจัดความสงสัย)

[๑๕] คำว่า เสเข อเสเข (พระเสกขะ พระอเสกขะ) คือ พระอริยบุคคลผู้เป็นพระเสกขะ และพระอริยบุคคลผู้เป็นพระอเสกขะ

คำว่า วิปสฺสนาปุพฺพงฺคมปฺปหาเน (การละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า) หมายความว่า การละกิเลสที่ดำเนินไปโดยทำวิปัสสนานำหน้า ความหมายก็คือ ความรู้ชัดด้วยการละ

พระมหากัจจายนะแสดงบาลีว่า ยํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา แล้วกล่าวว่า ยํ อนิจฺเจ ทุกฺเข อนตฺตนิ เพื่อแสดงว่าอาจารย์ทั้งหลายย่อมสาธยายอย่างนั้นในเรื่องนี้

คำว่า เสสสํกิเลสโวทานธมฺมา (ธรรมที่เศร้าหมองอื่นจากความกำหนัดยินดีและธรรมที่หมดจด) หมายความว่า ธรรมที่เศร้าหมองอันเหลือจากความกำหนัดยินดีและธรรมที่หมดจดทั้งปวง

คำว่า อภาเวน แปลว่า เพราะไม่มี คือ เพราะกระทำความไม่มี

คำว่า ปโยคปรกฺกมํ หมายความว่า คำว่า ปโยคะ คือ ความพากเพียรยิ่ง คำว่า ปโยคปรักกมะ คือ ความบากบั่นพากเพียรยิ่ง

คำว่า จิตฺตํ อุกฺขิปติ (ย่อมยกจิตขึ้นไว้) หมายความว่า ย่อมดำเนินไปไม่ให้ตกไปในฝ่ายเกียจคร้านเหมือนยกขึ้นไว้สูงในฝ่ายกุศล

คำว่า ปธานวีริยํ (ความเพียรที่ชื่อว่า ปธานะ) คือ ความเพียรอันสูงสุดเพราะเป็นสภาพไม่ยังอกุศลให้เกิดขึ้น

คำว่า โยเชตพฺพานิ (พึงประกอบไว้) หมายความว่า พึงประกอบไว้ตามนัยว่า เสพอยู่ ย่อมพากเพียร เป็นต้น

คำว่า อนุปฺปนฺนาติ อวตฺตพฺพตํ อาปนฺนานํ (อกุศลธรรมที่ไม่ควรกล่าวว่ายังไม่เกิดขึ้น) คือ อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นโดยการได้รับอารมณ์, การถูกอารมณ์ครอบงำ, การยังมิได้ข่มไว้ และการยังไม่ได้ละโดยเด็ดขาด

[๑๖] ท่านกล่าวว่า ปฐมมคฺเค สทฺธาทโย (ศรัทธินทรีย์เป็นต้นเหล่านี้ในปฐมมรรค) เพราะกล่าวไว้[ในเนตติปกรณ์]ว่า อฏฺฐมกสฺส อินฺทฺริยานิ (อินทรีย์ทั้งหลายของพระอริยบุคคลที่ ๘)

อนึ่ง การกล่าวถึงอินทรีย์ในพระบาลี พึงทราบว่าเป็นเพียงตัวอย่าง

การเพ่งอสุภกรรมฐานเป็นสติปัฏฐานที่ตามรู้กองรูป ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สติปฏฺฐานภาวนาย สุนิคฺคหิโต กามวิตกฺโก (กามวิตกถูกข่มไว้ได้เป็นอย่างดีด้วยการเจริญสติปัฏฐาน)

ท่านจะแสดงว่า สมาธิที่เกิดขึ้นย่อมปรากฏโดยข่มกามวิตกได้อีกด้วย จึงกล่าวว่า อนวชฺชสุขปทฏฺฐาเนน (พยาบาทวิตกที่ทำให้จิตฟุ้งซ่าน และเป็นที่ตั้งของความทุกข์ใจ ถูกข่มไว้ได้เป็นอย่างดีด้วยความไม่ฟุ้งซ่านอันเป็นเหตุใกล้ของสุขอันไม่มีโทษ) เป็นต้น

ด้วยคำว่า กุสเลสุ ธมฺเมสุ อารทฺธวีริโย (ผู้ปรารภความเพียรในกุศลธรรมทั้งหลายย่อมอดกลั้นโทษของผู้อื่นได้ง่าย) ท่านแสดงว่าฉันทะที่ประกอบร่วมกับวิริยะซึ่งเกิดจากฉันทะในธรรมย่อมเพิ่มพูนความอดกลั้น

แม้การงดเว้นจากธรรมที่ไม่เป็นอุปการะย่อมมีได้ด้วยการเสพปัญญา เหมือนการเสพธรรมที่เป็นอุปการะแก่ธรรมที่ไม่มีโทษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมาธิอาทีนํ (การที่สมาธิเป็นต้นขจัดธรรมฝ่ายปฏิปักษ์ของตน ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีปัญญาเท่านั้น) เป็นต้น

[๑๗] พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่า โลโก นามาติอาทิ วุตฺตํ (ท่านกล่าวว่า โลโก นาม) เป็นต้น เพื่อจำแนกเทศนาที่มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้งทั้งหมดโดยปุคคลาธิฏฐาน (มีบุคคล

เป็นที่ตั้ง) จึงกล่าวว่า สพฺพธมฺมานนฺติ...ทสฺเสตุํ (เพื่อจำแนกธรรมที่กล่าวไว้ด้วยบทว่า สพฺพ-ธมฺมานํ นี้ก่อน แล้วแสดงความฉลาดของพระอเสกขะในธรรมดังกล่าว)

เหตุเกิดในมหัคคตธรรม เป็นการยังมหัคคตธรรมนั้นให้ปรากฏนั่นแหละ แม้ธรรมอื่นก็เช่นเดียวกันนี้

คำว่า วฑฺฒิยมาเนสุ (เมื่อบุคคลอบรมอินทรีย์) หมายความว่า เมื่ออบรมอินทรีย์โดยลักษณะที่ยังวิมุตติให้สุกงอมได้

คำว่า ทสฺสนปริญฺญา (การรู้ชัดคือการหยั่งเห็น) หมายความว่า การรู้ชัดรูปธรรมและนามธรรมโดยลักษณะของตนและโดยปัจจัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ญาตปริญฺญา (การรู้ชัดคือการหยั่งเห็น)

การจำแนกไตรลักษณ์พร้อมด้วยการข่มปฏิปักขธรรมประสงค์เอาว่าเป็นภาวนา-ปริญญา (การรู้ชัดคือการอบรม) ในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภาวนา...ปริญฺญา จ (คำว่า ภาวนาปริญฺญา หมายถึง ตีรณปริญญา [การรู้ชัดด้วยการพิจารณาสามัญญลักษณะ] และ ปหานปริญญา [การรู้ชัดด้วยการละนิจจสัญญาเป็นต้น])

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบเนื้อความในคำนี้อย่างนี้ว่า คำว่า ทัสสนปริญญา คือ การรู้ชัดอันมีประโยชน์เพื่อการหยั่งเห็น) และคำว่า ภาวนาปริญญา คือ การรู้ชัดอันมีประโยชน์เพื่อการอบรม)

คำว่า กกฺขฬผุสนาทิ (มีความแข็งและการกระทบเป็นต้น) หมายความว่า มีความแข็งเป็นต้นและการกระทบเป็นต้น

คำว่า อภิชานิตฺวา (การกำหนดรู้) หมายความว่า การรู้ยิ่ง คือ การรู้ด้วยปัญญา หรือแปลว่า เพราะกำหนดรู้สภาพที่ดำรงอยู่

[ตฺวา ปัจจัยใน อภิชานิตฺวา ตามนัยแรกลงในอรรถปุพพกาลกิริยา นัยหลังลงในอรรถเหตุ]

คำว่า อตฺโถ แปลว่า ประโยชน์

คำว่า นโย (นัย) คือ นัยที่กล่าวไว้แล้ว

อาจารย์บางท่านสาธยายว่า ยํ อสงฺขตํ บ้าง

คำว่า จตุนยโกวิโท (ผู้ฉลาดในนัย ๔) คือ ผู้ฉลาดในนัย ๔ มีเอกัตตนัยและนานัตต-นัย เป็นต้น

คำว่า เทสนายุตฺติกุสโล (ผู้ฉลาดในความเหมาะสมแห่งพระเทศนา) หมายความว่า ผู้ฉลาดในวิธีแสดงธรรม

คำว่า สทิสี กาตพฺพา (พึงกระทำการเปรียบ) หมายความว่า พึงกระทำการเปรียบด้วยการเทียบเคียง

คำว่า อาเนตพฺพา (พึงนำมา) หมายความว่า พึงนำมาเปรียบว่า พระเทศนานี้สอดคล้องกับพระเทศนานั้น

คำว่า อตฺถโต อเปตํ (ปราศจากอรรถ) หมายความว่า มีอรรถไม่เหมาะสม

คำว่า อสมฺพนฺธตฺถํ (มีอรรถไม่เชื่อมโยงกัน) หมายความว่า มีอรรถแห่งบทไม่เกี่ยวเนื่องกัน

ท่านใส่ใจถึงคำท้วงติงว่า การจำแนกสาสนปัฏฐานเป็นการจำแนกอีกอย่างหนึ่งที่ไม่ระคนกับหาระเหมือนการจำแนกนัยมิใช่หรือ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ยสฺมา ปน (อนึ่ง พระเทศนาของพระผู้มีพระภาคย่อมจำแนกเข้าเป็นส่วนหนึ่งในสาสนปัฏฐาน ๑๖ ประการ ดังนั้น แม้นัยนั้น[การจำแนกสาสนปัฏฐาน]ก็กล่าวไว้ในวิจยหาระนี้โดยความเป็นสิ่งที่ควรจำแนก) เป็นต้น

คำว่า อิธ นิกฺขิตฺโต (กล่าวไว้ในวิจยหาระนี้) หมายความว่า กล่าวไว้ในวิจยหาระที่จำแนกพระพุทธพจน์นี้ เพราะเป็นเครื่องจำแนกเนื้อความในพระพุทธพจน์

อีกนัยหนึ่ง ด้วยคำนั้นท่านแสดงความไม่มีเนื้อความของบทอื่นแห่งสาสนปัฏฐานเหมือนมูลบทด้วยการแสดงว่าสาสนปัฏฐานนับเข้าในหาระนั่นแหละ

คำว่า อิมสฺส สุตฺตสฺส (พระสูตรนี้) หมายถึง พระสูตรที่อธิบายอยู่

คำว่า กสฺมึ วา ปเท (หรือในคาถาบทไหน) หมายถึง คาถาที่อธิบายอยู่

คำว่า ตพฺพิจเยน แปลว่า ด้วยการจำแนกคำถามเป็นต้นและการจำแนกอัสสาทะเป็นต้น

จบ คำอธิบายวิจยหารวิภังค์

๓. ยุตติหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายยุตติหารวิภังค์)

[๑๘] ท่านจะแสดงว่าการดำเนินไปก่อนย่อมมีในเนื้อความที่พึงหลีกเลี่ยงในที่ตรวจสอบความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมเพื่อสละเนื้อความที่ไม่พึงถือเอาหรือรับเอาเนื้อความที่พึงถือเอาโดยเข้าใจว่า เนื้อความของพระพุทธพจน์นี้ไม่ควรถือเอาอย่างนี้ แต่ควรถือเอาอย่างนี้ จึงกล่าวว่า อตถากาเรน คยฺหมานา สุตฺตตฺถา วิสโย (เนื้อความของพระพุทธพจน์ที่ถือเอาโดยอาการผิดพลาด เป็นขอบเขต) ดังคำว่า วามํ มุญฺจ, ทกฺขิณํ คณฺห[๑๓๖] (จงปล่อยด้านซ้าย จับด้านขวา) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเนื้อความของพระพุทธพจน์ถูกจำแนกด้วยพระพุทธพจน์[อื่น] ความเป็นเนื้อความที่ควรถือเอาย่อมเหลืออยู่ เพราะเป็นสิ่งที่ควรเว้น สมดังคำที่พระมหากัจจายนะจักกล่าวว่า เมตฺตาวิหารสฺส สโต พฺยาปาโท จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสตีติ น ยุชฺชติ เทสนา (เทศนาว่า พยาบาทครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่แก่เมตตาวิหารีบุคคล [ผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา, ผู้เจริญเมตตาฌาน] ย่อมไม่สมควร), พฺยาปาโท ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉตีติ ยุชฺชติ เทสนา (เทศนาว่า พยาบาทของเมตตาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ย่อมสมควร)

ท่านจำแนกโดยสภาพที่ไม่มีจริงด้วยการยกแสดงความเหมาะสมแล้ว จะกล่าวถึงเหตุในการถือเอาธรรมตามสภาพที่มีจริง จึงกล่าวข้อความนี้ว่า มหนฺตา อปทิสิตพฺพา เอเตสนฺติ มหาปเทสา (ที่อ้างอิงข้อใหญ่) ด้วยคำว่า พุทฺธาทโย (เหตุอันใหญ่หลวงที่กล่าวอ้างพระพุทธเจ้าเป็นต้นผู้ยิ่งใหญ่) เป็นต้น

คำว่า ปติฏฺฐานานิ (ที่ตั้ง) หมายความว่า ที่ตั้งอันทำให้สำเร็จ

คำว่า เสเสสุ (คำที่เหลือ) คือ สังฆาปเทส เป็นต้น

โดยแท้จริงแล้ว เนื้อความแรกในเรื่องนี้เท่านั้นปรากฏในพระบาลี

ความหมายก็คือ มหาปเทส คือ เหตุในการตัดสิน

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า สุตฺโตตรณาทิ (การเทียบเคียงคัมภีร์ที่สืบทอดมาในสูตรเป็นต้น) รวบรวมการเทียบเคียงคัมภีร์ที่มิได้สืบทอดมาในสูตรเป็นต้น เพราะการเทียบเคียงกับสูตรและการแสดงวินัยเป็นเหตุในการตัดสินคัมภีร์ตามที่ทรงจำกันมาว่าเป็นธรรม ส่วนการไม่เทียบเคียงกับสูตรและการไม่แสดงวินัยเป็นเหตุในการตัดสินว่าไม่ใช่ธรรม

คำว่า ยทิ เอวํ (เมื่อเป็นอย่างนั้น) หมายความว่า ถ้าการเทียบเคียงคัมภีร์ตามที่ทรงจำกันมากับสูตรและวินัย เป็นเหตุในการตัดสินว่าเป็นธรรม และการไม่เทียบเคียงเป็นเหตุในการตัดสินว่าไม่ใช่ธรรม เมื่อเป็นอย่างนั้น

คำว่า สัมปทายะ (ผู้ประกาศธรรม) คือ ผู้ให้ธรรม กล่าวคือ ผู้แสดงธรรมให้เข้าใจ หมายถึง ผู้กล่าวธรรม

คำว่า วินัย คือ เหตุละราคะเป็นต้น หมายถึง มูลเหตุ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ราคาทิวูปสมนิมิตฺตํ (เหตุละราคะเป็นต้น)

ถามว่า : เหตุนั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือ ธรรมอันมีสมถะและวิปัสสนาเป็นต้นพร้อมด้วยที่ตั้ง ดังพระมหากัจจายนะจักกล่าวต่อไปว่า เตจตฺตาลีสํ โพธงฺคมา ธมฺมา (ธรรมที่ดำเนินไปสู่การตรัสรู้ ๔๓ ประการ)

มหาปเทสในวินัย ชื่อว่า อนุโลมกัปปิยะ เพราะคล้อยตามสิ่งที่สมควร แม้มหาปเทสที่เป็นสูตรก็เรียกว่าอนุโลมกัปปิยะในคัมภีร์อรรถกถา เพราะเหมือนกับมหาปเทสในพระวินัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยํ อนุโลมกปฺปิยนฺติ วุจฺจติ (ซึ่งได้ชื่อว่า อนุโลมกัปปิยะ)

แม้ปกิณณกเทศนาของพระผู้มีพระภาคที่ดำเนินไปในที่นั้นๆ เป็นคัมภีร์อรรถกถาก็จริง แต่ได้ชื่อว่า อาจริยวาท เพราะพระธรรมสังคาหกาจาย์ได้สังคายนาพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกแล้วยกขึ้นสู่แนวคำสอนตามสมควรแก่การอธิบายเนื้อความของพระพุทธพจน์นั้น โดยแท้จริงแล้ว แนวคำสอนที่เป็นคำอธิบายเนื้อความของพระพุทธพจน์ซึ่งยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง ได้แปลไว้เป็นภาษาสิงหลโดยพระมหาเถระชาวสิงหลในภายหลัง

คำว่า อตฺตโนมติ (อัตตโนมติ) คือ เถรวาท [คำกล่าวของพระเถระ]

คำว่า สเมนฺตเมว คเหตพฺพํ (ควรถือเอาให้เข้ากันกับสูตร) แสดงว่าควรยกเนื้อความขึ้นแสดงจากมหาปเทสให้เข้ากันกับพระบาลี

ท่านจะแสดงว่าแม้การไม่เข้ากันกับพระบาลีของอาจริยวาทอาจมีได้ในบางคราวโดยเนื่องด้วยคำที่เกิดจากความพลั้งเผลอ[ในการจารใบลาน] อาจริยวาทนั้นไม่ควรถือเอา จึงกล่าวว่า สุตฺเตน สเมนฺโต เอว คเหตพฺโพ (ก็ควรถือเอาให้เข้ากันกับสูตร)

คำว่า จตูหิ มหาปเทเสหิ ยุชฺชติ (ย่อมสมควรด้วยมหาปเทส ๔) หมายความว่าไม่ขัดแย้งกับมหาปเทส ๔

บัดนี้ ท่านจะแสดงลักษณะของความไม่ขัดแย้งนั้น จึงกล่าวว่า เยน เยน (คำว่า เยน เยน คือ ด้วยเหตุใดๆ) เป็นต้น

ความจริงแล้วการเทียบเคียงกับสูตรเป็นต้นเป็นเหตุหลักในเรื่องนี้โดยแท้ และเหตุหลักดังกล่าวก็มีลักษณะหลากหลาย จึงกล่าวว่า ปกาเรน (ด้วยประการต่างๆ)

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่าเมื่ออธิบายพระพุทธพจน์อยู่ พึงถือเอาเนื้อความด้วยการนำออกจากพระพุทธพจน์[อื่น]แล้วอธิบาย

คำว่า อาภเตน แปลว่า การนำออก

คำว่า สุตฺตโต (จากพระพุทธพจน์) คือ จากพระพุทธพจน์อื่น

ในเรื่องนี้มีความหมายอย่างนี้ว่า เมื่ออธิบายพระพุทธพจน์อยู่โดยไม่ขัดแย้งกับมหาปเทส ๔ พึงถือเอาเนื้อความโดยการอธิบายด้วยความมุ่งหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุคือพระพุทธพจน์ที่บุคคลนำออกมาจากพระพุทธพจน์อื่น และด้วยประการต่างๆ มีการเทียบเคียงกับสูตรเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เตน...กาตพฺพา (คำนั้นแสดงว่าบัณฑิตพึงกระทำการประกอบยุตติหาระโดยนำเนื้อความจากพระพุทธพจน์[อื่น]มาแสดงโดยสมควรไม่ขัดแย้งกับมหาปเทส ๔)

ในพากย์นั้น คำว่า ยุตฺติหารโยชนา กาตพฺพา (พึงกระทำการประกอบยุตติหาระ) หมายความว่า พึงประกอบยุตติหาระนี้ด้วยการแสดงความเหมาะสม

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ยุตฺติหารโยชนา กาตพฺพา หมายความว่า พึงกระทำการประกอบหาระทั้งหมดด้วยความเหมาะสมนั้น เมื่อกระทำการแสวงหาความเหมาะสมตามนัยที่จักกล่าวโดยหาระนี้แล้ว

[คำว่า ยุตฺติหารโยชนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การประกอบยุตติหาระ = ยุตฺติ เอว หาโร ยุตฺติหาโร, ยุตฺติหาเรน โยชนา ยุตฺติหารโยชนา (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- การประกอบหาระทั้งหมดด้วยความเหมาะสม = หารานํ โยชนา หารโยชนา, ยุตฺติยา หารโยชนา ยุตฺติหารโยชนา (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

ความจริงแล้วยุตติหาระนี้เป็นเครื่องหมายรู้ในการแสวงหาความเหมาะสม สมจริงดังพระมหากัจจายนะกล่าวว่า

สพฺเพสํ หารานํ ยา ภูมี โย จ โคจโร เตสํ
ยุตฺตายุตฺตปริกฺขา หาโร ยุตฺตีติ นิทฺทิฏฺโฐ.[๑๓๗]

"การสอบสวนความเหมาะสม หรือความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถในหาระทั้งปวง เรียกว่า ยุตติหาระ"

อิมาย ยุตฺติยา อญฺญมญฺเญหิ การเณหิ คเวสิตพฺพํ.[๑๓๘]

"บัณฑิตพึงแสวงหาด้วยเหตุซึ่งกันและกันตามความเหมาะสมอย่างนี้"

[๑๙] พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า บทเพียงเท่านั้นเป็นบททั้งหมดในคาถาหนึ่งหรือเป็นเพียงบทเดียว แสดงถึงเนื้อความอย่างเดียว

[คำว่า ยทิ วา ในพากย์นี้ เป็นนิบาต ๓ พยางค์ที่มีความหมายเหมือน วา ศัพท์ ใช้ในอรรถวิกัปปนะ คือ แสดงความไม่แน่นอน]

[๒๐] คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ชรายํ จิตสฺส อญฺญถตฺตํ (ชรา คือ ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งที่ดำรงอยู่แล้ว) หมายความว่า ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งที่ดำรงอยู่แล้วมีอยู่ ความเปลี่ยนแปลงนี้ชื่อว่าชรา

ความตายในทุกๆ ขณะ (ขณิกมรณะ) คือ ความแตกดับในทุกๆ ขณะ

ความตายที่ไม่เกิดอีก (สมุจเฉทมรณะ) คือ การดับขันธ์ของพระขีณาสพ

คำว่า เกวลสฺส (ล้วนๆ) หมายความว่า ไม่ระคนกับความแก่

คำว่า เกวลสฺส มรณสฺส ทิฏฺฐตฺตา (เพราะปรากฏความตายล้วนๆ) เป็นเหตุของคำแสดงสมมุติฐานที่ตั้งไว้ก่อนว่า อญฺญาว ชรา, อญฺญํ มรณํ (ความแก่และความตายต่างกัน)

คำว่า ยถา ตํ เทวานํ (เหมือนความตายของเหล่าทวยเทพ) เป็นตัวอย่างที่เหมือนกัน ส่วนอิทธิบาทเป็นต้นเป็นตัวอย่างที่ต่างกัน บัณฑิตพึงประกอบโดยถือเอาข้อความที่คล้อยตามและตรงกันข้าม

คำว่า เตหิ คือ ความแก่และความตาย

[คัมภีร์เนตติฎีกาได้จำแนกประโยคในเนตติอรรถกถา (หน้า ๙๑) ว่า เกวลสฺส มรณสฺส ทิฏฺฐตฺตา อญฺญาว ชรา อญฺญํ มรณํ, ยถา ตํ เทวานํ (ความแก่และความตายต่างกัน เพราะปรากฏความตายล้วนๆ เหมือนความตายของเหล่าทวยเทพ) โดยจำแนกข้อความออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. ปฏิญญา คำแสดงสมมุติฐาน คือ คำว่า อญฺญาว ชรา อญฺญํ มรณํ (ความแก่และความตายต่างกัน)

๒. เหตุ คำแสดงเหตุ คือ คำว่า เกวลสฺส มรณสฺส ทิฏฺฐตฺตา (เพราะปรากฏความตายล้วนๆ)

๓. อุทาหรณ์ ตัวอย่าง คือ คำว่า ยถา ตํ เทวานํ (เหมือนความตายของเหล่าทวยเทพ)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๕๐๔) กล่าวถึงส่วนประกอบของประโยค ๕ ประการในที่แสดงการอนุมานสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ดังนี้

๑. ปฏิญญา คือ อคฺคิ ตตฺร (ไฟมีอยู่ในที่นั้น)

๒. เหตุ คือ ธูมภาวโต (เพราะมีควัน)

๓. ทิฏฐันตะ ตัวอย่าง คือ ยตฺถ ธูโม, ตตฺร อคฺคิ. ยถา มหานเส (ควันมีในที่ใด ไฟก็มีในที่นั้น เหมือนในโรงครัว)

๔. อุปนัย การนำมาเทียบเคียงเพื่อแสดงความเสมอกัน คือ ธูโม จตฺร (และควันก็มีในที่นั้น)

๕. นิคม คำยืนยันสมมุติฐาน คือ ตสฺมา อคฺคิ ตตฺร (ดังนั้นจึงมีไฟในที่นั้น)

ข้อความข้างต้นนี้กล่าวตามคัมภีร์นยายทรรศนะ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๑ สูตร ๓๒) ว่า ปฏิญฺญาเหตุทาหรโณปนยนิคมนานฺยวยวา (ส่วนประกอบของประโยค คือ ปฏิญญา เหตุ อุทาหรณ์ อุปนัย และนิคม) และคัมภีร์ตักกสังคหะว่า

ปฏิญฺญาเหตุทาหรโณปนยนิคมนานิ ปญฺจาวยวา. ปพฺพโต อคฺคิมา อิติ ปฏิญฺญา. ธูมวนฺตตฺตา อิติ เหตุ. โย โย ธูมวา, โส อคฺคิมา ยถา มหานสํ อิติ อุทาหรณํ. ตถา จายํ อิติ อุปนโย. ตสฺมา ตํ ตถา อิติ นิคมนํ.[๑๓๙]

“ส่วนประกอบของประโยค คือ ปฏิญญา เหตุ อุทาหรณ์ อุปนัย และนิคม

ปฏิญญา คือ ปพฺพโต อคฺคิมา (ภูเขามีไฟ)

เหตุ คือ ธูมวนฺตตฺตา (เพราะมีควัน)

อุทาหรณ์ คือ โย โย ธูมวา, โส อคฺคิมา ยถา มหานสํ (สิ่งที่มีควันทุกอย่างย่อมมีไฟเหมือนโรงครัว)

อุปนัย คือ ตถา จายํ (และภูเขานี้ก็เป็นอย่างนั้น)

นิคม คือ ตสฺมา ตํ ตถา (ดังนั้นภูเขานั้นจึงเป็นอย่างนั้น)”

คำอธิบายทั้งหมดนี้กล่าวตามหลักฐานในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต แต่ไวยากรณ์บาลีรุ่นหลังบางฉบับกล่าวถึงส่วนประกอบของประโยคไว้ผิดลำดับและไม่เหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว ดังคัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวว่า

ปฏิญฺญา-อุปมา-เหตุ- อุทาหรณ-นิคฺคม-
วเสนาวยวา ปญฺจ- วิธา วากฺเย ยถารหํ.
ยถา มหานเส เอว- มคฺคิ ทหนธูมโต
มนุยเต กตฺถ ธมฺมิโน- สิทฺธิโต’จลมตฺถเก.[๑๔๐]

“ส่วนประโยคของประโยค ๕ ประการ พึงทราบตามสมควรโดยเนื่องด้วย ปฏิญญา, อุปมา, เหตุ, ตัวอย่าง และนิคม เช่น บุคคลรู้ว่ามีไฟอยู่ที่โรงครัว เพราะมีความร้อนและควันไฟ ฉันใด ย่อมรู้ว่ามีไฟอยู่บนยอดเขา เพราะมีความร้อนและควันไฟ ฉันนั้น”

ตัวอย่างที่กล่าวถึงในคาถานี้ คือ

๑. ปฏิญญา คือ คำว่า อคฺคิ มนุยเต (รู้ว่ามีไฟอยู่)
๒. อุปมา คือ คำว่า ยถา มหานเส (ที่โรงครัวฉันใด)
๓. เหตุ คือ คำว่า ทหนธูมโต (เพราะมีความร้อนและเปลวไฟ)
๔. อุทาหรณ์ คือ คำว่า อจลมตฺถเก (บนยอดเขา)
๕. นิคม คือ คำว่า เอวํ (รู้ว่ามีไฟอยู่ ฉันนั้น)

ตัวอย่างนิคมในที่นี้ก็คือประโยคอุปไมยนั่นเอง ในประโยคอุปไมยนี้มีทั้งนิคม คือ เอวํ และปฏิญญา คือ อคฺคินิ มนุยเต อย่างไรก็ตาม ตัวอย่างที่แสดงในคัมภีร์ข้างต้นยังไม่ชัดเจน ท่านอาจารย์โกสัลลาภิวงศ์แห่งวัดวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ จึงประพันธ์ตัวอย่างอีกเรื่องหนึ่งเป็นคาถาว่า

เมตฺตํ ภาเวยฺย สพฺเพสุ มาตาว ปุตฺตธีตุสุ
เมตฺตายีน’มเวรตฺตา ปุพฺเพ ภาวยิ อุตฺตรา
เอวํ อเวริโกมฺหีติ ภาเวยฺย ตํ ปุนปฺปุนํ.[๑๔๑]

“บุคคลควรแผ่เมตตาในสรรพสัตว์ เหมือนมารดามีเมตตาในบุตรธิดา ควรแผ่เมตตานั้นเป็นนิตย์ว่าเราจงอย่าได้มีเวรแก่กัน ดังที่นางอุตตราได้แผ่เมตตาในกาลก่อน เพราะผู้มีเมตตาเป็นผู้ไม่มีเวร”

๑. ปฏิญญา คือ คำว่า เมตฺตํ ภาเวยฺย สพฺเพสุ (บุคคลแผ่เมตตาในสรรพสัตว์)
๒. อุปมา คือ คำว่า มาตาว ปุตฺตธีตุสุ (เหมือนมารดามีเมตตาในบุตรธิดา)

๓. เหตุ คือ คำว่า เมตฺตายีนมเวรตฺตา (เพราะผู้มีเมตตาเป็นผู้ไม่มีเวร)

๔. อุทาหรณ์ คือ คำว่า ปุพฺเพ ภาวยิ อุตฺตรา (ดังที่นางอุตตราได้แผ่เมตตาในกาลก่อน)

๕. นิคม คือ คำว่า เอวํ อเวริโกมฺหีติ ภาเวยฺย ตํ ปุนปฺปุนํ (ควรแผ่เมตตานั้นเป็นนิตย์ว่าเราจงอย่าได้มีเวรแก่กัน)]

ท่านประกอบความไม่ต่างกันของตัณหา ชรา และมรณะไว้โดยข้ออ้างนี้ว่า ชีรณ-ภิชฺชนสภาวา (มีสภาวะเสื่อมโทรมและดับสูญไป)

แม้ข้อความนี้ว่าตัณหา ชรา และมรณะต่างกัน จะสำเร็จได้ซึ่งกล่าวระบุไว้แล้วว่า น อิทํ (แต่ท่านมิได้หมายถึงชราและมรณะ[ในทุกๆ ขณะ]ในที่นี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงข้อความนี้ไว้แล้ว) เป็นต้น แต่คำท้วงติงนี้ก็สามารถตอบได้ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จะแสดงข้อความที่พบในพระบาลีว่า ยทิ จ ยถา ชรามรณํ (อนึ่ง ถ้าตัณหาพึงเป็นเหมือนชราและมรณะ เมื่อเป็นดังนี้ คนที่อยู่ในวัยหนุ่มสาวทั้งปวงก็พึงเป็นผู้ปราศจากตัณหา) เป็นต้น เพื่อแสดงโทษในเรื่องนั้นที่บุคคลยกขึ้นท้วงติง จึงกล่าวว่า ยทิ...ทสฺเสติ (คำว่า ยทิ จ [อนึ่ง ถ้าตัณหาพึงเป็นเหมือนชราและมรณะ เมื่อเป็นดังนี้ คนที่อยู่ในวัยหนุ่มสาวทั้งปวงก็พึงเป็นผู้ปราศจากตัณหา] เป็นต้น แสดงโทษเมื่อตัณหาไม่ต่างจากชราและมรณะ)

คำว่า เอเตสํ คือ ตัณหา ชรา และมรณะ

บางคนสาธยายว่า อิมาย ยุตฺติยา อญฺญมญฺเญหิ การเณหิ คเวสิตพฺพํ (บัณฑิตพึงแสวงหาด้วยเหตุซึ่งกันและกันตามความเหมาะสมอย่างนี้) ความหมายก็คือ พึงแสวงหาโดยศัพท์ และพึงแสวงหาอรรถอื่นโดยอรรถในที่อื่น

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า สลฺโล วา (ธรรมเหล่านี้ คือ “ลูกศร” หรือ “การเผารน” มีความหมายอย่างเดียวกัน) เป็นต้น ในพระบาลีเพื่อแสดงเนื้อความอื่นโดยศัพท์

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อิเมสํ (ธรรมเหล่านี้) คือ ลูกศร และการเผารน

คำว่า อิจฺฉาวิปริยาเย (เมื่อไม่สมหวัง) หมายความว่า เมื่อไม่ได้สิ่งที่ตนต้องการหรือเมื่อมีการประจวบกับสิ่งที่ไม่ใช่เหตุปัจจัย

คำว่า อิทมฺปิ สมตฺถนํ โหติ (แม้คำย้ำความอย่างนี้) กล่าวไว้ เพราะแสดงความตรงกันข้ามกับเนื้อความอื่นตามที่ต้องการ

คำว่า ชรามรณวิปริยาเย (ไม่มีชราและมรณะ) หมายความว่า เมื่อชราและมรณะไม่มีอยู่

โดยแท้จริงแล้ว ตัณหาย่อมมีได้โดยแม้โดยปราศจากชราและมรณะตามที่ต้องการ

คำว่า ทฺวิธา วุตฺตา แปลว่า ตรัสไว้สองประการ หรือตรัสไว้สองครั้ง

[คำว่า ทฺวิธา ตามนัยแรกลง ธา ปัจจัยในอรรถปการะด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๗) ว่า วิภาเค ธา จ (ลง ธา ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ท้ายสังขยาศัพท์ในการจำแนก) นัยหลังลง ธา ปัจจัยในอรรถวาระด้วยการแบ่งสูตรว่า ธา จ โดยยกเว้นคำว่า วิภาเค]

พึงทราบว่าควรประกอบการระบุกิริยา (กิริยาปรามาส) อย่างนี้ว่า การตรัสไว้นี้ พึงประกอบโดยเนื่องด้วยอารมณ์ของวัตถุภายนอกมีรูปารมณ์เป็นต้น หรือโดยเนื่องด้วยการรับเอาเป็นอารมณ์

คำว่า วิเสโส (ความต่างกัน) หมายความว่า ความต่างกันที่เป็นปกติของความปรารถนาและตัณหาเหล่านั้น

มีพระบาลี[ในบางแห่ง]ว่า ทฺวีหิ นาเมหิ (โดยชื่อทั้งสอง)

[เนตติปกรณ์ฉบับปัจจุบันมีรูปว่า ทฺวีหิ ธมฺเมหิ (โดยสภาพทั้งสอง) แต่ฉบับใบลานบางฉบับพบคำว่า นาเมหิ แทน ธมฺเมหิ]

คำว่า ยทิปิ เอวํ (แม้ความปรารถนาและตัณหาจะต่างกันอย่างนี้) หมายความว่า แม้ความต่างกันบางอย่างของความปรารถนาและตัณหาจะมีอยู่โดยระยะกาลพิเศษตามที่กล่าวไว้อย่างนั้นในอารมณ์ที่ต่างกัน

ท่านจะแสดงว่า ความต่างกันโดยสภาพ[ความปรารถนาและตัณหา]หามีไม่ จึงกล่าวว่า ตถาปิ (ตัณหาทั้งปวงก็มีสภาพเหมือนกันด้วยการถือเอาโดยยึดรูปารมณ์เป็นต้นไว้มั่น) เป็นต้น

คำว่า อิจฺฉนฺติ แปลว่า ปรารถนา

คำว่า ตณฺหายนา แปลว่า ต้องการเสพ

คำว่า สนฺตาปนฏฺเฐน แปลว่า เพราะเป็นสภาวะทำให้เร่าร้อน

คำว่า อากฑฺฒนฏฺเฐน แปลว่า เพราะเป็นสภาวะพัดไป

คำว่า สริตานิ แปลว่า ชุ่มชื่นไปด้วยรักเสน่หา

คำว่า สิเนหิตานิ (ซาบซ่าน) หมายความว่า ซาบซ่านด้วยอำนาจของความชื่นชมที่ประกอบด้วยความรักนั้น

คำว่า วิสตฺติกา (แผ่ไป) หมายความว่า แผ่ไปด้วยความแพร่หลายในธรรมที่มีในภูมิ ๓ มีรูปารมณ์เป็นต้น

คำว่า วิสฏา เป็นคำไวพจน์ของคำแรก[ว่า วิสตา] กล่าวไว้โดยแปลง ต อักษรเป็น ฏ [ดังคำว่า พฺยาวฏ = พฺยาวต, อุทาหฏ = อุทาหต, ทุกฺกฏ = ทุกฺกต]

คำว่า วิสาลา แปลว่า สภาวะไพศาล

คำว่า วิสกฺกติ แปลว่า อดทน คือ อดกลั้น ที่จริงแล้วผู้ที่มีความรักแม้ถูกคนรักทุบตีก็อดทนได้

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า คำว่า วิสกฺกนํ แปลว่า ความท้อถอย หรือความหวั่นเกรง

ตัณหาที่ยึดเอาสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง เป็นต้น ชื่อว่า วิสังวาทิกา (สภาวะหลอกลวง)

คำว่า วิสํหรติ (ซัดออกไป) หมายความว่า ย่อมแสดงอานิสงส์ของกามโดยประการนั้นๆ แล้วซัดจิตออกไปจากการมุ่งดำเนินไปสู่การหลีกออกจากกามโดยลักษณะต่างๆ

อีกนัยหนึ่ง มีความหมายว่า คำว่า วิสํหรติ แปลว่า นำทุกข์มาให้

[คำว่า วิสํหรติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ซัดออกไป = วิ บทหน้า + สํ บทหน้า + หร ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ
- นำทุกข์มาให้ = วิสํ บทหน้า + หร ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ

โดยทั่วไปบทอาขยาตมักไม่นิยมเชื่อมสมาสกับบทนามข้างหน้า ยกเว้นคำเฉพาะบางคำ เช่น มนสิกโรติ (กระทำไว้ในใจ, ใส่ใจ) ปากฏีกโรติ (กระทำให้ปรากฏ), พฺยนฺตีกโรติ (กระทำให้หมดไป) เป็นต้น ดังนั้น คำว่า วิสํหรติ จึงเชื่อมเป็นสมาสตามนัยที่ ๒ ได้ ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

เกจิ ปน "สจฺฉิกโรติ, มนสิกโรติ, ปากฏีกโรติ, อาวีกโรติ, ปาตุกโรติ, อลงฺกโรติ, สกฺกโรติ, ปภวติ, ปราภวติ" อิจฺจาทีนมฺปิ เอกตฺถีภาวํ วทนฺติ.[๑๔๒]

"อาจารย์บางท่านกล่าวถึงความเป็นสมาสแม้ของบทเป็นต้นว่า

- สจฺฉิกโรติ (กระทำให้ประจักษ์)
- มนสิกโรติ (กระทำไว้ในใจ)
- ปากฏีกโรติ (กระทำให้ปรากฏ)
- อาวีกโรติ (กระทำให้แจ้ง)
- ปาตุกโรติ (กระทำให้ปรากฏ)
- อลงฺกโรติ (กระทำการประดับ)
- สกฺกโรติ (กระทำโดยดี, เคารพ)
- ปภวติ (มีเป็นเบื้องแรก, เริ่มมี)
- ปราภวติ (เสื่อม)"]

ชื่อว่า วิสมูลา (สภาวะเป็นเหตุของทุกข์) เพราะเป็นเหตุให้ทำกรรมที่ยังทุกข์ให้เกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิสมูลา คือ มีเวทนาที่จำแนกเป็นทุกขเวทนาเป็นต้นเป็นเหตุ

[คำว่า วิสมูลา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเป็นเหตุของทุกข์ = วิสสฺส มูลา วิสมูลา (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส, วิส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ทุกข์)
- สภาวะมีเวทนาเป็นเหตุ = วิสํ มูลํ เอตายาติ วิสมูลา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส, วิส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เวทนา)]

คำว่า วิสผลา คือ สภาวะมีผลเป็นทุกข์ เพราะเป็นเหตุเกิดของทุกข์

คำว่า วิสปริโภคา คือ สภาวะมีการบริโภคทุกข์มีรูปเป็นต้น มิใช่การบริโภคอมตธรรม

พึงทราบความสำเร็จแห่งบทในพากย์ทั้งหมดด้วยนิรุตตินัย

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า วิสตา วา ปน (อนึ่ง ตัณหานั้นแผ่ซ่านไปในรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่สัมผัส ธรรมารมณ์ ตระกูล หรือหมู่คณะ จึงชื่อว่า **วิสัตติกา**) เป็นต้นอีกเพื่อแสดงเนื้อความที่เป็นประธานในเรื่องนี้

ความเสน่หา คือ การกระทำความรักใคร่

คำว่า พนฺธนฏฺเฐน แปลว่า เพราะเป็นสภาวะดึง

คำว่า อาสีสนฏฺเฐน แปลว่า เพราะเป็นสภาวะตั้งใจ

คำว่า อภินนฺทนฏฺเฐน แปลว่า เพราะเป็นสภาวะเพลิดเพลินยิ่ง หรือเพราะเป็นสภาวะรับเอาไว้

[๒๑] คำว่า อนภิรติ (ความไม่รื่นรมย์) หมายความว่า ความเบื่อหน่าย

คำว่า ญาณนิพฺพิทา (ความเบื่อหน่ายด้วยปัญญา) คือ ปัญญาหยั่งเห็นความเบื่อหน่าย (นิพพิทาญาณ)

พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงความเหมาะสมไว้ในความมีปัญหา ๓ และในการเกิดทุกข์พร้อมทั้งการเกิดความเบื่อหน่าย ฉันใด

สุขปฏิปทาเป็นต้น คือ สุขปฏิปทาทันธาภิญญา (ปฏิปทาอันสะดวกบรรลุช้า) และสุขปฏิปทาขิปปาภิญญา (ปฏิปทาอันสะดวกบรรลุเร็ว)

บุคคลใดสามารถบรรลุคุณธรรมพิเศษด้วยปฏิปทาลำบาก พระธรรมเทศนาที่แสดงแก่เขาย่อมไม่นำคุณธรรมพิเศษมาให้เหมือนแสดงแก่ผู้เหมาะสมกับปฏิปทาอันสะดวก ดังนั้น ปฏิปทานั้นจึงไม่สมควร ท่านได้แสดงข้อความข้างต้นนี้ด้วยคำว่า ราคจริโต (คำว่า ราคจริต ในที่นี้หมายถึงคนราคจริตซึ่งมีกิเลสกล้า การเจริญปฏิปทาอันลำบากจึงสำเร็จแก่บุคคลนั้น) เป็นต้น

ท่านจะแสดงข้อความนี้ว่า การไม่แสดงถึงโทษของกามโดยประการนั้นๆ ความต่ำทราม ความเศร้าหมอง และอานิสงส์ของการออกจากกามแก่คนราคจริต แต่แสดงเรื่องวิปัสสนาตั้งแต่เริ่มต้น ย่อมไม่อาจนำคุณธรรมพิเศษมาให้ เพราะยังมิได้ชำระอัธยาศัย พระมหากัจจายนะจึงกล่าวไว้ในพระบาลีว่า วิปสฺสนา...เทสนา (หรือพึงแสดงการละกิเลสอันมีวิปัสสนานำหน้า เทศนานั้นย่อมไม่สมควร)

คำว่า เสสปเทสุปิ (แม้ในบทที่เหลือ) หมายความว่า ความไม่สมควรแห่งเทศนากล่าวไว้แล้วในพระบาลีโดยเนื่องด้วยคนราคจริตด้วยคำเป็นต้นว่า ราคจริตสฺส (หากว่าพระองค์ทรงแสดงความหลุดพ้นทางใจด้วยเมตตาแก่คนราคจริต หรือพึงแสดงสุขปฏิปทาทันธาภิญญา หรือพึงแสดงการละกิเลสอันมีวิปัสสนานำหน้า เทศนานั้นย่อมไม่สมควร) ฉันใด แม้ในคนโทสจริตเป็นต้นในบทที่เหลือ ก็พึงนำเนื้อความมากล่าวซึ่งแม้จะมิได้กล่าวไว้ในพระบาลีด้วยคำเป็นต้นว่า โทสจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อสุภํ เทเสยฺย (พึงแสดงอสุภภาวนาแก่คนโทสจริต) ตามสมควรโดยนัยนี้

ท่านกระทำการท้วงติงในใจว่า เหตุใดจึงกระทำการแสดงความไม่สมควรในยุตติหาระ จึงกล่าวว่า เอตฺถ จ (อนึ่ง การได้รับความสมควรในเรื่องนี้ ย่อมมีได้ด้วยการหลีกเลี่ยงความไม่สมควร ดังนั้นจึงควรแสวงหาความไม่สมควรด้วยการพิจารณ์ความสมควร) เป็นต้น

คำว่า เสเสสุปิ เอเสว นโย (แม้บทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน) หมายความว่า นัยที่กล่าวมานี้เป็นแนวทางในการแสวงหาความไม่เหมาะสมที่แสดงไว้โดยเนื่องด้วยคนโทสจริตเป็นต้น

[ในบางแห่ง]พบคำบาลีว่า อนุโลมปฺปหานํ บ้าง มีเนื้อความอย่างนั้นนั่นแหละ

[เนตติปกรณ์ฉบับปัจจุบันมีรูปว่า อนุโลมปฺปหานํ แต่ฉบับใบลานบางฉบับคงจะมีรูปอื่นจากนี้ท่านผู้แต่งเนตติฎีกาจึงกล่าวถึงฉบับที่ต่างกันไว้]

พระมหากัจจายนะแสดงว่ายุตติหาระมีขอบเขตกว้างขวางด้วยคำว่า ยาวติกา ญาณสฺส ภูมิ (ตามกำลังสติปัญญา) นี้

ถามว่า : เหตุใดยุตติหาระนี้จึงมีขอบเขตกว้างขวาง

ตอบว่า : ท่านจะแสดงว่าหาระนี้มีขอบเขตกว้างขวาง เพราะเป็นการสอบสวนความเหมาะสม และเพราะธรรมที่ควรอธิบายประกอบด้วยคุณลักษณะพิเศษที่ลึกซึ้งด้วยนัยต่างๆ เป็นต้น จึงกล่าวว่า ตํ กิสฺส เหตุ (เพราะพระสัทธรรมมีนัยอันปราศจากขอบเขต ดีงาม รอบด้าน สามารถย่ำยี[กิเลส]ได้ และมีเทศนาอันวิจิตรพิสดาร) เป็นต้น

คำว่า อปรภาเค แปลว่า ในภายหลัง

พระมหากัจจายนะกล่าวถึงความไม่สมควรโดยแสดงว่าพยาบาทไม่เสื่อมไป[คือครอบงำเสมอ]แก่เมตตาวิหารีบุคคล ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สโต

[ตามหลักภาษา คำว่า สโต เป็นบทลักษณะ คือ เครื่องหมายรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป พระมหากัจจายนะไม่กล่าวว่า เมตฺตาวิหาริสฺส พฺยาปาโท จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสติ (พยาบาทครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่แก่เมตตาวิหารีบุคคล)โดยเพิ่มคำว่า สโต เข้ามา ก็เพื่อมองหาความไม่สมควรที่จะกล่าวต่อไปในประโยคถัดมา จึงมีรูปเต็มว่า เมตฺตาวิหาริสฺส สโต พฺยาปาโท จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสตีติ น ยุชฺชติ เทสนา (เทศนาว่า พยาบาทครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่แก่เมตตาวิหารีบุคคล ย่อมไม่สมควร) แต่คำแปลไทยในเรื่องนี้ไม่อาจสื่อความหมายได้ชัดเจนเหมือนภาษาบาลี]

คำว่า ยถาวุตฺตการณโต เอว (ตามเหตุที่กล่าวไว้แล้วโดยแท้) หมายความว่า ถูกปฏิเสธไว้นั่นแหละ

คำว่า ปหาเนกฏฺฐภาวโต (เพราะมีที่ตั้งเหมือนกันคือบุคคลโดยความเป็นธรรมที่ถูกละ) หมายความว่า เพราะวิจิกิจฉามีที่ตั้งเหมือนกันคือบุคคลโดยความเป็นธรรมที่ถูกละเหมือนธรรมที่ชื่อว่าทิฏฐิ

ท่านกล่าวว่า อารมฺมณกรณตฺโถ เหตฺถ สหคตสทฺโท (โดยแท้จริงแล้วคำว่า สหคต มีความหมายว่า รับเอาเป็นอารมณ์) โดยประสงค์ว่าแม้ฌานธรรมที่เป็นอุปจารสมาธิซึ่งอยู่

ใกล้ทุติยฌานอันรังเกียจวิตกด้วยการเห็นโทษ ย่อมไม่มีวิตกเป็นอารมณ์ ฌานธรรมที่เป็นทุติยฌานจะมีวิตกเป็นอารมณ์ได้อย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงการสอบสวนความสมควรหรือความไม่สมควรโดยหลักฐานซึ่งเป็นลักษณะของยุตติหาระอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะจำแนกโทษโดยแสดงคุณเป็นหลัก จึงกล่าวว่า อปิเจตฺถ (อนึ่ง ในเรื่องนี้ เทศนาว่า กามฉันทะย่อมหลอกลวงโดยอ้างความสำคัญว่าไม่ใช่สิ่งปฏิกูล ย่อมสมควร) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความนั้นด้วยความสมควรที่คล้อยตามหลักฐานอีกด้วย

คำนั้นมีเนื้อความปรากฏแล้วนั่นแหละ

จบ คำอธิบายยุตติหารวิภังค์

ยสฺส ปปญฺจา ฐิตี จ นตฺถิ
สนฺทานํ ปลิฆญฺจ วีติวตฺโต
ตํ นิตฺตณฺหํ มุนึ จรนฺตํ
น วิชานาติ สเทวโกปิ โลโก.

ขุ. อุ. ๒๕.๖๗.๒๐๘

“ผู้ใดปราศจากธรรมให้เนิ่นช้าและธรรมให้ดำรงอยู่ในสังสารวัฏ ล่วงพ้นบ่วงตัณหาและลิ่มอวิชชาได้ ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกย่อมไม่รู้เห็นมุนีผู้ปราศจากตัณหานั้นเที่ยวไปอยู่[ในโลก]”

๔. ปทัฏฐานหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายปทัฏฐานหารวิภังค์)

[๒๒] คำว่า เตสํ เตสํ (ธรรมนั้นๆ) เป็นคำรวบรวมไว้ทั้งหมด ดังนั้นจึงหมายถึงธรรมทั้งหมดที่ตรัสไว้ในพระพุทธพจน์และธรรมที่เป็นเหตุใกล้ของธรรมดังกล่าว

ท่านกล่าวว่า กตฺถ ปน โส (เพื่อเฉลยคำถามว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการแทงตลอดโดยชอบนั้นมีอยู่ในธรรมใด) เป็นต้น เพื่ออธิบายข้อความนี้ว่า สพฺพธมฺมยาถาว-อสมฺปฏิเวโธ (ความไม่แทงตลอดธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง)

คำว่า ปิยายิตพฺพชาติยํ แปลว่า มีสภาพน่ารัก

คำว่า มิจฺฉาปฏิปทา (การปฏิบัติผิด) คือ การถึงความประมาท หรือความเชื่อผิด

ท่านจะแสดงว่าบัณฑิตพึงนำข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในพระบาลีออกมาแสดงไว้โดยนัย[ที่นำมากล่าวโดยอ้อม]ว่า เจตนาฆ่าสัตว์แม้เกิดขึ้นครั้งเดียวย่อมเป็นเหตุเกิดของความโกรธ เพราะก่อเวร การถึงความประมาทหรือความเชื่อผิดแม้เกิดขึ้นครั้งเดียวย่อมเป็นเหตุเกิดของความหลง จึงกล่าวว่า โทสสฺส...อิมินาว นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ (พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้แม้ในคำว่า การฆ่าสัตว์เป็นปทัฏฐานแก่โทสะ การปฏิบัติผิดเป็นปทัฏฐานแก่โมหะ)

สีและรูปร่างมีลักษณะถือเอาความหมายว่านิมิต อวัยวะทีละส่วนมีลักษณะถือเอาความหมายว่าอนุพยัญชนะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิมิตฺตานุพฺยญฺชนคฺคหณลกฺขณา (มีลักษณะถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่)

นิมิต คือ เครื่องหมายรู้ความเป็นหญิงหรือชาย [รูปร่างของหญิงชาย]

อนุพยัญชนะ คือ มือ เท้า การหัวเราะ และการพูด เป็นต้น [อวัยวะน้อยใหญ่และอากัปกิริยา]

คำว่า ผัสสปัจจยะ คือ มีผัสสะเป็นปัจจัย

คำว่า ผัสสปัจจยตา คือ ความมีผัสสะเป็นปัจจัย

คำว่า อัสสาทะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี หมายถึง ตัณหา

วัตถุ คือ เญยยธรรม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วตฺถุอวิปฺปฏิปตฺติ วิสยสภาวปฏิเวโธ (ความไม่ผิดพลาดแห่งวัตถุ[ที่ควรเชื่อคือเญยยธรรม] เป็นการแทงตลอดสภาวะที่มีอยู่จริงของอารมณ์)

ท่านกล่าวว่า สีลสมาธิสมฺปาทนํ (การยังศีลและสมาธิให้สำเร็จ) เพื่อแสดงสัมมาปฏิบัติที่ระบุไว้ในเรื่องนี้

[เนตติอรรถกถาฉบับปัจจุบันมีรูปว่า สีลสมาธิสมฺปทานํ แต่ควรมีรูปว่า สีลสมาธิสมฺปาทนํ จึงจะถูกหลักภาษา เพราะ สมฺปาทน สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ปท ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลว่า “ให้สำเร็จ” ส่วน สมฺปทาน มาจาก สํ บทหน้า + ป บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย แปลว่า “ให้ด้วยดีโดยประการต่างๆ”]

พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ในพระบาลีว่า วินีลกวิปุพฺพกคฺคหณลกฺขณา อสุภสญฺญา (อสุภสัญญามีลักษณะถือเอาซากศพที่ขึ้นเขียวหรือซากศพที่มีน้ำหนองไหลเยิ้ม)ด้วยความเป็นเครื่องหมายรู้บางส่วน หรือด้วยความเหมาะสมกับผู้ที่กำหนัดในสีและกลิ่น เมื่อจะแสดงความเบื่อหน่ายที่กล่าวไว้ว่า ตสฺสา นิพฺพิทา ปทฏฺฐานํ (ความเบื่อหน่ายเป็นปทัฏฐานแก่อสุภสัญญา นั้น) จึงกล่าวว่า นิพฺพิทา (หรือปัญญาที่เบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณซึ่งดำเนินไปอย่างนั้น) เป็นต้น

พระอรรถกถาจารย์กล่าวโดยพิเศษว่า ญาเณน [ใน นิพฺพิทาญาเณน (ด้วยนิพพิทาญาณ)] เพื่อระบุว่านิพพิทาญาณดังกล่าวต่างจากความหวาดกลัวศพ

คำว่า ตถา ปวตฺตํ (ซึ่งดำเนินไปอย่างนั้น) หมายความว่า ซึ่งดำเนินไปโดยอาการเบื่อหน่าย

ท่านจะแสดงว่าญาณระลึกถึงชาติก่อนของพระราชธิดาพระเจ้าวิเทหะพระนามว่า รุจา ผู้ประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุเกิดของกัมมัสสกตาญาณ แต่ไม่เป็นเหตุเกิด

ของกัมมัสสกตาญาณแก่เสนาบดีของพระราชาพระองค์นั้นชื่อว่าอลาตะและทาสชื่อว่าพีชกะ ผู้ไม่ประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ เพราะอาศัยอสัตบุรุษ จึงกล่าวว่า อิมสฺส จ...อุทาหริตพฺโพ (อนึ่ง บัณฑิตพึงนำมหานารทกัสสปชาดก และเอกัจจสัสสตวาทะในพรหมชาลสูตร มากล่าวถึงเพื่อแสดงข้อความนี้)

คำว่า โส คือ ปสาทะ

คำว่า อวตฺถาวิเสโส (สภาพพิเศษที่แตกต่างออกไป) หมายความว่า ระยะกาลพิเศษที่หมายรู้ด้วยความไม่ขุ่นมัวของสัมปยุตตธรรม

คำว่า อายตนคโต แปลว่า อันดำเนินไปตามฐานะ หมายความว่า มีพระรัตนตรัยเป็นวิสัย

ท่านแสดงปทัฏฐานที่ปรากฏตามสภาวะโดยปราศจากสภาพพิเศษที่แตกต่างกันด้วยคำเป็นต้นว่า กาโย (อีกนัยหนึ่ง สติปัฏฐานมีกองรูปเป็นต้นเป็นปทัฏฐานแก่สติและสมาธิ)

อนึ่ง ในที่นี้พึงทราบว่าพระมหากัจจายนะปรารภคำว่า อปโร นโย (อีกนัยหนึ่ง อโยนิโสมนสิการมีลักษณะใส่ใจเห็นความน่าพอใจ[ในธรรมที่เป็นเครื่องผูก] อวิชชาเป็นปทัฏฐานแก่อโยนิโสมนสิการนั้น [เพราะปกปิดโทษของอโยนิโสมนสิการ]) เป็นต้น เพื่อแสดงธรรมที่เป็นผลของธรรมซึ่งได้นำปทัฏฐานออกแสดงไว้ในพระบาลีก่อนแล้ว

อโยนิโสมนสิการมีลักษณะใส่ใจเห็นความน่าพอใจ[ในธรรมที่เป็นเครื่องผูก] พึงทราบว่ากล่าวไว้มีประโยชน์เพื่อเป็นตัวอย่างเท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง พระมหากัจจายนะกล่าวไว้อย่างนี้เพื่อแสดงว่าอโยนิโสมนสิการย่อมเป็นไปแก่สัตว์ทั้งหลายด้วยความโลภโดยมาก

คำว่า โอปปัจจยะ คือ อุปปัตติภพนั่นแหละ คำว่า โอปปัจจยิกะ คือ ความเป็นอุปปัตติภพ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุปปตฺติภวภาเวน (โดยความเป็นอุปปัตติภพ)

คำว่า ววตฺถิตภาโว (การกำหนด) หมายความว่า การกำหนด คือ การที่อินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นมีอารมณ์และหน้าที่แน่นอนทีละอย่างคือการเห็นรูปเป็นต้น

คำว่า ภวสฺส องฺคานิ แปลว่า เหตุเกิดของภพ

ในนัยที่ ๒ คำว่า องฺคานิ แปลว่า องค์ประกอบ

อีกนัยหนึ่ง พึงประกอบกรรมวัฏโดยความเป็นองค์ประกอบที่เป็นเหตุอีกด้วย

คำว่า กมฺมฏฺฐานสฺสา (กรรมฐาน) คือ ภาวนา

คำว่า พฺรูหนา แปลว่า การเจริญ

คำว่า เตสุ คือ ในความเป็นผู้รู้จักพหูสูตรเป็นต้นนั้น

ความเป็นผู้รู้จักพหูสูตร (การเข้าใกล้ครูผู้เป็นพหูสูตร) เป็นปทัฏฐานแก่ความเป็นผู้รู้ปราโมทย์ เพราะปราโมทย์ที่กอปรด้วยธรรมย่อมเกิดจากการฟังธรรมที่ได้รับโดยอาศัยการเข้าใกล้กัลยาณมิตรโดยชอบ

โดยประการดังนี้ เมื่อวิมุตติใดมีอยู่ วิมุตติญาณทัสสนะ (การรู้เห็นความหลุดพ้น, ปัจจเวกขณญาณ) ย่อมเกิดขึ้น วิมุตตินั้นเป็นปทัฏฐานแก่วิมุตติญาณทัสสนะ ข้อความข้างต้นย่อมปรากฏ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปุริมานํ...สุวิญฺเญยฺโย เอว (ความเป็นปทัฏฐานแก่ธรรมหลังๆ ของธรรมก่อนๆ รู้ได้ง่ายโดยแท้)

คำว่า สห อธิฏฺฐาเนน (พร้อมทั้งที่ตั้ง) คือ พร้อมทั้งญาตปริญญา เพราะญาตปริญญาเป็นที่ตั้งของตีรณปริญญา

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

จบ คำอธิบายปทัฏฐานหารวิภังค์

๕. ลักขณหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายลักขณหารวิภังค์)

[๒๓] พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ลกฺขณหารสฺส วิสยํ ปุจฺฉติ (ถามขอบเขตของลักขณหาระ) เมื่อถามว่า อะไรเป็นขอบเขตของลักขณหาระนั้น ก็ตอบได้ว่า ธรรมที่มิได้แสดงไว้ซึ่งมีลักษณะเสมอกัน

พระพุทธองค์ทรงปรารภกายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนาเป็นต้น ย่อมสำเร็จได้โดยง่าย ดังนั้น ท่านจึงแสดงว่าพระองค์ได้ตรัสถึงสติที่เป็นไปในเวทนาเป็นต้นด้วยการกล่าวถึงสติที่เป็นไปในกองรูปดังกล่าว เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นสติปัฏฐาน

คำว่า สติปฏฺฐานภาเวน เอกลกฺขณตฺตา (เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นสติปัฏฐาน) ท่านกล่าวไว้เพราะอินทรีย์คือวิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาที่ศรัทธาอุปถัมภ์ไว้ย่อมให้สำเร็จสติปัฏฐานอื่นเหมือนให้สำเร็จสติปัฏฐานที่ตามรู้กองรูป ข้อความนี้จักกล่าวไว้ต่อไปในคัมภีร์อรรถกถานั่นแหละ

พึงทราบเนื้อความในคำแสดงความมีลักษณะอย่างเดียวกันที่เหลือตามนัยนี้

คำว่า ปรโต (ต่อไป) คือ ในคำอธิบายจตุพยูหหาระ

คำว่า อสมฺมิสฺสโต (โดยไม่ระคนกัน) หมายความว่า แม้เวทนาเป็นต้นก็อาศัยนับเนื่องในรูปกายนี้ ดังนั้น แม้มีความเป็นไปแห่งการตามรู้เวทนาเป็นต้นในรูปกาย ก็กำหนดโดยไม่ระคนกันกับเวทนาเป็นต้นนั้น

ท่านกล่าวว่า ตถา น กาเย (เช่นเดียวกันนี้ ภิกษุมิใช่ตามรู้สภาวธรรมอย่างหนึ่งที่พ้นไปจากอวัยวะน้อยใหญ่ในรูปกาย) เป็นต้น เพื่อแยกรูปกายออกจากอวัยวะน้อยใหญ่ และแยกอวัยวะเหล่านั้นนั่นแลออกจากผมเป็นต้น พร้อมทั้งแยกผมเป็นต้นออกจากภูตรูปและอุปาทายรูป เพื่อปฏิเสธการถือเอากลุ่ม[เป็นอารมณ์], การแล่นไปหาชื่อ และความยึดมั่นในการถือว่าเป็นแก่นสาร

แม้บุคคลที่มีความเห็นว่าเป็นกลุ่มในองค์รวมของส่วนประกอบย่อยแห่งนครมีปราสาทเป็นต้นก็ย่อมกระทำการถือเอากลุ่ม [คือสำคัญว่านครมีจริงเพราะเป็นองค์รวมของส่วนประกอบย่อย]

อนึ่ง บางคนย่อมแล่นไปหาชื่อ[โดยสำคัญ]ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ชื่อว่านครมีอยู่ ท่านจึงยกนครเป็นตัวอย่างในการแล่นไปหาชื่อมีสตรีและบุรุษเป็นต้น

คำว่า อญฺโญ โกจิ (สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น) คือ สัตว์เป็นต้น [หมายถึง วิญญาณหรืออาตมันที่ชาวโลกสมมุติว่าเป็นสัตว์ บุคคล ชีวะ]

คำว่า ยํ ปสฺสติ (บุคคลดูสิ่งใด) หมายความว่า ดูสตรีหรือบุรุษ

ถามว่า : การเห็นสตรีหรือบุรุษย่อมไม่มีด้วยจักขุประสาทมิใช่หรือ [เพราะจักขุประสาททำหน้าที่เห็นสี แต่มโนทวารวิถีทำหน้าที่รู้ชื่อและความหมาย]

ตอบว่า : ย่อมไม่มีจริง แต่ท่านกล่าวว่า ยํ ปสฺสติ (บุคคลดูสิ่งใด) โดยความเป็นชื่อที่ดำเนินไปว่า เราเห็นสตรี เราเห็นบุรุษ อีกนัยหนึ่ง บุคคลดูด้วยทิฏฐิโดยความเห็นผิด

คำว่า น ตํ ทิฏฺฐํ (ไม่ชื่อว่าเห็นสิ่งนั้น) หมายความว่า สิ่งที่เห็นนั้นไม่ใช่รูปารมณ์ หรือรูปารมณ์ไม่ใช่สิ่งที่เห็น อีกนัยหนึ่ง สิ่งนั้นไม่ใช่สิ่งที่เห็นซึ่งเรียกว่าหมู่ภูตรูปและอุปาทายรูปมีผมเป็นต้น หรือว่าสิ่งที่เห็นไม่ใช่สิ่งที่กล่าวไว้แล้ว [คือ ไม่ใช่หมู่ภูตรูปและอุปาทายรูปดังกล่าว]

บาทคาถาว่า ยํ ทิฏฺฐํ ตํ น ปสฺสติ (เห็นสิ่งใด ไม่ชื่อว่าดูสิ่งนั้น) หมายความว่า รูปารมณ์หรือสิ่งที่เรียกว่าหมู่ภูตรูปและอุปาทายรูปมีผมเป็นต้นที่เห็นได้ บุคคลไม่ชื่อว่าดูสิ่งนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาจักษุ

คำว่า น อญฺญธมฺมานุปสฺสี แปลว่า มิใช่ตามรู้สภาวธรรมอื่นๆ ความหมายก็คือมิใช่ตามรู้ลักษณะอื่นจากความไม่สวยงามเป็นต้น

ในคำว่า ปถวีกายํ (หมู่ปฐวีธาตุ) ท่านกล่าวผมเป็นต้นว่ากองรูป เพราะเป็นองค์รวมของปฐวีธาตุ

อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวว่ากองรูป โดยถือเอาปฐวีธาตุโดยลักษณะ[แข็งหรืออ่อน] ซึ่งมีอยู่ในสรีรกายทั้งหมดอันต่างกันโดยประเภทมากมาย อันดำเนินไปโดยความเกิดขึ้นก่อนและหลังด้วยความเป็นหมู่

แม้หมู่อาโปธาตุเป็นต้นอื่นก็เช่นเดียวกัน

คำว่า อาการสมูหสงฺขาตสฺส แปลว่า ที่ชื่อว่ากองลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น

คำว่า ตีสุ ภเวสุ กิเลส (กิเลสในภพ ๓) คือ กิเลสที่มีภพ ๓ เป็นขอบเขต

ในคำว่า สพฺพตฺถิกํ มีรูปวิเคราะห์ว่า สัพพัตถิกา คือ มีประโยชน์ที่พึงปรารถนาในจิตทั้งปวงที่หดหู่และซัดส่าย

อีกนัยหนึ่ง สัพพัตถิกา คือ มีประโยชน์เพื่อโพชฌงค์ทั้งปวงที่พึงอบรมในจิตอันหดหู่และซัดส่าย

[คำว่า สพฺพตฺถิกา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มีประโยชน์ในจิตทั้งปวง = สพฺพตฺถ อตฺถา เอตายาติ สพฺพตฺถิกา (ภินนาธิกรณ-พหุพพีหิสมาส)

- มีประโยชน์เพื่อโพชฌงค์ทั้งปวง = สพฺเพ โพชฺฌงฺคา อตฺถา เอตายาติ สพฺพตฺถิกา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)]

คำว่า อนฺโต สงฺโกโจ แปลว่า ความท้อถอยภายใน หมายความว่า ความเกียจคร้าน

[๒๔] คำว่า คหิเตสุ (เมื่อเจริญสติปัฏฐานแล้ว) หมายความว่า เมื่อถือเอาโดยภาวนา ความหมายก็คือ เมื่ออบรมสติปัฏฐานแล้ว หรือแปลว่า เมื่อถือเอาด้วยการกล่าว [ว่าสติปัฏฐาน] ก็การถือเอาภาวนาเป็นประธานของการถือเอาด้วยการกล่าวในเรื่องนี้ เพราะเป็นเนื้อความที่แสดงการถือเอาภาวนา

อนึ่ง พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ในพระบาลีว่า จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ ภาวิยมาเนสุ จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติ (เมื่อภิกษุเจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่ สัมมัปปธาน ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา) เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า บุคคลใดเจริญสติปัฏฐานแล้ว

บุคคลนั้นมิได้เจริญโพธิปักขิยธรรมมีสัมมัปปธานเป็นต้น ข้อนี้มิใช่ฐานะที่จะมีได้ โดยการแสดงความมีลักษณะอย่างเดียวกัน

คำว่า วิปลฺลาสา ปหียนฺติ (วิปัลลาส ๔ ย่อมถูกละได้) หมายความว่า ย่อมถูกละได้เพราะเป็นข้าศึกโดยตรง

ท่านจะแสดงว่า กพฬีการาหาร ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร และวิญญาณาหารอันเป็นเหตุเกิดของกองรูปเป็นต้น ย่อมเป็นอันบุคคลกำหนดรู้ได้ด้วยการกำหนดรู้กองรูปเป็นต้น เพราะละข้าศึก[คือวิปัลลาส]ของกายานุปัสสนาเป็นต้นนั้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อาหารสมุทยา กายสฺส สมุทโย. ผสฺสสมุทยา เวทนานํ สมุทโย.[๑๔๓]

“การเกิดขึ้นของกองรูปย่อมมีเพราะการเกิดขึ้นของอาหาร การเกิดขึ้นของเวทนาย่อมมีเพราะการเกิดขึ้นของผัสสะ”

สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ.[๑๔๔]

“วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย”

ดังนั้น จึงกล่าวว่า จตฺตาโร อาหารา (อาหาร ๔) เป็นต้น

คำว่า สพฺพตฺถ (ในคำทั้งปวง) คือ ในคำมีอาทิอย่างนี้[ในคัมภีร์เนตติปกรณ์]ว่า อุปาทาเนหิ อนุปาทาโน ภวติ (เธอย่อมเป็นผู้ปราศจากอุปาทาน)

ในเรื่องนั้น กองรูปเป็นที่ตั้งของกามุปาทานโดยพิเศษ เพราะเบญจกามคุณที่มีลักษณะเฉพาะย่อมปรากฏในกองรูป

เวทนาเป็นที่ตั้งของทิฏฐุปาทานโดยพิเศษ เพราะผู้ที่ไม่พะวงถึงโลกหน้าด้วยความเพลิดเพลินสุขเวทนาย่อมยังความยึดมั่นให้เกิดขึ้นว่า นตฺถิ ทินฺนํ [๑๔๕] (ทานที่บุคคลให้ไม่มีผล) เป็นต้น

จิตเป็นที่ตั้งของสีลัพพตุปาทานโดยพิเศษ เพราะความยึดมั่นความบริสุทธิ์โดยเนื่องด้วยศีลเป็นต้นของตนย่อมมีแก่ผู้มีสัสสตทิฏฐิโดยถือความมีเสมอในจิต

สภาวธรรมเป็นที่ตั้งของอัตตวาทุปาทานโดยพิเศษ เพราะความยึดมั่นอัตตาย่อมมีแก่ผู้ไม่เห็นสภาวธรรมที่มีจริงว่าเป็นความจริงด้วยการกำหนดรูปนาม

ดังนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ ภาวิยมาเนสุ อุปาทาเนหิ อนุปาทาโน ภวติ (เมื่อภิกษุเจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่ เธอย่อมเป็นผู้ปราศจากอุปาทาน)

อนึ่ง กองรูปเป็นที่ตั้งของกามโยคะโดยพิเศษตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

เวทนาเป็นที่ตั้งของภวโยคะโดยพิเศษ เพราะความเพลิดเพลินในภพย่อมมีได้ด้วยการถือเอาภพว่าเป็นสุข

จิตเป็นที่ตั้งของทิฏฐิโยคะโดยพิเศษ เพราะความยึดมั่นอัตตาย่อมมีในจิตด้วยการถือเอาสันตติบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความสืบต่อ) และฆนบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่มก้อน)

สภาวธรรมเป็นที่ตั้งของอวิชชาโยคะโดยพิเศษ เพราะความหลงย่อมมีได้เนื่องจากการจำแนกสภาวธรรมทำได้ยาก, ความเป็นเพียงสภาวธรรมของธรรมทั้งหลาย และความเป็นเพียงสภาวธรรมของธรรมทั้งหลายเป็นสภาพแทงตลอดได้ยาก

ดังนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวความไม่ประกอบด้วยโยคะ เพราะมีการละกามโยคะเป็นต้นนั้นในกองรูปเป็นต้นด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔

โดยนัยนี้นั่นแหละ พระมหากัจจายนะอธิบายความเป็นผู้ไม่มีอาสวะและเป็นผู้ข้ามพ้นแล้วจากโอฆะ เพราะกามราคะเป็นต้นจัดเป็นกามโยคะ กามาสวะ และกาโมฆะ เป็นต้นนั่นเทียว

กองรูปเป็นที่ตั้งของอภิชฌากายคันถะตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

เวทนาอันได้แก่ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์ เป็นที่ตั้งของพยาปาทกายคันถะโดยพิเศษ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ทุกฺขาย เวทนาย ปฏิฆานุสโย อนุเสติ.[๑๙๖]

“ปฏิฆานุสัยย่อมนอนเนื่องในทุกขเวทนา”

จิตเป็นที่ตั้งของสีลัพพตปรามาสโดยพิเศษ เพราะความยึดมั่นว่าความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยศีลของตนย่อมมีแก่ผู้มีสัสสตทิฏฐิโดยถือความมีเสมอในจิต

สภาวธรรมอันเป็นที่ตั้งของอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะโดยพิเศษ เพราะมีความยึดมั่นว่าความเห็นนี้จริงแท้ที่เรียกว่าภวทิฏฐิและวิภวทิฏฐิ เนื่องจากไม่มีการรู้เห็นรูปนามพร้อมทั้งปัจจัย

โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงประกอบสติปัฏฐาน ๔

กองรูปเป็นที่ตั้งของลูกศรคือราคะเป็นพิเศษตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

เวทนาเป็นที่ตั้งของลูกศรคือโทสะเป็นพิเศษ

จิตเป็นที่ตั้งของลูกศรคือมานะเป็นพิเศษ เพราะจิตย่อมเผาตนที่ยึดมั่นตนเองโดยการถือเอาว่าเที่ยงด้วยความสำคัญว่าดีเลิศ เป็นต้น

สภาวธรรมเป็นที่ตั้งของลูกศรคือโมหะเป็นพิเศษตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงประกอบสติปัฏฐาน ๔

อนึ่ง เมื่อภิกษุกำหนดรู้กองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรมด้วยกายานุปัสสนาเป็นต้นแล้ว เธอได้กำหนดรู้รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เพราะเมื่อกำหนดรู้จิตได้แล้วก็เป็นอันกำหนดรู้สัญญาได้อีกด้วย ดังนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า วิญฺญาณฏฺ-ฐิติโย จสฺส ปริญฺญํ คจฺฉนฺติ (อนึ่ง วิญญาณฐิติของเธอย่อมถึงความรู้ชัด)

เช่นเดียวกันนี้ กองรูปเป็นที่ตั้งของฉันทาคติโดยพิเศษ เพราะผู้มีความเพ่งเล็งในกองรูปย่อมถึงฉันทาคติ

เวทนาเป็นที่ตั้งของโทสาคติ เพราะเวทนาเป็นเหตุเกิดของพยาบาทตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

จิตเป็นที่ตั้งของโมหาคติ เพราะความหลงย่อมมีในจิตที่ประกอบด้วยราคะเป็นต้นโดยเนื่องด้วยการถือเอาสันตติบัญญัติและฆนบัญญัติ

สภาวธรรมเป็นที่ตั้งของภยาคติ เพราะความกลัวย่อมเกิดขึ้นด้วยความไม่หยั่งเห็นสภาวธรรม

โดยประการดังนี้ การละการถึงอคติย่อมมีได้ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ดังนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า อคติคมเนหิ จ น อคตึ คจฺฉติ (เธอย่อมไม่เกิดความลำเอียงในการถึงอคติ)

คำว่า อกุสลสฺส โสมนสฺสสฺส วเสน (โดยเนื่องด้วยอกุศลโสมนัส) นี้ ท่านกล่าวไว้เพราะแม้ข้อความนี้ก็มีได้ แต่พึงทราบว่าพระบรมศาสดาตรัสสมุทยสัจไว้โดยความนอนเนื่องในสุขเวทนานั้นด้วยการถือเอาสุขเวทนาในพระพุทธดำรัสว่า

สุขาย เวทนาย ราคานุสโย อนุเสติ.[๑๔๗]

“ราคานุสัยย่อมนอนเนื่องในสุขเวทนา”

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า เทสิตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ (อริยสัจที่เป็นทุกข์ ก็เป็นอันแสดงไว้ในเทศนานั้น) หมายความว่า อริยสัจที่เป็นทุกข์ถูกแสดงไว้อย่างยิ่งด้วย ทุกฺขทุกฺข ศัพท์ ดังนั้น ในพระบาลีจึงกล่าวว่า เทสิตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ

ข้อความที่ควรกล่าวในความเป็นไปพร้อมกันเป็นต้น ได้กล่าวไว้ในคำอธิบายนิทเทสวาระก่อนแล้ว

จบ คำอธิบายลักขณหารวิภังค์

อุปการีสุ โย สาธุ สาธุตฺเต ตสฺส โก คุโณ
อปการีสุ โย สาธุ โส สาธุ สพฺภิ อุจฺจเต.

ปัญจตันตระ

“บุคคลใดทำดีตอบแก่ผู้มีอุปการะ ความดีของเขามิใช่สิ่งประเสริฐสุด แต่ความดีที่กระทำในผู้ที่ไม่เคยมีอุปการะ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมสรรเสริญ”

๖. จตุพยูหหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายจตุพยูหหารวิภังค์)

[๒๕] คำว่า หารานํ (ในบรรดาหาระทั้งหลาย) ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ

พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า [เนื้อความของบทในจตุพยูหหาระนี้พึงนำออกแสดงโดยมีคำศัพท์เป็นหลัก] เพราะจตุพยูหหาระนี้เป็นการจำแนกศัพท์ของพระพุทธพจน์ในบรรดาหาระทั้งหลาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พฺยญฺชเนน...ทสฺเสติ (ด้วยคำว่า พฺยญฺชเนน นี้ท่านแสดงว่าเนื้อความของบทในจตุพยูหหาระนี้พึงนำออกแสดงโดยมีคำศัพท์เป็นหลัก เพราะจตุพยูหหาระนี้เป็นการจำแนกศัพท์ของพระพุทธพจน์ในบรรดาหาระทั้งหลาย)

คำว่า ยาย คือ ด้วยรูปวิเคราะห์

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) หมายความว่า รูปวิเคราะห์ใดๆ ที่สมควรกล่าวในพระพุทธพจน์ที่อธิบายอยู่ บุคคลพึงกล่าวชื่อทั้งหมดทางโลกโดยคล้อยตามชื่อทางโลกด้วยรูปวิเคราะห์นั้นๆ

บุคคลยังปฏิปทาเบื้องต้นให้ถึงพร้อมแล้วจึงบรรลุสัจธรรมได้ในภายหลัง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมฺมุติ...โหติ (ความเข้าใจปรมัตถสัจจะย่อมมีได้โดยมีสัมมุติสัจจะเป็นหลักนั่นเทียว)

อีกนัยหนึ่ง พึงสัมพันธ์คำนั้นอย่างนี้ว่า ความเข้าใจปรมัตถสัจจะย่อมมีด้วยความเข้าใจบัญญัตินั้นๆ เป็นหลัก

พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ในหาระนี้ว่า อุภยมนฺตเรน (เว้นจากโลกทั้งสอง) โดยหมายถึงกระแสรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ แต่ในโอตรณหาระได้กล่าวข้อความว่า อุภย-มนฺตเรนาติ ผสฺสสมุฏฺฐิเตสุ ธมฺเมสุ (คำว่า อุภยมนฺตเรน คือ ย่อมไม่เห็นตนในธรรมที่เกิดจากผัสสะ [มีวิญญาณ เวทนา สัญญา เจตนา วิตก และวิจาร เป็นต้น]) เพื่อแสดงว่า คำนั้นหมายถึงธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่เกิดทางทวาร ๖

อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “คำว่า อนฺตเรน แสดงนัยอย่างอื่น” ดังนั้นจึงมีความหมายในเรื่องนี้ว่า บุคคลผู้เข้า[ผลสมาบัติ]ไม่เพ่งโลกนี้[รูปของตนในอัตภาพนี้] ไม่เพ่งโลกหน้า[รูปของตนในอัตภาพอื่น] แต่เพ่งสภาพอันเว้นจากโลกทั้งสอง [คือนิพพาน]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อุภยมนฺตเรน แสดงความไม่มีนัยอย่างอื่น หมายความว่า บุคคลผู้เข้า[ผลสมาบัติ]ย่อมเพ่งนิพพาน ไม่เพ่งโลกนี้ ไม่เพ่งโลกหน้า แต่มีสภาพอื่นนอกไปจากโลกทั้งสอง

บางคนกล่าวว่า “ภพในระหว่าง[จุติและปฏิสนธิ]มีอยู่แน่แท้” โดยถือเอาความหมายผิดในพระพุทธพจน์เหล่านี้ว่า อนฺตราปรินิพฺพายี (ผู้ปรินิพพานในระหว่าง), สมฺภเวสี (ผู้แสวงหาภพ)

ข้อความของพระพุทธพจน์คำแรกมีว่า อันตราปรินิพพายี คือ ผู้ไม่ล่วงกึ่งอายุในอวิหาพรหมเป็นต้นนั้นๆ แล้วปรินิพพานโดยดับกิเลสได้สิ้นเชิงด้วยการบรรลุอรหัตตมรรคในระหว่าง[อายุขัย] มิใช่อยู่ในระหว่างภพ

ข้อความของพระพุทธพจน์คำหลังมีว่า พระขีณาสพเหล่าใดเกิดแล้ว ไม่ใช่จักเกิดอีก พระขีณาสพเหล่านั้นนั่นแหละได้ชื่อว่า ภูตะ (ผู้เกิดแล้ว) ด้วยบทก่อน ส่วนโดยตรงกันข้ามกับข้อความนั้น พระเสกขะและปุถุชนได้ชื่อว่า สัมภเวสี (ผู้แสวงหาภพ) เพราะเป็นผู้แสวงหาภพ เนื่องจากยังมิได้ละเครื่องผูกแห่งภพ

อีกนัยหนึ่ง ในบรรดากำเนิด ๔ สัตว์ที่เกิดในฟองไข่และสัตว์ที่เกิดในมดลูกชื่อว่า สัมภเวสี ตั้งแต่ยังไม่ออกจากฟองไข่หรือมดลูก เมื่อออกจากฟองไข่หรือมดลูกแล้วได้ชื่อว่า ภูตะ สัตว์ผู้เกิดในยางเหนียวและผู้ผุดเกิดขึ้นชื่อว่า สัมภเวสี ในขณะจิตแรก และชื่อว่า ภูตะ ตั้งแต่ขณะจิตที่ ๒ เป็นต้นไป

อีกนัยหนึ่ง สัตว์ที่ยังไม่เปลี่ยนไปหาอิริยาบถอื่นจากอิริยาบถที่เกิดขึ้น ชื่อว่า สัมภเวสี หลังจากนั้นได้ชื่อว่า ภูตะ

ด้วยเหตุดังกล่าวบางคน[ผู้มีความเห็นผิดนั้น]พึงถูกคัดค้านว่าภพในระหว่างไม่มีจริง เพราะเมื่อมีข้อความที่คล้อยตามพระบาลีโดยตรง จะมีประโยชน์อะไรในการดำริถึงอัตภาพคือภพในระหว่างด้วยความสามารถในการกล่าวโดยอ้อม

[คัมภีร์เนตติฎีกาฉบับปัจจุบันมีรูปว่า ปฏิกฺขิปิตพฺพํ แต่คำนี้ควรมีรูปว่า ปฏิกฺขิปิตพฺพา เพราะหมายถึง เตปิ (เกจิ) ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อนหน้านี้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

บางคนกล่าวถึงความเหมาะสม[ของภพในระหว่าง]ว่า "ความปรากฏในสถานที่อื่นอย่างต่อเนื่องของสภาวธรรมที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยกระแสย่อมมีได้ เหมือนในกระแสรูปของอวิญญาณกวัตถุมีข้าวเปลือกเป็นต้น[ที่ก่อให้เกิดต้นข้าวในที่อื่นได้] ความปรากฏในสถานที่อื่นอย่างต่อเนื่องแม้ในกระแสรูปของสวิญญาณกวัตถุก็มีได้เช่นเดียวกัน อนึ่ง นัยนี้ย่อมเหมาะสมเมื่อมีภพในระหว่าง ไม่ใช่เหมาะสมโดยประการอื่น"

พวกเขาควรกล่าวความเหมาะสมในการมาสู่มนุษย์โลกนี้จากพรหมโลก หรือในการไปสู่พรหมโลกจากมนุษย์โลกนี้โดยพลันของผู้มีฤทธิ์ที่บรรลุความชำนาญแห่งจิตได้อธิษฐานรูปกายให้ดำเนินไปตามจิต [ไม่ควรยกภพในระหว่างขึ้นเป็นตัวอย่าง]

ถ้าพวกเขาไม่ปรารถนาความเป็นไปแห่งสภาวธรรมในสถานที่ซึ่งกำหนดไว้ในทุกที่ และถ้าดำริว่าวิสัยของฤทธิ์ไม่อาจคาดคิดได้ความเห็นทั้งสองนั้นก็เสมอกันแม้ในเรื่องนี้ เพราะพระพุทธดำรัสว่า กมฺมวิปาโก อจินฺเตยฺโย (ผลกรรมไม่อาจคาดคิดได้)

ดังนั้น ความดำรินั้นเป็นเพียงความเห็นของพวกเขา เพราะสภาวธรรมมีสภาพที่ไม่มีใครคาดคิดได้ สภาวธรรมเหล่านั้นย่อมปรากฏในสถานที่ซึ่งกำหนดไว้ด้วยปัจจัยเฉพาะในบางที่ และปรากฏในสถานที่ซึ่งมิได้กำหนดไว้ในบางที่ ดังเช่นผลที่เกิดจากเหตุ (ปัจจยุปบัน) มีรูปเหมือนและเสียงสะท้อนเป็นต้นย่อมปรากฏเกิดขึ้นในกระจกและสถานที่บางส่วนของภูเขาเป็นต้นอันเป็นที่อื่นจากเงาหน้าและเสียงเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น จึงไม่ควรนำสิ่งทั้งหมดไปแสดงในทุกที่

ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นความย่อในเรื่องนี้ส่วนการพิจารณ์ภพในระหว่างอันมีการแสดงรูปเหมือนไว้เป็นตัวอย่าง พึงถือเอาโดยพิสดารในคัมภีร์ฎีกาของกถาวัตถุปกรณ์ [๑๔๘]

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า "คำว่า อิธ คือ กามภูมิ คำว่า หุรํ คือ อรูปภูมิ คำว่า อุภยมนฺตเรน คือ อรูปภูมิ" และกล่าวว่า "คำว่า อิธ คือ ธรรมที่เป็นปัจจัย คำว่า หุรํ คือ ธรรมที่เป็นปัจจยุปบัน คำว่า อุภยมนฺตเรน คือ ธรรมที่เป็นบัญญัติ"

ข้อความนั้นไม่พบในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ท่านกล่าวว่า อวสิฏฺฐํ รูปํ (รูปที่เหลือ) โดยหมายเอาลักขณรูป โอชารูป อาโปธาตุและอากาสธาตุ เพราะประสงค์เอารูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ (รูปที่ไม่มีชีวิต)

[คำว่า อวสิฏฺฐํ รูปํ เป็นคำย่อของคำเต็มในหน้า ๑๑๒ ว่า อวสิฏฺฐํ ธมฺมารมฺมณปริยาปนฺนรูปํ (รูปที่นับเข้าในธรรมารมณ์ที่เหลือ)

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๓ ข้อ ๕๐) กล่าวว่า ธรรมารมณ์จำแนกเป็น ๖ อย่าง คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน และบัญญัติ

ฎีกาเก่าของอภิธัมมาวตาร (คาถา ๒๙๙) กล่าวว่า ธรรมารมณ์ คือ จิต เจตสิก นิพพาน รูปอันได้แก่ปสาทรูปและสุขุมรูป อนิจจลักษณะเป็นต้น และบัญญัติ

ฎีกาใหม่ของอภิธัมมาวตารกล่าวว่า ธรรมารมณ์ คือ จิต เจตสิก นิพพาน นิปผันนรูป อนิจจลักษณะเป็นต้น และบัญญัติ]

ใครๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ย่อมไม่รู้จิตของพระขีณาสพที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์นั้นเพราะกล่าวว่าท่านเพ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่

ข้อความที่เหลือรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

จบ คำอธิบายจตุพยูหหารวิภังค์

๗. อาวัฏฏหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายอาวัฏฏหารวิภังค์)

[๒๙] ชื่อว่าอารัมภธาตุ เพราะเป็นสภาวะกำจัดอกุศลธรรม หรือเพราะเป็นสภาวะตั้งไว้ในการกำจัดอกุศลและยังกุศลให้ถึงพร้อม

[คำว่า อารมฺภธาตุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะกำจัดอกุศลธรรม = อารมฺภ ศัพท์แปลว่า “กำจัด” ธาตุ ศัพท์แปลว่า สภาวะ
- สภาวะเริ่มตั้งไว้ในการกำจัดอกุศลและยังกุศลให้ถึงพร้อม = อารมฺภ ศัพท์แปลว่า “เริ่มตั้งไว้” ธาตุ ศัพท์แปลว่า สภาวะ]

คำว่า ตถาภูตา (จงเป็นอย่างนั้น) หมายความว่า จงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้น

ภูมิ ๓ มีกามธาตุเป็นต้น ชื่อว่า เตธาตุ

มัจจุราชชื่อว่า ผู้เป็นใหญ่เหนือภูมิ ๓ เพราะย่ำยีภูมิ ๓ นั้น

กิเลสทั้งหลายแม้จะได้รับที่ตั้งตลอดกาลนานในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น ก็เป็นสภาพไร้กำลัง เพราะถูกกำจัดได้ด้วยกุศลธรรมที่บุคคลอบรมแล้วในกาลไม่นาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อพลํ ทุพฺพลํ (กองกิเลสอันไร้พละกำลัง) สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อพลา นํ พลียนฺติ มทฺทนฺเตนํ ปริสฺสยา
ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ นาวํ ภินฺนมิโวทกํ.[๑๔๙]

“กิเลสอันมีกำลังน้อยย่อมครอบงำนรชนนั้น อันตรายย่อมย่ำยีเขา
ทุกข์ย่อมติดตามเขาเพราะถูกอันตรายย่ำยี เหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือแตก
ฉะนั้น”

คำว่า อิทํ วจนํ (พระดำรัสนี้) คือ บาทคาถานี้

คำว่า สมาธิสฺส ปทฏฺฐานํ (เป็นปทัฏฐานแก่สมาธิ) นี้พึงประกอบความว่า เป็นปทัฏฐานแก่สมาธิ เพราะส่งไปในการตามประกอบให้สมดุลกัน

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า ปปญฺจา (ธรรมที่ให้เนิ่นช้า) คือ ราคะเป็นต้น

คำว่า ตถา เจว สํวณฺณิตํ (ท่านได้อธิบายไว้แล้วอย่างนั้นนั่นแหละ) หมายความว่า พระมหากัจจายนะได้กระทำการอธิบายความไว้โดยความเป็นปทัฏฐานแก่เทศนานั่นแหละ

คำว่า ตํ คือ เทศนานั้น

คำว่า ตสฺส คือ บุคคลผู้เป็นที่ตั้งของการเวียนไปหาโดยความเสมอกันเป็นต้น

พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า เพื่อการบรรลุคุณธรรมพิเศษแก่ผู้เพียรเจริญภาวนาอยู่

ในคำว่า ลาภวินิจฺฉยปริคฺคหมจฺฉริยานิ (การได้รับ[อารมณ์] การตัดสิน ความหวงแหน และความตระหนี่) เป็นต้น คำว่า ลาโภ (การได้รับอารมณ์) คือ การได้รับอารมณ์มีรูปเป็นต้นซึ่งมีได้ด้วยการแสวงหา ดังนั้น จึงนับเข้าด้วยการแสวงหา

คำว่า วินิจฺฉโย (การตัดสิน) หมายความว่า การตัดสิน คือ ความดำริที่ดำเนินไปว่า วัตถุเพียงเท่านี้จักมีเพื่อการได้รับรูปารมณ์ของเรา วัตถุเพียงเท่านี้จักมีเพื่อการได้รับสัททารมณ์เป็นต้น วัตถุเพียงเท่านี้เป็นของเรา วัตถุเพียงเท่านี้เป็นของคนอื่น เราจักใช้สอยวัตถุเพียงเท่านี้ จักเก็บไว้เพียงเท่านี้ ความดำริดังกล่าวนับเข้าในการแสวงหา เพราะความมีการแสวงหาเป็นมูลเหตุเป็นสาเหตุแห่งการบ่นเพ้อ

ความหวงแหน และความตระหนี่ ก็เช่นเดียวกันนี้ คือ ความหวงแหนเป็นความยึดมั่นว่าสิ่งนี้ของเรา ความตระหนี่เป็นสภาพทนไม่ได้ในความทั่วไปเสมอกับคนอื่นโดยดำริว่าสิ่งนี้จงมีแก่เราคนเดียว ดังนั้น โบราณาจารย์จึงกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของคำนั้นอย่างนี้ว่า

มยฺเหวิทมจฺฉริยํ โหตุ, มา อญฺเญสํ อจฺฉริยํ โหตูติ ปวตฺตตฺตา มจฺฉริยนฺติ วุจฺจติ.[๑๕๐]

“ท่านเรียกว่า มัจฉริยะ เพราะดำเนินไปในลักษณะว่า สิ่งที่น่าอัศจรรย์นี้จงมีแก่เราคนเดียว อย่ามีแก่บุคคลอื่น”

[คำว่า มจฺฉริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความตระหนี่ = มจฺฉรสฺส ภาโว มจฺฉริยํ (มจฺฉร ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต) หรือ มจฺฉรเมว มจฺฉริยํ (มจฺฉร ศัพท์ + อิย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- สภาพที่ดำเนินไปว่าสิ่งที่น่าอัศจรรย์จงอย่ามีแก่บุคคลอื่น = มา อจฺฉริยนฺติ ปวตฺตํ มจฺฉริยํ (มจฺฉริย <มา + อจฺฉริย> ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต)]

พึงทราบว่าการตัดสินเป็นต้นที่มีประโยชน์เพื่อการใช้สอยนับเข้าในการใช้สอย

คำว่า ฉนฺทราโค (ความพอใจยินดี) คือ ราคะที่มีกำลังน้อย ส่วนคำว่า อชฺโฌสานํ (ความผูกพัน) คือ การตัดสินที่มีกำลังด้วยอำนาจตัณหาว่าสิ่งนี้ของเรา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ฉนฺทราคอชฺโฌสานา ตณฺหา เอว (ตัณหามีความผูกพันด้วยความพอใจยินดีโดยแท้)

ความประมาทที่มีการรักษาเป็นเหตุ คือ ความประมาทที่มีการรักษาด้วยดีโดยการปิดประตูและเก็บไว้ในหีบ เป็นต้น

บุคคลผู้กระทำบาปเป็นผู้หลงใหลติดใจมัวเมาเพราะมีการใช้สอยเป็นเหตุ ย่อมถึงความประมาทที่มีการใช้สอยเป็นเหตุเหมือนเนื้อทราย ดังนั้น การแสวงหาและการรักษาจึงเป็นเหตุของการใช้สอยอย่างนี้

ท่านจะแสดงว่า ความประมาท ๓ อย่างกล่าวไว้ด้วยอำนาจของตัณหา จึงกล่าวว่า ติวิโธ ตณฺหายาติ วุตฺตํ (ท่านจึงกล่าวว่า ติวิโธ ตณฺหาย [ความประมาทด้วยตัณหา ๓])

คำว่า อวิเสเสน วุตฺตํ (ซึ่งกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไป) หมายความว่า กล่าวไว้โดยมิได้จำแนกว่า อวิชฺชาย จ ตณฺหาย จ (ขันธ์ ๕ ชื่อว่า มีอุปาทาน ด้วยตัณหาและอวิชชา) แม้จะถามโดยจำแนกว่า กตเมน อุปาทาเนน สอุปาทานา (ขันธ์ ๕ ชื่อว่า มีอุปาทาน ด้วยอุปาทานอะไร)

คำว่า ตณฺหญฺจ อวิชฺชญฺจ จตุรุปาทานานํ วเสน (ท่านจำแนกตัณหาและอวิชชาโดยเนื่องด้วยอุปาทาน ๔) พึงประกอบบทว่า ท่านจำแนกโดยเนื่องด้วยอุปาทาน ๔ มี

กามุปาทานเป็นต้น ย่อมแสดงว่าขันธ์ ๕ เป็นสภาพที่ควรกำหนดรู้พร้อมด้วยความเป็นทุกขสัจ และแสดงว่าอุปาทานเป็นสภาพที่ควรละพร้อมด้วยความเป็นสมุทยสัจ

[๓๐] พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ความประมาท ๓ อย่างที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า โย (ความประมาทที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุย่อมแสวงหาเพื่อทำสมบัติที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ย่อมรักษาสมบัติที่เกิดขึ้นแล้ว และเป็นเหตุแห่งการบริโภค) เป็นต้น ย่อมแสวงหา ย่อมรักษา และเป็นเหตุแห่งการบริโภค อธิบายได้ว่า ความประมาทของบุคคลผู้ประมาทอยู่เป็นเหตุของการแสวงหาสมบัติและการรักษา ย่อมถูกกล่าวไว้โดยอ้อมด้วยความเป็นกัตตา[ว่า โย] แต่เป็นเหตุของการบริโภค

ท่านอธิบายความหมายของคำว่า ตปฺปฏิปกฺเขน (ด้วยธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความประมาทนั้น) ด้วยคำว่า อปฺปมาทานุโยเคน (ด้วยการหมั่นประกอบความไม่ประมาท) คำนั้นแสดงความเป็นสมถะ

คำว่า เขปนา (การสละ) หมายความว่า การให้ถึงความหมดสิ้นไป

คำว่า โวทานปกฺขวิสภาคธมฺมวเสน (โดยความเป็นธรรมที่ไม่เสมอกันฝ่ายโวทาน) มีรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า โวทานปักขวิสภาคธัมมะ คือ ธรรมที่ไม่เสมอกันกับความประมาทซึ่งเป็นฝ่ายโวทาน หมายถึง สมถะ, [การเวียนไป]โดยความเป็นธรรมที่ไม่เสมอกันฝ่ายโวทานนั้น

คำว่า สมเถ สติ (เมื่อสมถะมีอยู่) หมายความว่า เมื่อฌานอันเป็นที่ตั้งมีอยู่ ความหมายก็คือ กระทำฌานนั้นให้เป็นบาท

คำว่า ยา ปญฺญา (ปัญญาใด) คือ ปัญญาที่ดำเนินไปด้วยการจำแนกรูปนามเป็นต้น ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า อยํ วิปสฺสนา (ปัญญา[ซึ่งเกิดร่วมกับสมถะ]นี้ ชื่อว่า วิปัสสนา)

คำว่า ปหีเนสุ แปลว่า [เมื่อธรรมทั้งสอง]ถูกทำลายอยู่

[คำว่า ปหีน สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + หา ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ ปัจจุบันกาล ท่านจึงอธิบาย ปหีเนสุ ด้วยบทที่ลง มาน ปัจจัยในปัจจุบันกาลว่า ปหียมาเนสุ (ถูกทำลายอยู่]

คำว่า โวทานปกฺขํ (ฝ่ายโวทาน) หมายความว่า วางฝ่ายโวทานมีอารัมภธาตุเป็นต้น

คำว่า วิสภาคธมฺมวเสน (ธรรมที่ไม่เสมอกัน) คือ ความประมาทนั่นแหละ

คำว่า สภาคธมฺมวเสน (ธรรมที่เสมอกัน) คือ ธรรมที่เสมอกันมีสมถะเป็นต้นของธรรมฝ่ายโวทานมีอารัมภธาตุเป็นต้นที่วางไว้ก่อน

ในลำดับต่อมา ท่านประสงค์เอาการทำใจที่ยังไม่ผ่องใสให้ผ่องใสอย่างยิ่งยวด ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตํ ปน อรหตฺเตน โหติ (อนึ่ง การทำใจของตนให้ผ่องใสนั้นย่อมมีได้ด้วยอรหัตตผล)

ท่านกล่าวว่าสัมผัปปลาปะนั้นมีโมหะเป็นสมุฏฐาน โดยมุ่งหมายว่าโมหะนั่นแหละเป็นสมุฏฐาน มิฉะนั้นแล้วท่านควรกล่าวว่าปิสุณวาจามีโทสะเป็นสมุฏฐานเหมือนกล่าวว่ามุสาวาทมีโมหะเป็นสมุฏฐาน

ท่านกล่าวว่า กมฺมปถกมฺมวิภาเคน (โดยประเภทแห่งกรรมบถและกรรม) เพราะรวมอกุศลธรรมที่ถึงหรือไม่ถึงความเป็นกรรมบถไว้ด้วยคำว่า สพฺพปาปํ (ความชั่วทุกชนิด)

[๓๑] คำว่า เสสปทานํ (บทที่เหลือ) คือ บทที่เหลือในคาถาว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา (ทำแต่ความดี) เป็นต้น

คำว่า ยถาธิคตํ (ตามที่พระองค์บรรลุแล้ว) หมายความว่า โดยลักษณะที่พระองค์ทรงบรรลุแล้ว

คำว่า ปจฺฉาภูมิ (ปัจฉาภูมิ) คือ ทิศ[ตะวันตก]

คำว่า อุปริ ยาเปนฺติ (ให้ขึ้นสวรรค์ชั้นบน) หมายความว่า ให้ไปสู่เทวโลกชั้นบนจากมนุษยโลก

[๓๒] คำว่า ยถาวุตฺตสฺส ธมฺมสฺส (ธรรมตามที่กล่าวแล้ว) คือ ศีลและมรรค

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ตณฺหาวิชฺชาทีนํ (มีตัณหาและอวิชชาเป็นต้น) หมายถึง กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับตัณหาและอวิชชานั้นและธรรมที่เป็นปทัฏฐานของกิเลสเหล่านั้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สมถวิปสฺสนาทีนํ (มีสมถะและวิปัสสนาเป็นต้น) รวบรวมผลแห่งความเป็นสมณะ (ผลญาณ)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่านิโรธย่อมรักษา[ด้วยคำว่า ยํ รกฺขติ, อยํ นิโรโธ (อสังขตธาตุใดย่อมรักษา อสังขตธาตุนั้นเป็นนิโรธ)] ดังนั้น จึงกล่าวมรรคว่าเป็นเครื่องมือของกิริยารักษาด้วยคำว่า เยน รกฺขติ (ย่อมรักษาด้วยอริยมรรคใด อริยมรรคนี้เป็นมรรค)

[คำว่า ยทคฺเคน และ ตทคฺเคน มาจาก ย หรือ ต สรรพนามที่ประกอบกับ อคฺค ศัพท์ซึ่งแปลว่า "เหตุ" โดยนับเข้าในความหมายว่า "ส่วน" คำทั้งสองนี้ใช้เหมือนกับ ยสฺมา และ ตสฺมา ดังคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะกล่าวถึงความหมายของ อคฺค ศัพท์ว่า

อคฺคํ โกฏฺฐาสโกฏาทิ- ปุรตฺวาลมฺพเนสุ จ
ปริมาเณ สมูเห จ ตีสุ เสฏฺฐุตฺตมาทิเก.[๑๕๑]

"อคฺค ศัพท์ นปุงสกลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ส่วน, ปลาย, เบื้องต้น, ข้างหน้า, อารมณ์ (ดังคำว่า เอกคฺคตา = ความมีอารมณ์เดียว, อพฺยคฺคมนโส = ผู้มี จิตที่ไม่มีอารมณ์ต่างๆ, ผู้มีจิตตั้งมั่น), จำนวน, หมู่ เมื่อปรากฏในไตรลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ประเสริฐ และสูงสุด เป็นต้น"]

พึงประกอบบทว่า พึงนำออกแสดงสัจจะสองอย่างแรกด้วยการเวียนไปหาธรรมที่ไม่เสมอกัน และพึงนำออกแสดงสัจจะสองอย่างหลังด้วยการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกัน

จบ คำอธิบายอาวัฏฏหารวิภังค์

๘. วิภัตติหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายวิภัตติหารวิภังค์)

[๓๓] คำว่า ธมฺเมสุ (สภาวธรรม) คือ สภาวธรรมที่ต่างกันโดยจำแนกเป็นบุญและทาน เป็นต้น

คำว่า ตตฺถ ลพฺภมาโน (ปรากฏอยู่ในสภาวธรรมนั้น) หมายความว่า พบอยู่ในสภาวธรรมตามที่กล่าวไว้แล้วนั้น

คำว่า ภูมิวิภาโค (การจำแนกภูมิ) คือ การจำแนกกามาวจรภูมิและทัสสนภูมิ เป็นต้น

คำว่า ปทฏฺฐานวิภาโค (การจำแนกเหตุใกล้) หมายความว่า การจำแนกผลแห่งปทัฏฐานมีธรรมที่เป็นบุญเป็นต้น หรือธรรมที่เป็นปทัฏฐานของธรรมที่เป็นบุญเป็นต้นนั้น

คำว่า เยสํ สุตฺตานํ (สูตรเหล่าใด) คือ สูตร ๔ ประเภทมีสังกิเลสภาคิยสูตร เป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว สภาวธรรมทั้งหลายย่อมชื่อว่าถูกจำแนกไว้อย่างชัดเจนในสูตรเหล่านั้นด้วยการกำหนดโดยไม่ปะปนกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิเสสโต (โดยพิเศษ)

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดพระมหากัจจายนะจึงกล่าวถึงวาสนาภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตรเท่านั้นในวิภัตติหารวิภังค์นี้

ตอบว่า : บุคคลไม่พึงทราบอย่างนี้ เพราะท่านได้กล่าวถึงสูตรอื่นโดยความเป็นที่ออกไปและที่สุด หมายความว่า ธรรมฝ่ายบำเพ็ญบุญออกไปจากธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้นเป็นธรรมฝ่ายเศร้าหมอง ธรรมฝ่ายแทงตลอดมีธรรมใดเป็นที่สุด ธรรมนั้นเป็นธรรมฝ่ายอเสกขะ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวถึงธรรมทั้งสองอย่างด้วยการถือเอาธรรมสองอย่างนั่นเทียว ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า อิเมสํ จตุนฺนํ สุตฺตานํ เทสนาย (เทศนาแห่งสูตรทั้ง ๔ เหล่านี้ [คือ วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร สังกิเลสภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร])

ในคำ[ของเนตติปกรณ์]ว่า อิมานิ จตฺตาริ สุตฺตานิ (สูตรทั้ง ๔ เหล่านี้) พึงทราบการรวบรวมสูตรทั้งสองอื่นด้วยพระบาลีหรือด้วยเทศนาที่จักกล่าวต่อไป ไม่พึงทราบการปฏิเสธ

โดยเหตุที่พระมหากัจจายนะมิได้กระทำการกำหนดว่า เตเนว ดังนั้น จึงสำเร็จข้อความ[โดยอ้อม]ว่า บุคคลเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยพรหมจรรย์นั้น คือ ด้วยพรหมจรรย์อันอาศัยศีลนั้น

อีกนัยหนึ่ง[ตามปาฐะว่า เตเนว] พึงทราบว่า เอว ศัพท์มีอรรถรวบรวม

คำว่า สิยา ตสฺส ปฏิกฺเขโป แปลว่า ปฏิเสธพรหมจรรย์คือสมาบัติ ๘ นั้น เมื่อเป็นดังนี้ เทศนาก็มีส่วนเหลือ [คือ มีข้อความบางอย่างเหลืออยู่โดยไม่ครอบคลุมทั้งหมด]

การละทั้งสองอย่างมีตทังคปหานเป็นต้นที่เป็นปทัฏฐานไม่นับเข้าในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่าสมุจฺเฉทปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานานํ วเสน (โดยเนื่องด้วยสมุจเฉทปหานและปฏิปัสสัทธิปหาน) ดังจะเห็นได้ว่าบางท่านสาธยายว่า เตเนว ในพากย์นี้

คำนี้ว่า เตเนว พฺรหฺมจริเยนาติ ปฐนฺติ (บางคนสาธยาย[โดยมี เอว ศัพท์]ว่า เตเนว พฺรหฺมจริเยน [ด้วยพรหมจรรย์นั้นนั่นแหละ]) กล่าวไว้โดยหมายถึงพระบาลีบางอย่างที่กล่าวไว้ในคำว่า สํวรสีเล ฐิโต (ตั้งอยู่ในสังวรศีลแล้ว) นี้

คำว่า ยสฺมา...วกฺขติ (เพราะท่านจักกล่าวว่า นิพฺเพธภาคิยํ นาม สุตฺตํ ยา จตุสจฺจปฺปกาสนา [นิพเพธภาคิยสูตร คือ เทศนาที่ประกาศสัจจะ ๔]) นี้ เป็นคำแสดงเหตุของความเหมาะสมในปาฐะหลัง เพราะการรวบรวมมหัคคตกุศลย่อมไม่มีด้วยนิพเพธภาคิยสูตรเนื่องจากมีสภาพไม่แทงตลอด แต่มีการรวบรวมด้วยวาสนาภาคิยสูตร เพราะเกื้อกูลแก่การบำเพ็ญบุญ โดยแท้จริงแล้ว ปาฐะหลังเท่านั้นสมควรกว่าด้วยเหตุที่กล่าวไว้นั้น มิฉะนั้นแล้ว เทศนาก็พึงมีส่วนเหลือ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น หิ...เทเสติ (ความจริงแล้ว พระมหาเถระไม่แสดงธรรมไว้ให้มีส่วนเหลือ)

ท่านกล่าวว่า วกฺขมานานํ...วเสน (พร้อมด้วยสังกิเลสภาคิยสูตรและอเสกขภาคิยสูตรที่จักกล่าวต่อไป) เพราะจักกล่าวถึงสังกิเลสภาคิยสูตรและอเสกขภาคิยสูตรต่อไป

คำว่า สพฺพโต (ทั้งหมด) นี้มองหาข้อความก่อนและหลัง ในคัมภีร์อรรถกถาประกอบความของคำนั้นโดยมองหาข้อความหลังว่า สพฺพโตภาเคน เอกาทสสุ ฐาเนสุ ปกฺขิปิตฺวา (โดยใส่เข้าในฐานะ ๑๑ อย่าง[มีการจำแนกบทเป็นต้น]โดยรอบด้านแล้ว)

ในพากย์นั้น ท่านกล่าวว่า เอกาทสสุ ฐาเนสุ (ในฐานะ ๑๑ อย่าง) โดยหมายเอาเนื้อความของบทในวิจยหาระมีบทเป็นต้น

บัณฑิตพึงประกอบความโดยมองหาข้อความแรกว่า ด้วยผลของเทศนาโดยรอบด้าน เป็นต้น

พึงทราบนัยที่แสดงสังกิเลสภาคิยสูตรเป็นต้นด้วยสังกิเลสคือตัณหาเป็นต้น พึงทราบผลด้วยทุกข์ในอบายและความอับโชคในมวลมนุษย์

พึงทราบนัยที่แสดงอเสกขภาคิยสูตรด้วยศีลขันธ์เป็นต้นของพระอเสกขะ พึงทราบผลด้วยอรหัตตผลและนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่

ผลของข้อความที่เหลือ กล่าวไว้ในพระบาลีนั่นแหละ

คำว่า วกฺขมานานํ...วเสน (พร้อมด้วยสังกิเลสภาคิยสูตรและอเสกขภาคิยสูตรที่จักกล่าวต่อไป) กล่าวไว้เพราะจักกล่าวถึงสังกิเลสภาคิยสูตรด้วยคำว่ากามราคะ พยาบาท และอุทธัมภาคิยสังโยชน์ และจักกล่าวถึงอเสกขภาคิยสูตรด้วยคำว่าวิราคะ และอเสกขะ

ในพระบาลีกล่าวว่า วิจเยน...ตพฺพา (บัณฑิตพึงใคร่ครวญเทศนาแห่งสูตรทั้ง ๔ เหล่านี้ [คือ วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร สังกิเลสภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร] โดยผล ศีล และพรหมจรรย์ ด้วยวิจยหาระทั้งหมดแล้ว พึงประกอบด้วยยุตติหาระ) เพื่อแสดงว่าพึงกระทำการพิจารณ์มีการจำแนกธรรมเป็นต้นโดยมุ่งจำแนกบทและอรรถของบทพร้อมด้วยการนำความเหมาะสมขึ้นแสดง ฉะนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาจึงกล่าวว่า วิจเยน ... ทสฺเสติ (คำว่า สพฺพโต วิจเยน หาเรน วิจินิตฺวา [ใคร่ครวญด้วยวิจยหาระทั้งหมดแล้ว] หมายความว่า ใคร่ครวญด้วยวิจยหาระโดยใส่เข้าในฐานะ ๑๑ อย่าง[มีการจำแนกบทเป็นต้น]โดยรอบด้านแล้ว, คำว่า ยุตฺติหาเรน โยเชตพฺพานิ [พึงประกอบด้วยยุตติหาระ] นี้แสดงว่าวิจยหาระและยุตติหาระเป็นที่ตั้งของวิภัตติหาระ)

[๓๔] คำว่า เอวํ แปลว่า อย่างนี้

คำว่า ธมฺเม (สภาวธรรม) คือ ธรรมที่เสมอกันซึ่งกล่าวไว้แล้ว

คำว่า สาธารณาสาธารณภาเวหิ (สภาวธรรมทั่วไป และสภาวธรรมไม่ทั่วไป) คือ สภาวธรรมที่ถูกขยายด้วยความทั่วไปและความพิเศษ

คำว่า เทฺว ธมฺมา สาธารณา (สภาวธรรมทั่วไปมี ๒ ประการ) หมายความว่า สภาวธรรม ๒ ประการนี้เป็นธรรมเสมอกันกับธรรมเหล่าใด ย่อมได้ชื่อว่าสภาวธรรมทั่วไป[กับธรรมเหล่านั้น] สภาวธรรม ๒ ประการคืออะไร คือ ชื่อ และที่อาศัย

ชื่อ คือ นามบัญญัติ (คำสื่อความหมาย) และความเข้าใจเนื้อความด้วยศัพท์โดยคล้อยตามคำสื่อความหมายนั้นนั่นแหละ พร้อมด้วยการรับเอาเนื้อความเช่นนั้นโดยสภาพสามัญทั่วไปด้วยศัพท์ มิใช่รับเอาเนื้อความโดยสภาพไม่ทั่วไป ดังนั้น เนื้อความที่ศัพท์สื่อถึงจึงกล่าวว่าเป็นสภาวธรรมทั่วไปโดยชื่อ (นามสาธารณะ) เพราะพึงถือเอาโดยเนื่องด้วยชื่อที่มีสภาพทั่วไป

ที่อาศัย คือ ที่ตั้งแห่งการดำเนินไป โดยแท้จริงแล้ว สภาวธรรมเหล่าใดย่อมดำเนินไปในสภาวธรรมใด สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่าทั่วไปแก่สภาวธรรมทั้งหมดนั้น ดังนั้นจึงชื่อว่าสภาวธรรมทั่วไปโดยที่อาศัยซึ่งเรียกว่าที่ตั้งแห่งการดำเนินไป (วัตถุสาธารณะ)

อนึ่ง ทั้งสองอย่างนี้เป็นปกติคือสภาวะในความทั่วไปของสภาวธรรมทั้งหลาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เทฺว ธมฺมาติ ทุเว ปกติโย (คำว่า เทฺว ธมฺมา หมายความว่า ปกติมี ๒ ประการ)

คำว่า เอกสนฺตติปติตตาย (เพราะอยู่ในกระแสรูปนามเดียวกัน) หมายความว่า เพราะดำเนินไปในกระแสรูปนามเหมือนกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมานวตฺถุกา (มีที่อาศัยเสมอกัน) อธิบายได้ว่า มิจฉัตตนิยตบุคคล (บุคคลผู้ประพฤติชั่วที่ให้ผลแน่นอนต่อจากจุติ ๖ จำพวก) เป็นที่เกิดขึ้นของธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ฉันใด แม้อนิยตบุคคล (ผู้ไปเกิดในภูมิที่ไม่แน่นอน ๔ จำพวก) ก็เป็นที่เกิดขึ้นของธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ฉันนั้น ดังนั้น บุคคลทั้งสองจำพวกนั้นจึงมีที่ตั้งเสมอกัน

แม้ข้อความอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้ หมายความว่า ธรรมเหล่านี้ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส แม้มีสภาวะต่างกันก็ไม่ล่วงพ้นไปจากความเป็นธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ดังนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงเสมอกันโดยชื่อ และรูปราคะเป็นต้นก็ไม่ล่วงพ้นไปจากความเป็นธรรมที่พึงละด้วยมรรคเบื้องบน ๓ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปหาเนกฏฺฐา นามสาธารณา (นามสาธารณะ คือ ธรรมมีที่ตั้ง[บุคคล]เหมือนกันด้วยการละ)

อนึ่ง ท่านจะแสดงว่า แม้ข้อความว่า วัตถุสาธารณะ คือ ธรรมทั่วไปโดยที่ตั้ง เหมือนข้อความที่ปรากฏว่า วัตถุสาธารณะ คือ ธรรมทั่วไปแห่งที่ตั้ง จึงกล่าวว่า สหเชกฏฺฐา วตฺถุสาธารณา (ส่วนวัตถุสาธารณะ คือ ธรรมมีที่ตั้งเหมือนกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน) โดยแท้จริงแล้ว ธรรมเหล่านั้นแม้ต่างกันโดยสภาวะกระทบเป็นต้นย่อมได้ชื่อว่าทั่วไปโดยที่ตั้ง[คือบุคคล]อันเป็นที่เกิดขึ้น

ในที่นี้พึงทราบว่าพระอรรถกถาจารย์ประกอบวัตถุสาธารณะโดยไม่ระบุถึงนาม-สาธารณะมีชื่อว่ากุศลเป็นต้นที่แม้จะมีอยู่

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปฏิปกฺขาทีหิ (ปฏิปักษ์ เป็นต้น) รวบรวมความมีผลเสมอกันและความเป็นสหายกัน เป็นต้น

[คำว่า สหพฺยตา สำเร็จรูปมาจาก สหพฺย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกัตถตัทธิต (สหพฺยํ เอว สหพฺยตา = สหัพยตา คือ ความเป็นสหายนั่นแหละ) ส่วน สหพฺย สำเร็จรูปมาจาก สห ศัพท์ + วา ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สห วาติ คจฺฉตีติ สหโว (สหวะ คือ ผู้ไปร่วมกัน, สหาย), สหวสฺส ภาโว สหพฺยํ (สหัพยะ คือ ความเป็นสหาย) แปลง ว เป็น พ และลบสระ อ ใน พ อักษร]

คำว่า เสสปเทสุ (แม้ในบทที่เหลือ) คือ ในประโยคว่า ปุถุชฺชนสฺส (กามราคะและพยาบาท ทั่วไปแก่ปุถุชนและพระโสดาบัน) เป็นต้น

ถามว่า : พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้อย่างไร

ตอบว่า : กามราคะและพยาบาท ทั่วไปแก่ปุถุชนและพระโสดาบัน เพราะมีแก่ปุถุชนและพระโสดาบัน อีกทั้งไม่มีแก่พระอนาคามีและพระอรหันต์ เป็นต้น

คำว่า กถํ เต โอธิโส คหิตา (สภาวธรรมเหล่านั้นถือเอาบางส่วนได้อย่างไร) หมายความว่า สภาวธรรมที่กล่าวว่าทั่วไปนั้นถือเอาบางส่วนแก่สภาวธรรมอย่างนั้นๆ โดยลักษณะอย่างไร

สภาวธรรมที่เป็นสามัญทั่วไป ชื่อว่า สาธารณะ เมื่อเป็นดังนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่าสภาวธรรมเหล่านั้นมีบุคคลที่เกิดโดยจำแนกเป็นมิจฉัตตนิยตบุคคลและอนิยต-บุคคลเป็นต้นได้อย่างไร ความหมายก็คือ ท่านไม่ควรกล่าว[อย่างนั้น]

ถ้าข้อความนั้นพึงกล่าวโดยจำแนก[ตามบุคคล] ก็ไม่ควรกล่าวว่าสภาวธรรมเหล่านั้นเป็นสภาพทั่วไปมิใช่หรือ

คำว่า เอวํ สาธารณา (สภาวธรรมที่ทั่วไป) หมายความว่า สภาวธรรมเหล่านั้นทั่วไปแก่บุคคลสองจำพวกนี้ คือ มิจฉัตตนิยตบุคคล และอนิยตบุคคล ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น สพฺพสตฺตานํ สาธารณตาย สาธารณา (ก็ไม่ทั่วไปแก่สรรพสัตว์)

ท่านแสดงเหตุในเรื่องนั้นด้วยคำว่า ยสฺมา (เพราะไม่ล่วงพ้นวิสัยของตนและวิสัยของสภาวธรรมอื่น ซึ่งกันและกัน) เป็นต้น

คำนั้นแสดงข้อความนี้ว่า สภาวธรรมบางอย่างทั่วไปแก่สภาวธรรม บางอย่างไม่ทั่วไปแก่สภาวธรรมอื่นจากนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปฏินิยตญฺหิ เตสํ ปวตฺติฏฺฐานํ (ความจริงแล้วที่ตั้งแห่งความเป็นไปของสภาวธรรมเหล่านั้นมีความแน่นอน)

คำว่า อิตรถา (มิฉะนั้นแล้ว) หมายความว่า ถ้าสภาวธรรมทั้งหลายพึงเป็นสภาพทั่วไปหรือไม่ทั่วไปแก่บุคคลทั้งหมด เพราะมีที่ตั้งแห่งความเป็นไปไม่แน่นอน เมื่อเป็นดังนี้ [ก็ไม่ควรมีชื่อเรียกอย่างนั้น]

คำว่า ตถา โวหาโร (ชื่อเรียกอย่างนั้น) หมายความว่า ชื่อเรียกอย่างนี้ว่าทั่วไปหรือไม่ทั่วไปไม่ควรมี

คำว่า เอเต เอว ธมฺมา (สภาวธรรมเหล่านั้น) คือ สภาวธรรมที่กล่าวไว้ว่า ทั่วไปนั่นแหละ

คำว่า เอวํ (อย่างนี้) หมายความว่า โดยประการที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า มิจฺฉตฺต-นิยตานํ (กิเลสอันบุคคลพึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ทั่วไปแก่มิจฉัตตนิยตบุคคล และอนิยต-บุคคล) เป็นต้น

คำว่า นิยตวิสยา (มีขอบเขตแน่นอน) หมายความว่า มีที่ตั้งแห่งความเป็นไปแน่นอน

คำ[ในเนตติปกรณ์]เป็นต้นว่า โยปิ (บุคคลใดถึงพร้อมด้วยสภาวธรรมเหล่านี้ บุคคลนั้นย่อมไม่ล่วงพ้นสภาวธรรมนั้น) เป็นคำอธิบายข้อความที่กล่าวไว้ด้วยปุคคลาธิฏฐานให้ชัดเจน

ท่านแสดงข้อความนั้นนั่นแหละโดยคล้อยตามและตรงกันข้ามด้วยคำเป็นต้นว่า น หิ (เพราะไม่อาจกล่าวว่า กิเลสที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคไม่มีแก่มิจฉัตตนิยตบุคคลและอนิยตบุคคล หรือมีแก่บุคคลอื่น)

คำว่า เสเสปิ (แม้ในบทที่เหลือ) คือ บทมีอาทิอย่างนี้ว่า ภาวนาปหาตพฺพา (พึงละด้วยมรรคเบื้องบน ๓)

คำว่า ปจฺจตฺตนิยโต (มีความแน่นอนเฉพาะตน) หมายความว่า เป็นของเฉพาะบุคคล

คำว่า อิตรสฺส (อื่น) คือ สภาวธรรมที่ไม่แน่นอนเฉพาะตน

คำว่า ตถา (เหมือนอย่างนั้น) หมายความว่า โดยความไม่ทั่วไป

ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแม้เป็นธรรมทั่วไปโดยอาศัยธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เป็นธรรมไม่ทั่วไปโดยอาศัยธรรมอื่นจากนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สาธารณาวิรุทฺธตาย (โดยความไม่ขัดแย้งกับสภาพทั่วไป) ดังที่ท่านกล่าวว่า ตํ ตํ อุปาทาย (อาศัยเหตุนั้นๆ) เป็นต้น จะเห็นได้ว่าท่านแสดงความเป็นผู้ตั้งอยู่ในปฐมมรรคตามที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า ธมฺมตา เป็นสภาพทั่วไปโดยความเป็นพระอริยบุคคลจำนวนมากเช่นนั้นนั่นแหละ

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ปฐมสฺส คือ ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคที่ ๘

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ทุติยสฺส คือ พระโสดาบัน (ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อฏฺฐมกสฺส ต่อมา คือ พระอริยบุคคลที่ ๘ ซึ่งกล่าวไว้ในคำว่า อฏฺฐมกสฺส, อนาคามิสฺส จ (ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรคที่ ๘ และพระอนาคามี (ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิผล) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนาคามิมคฺคฏฺฐสฺส (ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค)

ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคที่นับโดยปฏิโลมตั้งแต่ผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล ได้ชื่อว่าอัฏฐมกะ (ที่ ๘)

ผู้ตั้งอยู่ในมรรคทั้งหมดเหมือนผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค เพราะดำรงอยู่ในมรรคและกำลังขจัดกิเลสอยู่ จึงได้ชื่อว่า อัฏฐมกะ

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า อัฏฐมกะ คือ ผู้ไม่ตั้งอยู่ต่อไปแม้ถัดจากขณะจิตเดียว

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ชื่อว่าเสกขะเป็นสาธารณะ

คำว่า อิตเรสุ (ในบุคคลอื่น) คือ ปุถุชนที่กล่าวไว้ในคำว่า ภพฺพาภพฺพา (ภัพพบุคคลและอภัพพบุคคล) ฉะนั้น ในพระบาลีจึงกล่าวว่า หีนุกฺกฏฺฐมชฺฌิมํ อุปาทาย (โดยเทียบเคียงความเป็นสภาวะที่ทราม ปานกลาง และอุกฤษฏ์)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า นิยามาวกฺกนฺติยา แปลว่า การหยั่งลงสู่ความแน่นอน[ในการบรรลุมรรคเบื้องบน]คือโสดาปัตติผล

คำว่า ญาณุตฺตรสฺส แปลว่า ญาณอันยิ่ง

คำว่า ตถาวิธปจฺจยสมาโยเค (เมื่อมีการประกอบด้วยปัจจัยอย่างนั้น) หมายความว่า เมื่อมีการประกอบด้วยปัจจัยคือญาณพิเศษ

อุปมาว่าความเป็นผู้บรรลุช้าย่อมไม่มีด้วยกำลังญาณ ฉันใด แม้ผู้ปฏิบัติปฏิปทา[ลำบาก]ก็ถูกความสุขทำให้หมดสิ้นไป ฉันนั้น เพราะปฏิปทาที่ปฏิบัติง่ายบรรลุเร็วกล่าวว่าเป็นปทัฏฐานแก่วิปัสสนา เนื่องจากผู้ถึงพร้อมด้วยปฏิปทานั้นมีญาณอันยิ่ง

คำว่า ธัมมจินตา (การพิเคราะห์หลักธรรม) นั้น คือ ความดำริที่ไม่ปราศจากหลักธรรม

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ธัมมจินตา คือ ความดำริในหลักธรรม เพราะดำเนินไปด้วยโยนิโสมนสิการ

อีกนัยหนึ่ง ปัญญาชื่อว่า ธรรม ดังนั้น คำว่า ธัมมจินตา จึงหมายถึง ความดำริที่นำปัญญามาให้ ความหมายก็คือ ความดำริอันเป็นเหตุแห่งญาณที่เกิดจากการพิเคราะห์

[คำว่า ธมฺมจินฺตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ความดำริที่ไม่ปราศจากหลักธรรม = ธมฺมโต อนเปตา จินฺตา ธมฺมจินฺตา (มัชเฌโลปีตัปปุริสสมาส)
- ความดำริในหลักธรรม = ธมฺเมสุ จินฺตา ธมฺมจินฺตา (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- ความดำริที่นำปัญญามาให้ = ธมฺมาวหา จินฺตา ธมฺมจินฺตา (มัชเฌโลปีตัปปุริสสมาส)]

ท่านกล่าวว่า อถ โข...ทสฺเสตุํ (เพื่อแสดงนัยอย่างนี้ว่า ทาน ศีล และโลกิยภาวนาไม่ใช่ปัจจัยแก่การฟังธรรมเป็นต้นดังที่กล่าวไว้อย่างเดียว แต่ยังเป็นปัจจัยแก่การศึกษาความเป็นพหูสูตร การหมั่นเจริญกรรมฐาน และสัมมาทิฏฐิคือมรรคเป็นต้น) เพื่อแสดงว่า

- คำว่า สุตมยปญฺญา ในพระบาลี หมายเอาข้อความที่นับเข้าในพระพุทธพจน์ว่า

เย เต ธมฺมา อาทิกลฺยาณา...ตถารูปาสฺส ธมฺมา พหุสฺสุตา โหนฺติ.[๑๕๒]

"ธรรมเหล่าใดงามในเบื้องต้น...เธอเป็นพหูสูตรสดับธรรมเช่นนั้น"

- คำว่า โยนิโสมนสิการ หมายเอาการใส่ใจด้วยวิธีอันถูกต้องดังกล่าวไว้ด้วยพระพุทธพจน์ว่า

โส อนิจฺจนฺติ โยนิโส มนสิกโรติ.[๑๕๓]

"อริยสาวกนั้นย่อมใส่ใจด้วยปัญญาว่าไม่เที่ยง"

- คำว่า สมฺมาทิฏฺฐิ หมายเอาสัมมาทิฏฐิดังกล่าวไว้ด้วยพระพุทธพจน์ว่า

อิธานนฺท ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ โวสฺสคฺคปริณามึ.[๑๕๔]

"ดูกรอานนท์ ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ อันอาศัยความสงัดจาก กิเลส อาศัยการสำรอกกิเลส อาศัยความดับกิเลส น้อมไปเพื่อความสละกิเลส"

คำว่า เสสํ (คำที่เหลือ) คือ คำมีอย่างนี้ว่า ธมฺมสฺวากฺขาตตา (ความเป็นธรรมที่กล่าวไว้โดยชอบ) เป็นต้น

พระอรรถกถาจารย์ยังมิได้แสดงข้อความของคำใดไว้ก่อน คำนั้น[พึงทราบดังต่อไปนี้]

พระมหากัจจายนะจะแสดงว่า ความเลื่อมใสยิ่งที่ประกอบด้วยปัญญาอันดำเนินไปตามฐานะ [คือ มีพระรัตนตรัยเป็นวิสัย] และความสงบใจ เป็นผลของการคบหากัลยาณมิตร จึงกล่าวว่า สปฺปุริส...ปทฏฺฐานํ (การอาศัยสัตบุรุษ เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่ความเลื่อมใสอันมั่นคงในพระไตรรัตน์และสมถะ)

ท่านจะแสดงว่า บุคคลเป็นผู้รังเกียจบาปและเบื่อหน่าย[รูปนาม]เป็นต้นได้มาก เพราะตั้งตนไว้ชอบ จึงกล่าวว่า อตฺต...ปทฏฺฐานํ (การตั้งตนไว้ชอบ เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่หิริและวิปัสสนา)

ท่านจะแสดงว่า พระธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เป็นเหตุให้สมบัติทั้งปวงไพบูลย์ตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงที่สุด จึงกล่าวว่า ธมฺมสฺวากฺขาตตา...ปทฏฺฐานํ (ความเป็นธรรมที่กล่าวไว้โดยชอบ เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่การก่อให้เกิดกุศลมูลและผลสมาบัติ) โดยแท้จริงแล้วการปลูกรากเหง้าแห่งกุศลย่อมมีสมาบัติเป็นที่สุด

คำว่า สงฺฆสุฏฺฐุตาย (ความเป็นหมู่คณะดี) หมายความว่า เพื่อความดีงามแก่หมู่คณะ คือ เพื่อความยำเกรงของหมู่คณะ กล่าวคือ เพื่อการรับคำว่าดีแล้ว พระพุทธเจ้าข้า

คำอื่นรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

จบ คำอธิบายวิภัตติหารวิภังค์

๙. ปริวัตตนหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายปริวัตตนหารวิภังค์)

[๓๕] ในคำ[ของเนตติปกรณ์]นี้ว่า สมฺมาทิฏฺฐิสฺส...นิชฺชิณฺณา ภวติ (บุคคลผู้มีสัมมาทิฏฐิย่อมละมิจฉาทิฏฐิได้) พระมหากัจจายนะกล่าวถึงเนื้อความโดยเนื่องด้วยสัมมา-ทิฏฐิคือมรรค ฉันใด เนื้อความย่อมปรากฏโดยเนื่องด้วยสัมมาทิฏฐิที่เข้าใจความมีกรรมเป็นของตนและกรรมบถ ฉันนั้น เพราะคำนี้กล่าวถึงกรรมบถ

คำว่า ยถาวุตฺเตนากาเรน (ตามประการที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า ตามประการดังที่กล่าวไว้แล้วว่า อวิมุตฺตาว สมานา, อวิมุตฺติยํ (ผู้มีมิจฉาวิมุตติมิได้หลุดพ้นอยู่ แต่สำคัญอย่างนี้ว่าเราหลุดพ้นแล้ว หรือสำคัญความไม่หลุดพ้นว่าเป็นความหลุดพ้น)

คำว่า มิจฺฉาภินิเวสวเสน (โดยเนื่องด้วยการยึดมั่นผิด) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยการยึดมั่นที่แปรปรวนโดยถือผู้ที่ไม่ใช่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ธรรมที่ไม่นำออกจากวัฏฏะว่าเป็นธรรมนำออก, ผู้ไม่สงบนั่นเทียวว่าเป็นผู้สงบ และผู้ไม่ใช่พระอริยะว่าเป็นพระอริยะ

คำว่า มิจฺฉาธิโมกฺโข (ความเลื่อมใสผิด) หมายความว่า ความเลื่อมใสที่ไม่ถูกต้องหรือการตัดสินที่ไม่ถูกต้อง

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า โมหะที่เกิดขึ้น ชื่อว่า มิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะ

[๓๖] อีกนัยหนึ่ง คำว่า วาทานุวาทะ คือ การยึดมั่นคำพูด ความหมายก็คือ การยึดมั่นคำพูดเหล่านั้น

[คัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๑๒๖) แสดงรูปวิเคราะห์ วาทานุวาท เป็นทวันทสมาสว่า วาทา เจว อนุวาทา จ (การพูดและการพูดตาม) ส่วนคัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๘๙) แสดงรูปวิเคราะห์เป็นกัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า วาทานํ อนุวาทา วาทานุวาทา (การยึดมั่นคำพูด)]

คำว่า วาทานุปวตฺติโย แปลว่า ความเป็นไปแห่งโทษ

คำว่า อนฺตทฺวยปริวตฺตนํ (การเปลี่ยนไปหาที่สุดสองอย่าง) หมายความว่า การเปลี่ยนไปหาที่สุดสองอย่างที่เรียกว่ากามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยคโดยความเป็นธรรมตรงกันข้าม

คำว่า เอเตสุปิ วาเรสุ (แม้ในวาระเหล่านี้) หมายความว่า ในวาระเหล่านี้ว่า ธรรมที่นำออกจากทุกข์ [วิปัสสนาและอริยมรรค]เป็นอธรรมของพวกเขา ธรรมคือสุข[ในการใช้สอยปัจจัยที่ไม่มีโทษ] เป็นอธรรมของพวกเขา

คำว่า วุตฺตนเยน (ตามนัยที่กล่าวไว้) หมายความว่า ถ้าการเบียดเบียนตน คือ การยังตนให้เป็นทุกข์ เป็นธรรม อธรรมก็ควรเป็นสภาพขัดแย้งกับธรรม และสุขก็พึงขัดแย้งกับทุกข์ ดังนั้น จึงควรกล่าวอย่างนี้ว่า ความเป็นอธรรมของพวกเขาย่อมปรากฏในสุขแห่งฌาน มรรค และผล พร้อมด้วยสุขในการใช้สอยปัจจัยที่ไม่มีโทษ

คำว่า ยํ ยํ วา ปนาติอาทินา (ด้วยคำว่า ยํ ยํ วา ปน เป็นต้น) นี้ ท่านระบุถึงปาฐะที่เหลือ

ในพากย์นี้ คำว่า ยํ ยํ วา ปน ธมฺมํ (ธรรมใดๆ) หมายความว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ กุศล หรืออกุศล น่าพอใจ หรือไม่น่าพอใจ

คำว่า โรจยติ วา อุปคจฺฉติ วา (ย่อมชอบใจหรือเข้าถึงความเห็นชอบ) หมายความว่า ย่อมชอบใจด้วยจิต หรือเข้าถึงด้วยความเห็น

คำว่า ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส โย ปฏิปกฺโข (สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์แก่ธรรมนั้นๆ) หมายความว่า สิ่งที่ได้ชื่อว่าเป็นปฏิปักษ์แก่ธรรมที่บุคคลชอบใจหรือเข้าถึงความเห็นชอบนั้นๆ

คำว่า สฺวสฺส อนิฏฺฐโต อชฺฌาปนฺโน ภวติ (เธอกำหนดหมายโดยความเป็นปฏิปักษ์) หมายความว่า ธรรมใดย่อมปรากฏโดยความเป็นปฏิปักษ์แก่ธรรมที่บุคคลชอบใจหรือเข้าถึงความเห็นชอบนั้น การเวียนไปหาเทศนา คือ ปริวัตตนหาระ ย่อมมีโดยความเป็นปฏิปักษ์นั้น ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ปฏิปกฺขสฺส ลกฺขณํ วิภาเวติ (ท่านแสดงลักษณะของธรรมที่เป็นปฏิปักษ์)

จบ คำอธิบายปริวัตตนหารวิภังค์

---

๑๐. เววจนหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายเววจนหารวิภังค์)

[๓๗] คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อญฺญมญฺเญหิ แปลว่า กันและกัน

คำว่า อายตึ (ในเวลาอื่น) คือ เวลาพิจารณา

คำว่า กถญฺจิ แปลว่า โดยประการอย่างใดอย่างหนึ่ง ความหมายก็คือ ผู้ที่ไม่อาจแทงตลอดด้วยคำไวพจน์ที่ตรัสไว้ก่อนได้ พึงแทงตลอดด้วยคำไวพจน์อื่น

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงคำไวพจน์

พึงทราบอย่างนี้ในพากย์ทั้งหมด

คำว่า ตสฺมึ ขเณ (ในขณะนั้น) คือ ในขณะตรัสคำไวพจน์

คำว่า วิกฺขิตฺตจิตฺตานํ (ผู้มีจิตฟุ้งซ่าน) คือ ผู้มีจิตซัดส่ายโดยประการต่างๆ ไปในอารมณ์อื่น

คำว่า อญฺญวิหิตานํ แปลว่า คิดเรื่องอื่น

ท่านกล่าวว่า เตเนว (เพราะความเข้าใจพึงมีได้แก่บุคคลอื่นจากผู้คิดเรื่องอื่นนั้นเมื่อมีการพูดด้วยบทก่อนซ้ำอีก) เป็นต้น โดยระบุถึงคำท้วงติงว่า เหตุใดการแสดงเนื้อความนั้นย่อมมีด้วยคำไวพจน์อื่น การย้ำความย่อมมีได้เมื่อกล่าวถึงคำแรกนั้นมิใช่หรือ

ในพากย์นั้น คำว่า ตทญฺเญสํ แปลว่า บุคคลอื่นจากผู้มีจิตฟุ้งซ่านเป็นต้นนั้น ซึ่งเป็นผู้รับเอาคำแรกไว้โดยชอบนั่นแหละ

คำว่า ตตฺถ คือ การกล่าวบ่อยๆ ตามคำที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า เพื่อหลีกเลี่ยงการดำริเนื้อความอื่น หมายความว่า เพื่อหลีกเลี่ยงการพูดซ้ำ (ปุนรุตติโทษ) เพราะเข้าใจชื่อที่คล้อยตามความหมายแล้ว

คำไวพจน์ย่อมมีเพื่อแสดงข้อความนั้นๆ ด้วยคำบัญญัตินั้นๆ คือ ด้วยคำสื่อความหมายว่า “ศัพท์นี้แสดงเนื้อความอย่างนี้ และศัพท์นี้แสดงเนื้อความอย่างนี้” โดยความเป็นคำขยาย

คำว่า อุปนิพนฺธนํ (ตั้งไว้) คือ ตั้งเนื้อความที่ควรแสดงนั้นๆ ไว้ในจิตของตน

คำว่า ตตฺถ (ปฏิสัมภิทาญาณทั้งสองนั้น) คือ ธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา

คำว่า พีชาวาปนํ (การเพาะเมล็ดพันธุ์) หมายความว่า การยังเหตุให้ถึงพร้อม

พระอรรถกถาจารย์แสดงประโยชน์เป็นอันมากในการแสดงคำไวพจน์ของพระผู้มี-พระภาคอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงว่าพระตถาคตทั้งหลายทรงแสดงธรรมด้วยคำไวพจน์จำนวนมากอย่างนี้ เพราะพระองค์เป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง จึงกล่าวว่า กึ พหุนา (การแสดงประโยชน์จำนวนมากจะมีประโยชน์อะไร) เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า อนาคตปจฺจุปฺปนฺนตฺถวิสยา ตณฺหา ปิหา (ส่วนปิหาเป็นตัณหาที่มีประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคตเป็นที่ตั้ง) เพื่อแสดงว่าในพระบาลีได้แสดงความมีปัจจุบันเป็นที่ตั้งว่า ปิหา นาม ยา วตฺตมานสฺส อตฺถสฺส ปตฺถนา (ปิหา คือ ความปรารถนาประโยชน์ที่กำลังปรากฏ) แล้วกล่าวว่า เสยฺยตรํ วา (หรือเมื่อพบสิ่งที่ดีกว่าก็ปรารถนาว่าขอเราพึงเป็นเช่นนี้) เป็นต้นเพื่อแสดงความมีอนาคตเป็นที่ตั้งอีก

อีกนัยหนึ่ง อภินันทนา (ความยินดียิ่ง) คือ การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว เพราะแสดงความมีประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคตเป็นที่ตั้ง โดยความเป็นอรรถของ เอว ศัพท์[ที่เพิ่มเข้ามา]แห่งปิหาในบท[ของเนตติปกรณ์]ว่า อตฺถนิปฺผตฺติปฏิปาลนา (การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว)

[ตามหลักภาษา แม้ท่านผู้รจนาคัมภีร์จะไม่ประกอบ เอว ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่อวธารณะ (ตัดสิน) ไว้โดยตรง ก็อาจเพิ่มเข้ามาโดยอ้อมได้ ในที่นี้จึงเพิ่ม เอว เข้าใน อตฺถนิปฺผตฺติปฏิปาลนา เป็นรูปว่า อตฺถนิปฺผตฺติปฏิปาลนา เอว (การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้วนั่นเทียว) การเพิ่ม เอว ศัพท์ในที่นี้มีประโยชน์เพื่อย้ำความว่าปิหามีประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคตเป็นที่ตั้ง]

คำว่า ธมฺมารมฺมเณเนว สงฺคหิตา (นับเข้าด้วยธรรมารมณ์นั่นแหละ) หมายความว่า ย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรมารมณ์นั่นแหละ

คำว่า จตุวีสติ ปทานิ (บททั้ง ๒๔) นี้ หมายความว่า ส่วน ๒๔ โดยจำแนกเป็นฉักกะ ๖ คือ การเกิดขึ้นของโทมนัสอันอาศัยเรือน เป็นต้น

[๓๘] คำว่า สาเยว ปตฺถนากาเรน ธมฺมนนฺทีติอาทิมาห (จึงกล่าวว่า สาเยว ปตฺถนากาเรน ธมฺมนนฺที [ตัณหาดังกล่าวชื่อว่า ธัมมนันที ด้วยอาการแห่งความปรารถนาเป็นต้น]) นี้ มีความหมายดังนี้ว่า ตัณหานั้นนั่นแหละที่ตรัสไว้ด้วยคำไวพจน์มี อาสา เป็นต้น เพราะดำเนินไปด้วยอาการปรารถนา

- ชื่อว่า ธัมมนันที (ความเพลิดเพลินในอารมณ์) เพราะเป็นสภาพยินดีอารมณ์มีรูปเป็นต้น

- ชื่อว่า ธัมมเปมะ (ความรักในอารมณ์) เพราะเป็นสภาพรักใคร่อารมณ์มีรูปเป็นต้น

- ชื่อว่า ธัมมัชโฌสานะ (ความผูกพันในอารมณ์) เพราะกลืนกินให้สำเร็จแล้วดำรงอยู่

คำว่า อิมินาปิ (คำนี้) หมายความว่า บัณฑิตไม่พึงกล่าวคำไวพจน์โดยคำไวพจน์เฉพาะศัพท์ว่า ปญฺญา (สภาวะรู้ชัด) ปชานนา (กิริยารู้ชัด) เป็นต้น แต่พึงกล่าวแม้ด้วยคำไวพจน์ทั่วไปอย่างนี้ว่า อาธิปเตยฺยํ (ความเป็นใหญ่) เป็นต้น

คำว่า อิมินาว นเยน (ตามนัยนี้นั่นแหละ) คือ ตามคำไวพจน์ที่กล่าวมานี้ เพราะการแสดงเนื้อความของเทศนาไม่อาจกล่าวว่าเป็นการแสดงนัยแห่งพระบาลีว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้น

คำว่า พลนิปฺผตฺติคโต (ผู้ถึงความสมบูรณ์แห่งกำลัง[สรีระและปัญญา]) เป็นต้น หมายความว่า ผู้บรรลุความสมบูรณ์ คือ ความไพบูลย์ในกำลังสิบของพระตถาคต

คำว่า เวสารัชชปัตตะ คือ ผู้บรรลุปัญญา ๔ ที่เรียกว่าความแกล้วกล้าในสัมโพธิญาณ การละ[กิเลส] การแสดงอันตราย และการท้วงติงคุณธรรมพิเศษ

คำว่า อัชฌาสยวีติวัตตะ คือ ผู้ก้าวล่วงฉันทะมีฉันทะในความโลภ เป็นต้น

คำว่า อสังเขปคตะ คือ ผู้บรรลุพระนิพพานที่ได้ชื่อว่าอสังเขปะ เพราะปราศจากการรวมเข้ามีการรวมเข้าในอดีตเหตุเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อสังเขปคตะ คือ ผู้บรรลุความเป็นผู้นับไม่ได้ด้วยคุณธรรม เพราะมีสภาพไม่แปรผัน

[คำว่า อสงฺเขปคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้บรรลุพระนิพพาน = อสงฺเขปํ คโตติ อสงฺเขปคโต (ทุติยาตัปปุริสสมาส, อสงฺเขป มีความหมายว่า พระนิพพาน)

- ผู้บรรลุความเป็นผู้นับไม่ได้ด้วยคุณธรรม = อสงฺเขปํ คโตติ อสงฺเขปคโต (ทุติยาตัปปุริสสมาส, อสงฺเขป มีความหมายว่า ความเป็นผู้นับไม่ได้)

คำว่า อสงฺเขป ตามนัยแรกหมายถึง พระนิพพาน ประกอบรูปศัพท์จาก น ศัพท์ + สงฺเขป (การรวมเข้า) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ สงฺเขโป อสฺสาติ อสงฺเขปํ (อสังเขปะ คือ สภาพไม่มีการรวมเข้า) นัยหลังมาจาก น ศัพท์ + สงฺเขป (ความเป็นผู้ถูกนับ) มีรูปวิเคราะห์ว่า น สงฺเขโป อสงฺเขโป (อสังเขปะ คือ ความเป็นผู้นับไม่ได้)

ในเนตติปกรณ์ได้แปลคำว่า อนุโรธวิโรธวิปฺปยุตฺโต อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ ธมฺเมสุ อสงฺเขปคโต ว่า "ผู้ปราศจากความยินดียินร้าย ผู้ไม่หวั่นไหวในธรรมที่น่าพอใจหรือไม่น่าพอใจ" ความจริงควรแปลว่า "ผู้ปราศจากความยินดียินร้ายในธรรมที่น่าพอใจหรือไม่น่าพอใจ ผู้บรรลุพระนิพพาน" จึงจะสอดคล้องกับคำอธิบายของเนตติฎีกาดังกล่าวนี้]

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า พึงทราบเนื้อความในการระลึกถึงพระธรรมคุณอย่างนี้

คำว่า **ปาระ** คือ สภาพคุ้มครองทุกข์ในสังสารวัฏ

อีกนัยหนึ่ง **ปาระ** คือ สภาพรื่นรมย์ด้วยความสงบหรือสภาพรื่นรมย์ด้วยความสุข

[คำว่า ปาร มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาพคุ้มครองทุกข์ในสังสารวัฏ = สํสารทุกฺขโต ปาตีติ ปารํ (ปา ธาตุ + ร ปัจจัย)
- สภาพรื่นรมย์ด้วยความสงบ = สนฺเตน รเมตีติ ปารํ (ป บทหน้า + รมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย อุปสรรคคือ ป ใช้ในความหมายว่า ความสงบ)
- สภาพรื่นรมย์ด้วยความสุข = สุเขน รเมตีติ ปารํ (ป บทหน้า + รมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย อุปสรรคคือ ป ใช้ในความหมายว่า ความสุข)

ในเนตติปกรณ์ได้แปล ปารํ ว่า “สภาพที่เป็นดุจฝั่ง[แห่งสังสารวัฏ]” โดยแยกรากศัพท์มาจาก ปาร ศัพท์ + อ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปารํ วิยาติ ปารํ (ปาระ คือ สภาพที่เป็นดุจฝั่ง) ความเห็นนี้คล้อยตามมติของคัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๑๒๙) ว่า สํสารสฺส ปรตีรภาวโต ปารํ (ชื่อว่า ปาระ เพราะเป็นเหมือนฝั่งโน้นของสังสารวัฏ)]

คำว่า อภูตปุพฺพตฺตา (เพราะไม่เคยปรากฏมาก่อน) หมายความว่า เพราะไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน คำนั้นแสดงว่าพระนิพพานเป็นสภาพเที่ยง

[พระธรรมชื่อว่า อนุปสัคคะ (สภาพไม่มีอุปสรรค)] เพราะไม่ถูกสิ่งใดสิ่งหนึ่งเบียดเบียน คือ ไม่ถูกรบกวนด้วยการขัดขวางอย่างใดอย่างหนึ่งของเทวดาเป็นต้น

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ทุปฺปสฺสํ (สภาพเห็นได้ยาก) ความหมายคือ บรรลุได้ยาก

คำว่า คุณโสภาสุรภิภาเวน แปลว่า เพราะเป็นผู้มีความงามและหอมหวนด้วยคุณธรรม

บุคคลผู้ชำนาญในการยิงธนูในที่มืด ย่อมยิงธนูไปสู่เป้าไกลที่เล็กมากได้ด้วยแสงสว่าง เพียงชั่วขณะในความมืดแห่งราตรีด้วยความชำนาญในศิลปะ ฉันใด พระอริยสาวก

ย่อมแทงตลอดสัจธรรม ๔ และพระนิพพานอันละเอียดสุขุมโดยแทงตลอดครั้งเดียวด้วยความถึงพร้อมด้วยศีล ฉันนั้น ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า สิปฺปญฺจ สีลํ อกฺขณ-เวธิตาย (ศีลเป็นธนูศิลป์ เพราะเป็นเครื่องยิงได้ตลอดเวลา)

พึงทราบว่าคำว่า ชาวโลก เป็นเพียงตัวอย่าง เพราะศีลเป็นที่ตั้งของการสอดส่องโลกุตตรธรรมอีกด้วย

จบ คำอธิบายเววจนหารวิภังค์

๑๑. ปัญญัตติหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายปัญญัตติหารวิภังค์)

[๓๙] คำว่า ภควโต สาภาวิกธมฺมกถาย (ด้วยการแสดงธรรมตามปกติของพระผู้มี-พระภาค) มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

คำว่า สภาวะ คือ ปกติของตน

คำว่า สาภาวิกา คือ การแสดงธรรมที่เกิดตามปกติ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สาภาวิกา คือ การแสดงธรรมที่มาตามปกติ

[คำว่า สาภาวิกา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การแสดงธรรมที่เกิดตามปกติ = สภาเวน นิพฺพตฺตา สาภาวิกา (สภาว ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)

- การแสดงธรรมที่มาตามปกติ = สภาเวน อาคตา สาภาวิกา (สภาว ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อาคต ตัทธิต)]

คำว่า สาภาวิกธัมมกถา คือ การแสดงธรรมที่เกิดตามปกตินั้นนั่นแหละ ความหมายก็คือ การแสดงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง

แม้มีความไม่ต่างกันของการแสดงธรรมที่เป็นกรณะนั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ด้วยความต่างกันแห่งถ้อยคำและเทศนาที่สำเร็จโดยอ้อม หรือด้วยการจำแนกส่วนและหมู่ ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า กา จ ปกติกถาย เทสนา. จตฺตาริ สจฺจานิ (ถามว่า : เทศนาโดยคำกล่าวทั่วไป คืออะไร ตอบว่า : คือ อริยสัจ ๔) โดยแท้จริงแล้ว คำนี้กล่าวไว้โดยทำเนื้อความไว้ให้ไม่ต่างกับเทศนา

[ตามหลักภาษาโดยทั่วไป บทประธานและกรณะคือเครื่องมือในการทำกิริยาของประธานต้องเป็นคนละอย่างกัน เช่น กสฺสโก วีหึ ทาตฺเตน ลุนาติ (ชาวนาเกี่ยวข้าวด้วยเคียว) คำว่า กสฺสโก (ชาวนา) เป็นประธานผู้ทำกิริยา เกี่ยว คำว่า วีหึ เป็นบทกรรม ส่วนคำว่า ทาตฺเตน เป็นบทกรณะที่เป็นเครื่องมือในการเกี่ยวข้าว แต่ในประโยคของอรรถกถาเนตติปกรณ์ว่า สาภาวิกธมฺมกถาย เทสนา บทประธานคือ เทสนา (การแสดงเทศนาไว้) และกรณะ คือ สาภาวิกธมฺมกถาย (ด้วยการแสดงธรรมตามปกติของพระผู้มีพระภาค) เป็นอย่างเดียวกันเพราะหมายถึงถ้อยคำเหมือนกัน แต่พระฎีกาจารย์อธิบายเรื่องนี้ว่าเป็นสำนวนทางหลักภาษาที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน (อเภทูปจาระ) ดังคำว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งแห่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้ กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง และดังคำว่า กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน

คำว่า “การจำแนกส่วนและหมู่” แสดงการใช้คำตามหลักภาษาโดยทั่วไปที่ไม่ใช่ สำนวนดังคำว่า รุกฺเข สาขา (กิ่งในต้นไม้) แม้กิ่งไม้จะเป็นส่วนหนึ่งของต้นไม้ แต่จัดเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่ง เท่านั้น ส่วนต้นไม้เป็นองค์รวม ดังนั้น จึงกล่าวไว้แยกเป็นสองศัพท์ว่า สาภาวิกธมฺมกถาย เทสนา (การแสดงเทศนาไว้ด้วยการแสดงธรรมตามปกติของพระผู้มี-พระภาค)

คำว่า “คำนี้กล่าวไว้โดยทำเนื้อความไว้ให้ไม่ต่างกับเทศนา” หมายความว่า อริยสัจ ๔ เป็นเนื้อความของเทศนา ไม่ใช่ตัวเทศนาที่เป็นวจีเภทสัททบัญญัติคือเสียงพูดที่เปล่งออกมาการกล่าวว่าเทศนาคืออริยสัจ ๔ ในที่นี้จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภโทปจาระ หรืออเภทูปจาระ ตามที่ได้อธิบายมาแล้วนั่นแหละ]

คำว่า ตสฺสา เทสนาย ปญฺญาปนา. อยํ ปญฺญตฺติหาโร (การแสดงเทศนาไว้ ชื่อว่าปัญญัตติหาระ) กล่าวถึงลักษณะของปัญญัตติหาระโดยย่อ

คำว่า สา คือ เทศนาตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า ตถา ตถา (โดยประการนั้นๆ) หมายความว่า โดยประการที่พึงแสดงสัจจะนั้นๆ

ถามว่า : สัจจะดังกล่าวพึงแสดงอย่างไร

ตอบว่า : พึงแสดงโดยประการที่พึงกำหนดรู้ เป็นต้น

คำว่า ยถาธิปฺเปตํ (ตามที่ต้องการ) หมายความว่า ตามสมควรแก่ความต้องการ ความหมายก็คือ โดยคล้อยตามความต้องการในการยังบุคคลที่ควรโปรดให้เข้าใจ

คำว่า อตฺถํ (เนื้อความ) คือ เนื้อความที่ควรแสดง หรือเนื้อความมีทุกข์เป็นต้น

[เนื้อความที่ควรแสดง คือ เนื้อความที่ปรากฏในจิตของผู้แสดงธรรมว่าควรจะแสดงด้วยคำบัญญัติอย่างไร ส่วนเนื้อความมีทุกข์เป็นต้นเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติธรรมเป็นต้นที่ชาวโลกเข้าใจด้วยการประกาศของพระพุทธเจ้าเพื่อความพ้นทุกข์]

คำว่า นิกฺขิปติ (ตั้งไว้) หมายความว่า ให้ดำรงอยู่ ดังคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายกล่าวคำเป็นต้นว่า

จตฺตาโร หิ สุตฺตนิกฺเขปา อตฺตชฺฌาสโย ปรชฺฌาสโย ปุจฺฉาวสิโก อฏฺฐุปฺปตฺติโกติ.[๑๕๕]

"การตั้งสูตรมี ๔ อย่าง คือ มีตนเป็นอัธยาศัย มีบุคคลอื่นเป็นอัธยาศัย มีขึ้นโดยเนื่องด้วยคำถาม และเกิดตามเหตุการณ์"

คำว่า ตตฺถ คือ ในการแสดงนิกเขปบัญญัติ

คำว่า มคฺคปกฺขิยา (ที่มีในฝ่ายแห่งมรรค) ความหมายก็คือ กระทำไว้ภายนอกจากทุกขสัจ

คำว่า ยสฺมึ ฐาเน (ในที่ใด) คือ ในที่ซึ่งเรียกว่าภพเป็นต้น

คำว่า ยถาวุตฺตา เทสนา (เทศนาดังที่กล่าวไว้นี้) คือ เทศนาที่มีประการดังกล่าวไว้ซึ่งแสดงวัฏฏะโดยมุ่งแสดงราคะเป็นต้นที่เนื่องด้วยอาหาร ๔

[๔๑] พึงประกอบคำว่า สจฺเจสุ (ในสัจจะทั้งหลาย) แม้ในคำว่า เตปริวฏฺฏวเสน (โดยเนื่องด้วยวนเวียน ๓) นี้

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ปริญฺญาปญฺญตฺติ อาห (ท่านกล่าวว่า ปริญฺญา-ปญฺญตฺติ)

บททั้งสอง คือ อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต (เป็นผู้มีความยินดีในภายใน มีจิตมั่นคง) แสดงการเจริญความยินดีในภายในที่กอปรด้วยความตั้งมั่น เพราะแสดงความเป็นโคจรัชฌัตตะ (อัชฌัตตะคืออารมณ์) ความจริงแล้ว อชฺฌตฺต ศัพท์ล้วนๆ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า อัชฌัตตัชฌัตตะ (อัชฌัตตะคือภายใน) และโคจรัชฌัตตะ (อัชฌัตตะคืออารมณ์)

[คำว่า อชฺฌตฺต แปลตามศัพท์ว่า "ดำเนินไปอาศัยตน, ภายในตน" หมายถึง ข้อความ ๔ ประการ คือ

๑. อารมณ์ (โคจรชฺฌตฺต) เช่น อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต (เป็นผู้มีความยินดีในภายใน มีจิตมั่นคง)

๒. ตนเอง (นิยกชฺฌตฺต) เช่น อชฺฌตฺตํ วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ (ตามเห็นในสภาวธรรมภายในว่าเป็นสภาวธรรมอยู่)

๓. ภายใน (อชฺฌตฺตชฺฌตฺต) เช่น ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ (อายตนะภายใน ๖)

๔. วิสัย (วิสยชฺฌตฺต) เช่น อยํ โข ปนานนฺท วิหาโร ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺโธ ยทิทํ สพฺพนิมิตฺตานํ อมนสิการา อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ (ดูกรอานนท์ ธรรมเครื่องอยู่นี้ได้รู้แจ้งแล้วโดยตถาคตผู้บรรลุสุญญตวิโมกข์ภายในอยู่ เพราะไม่ใส่ใจนิมิตทั้งปวง)]

อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์ย่อมแสดงข้อความนี้ว่า ความตั้งมั่นที่กอปรด้วยความยินดีในภายในย่อมแสดงถึงความตั้งมั่นแห่งจิตอย่างยิ่ง ด้วยคำเป็นต้นว่า สมาธานวิสิฏฺฐสฺส (โดยเนื่องด้วยความเป็นผู้ยินดีในภายในซึ่งกอปรด้วยความตั้งมั่น)

คำว่า อาสชฺชนฏฺเฐน แปลว่า เพราะเป็นสภาวะยึดหน่วงไว้

คำว่า ตถา ทสฺสนํ (การเห็นอย่างนั้น) หมายความว่า การทำลายตนที่แม้จะเป็นคนเห็นผิดก็เหมือนมีรูปที่ดีงาม

คำว่า อลกฺขิโก แปลว่า คนไร้ศรี

คำว่า กามานํ แปลว่า กามาวจรธรรม

คำว่า รูปานํ แปลว่า รูปาวจรธรรม

คำว่า นิสฺสรณํ (การสลัดออก) หมายความว่า รูปาวจรธรรมเป็นสภาพสลัดออกจากกามาวจรธรรม อรูปาวจรธรรมสลัดออกจากรูปาวจรธรรม

คำว่า เอวํ ตํสภาวานํ (สังขตธรรมที่มีสภาพนั้น ย่อมปรากฏ ฉันนั้น) หมายความว่า สังขตธรรมที่มีสภาพคือโลกุตตรธรรมอื่นที่ยิ่งกว่า[ตน]

คำว่า ตถา แสดงว่า อสังขตธาตุมีอยู่โดยแท้ เพราะเป็นสภาพสลัดออกจากสังขตธรรม และเป็นอารมณ์ของมรรคญาณอันประเสริฐที่ขจัดกิเลส ฉันใด อสังขตธาตุมีอยู่โดยแท้ด้วยเหตุที่จะกล่าวต่อไป ฉันนั้น

คำว่า กตฺถจิ วิสเย (ในบางฐานะ) หมายถึง อสังขตธาตุ

คำว่า อวิปรีตตฺโถ แปลว่า ใช้ในสภาพที่มีจริง

คำว่า อุปจารวุตฺติสพฺภาวโต (เพราะความเป็นไปโดยความเป็นสำนวน) หมายความว่า เพราะความเป็นไปโดยความเป็นสำนวน ดังอุทาหรณ์ว่า

ยโต โข โภ อยํ อตฺตา ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิโต สมงฺคีภูโต ปริจาเรติ, เอตฺตาวตา โข โภ อยํ อตฺตา ปรมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานํ ปตฺโต โหติ.[๑๕๖]

“ท่านผู้เจริญ อัตตานี้เพียบพร้อมปรนเปรอบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ โดยประการดังนี้ อัตตานี้จึงบรรลุนิพพานในอัตภาพนี้อย่างยิ่ง”

สปกฏฺฐนิพฺพานภาวิโน.[๑๕๗]

“ผู้เจริญนิพพานพร้อมด้วยกามคุณอันต่ำทราม”

คำว่า ยถา ตํ สีหสทฺโท (ดังคำว่า สีห [นายสีหะ]) หมายความว่า คำว่า สีห แม้จะเป็นไปในมาณพเป็นต้นโดยความเป็นสำนวนดังคำว่า สีโห มาณวโก (มาณพชื่อว่าสีหะ) ก็ปรากฏในพญามิคราชอันเป็นสิ่งที่มีจริง ฉันใด แม้คำว่า นิพพาน จะเป็นไปในความเพียบพร้อมด้วยกามคุณและรูปฌาน ก็ใช้ในสภาพที่มีจริงในบางฐานะ อนึ่ง สภาพที่มีจริงย่อมปรากฏในฐานะใด ฐานะนั้นชื่อว่าอสังขตธาตุ

ท่านจะแสดงว่า พระดำรัสของพระศาสดาผู้มีพระวาจาเป็นอย่างเดียว ทรงเห็นเญยยธรรมโดยประจักษ์เหมือนเห็นผลมะขามป้อมในฝ่าพระหัตถ์ เป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ จึงกล่าวว่า กึ วา เอตาย ยุตฺติจินฺตาย อีกนัยหนึ่ง การดำริความเหมาะสมนี้จะมีประโยชน์อะไร)

ท่านกล่าวว่า ปฏิญฺญาตสฺส อตฺถสฺส สิทฺธิยา ปกาสนาปญฺญตฺติ (บัญญัติแสดงความสำเร็จแห่งประโยชน์ที่รับรองไว้) โดยความเป็นคำลงท้าย

จบ คำอธิบายปัญญัตติหารวิภังค์

๑๒. โอตรณหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายโอตรณหารวิภังค์)

[๔๒] คำว่า อินฺทฺริเยหิ ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ [แปลว่า ด้วย] ดังคำว่า มคฺเคน คจฺฉติ (ไปด้วยทาง) และคำว่า ผรสุนา ฉินฺทติ (ตัดด้วยขวาน)

คำว่า โอตรณา (การหยั่งลง) หมายความว่า การนับเข้า

พึงประกอบบทว่า เหมือนสัมมาสังกัปปะกล่าวไว้โดยการนับเข้าในปัญญาขันธ์

ท่านจะแสดงว่า เมื่อศรัทธาเป็นต้นเกื้อกูลอยู่ด้วยความเลื่อมใส ความพากเพียร ความเข้าไปตั้งไว้ และความตั้งมั่นแก่ผู้ตามประกอบอธิจิตตสิกขา ปัญญาย่อมยังกิจคือการหยั่งเห็นให้สำเร็จได้ จึงกล่าวว่า สทฺธา..วุตฺตานิ (อินทรีย์ ๔ มีศรัทธินทรีย์เป็นต้นกล่าวไว้โดยการนับเข้า เพราะเกื้อกูลแก่ปัญญา)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า โน จ ภวงฺคา (และไม่ใช่องค์แห่งภพ) แสดงความเป็นเหตุดำเนินไปของสังขารเหล่านั้น

[๔๓] คำว่า ตถา วุตฺโต (กล่าวไว้อย่างนั้น) หมายความว่า กล่าวไว้ว่าเป็นที่อาศัย

พระมหากัจจายนะระบุถึงตัณหาโดยมีเจตนาเป็นหลัก เพราะตัณหาดำเนินไปร่วมกับเจตนา

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า รตฺตสฺส (บุคคลผู้กำหนัด) หมายความว่า บุคคลผู้ยังขจัดราคะด้วยมรรคไม่ได้

บุคคลย่อมได้ชื่อว่า ผู้กำหนัด ด้วยราคะใด ท่านกล่าวถึงสุขเวทนาที่เนื่องด้วยราคะนั้น เพราะราคะนอนเนื่องอยู่ในสุขเวทนานั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุขาย...วุตฺตํ (เพราะกามราคานุสัยนอนเนื่องในสุขเวทนา)

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ตถา (เช่นเดียวกันนี้ อวิชชานุสัยย่อมนอนเนื่องในอุเบกขาเวทนา)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ตานิ เอว อินฺทฺริยานิ (อินทรีย์เหล่านั้นนั่นแหละ) คือ สุขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และอุเปกขินทรีย์

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อิธ เวทนาสีเสน เจตนา วุตฺตา (ในที่นี้ท่านกล่าวถึงเจตนาโดยมีเวทนาเป็นหลัก) โดยหมายถึงคำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า สงฺขารปริยาปนฺนานิ (นับเข้าในสังขารขันธ์) เพราะเวทนามิได้นับเข้าในสังขารขันธ์

ท่านจะแสดงว่าคำว่า ตณฺหาย และคำว่า ทิฏฺฐิยา ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรรม จึงกล่าวว่า ตณฺหาย (คำว่า ตณฺหาย คือ ตัณหา) เป็นต้น

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ยถา วา (อีกนัยหนึ่ง เมื่อตัณหาเป็นที่อาศัยของธรรมที่เหลือบุคคลย่อมเรียกว่า ผู้อาศัยตัณหา ฉันใด) เป็นต้น เพื่อแสดงเนื้อความของคำว่า ตณฺหาย เป็นต้นโดยเนื่องด้วยอรรถกรรม

ในพากย์นั้น คำว่า เสสธมฺมานํ (ธรรมที่เหลือ) คือ ธรรมทั่วไปที่ยกเว้นตัณหา

คำว่า ตณฺหาย นิสฺสยภาเว (เป็นที่อาศัยของตัณหา) หมายความว่า ตัณหาเป็นที่อาศัยของธรรมเหล่านั้นในกาลใด

คำว่า ตณฺหาย เสสธมฺมานํ ปจฺจยภาเว (เมื่อตัณหาเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เหลือ) หมายความว่า เมื่อธรรมที่เหลือมีตัณหาเป็นปัจจัย

คำว่า กรชกายสนฺนิสฺสิตา (อาศัยร่างกาย) นี้ หมายเอาความสงบที่อาศัยขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้นอีกด้วย เพราะเป็นความสงบกาย [คือ หมู่นามอันได้แก่ขันธ์ ๓]

คำว่า การณภาวํ (เป็นเหตุ) คือ เหตุต่อๆ มา

คำว่า ตณฺหาทิฏฺฐิอุปเยน (เครื่องยึดถือที่เรียกว่าตัณหาและทิฏฐิ) หมายถึงเครื่องยึดถือคือทิฏฐิ และเครื่องยึดถือคือตัณหาที่เกิดร่วมกับทิฏฐิ

ในพระบาลีกล่าวว่า อาคติคตีปิ น ภวนฺติ (ทั้งการมาและการไปย่อมไม่มี[แก่บุคคลนั้น]) เพื่ออธิบายข้อความที่กล่าวไว้ด้วยบททั้งสองว่า อาคตีติ อิธาคติ, คตีติ เปจฺจภโว (คำว่า อาคติ [การมา] คือ การมาสู่ภพนี้ คำว่า คติ [การไป] คือ ภพหน้า)

คำว่า อิธ หุรนฺติ ทฺวารารมฺมณธมฺมา ทสฺสิตา (คำว่า อิธ [ในโลกนี้] และคำว่า หุรํ [ในโลกอื่น] แสดงธรรมที่เป็นทวารและอารมณ์) หมายความว่า เพราะถือเอาโดยห้ามจากทวารและอารมณ์ที่อยู่ใกล้และไกล

ท่านกล่าวถึงธรรมที่เป็นไปทางทวารในโอตรณหาระนี้ โดยความเป็นเนื้อความของบทว่า อุภยมนฺตเรน (ไม่มีในโลกทั้งสอง) แต่ในจตุพยูหหาระได้กล่าวถึงรูปธรรมที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ [คือ รูปธรรมของสิ่งที่ไม่มีชีวิต]

คำว่า การณภูเตน (เหตุเกิด) คือ เหตุที่เป็นอนันตรปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย

ชื่อว่าอัตตาย่อมมีโดยอาศัยธรรมใด บุคคลย่อมไม่เห็นตน เพราะไม่มีธรรมคือวิญญาณเป็นต้นนั้น เนื่องจากให้ถึงความเป็นสภาพไม่เกิดอีก

พระมหากัจจายนะแสดงว่าพระผู้มีพระภาคได้แสดงถึงความเป็นปัจจัยโดยปฏิโลมด้วยคำว่า อนิสฺสิตสฺส จลิตํ นตฺถิ (ความหวั่นไหวย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่อาศัย[ตัณหาและทิฏฐิ]) เป็นต้น ได้กล่าวไว้ในพระบาลีว่า เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺสาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท (คำว่า เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺส [นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์] คือ ปฏิจจสมุปบาท) แล้วจำแนกปฏิจจสมุปบาทโดยฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระด้วยคำว่า โส ทุวิโธ (ปฏิจจสมุปบาทนั้นมี ๒ ประการ) เป็นต้นเพื่อแสดงความเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยของธรรมตามที่กล่าวไว้โดยใส่ใจคำท้วงติงว่าคำว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) เป็นต้น เป็นปฏิจจ-สมุปบาทมิใช่หรือ

คำว่า ตทตฺถตาย แปลว่า มีประโยชน์เพื่อการคลายกำหนัดและความหลุดพ้นนั้น

คำว่า ตพฺภาวํ แปลว่า ความเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยของโลกุตตรธรรม

จบ คำอธิบายโอตรณหารวิภังค์

เมตฺตมฺพุนา สโทโส จ ปรโทโส จ สมฺมติ
เมตฺตาเสเกน สพฺเพสุ สพฺพโตคฺคึ นิวารเย.

จตุรารักขะ. คาถา ๖๒

“ความโกรธของตนและของผู้อื่น ย่อมสงบด้วยน้ำคือเมตตา บุคคลพึงห้ามไฟคือความโกรธในที่ทุกสถาน ด้วยการประพรมน้ำเมตตาในสรรพสัตว์”

๑๓. โสธนหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายโสธนหารวิภังค์)

[๔๕] คำว่า โสเธติ นาม (ชื่อว่าชำระบท) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงข้อความที่บุคคลถามไว้โดยประจักษ์เหมือนแสดงผลมะขามป้อมที่ตั้งไว้ในฝ่าพระหัตถ์ ทรงอธิบายให้กระจ่างชัดเจนไม่สับสน ย่อมทรงชำระโดยขจัดมลทินคือความไม่รู้และความสงสัยเป็นต้นอันมีเนื้อความนั้นเป็นที่ตั้ง

อนึ่ง เมื่อพระองค์ทรงชำระอยู่อย่างนี้ ย่อมกล่าวได้ว่าทรงชำระบท โดยกระทำการกล่าวบทให้ไม่ต่างกับเนื้อความ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปทํ โสเธติ นาม (ชื่อว่าชำระบท)

[โดยทั่วไปบทต่างจากเนื้อความ โดยบทเป็นเสียงที่สื่อให้รู้ ส่วนเนื้อความเป็นสิ่งที่ถูกสื่อ แต่คำว่า ปทํ โสเธติ (ชำระบท) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้ไม่ต่างกัน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงบทแต่หมายถึงเนื้อความของบท

ในบางแห่งอเภโทปจาระก็เป็นสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน ดังที่กล่าวไว้ในข้อ ๓๙]

การตอบคำถามเป็นการชำระบทในที่นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตทตฺถสฺส วิสฺสชฺชนโต (เพราะเฉลยข้อความของบทนั้น)

คำว่า **อารัมภะ** คือ สิ่งที่บุคคลปรารภ หมายถึง ข้อความที่แสดงไว้ในเทศนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น ตาว...ปโพธิตตฺตา (ยังมิได้ทรงชำระใจความก่อน เพราะใจความที่ผู้ถามต้องการจะรู้ยังไม่จบ คำว่า สุทฺโธ อารมฺโภ [พระผู้มีพระภาคทรงชำระใจความ] หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงชำระใจความ เพราะแสดงเนื้อความที่ผู้ถามต้องการจะรู้)

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า อญฺญาณปกฺขนฺทานํ (ในเวลาที่บุคคลผู้แล่นไปสู่ความไม่รู้ หรือผู้เกิดความสงสัยถาม[ปัญหา]วิสัยแห่งคำถามของผู้ถามเป็นของมืดมนไม่ประจักษ์เหมือนป่าชัฏใหญ่ที่มิได้ถางไว้ และเหมือนทางกันดารอันกว้างใหญ่) เพื่อแสดงข้อความนั้นโดยกล่าวเปรียบว่า ขึ้นชื่อว่าการชำระบทในเรื่องนี้เป็นการทำให้กระจ่างด้วยอานุภาพในการแสดงเนื้อความ ที่มีสภาพถูกปกปิดไว้

จบ คำอธิบายโสธนหารวิภังค์

๑๔. อธิฏฐานหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายอธิฏฐานหารวิภังค์)

[๔๖] คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ธารยิตพฺพา แปลว่า พึงทรงไว้ หมายความว่า พึงกำหนดไว้

คำว่า วุตฺตเมว (ได้กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า ได้กล่าวไว้แล้วด้วยคำว่า สามญฺญ-วิเสสกปฺปนาย โวหารภาเวน อนวฏฺฐานโต (เพราะการดำริความสามัญหรือความพิเศษเป็นสิ่งไม่แน่นอนตามถ้อยคำโวหาร) เป็นต้น [ดู ข้อ ๑๔]

คำว่า ตํ ตํ ผลํ (ผลนั้น) คือ ผลนั้นๆ มีนรกเป็นต้น

คำว่า อญฺจิตา แปลว่า ไป

คำว่า โยนิ (กำเนิด) หมายความว่า การเกิดขึ้นอย่างหนึ่ง เพราะคำว่า โยนิ คือเครื่องระคนโดยความมีชาติเสมอกัน หมายถึง กำเนิด

คำว่า เปจฺจ (ละไป) หมายความว่า ตาย

คำว่า อุสฺสนฺนตาย (หนาแน่น[ด้วยความคิด]) หมายความว่า มีความดำริมาก

บางอาจารย์กล่าวปาฐะว่า อุสฺสนฺนตฺตา บ้าง

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **มนุษย์** เพราะมีใจหนาแน่นด้วยสัสสตทิฏฐิ เป็นต้น

[คำว่า มนุสฺส ตัดบทเป็น มน ศัพท์ + อุสฺสนฺน ศัพท์ โดยลบ นฺน ใน อุสฺสนฺน (หนาแน่น) มีรูปวิเคราะห์ว่า มโน อุสฺสนฺนํ เอเตสนฺติ มนุสฺสา คัมภีร์เนตติฎีกาอธิบายความหมายของคำนี้ ๒ ประการ คือ

๑. ผู้มีใจหนาแน่นด้วยความคิด คือ มีความตรึกนึกคิดมากกว่าเทวดา

๒. ผู้มีใจหนาแน่นด้วยทิฏฐิ คือ ยึดมั่นความเห็นของตนอย่างแน่นแฟ้นยิ่งกว่าเทวดา

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (ปริจเฉทที่ ๕ ข้อ ๕) แสดงความหมายของคำนี้ ๒ ประการ คือ

- ผู้มีใจสูงส่ง = อุสฺสิโต มโน เอเตสนฺติ มนุสฺสา (มน ศัพท์ + อุสฺสิต ศัพท์)

- ผู้มีใจอาจหาญ[ในการทำบุญและบาป] = อุสฺสนฺโน มโน เอเตสนฺติ มนุสฺสา (มน ศัพท์ + อุสฺสนฺน ศัพท์)]

คำว่า อสุรชาตินิพพัตตนกะ คือ หนทางที่ทำให้เกิดชาติอสูร

คำว่า สงฺขา แปลว่า ปัญญา และภาวนาก็มีปัญญาเป็นประธาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปฏิสงฺขาย ปฏิปกฺขภาวนาย (ด้วยปัญญา คือ ด้วยการเจริญธรรมฝ่ายตรงกันข้าม)

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงความหมายของ สงฺขา ศัพท์ไว้ ๔ ประการว่า

สงฺขา ตุ ญาเณ โกฏฺฐาส- ปณฺณตฺติคณเนสุ จ.[๑๕๘]

“สงฺขา ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปัญญา ส่วน บัญญัติ และการนับ”]

[๔๗] ชื่อว่า **ปฐวี** เพราะเป็นสภาวะแผ่ไป

ชื่อว่า **ธาตุ** เพราะเป็นสภาวะทรงสภาพของตนไว้ และเพราะไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ

อาโป คือ รูปที่ถูกสหชาตรูปแผ่ไป

อีกนัยหนึ่ง **อาโป** คือ รูปทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน

[คำว่า **อาป** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปที่ถูกสหชาตรูปแผ่ไป = อาปิยตีติ อาโป (อาป ธาตุ = แผ่ไป + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- รูปทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน = อปฺปายตีติ อาโป (อา บทหน้า + ปา ธาตุ = เจริญ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ชื่อว่า **เตโช** เพราะทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า เพราะเป็นสภาพกล้าแข็ง หรือเพราะเป็นสภาพเผาให้ร้อน

[คำว่า **เตช** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า = เตเชติ นิเสติ สหชาตธมฺเม ติกฺขถามพเล กโรตีติ เตโช (ติช ธาตุ = ทำให้แก่กล้า + ณ ปัจจัย)

- รูปที่กล้าแข็ง = เตชติ ติกฺโข หุตฺวา ภวตีติ เตโช (ติช ธาตุ = กล้าแข็ง + ณ ปัจจัย)

- รูปทำให้ร้อน = เตเชติ ปริปาเจติ อุสฺมาเปตีติ เตโช (ติช ธาตุ = ทำให้ร้อน + ณ ปัจจัย)]

ชื่อว่า **วาโย** เพราะเป็นสภาพนำสหชาตธรรมไป เพราะไปเร็ว หรือเพราะเคลื่อนไหว

[คำว่า **วาย** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปที่นำสหชาตธรรมไป = วายติ สหชาตธมฺเม วหตีติ วาโย (วา ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัย)

- รูปที่ไปเร็ว = มาจาก เวคคมน ประกอบรูปศัพท์ให้สำเร็จเป็น วาย ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์กำกับ

- รูปที่เคลื่อนไหว = วายติ สมีเรตีติ วาโย (วา ธาตุ = เคลื่อนไหว + ณ ปัจจัย)]

คำว่า วีสติ อาการา (อาการ ๒๐) คือ ส่วน ๒๐ หรือประเภท ๒๐ มีผมเป็นต้น

ผมเป็นต้นกล่าวว่ามีลักษณะแข็ง เพราะลักษณะแข็งปรากฏชัด[กว่าลักษณะอื่น]

[๔๘] คำว่า ปาฏิเยกฺโก ปถวีธาตุโกฏฺฐาโส (เป็นปฐวีธาตุส่วนหนึ่งโดยเฉพาะ) หมายความว่า เป็นเพียงส่วนหนึ่งของปฐวีธาตุ ความหมายก็คือ เป็นเพียงสภาวธรรมที่พ้นไปจากอัตตา

ในคำว่า สนฺตปฺปติ (ย่อมร้อน) นี้ พึงทราบว่า ความร้อนโดยล่วงปกติของสรีระ ชื่อว่า สันตาปะ ส่วนความร้อนที่ดำเนินไปด้วยการเผาสรีระ ชื่อว่า มหาทาหะ ข้อนี้เป็นความต่างกันของความร้อนทั้งสองนั้น

ในคำว่า เยน จ ชีรียติ (ย่อมถูกทำให้เสื่อมโทรม) ข้อความว่า ย่อมถูกทำให้เสื่อมโทรมด้วยโรคไข้หนึ่งวันเป็นต้น ย่อมสมควร

บางอาจารย์กล่าวว่า เนยใสที่กรองร้อยครั้ง คือ เนยใสที่ต้มร้อยครั้งแล้วใส่ไว้ในน้ำจึงยกขึ้น

คำว่า รสาทิ (รสเป็นต้น) คือ รส เอ็น เนื้อ มันเหลว กระดูก และไขกระดูก บางคนนำเอ็นออกแล้วกล่าวถึงเนื้อแห้งว่าเป็นธาตุที่ ๗

คำว่า วิเวกํ (ย่อยสลาย) หมายความว่า แยกออกจากกัน คือ เป็นสิ่งที่แตกต่างกัน

โดยแท้จริงแล้ว อาหารที่เรียกว่าวัตถุ (ที่ตั้งแห่งชีวิต) เมื่อถึงความเปลี่ยนแปลงอยู่ ย่อมก่อให้เกิดการย่อยสลายคือรสที่แตกต่างกันกับตนเอง เหมือนสภาพของมูตรและคูถที่ถูกพยาธิกินและถูกไฟธาตุย่อยอาหารเผาผลาญ จึงกล่าวได้ว่าถึงสภาพอย่างนั้น แม้รสเป็นต้นก็กลายเป็นส่วนมีเอ็นเป็นต้นเหมือนกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า รสาทิภาเวน วิเวกํ คจฺฉติ (ถึงการย่อยสลายโดยความเป็นรสเป็นต้น)

คำว่า สภาวลกฺขณโต (ตามลักษณะที่เป็นสภาพ) หมายความว่า ตามลักษณะที่ควรกำหนดโดยความไม่สวยงาม

[๔๘] คำว่า ยาถาวสรสลกฺขณํ (ลักษณะและหน้าที่ตามความเป็นจริง) มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

คำว่า รสะ คือ สภาพที่ควรแทงตลอด

[ในประโยคว่า รสิตพฺโพติ รโส, ปฏิวิชฺฌิตพฺโพ สภาโว คำว่า สภาโว แสดงอภิเธยยะคือสิ่งที่ศัพท์สื่อถึงของ รส ศัพท์ ส่วนคำว่า ปฏิวิชฺฌิตพฺโพ แสดงว่า รส ธาตุในที่นี้มีความหมายว่า ปฏิวิชฺฌน (แทงตลอด) ดังนั้น จึงแปลร่วมกันเป็นประโยคเดียวกันตามนิสสัยพม่า ไม่แปลแยกกันตามขนบนิยมของไทย เพราะเป็นการอธิบายอรรถของธาตุและแสดงอภิเธยยะ]

คำว่า สรสะ คือ สภาพของตน

คำว่า ยาถาวสรสะ คือ สภาพของตนที่เป็นจริง

คำว่า ยาถาวสรสลักขณะ คือ ลักษณะอันเป็นสภาพของตนที่เป็นจริง เพราะลักษณะเป็นเครื่องสังเกต

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ยาถาวสรสลักขณะ คือ ลักษณะที่เรียกว่าการบีบคั้นและหน้าที่ซึ่งเรียกว่าความเป็นไปของตนโดยไม่แปรผัน

[คำว่า ยาถาวสรสลกฺขณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ลักษณะอันเป็นสภาพของตนที่เป็นจริง = ยาถาวสรโส เอว ลกฺขณนฺติ ยาถาวสรสลกฺขณํ (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส, รส ศัพท์มีความหมายว่า สภาพ)
- ลักษณะและหน้าที่ตามความเป็นจริง = ยาถาวํ สรสลกฺขณํ ยาถาวสรสลกฺขณํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส, รส ศัพท์มีความหมายว่า หน้าที่)]

บุคคลย่อมไม่อาจเข้าใจว่าสภาพนี้เป็นหน้าที่ สภาพนี้เป็นลักษณะ เพราะอวิชชาเป็นเหตุ จึงกล่าวว่าอวิชชาห้ามไม่ให้ปัญญาที่มีหน้าที่และลักษณะเป็นวิสัยเกิดขึ้น ย่อมปกปิดหุ้มห่ออยู่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ชานิตุํ ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทติ (ไม่ให้รู้แจ้งแทงตลอด)

การไม่ให้รู้แจ้งแทงตลอดนั้นเป็นหน้าที่ของอวิชชานั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กิจฺจโต กถิตา (กล่าวถึงอวิชชาโดยหน้าที่)

อนึ่ง คำว่า กถิตา แปลว่า กล่าว เพราะอวิชชากล่าวว่ามีหน้าที่ไม่แทงตลอด

คำว่า ชาติ (ประเภท) คือ สถานที่ปรากฏ หมายถึง สถานที่เกิด

แม้อวิชชาจะไม่อาจรับเอาอารมณ์ได้ในนิโรธสัจ แต่อวิชชาดำเนินไปโดยความเป็นเหตุของการถือเอานิโรธและมรรคในสิ่งที่ไม่ใช่นิโรธและมรรค [คือ เข้าใจผิดว่าศีลพรตนอกศาสนาเป็นนิโรธและมรรค] ด้วยอำนาจของการปกปิดนิโรธและมรรคนั้นแก่บุคคลผู้ต้องการจะรู้นิโรธและมรรคดังกล่าว จึงกล่าวว่าอวิชชาย่อมเกิดขึ้นในฐานะ ๘ [มีอริยสัจ ๔ เป็นต้น] นั้น

ความมีอวิชชาเป็นที่เกิดย่อมมีแก่นิโรธและมรรคนั้น และอวิชชาย่อมมีแก่ทุกข์และสมุทัยอื่นโดยความเป็นอารมณ์[ของทุกข์และสมุทัย]

คำว่า อตฺถานตฺถํ (คุณและโทษ) หมายความว่า สิ่งที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์

อนึ่ง ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี [๑๕๙] กล่าวปาฐะว่า อตฺถตฺถํ (ประโยชน์ที่แท้จริง)

ในเรื่องนั้น คำว่า อัตถัตถะ คือ ประโยชน์นั่นแหละ การอธิบายด้วย อตฺถ ศัพท์ที่ ๒ ย่อมมีเพื่อแสดงความไม่แปรปรวนของประโยชน์ เพราะญาณไม่ถือเอาโทษว่าเป็นประโยชน์

[คำว่า อตฺถตฺถ ตัดบทเป็น อตฺถ + อตฺถ การใช้คำซ้ำกันในเรื่องนี้มีประโยชน์เพื่อย้ำความดังคำว่า ปทฏฺฐาน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้), ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์ยิ่ง), รูปรูป (รูปที่เปลี่ยนแปลงยิ่ง, รูปที่เปลี่ยนแปลงชัดเจน), ราชราช (พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช), เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อดิเทพ)]

แม้ในคำว่า การณาการณํ (เหตุที่สมควรและเหตุที่ไม่สมควร) ก็พึงทราบเหมือนอย่างนี้

อีกนัยหนึ่ง คำซ้ำ (อาเมฑิตะ) ว่า อตฺถตฺถํ มีประโยชน์เพื่อแสดงการกระทำประโยชน์ทั้งปวงให้ปรากฏ ความหมายก็คือ ประโยชน์ทุกอย่าง

[ตามนัยนี้เป็นคำอาเมฑิตะ ความจริงแล้วตามหลักภาษาโดยทั่วไป คำอาเมฑิตะเป็นคำซ้ำที่ใช้ในกรณีที่กลัว โกรธ หรือเลื่อมใส เป็นต้น แต่ในที่นี้พระฎีกาจารย์หมายถึงคำซ้ำที่เรียกว่า วิจฉา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น มหาชโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทัพพวิจฉา เช่น คาเม คาเม ปานียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)

๒. คุณวิจฉา เช่น คาโม คาโม รมณีโย (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์)

๓. กิริยาวิจฉา เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

คำว่า วิจฺฉา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อิสุ ธาตุ (อิจฺฉายํ = ปรารถนา) + ฉ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยาปิตุํ อิจฺฉา วิจฺฉา (วิจฉา คือ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไป) สัททนีติ-ปกรณ์ (ปทมาลา) อธิบายลักษณะของวิจฉาว่า

นานาธิกรณานํ ตุ วตฺตุ'เมกกฺขณมฺหิ ยา
อิจฺฉโต พฺยาปิตุํ อิจฺฉา สา วิจฺฉาติ ปกิตฺติตา.[๑๖๐]

"ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปของผู้ต้องการกล่าวถึงสถานที่ต่างๆในขณะเดียว ท่านเรียกว่า วิจฉา"

แม้คัมภีร์พาลาวตารก็อธิบายว่า

ภินฺนานิ ยานิ วตฺถูนิ กฺริยาย ตุ คุเณน วา
ทพฺเพน วาปิ พฺยาปิตุํ อิจฺฉา วิจฺฉาติ วุจฺจเต.[๑๖๑]

"วัตถุเหล่าใดต่างกันโดยกิริยา คุณลักษณะ หรือทัพพะ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปสู่วัตถุเหล่านั้น ท่านเรียกว่า วิจฉา"]

แม้คำไวพจน์ของ หิต ศัพท์ก็มีนัยเดียวกันนี้

[คำว่า อตฺถตฺถ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ประโยชน์ที่แท้จริง = อตฺโถ เอว อตฺโถ อตฺถตฺโถ (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- ประโยชน์ทุกอย่าง = มีศัพท์เดิมมาจาก อตฺโถ แล้วซ้อน อตฺโถ อีกคำหนึ่งด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๒) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้])]

คำว่า ตํ คือ คุณและโทษเป็นต้น

คำว่า อาการํ (เหตุ) คือ เหตุมีคุณเป็นต้นนั่นแหละ

คำว่า ปัจจเวกขณา คือ การตรวจดูธรรมที่ได้แทงตลอดแล้ว

[คัมภีร์เนตติฎีกาได้อธิบายคำว่า ปจฺจเวกฺขณา แต่คำนี้ไม่พบในเนตติปกรณ์ฉบับปัจจุบัน คาดว่าคงจะตกหล่นไปด้วยความผิดพลาดในการจารใบลานต่อๆ กันมานับพันปี ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า พาลยะ (ความเขลา) คือ ความเป็นคนไม่รู้ลักษณะมีความคิดชั่วเป็นต้น

คำว่า สมฺปชานาติ แปลว่า รู้สม่ำเสมอโดยประการต่างๆ

คำว่า ปโมหะ คือ ความหลงยิ่ง

คำว่า สัมโมหะ คือ ความหลงทั่ว

อวิชชาเป็นปัจจัยพิเศษแก่กรรมที่ให้ถึงทุคติ ดังนั้น จึงได้สิ่งที่ไม่ควรได้

คำว่า วินฺทติ แปลว่า ได้

อวิชชาไม่เป็นปัจจัยพิเศษแก่ธรรมที่ไม่มีโทษเหมือนวิชชา ดังนั้น จึงไม่ได้สิ่งที่ควรได้

คำว่า อยํ อวิชฺชาย เวมตฺตตา (ข้อนี้เป็นรายละเอียดของอวิชชา) หมายความว่า ข้อนี้เป็นความไม่ต่างกันของอวิชชาที่กล่าวไว้โดยหน้าที่ ประเภท และลักษณะด้วยคำว่า ทุกฺเข อญฺญาณํ (ความไม่รู้ในทุกข์) เป็นต้น

เนื้อความของคำว่า วิชฺชา เป็นต้น พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

แผ่นดินที่ปราศจากก้อนหิน ก้อนกรวด และทราย เป็นดินนุ่ม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สณฺหฏฺเฐน (เนื่องจากเป็นสภาวะนุ่มนวล)

คำว่า ตตฺตกเมว กาลํ (ตลอดกาลเพียงนั้น) คือ ตลอด ๕๐๐ กัป

คำว่า วิภูตรูปะ คือ สมาบัติที่ล่วงรูปที่เรียกว่ารูปสัญญา เพราะอรูปสมาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมไม่ดำเนินไปโดยประกอบด้วยรูปสัญญา จะป่วยกล่าวไปไยในนิโรธสมาบัติ [คำว่า วิภูต ตามปาฐะนี้แปลว่า ล่วง]

ท่านกล่าวว่า เสสารุปฺปสมาปตฺติโย (การเข้าอรูปฌานที่เหลือ) เพราะถือเอาเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติไว้โดยเฉพาะในเรื่องนั้น

ม้าพยศที่ยังไม่ได้รับการฝึก ชื่อว่า ม้าฝีเท้าเลว

คำว่า อุตฺตริทมถาย (เพื่อการฝึกฝนต่อไป) หมายความว่า เพื่อฝึกจิตให้เกิดอริยมรรค

คำว่า อิตโร (สมาธิอื่น) คือ สมาธิที่ปฏิบัติลำบากบรรลุเร็ว และสมาธิที่ปฏิบัติง่ายบรรลุเร็ว

คำว่า อุภยโต ภาเคหิ (โดยส่วนทั้งสอง) คือ โดยส่วนที่เป็นรูปกายและนามกาย

คำว่า อุภยโต (ด้วยวิมุตติทั้งสองอย่าง) คือ ด้วยวิกขัมภนวิมุตติและสมุจเฉทวิมุตติ

คำว่า อเนโกปิ (แม้มีหลายศัพท์) หมายความว่า แม้มีหลายศัพท์ตามสภาวะ

คำว่า เอกสทฺทาภิเธยฺยตาย แปลว่า เพราะควรกล่าวไว้ด้วยศัพท์เสมอกัน

จบ คำอธิบายอธิฏฐานหารวิภังค์

ยถาปิ มูเล อนุปทฺทเว ทฬฺเห
ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเรว รูหติ
เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต
นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุนํ.

ขุ. ธ. ๒๕.๓๓๘.๗๕

“เมื่อรากปราศจากอันตรายมั่นคงอยู่ ต้นไม้ที่ถูกตัดแล้วย่อมกลับงอกขึ้นได้ ฉันใด เมื่อบุคคลยังถอนเชื้อตัณหาไม่ได้ ทุกข์นี้ย่อมเกิดขึ้นบ่อยๆ ฉันนั้น”

๑๕. ปริกขารหารวิภังควัณณนา

(คำอธิบายปริกขารหารวิภังค์)

[๔๙] ท่านจะแสดงเนื้อความของบทว่า หิโนติ จึงกล่าวว่า การณภาวํ คจฺฉติ (ถึงความเป็นเหตุ) เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถมาก

[หิ ธาตุใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ ไป, เร่าร้อน และเจริญ ดังคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๔๒๕) กล่าวว่า หิ คตฺยุปตาปวุทฺธิสุ (หิ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ไป, เร่าร้อน และเจริญ) แต่ หิ ธาตุในที่นี้ใช้ในความหมายว่า "ถึง" ซึ่งนับเข้าในความหมายว่า "ไป" เพราะธาตุที่มีอรรถว่า "ไป" สามารถใช้ในอรรถว่า "เป็นไป, ถึง, รู้" ได้อีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะว่า

เย คตฺยตฺถา เต พุทฺธฺยตฺถา ปวตฺติปาปุณตฺถกา.[๑๖๒]

"ธาตุเหล่าใดมีความหมายว่า ไป ธาตุเหล่านั้นมีความหมาย รู้, เป็นไป และถึง"

ข้อความข้างต้นกล่าวตามสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ว่า

เยสํ ธาตูนํ คติอตฺโถ, พุทฺธิปิ เตสํ อตฺโถ ปวตฺติปาปุณานิปิ.[๑๖๓]

"ความหมายว่า ไป มีอยู่แก่ธาตุเหล่าใด แม้ความรู้, ความเป็นไป และการถึงก็เป็นความหมายของธาตุเหล่านั้น"]

คำว่า เอติ แปลว่า มา ความหมายคือ เกิดขึ้น

ในคำว่า อวิชฺชายปิ เหตุภาเว (ความเป็นเหตุของอวิชชา) นี้ พึงทราบว่า

- อวิชชาเป็นปัจจัยแก่อวิชชาที่ไม่มีระหว่างด้วยอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย และอาเสวนปัจจัย

- อวิชชาเป็นปัจจัยแก่อวิชชาที่ไม่มีระหว่างอันเกิดร่วมกันด้วยสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัย

- อวิชชาเป็นปัจจัยแก่อวิชชาที่ไม่เกิดร่วมกันด้วยอุปนิสสยปัจจัยอย่างเดียว

ท่านจะแสดงว่า การณะ คือ สภาวะกระทำผลของตน จึงกล่าวว่า การณภาโว จ ผลาเปกฺขาย (และความเป็นเหตุมีอยู่โดยเนื่องด้วยผล)

คำ[ของเนตติปกรณ์]ว่า นิพฺพตฺติอตฺโถ ผลตฺโถ (สภาพที่เกิดขึ้น ย่อมมีสภาพเป็นผล) หมายความว่า คำว่า ผลัตถะ หมายถึง สภาพคือผล

คำว่า โย สภาโว (สภาพที่เสมอกับผลใด) คือ สภาพที่ปรุงแต่งอภิสังขารมีบุญเป็นต้น เป็นเหตุ

คำว่า เสสปเทสุ (แม้ในบทที่เหลือ) คือ บทว่า วิญญาณ เป็นต้น

คำว่า ยถาวุตฺตปฺปเภโท (ที่ได้กล่าวประเภทไว้ทั้งหมด) หมายความว่า ที่ได้กล่าวประเภทไว้ด้วยคำว่า อสาธารณลกฺขโณ เหตุ (เหตุ คือ เหตุที่มีลักษณะเฉพาะ) เป็นต้น

คำว่า โย โกจิ ปจฺจโย (เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นชนกเหตุ (เหตุก่อให้เกิดผล) เป็นต้น

คำว่า อภิสงฺขรณโต (เพราะปรุงแต่ง) หมายความว่า เพราะยังผลของตนให้เกิดขึ้นโดยประจักษ์หรือโดยต่อๆ กันไป

จบ คำอธิบายปริกขารหารวิภังค์

๑๖. สมาโรปนหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายสมาโรปนหารวิภังค์)

คำว่า สุตฺเตน คหิเต แปลว่า ที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์

พึงประกอบบทว่า การถือเอาปทัฏฐานมีประโยชน์เพื่อแสดงขอบเขตที่ตั้ง[ของการเจริญและการละ] และการถือเอาคำไวพจน์มีประโยชน์เพื่อแจกแจงชื่อ[ของการเจริญและการละเหล่านั้น]

คำว่า วิสยาธิฏฺฐานภาวโต (เพราะเป็นที่ตั้งอันเป็นวิสัย) หมายความว่า เพราะเป็นที่ดำเนินไปที่เรียกว่าวิสัย

คำว่า วนียติ แปลว่า อันบุคคลเสพคุ้น

คำว่า วนติ แปลว่า ย่อมเสพคุ้น

คำว่า วนุเต แปลว่า ขอ ความหมายคือ ปรารถนา

กามคุณ ๕ เป็นเหตุแก่กามตัณหา โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย

การถือเอารูปร่างเป็นเหตุแก่การถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่ โดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัย

พึงกล่าวความเป็นเหตุตามสมควรแม้ในอายตนะภายในและอายตนะภายนอกที่เหลืออย่างนี้

[๕๑] ข้อความที่ควรอธิบายในคำว่า กาเย กายานุปสฺสี วิหราหิ (จงตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่) เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในคำอธิบายลักขณหารวิภังค์ แต่มีความต่างกันดังนี้ คือ คำว่า รูปธมฺมปริญฺญาย (การกำหนดรูปธรรม) หมายความว่า การกำหนดวิญญาณฐิติที่ประกอบด้วยรูป

พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า การตามรู้เวทนานั้นย่อมเห็นเวทนาทั้งหมดว่าเป็นทุกข์

คำว่า เวทนาเหตุปริญฺญาย (การกำหนดเหตุของเวทนา) หมายความว่า การกำหนดผัสสาหาร

คำว่า เวทนาวเสน (โดยเนื่องด้วยเวทนา) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยทุกข์อันตนให้เกิดขึ้นแล้ว

คำว่า เวทนาปริญฺญาย (การกำหนดเวทนา) หมายความว่า การกำหนดวิญญาณฐิติที่ประกอบด้วยเวทนา

คำว่า นิจฺจาภินิเวสปฏิปกฺขโต (เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความยึดมั่นว่าเที่ยง) หมายความว่า ย่อมเป็นไปเพื่อละด้วยอนิจจานุปัสสนา

คำว่า นิจฺจสญฺญานิมิตฺตสฺส แปลว่า อันมีนิจจสัญญาเป็นเหตุ

คำว่า สญฺญาปริญฺญาย (การกำหนดสัญญา) หมายความว่า การกำหนดวิญญาณฐิติที่ประกอบด้วยสัญญา

ท่านกล่าวว่า ทิฏฺฐาภินิเวสสฺส...อคติคมนสฺส จ (และการถึงภยาคติที่อาจเกิดขึ้นเพราะยังไม่ได้ละความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ) เพราะการถึงอคติถูกขจัดได้ด้วยปฐมมรรค

คำว่า สงฺขารปริญฺญาย (การกำหนดสังขาร) หมายความว่า การกำหนดวิญญาณฐิติที่ประกอบด้วยสังขาร

จบ คำอธิบายสมาโรปนหารวิภังค์

จบ คำอธิบายหารวิภังค์

สัมปาตวารวรรณนา

จกฺขุมา วิสมานีว　　　วิชฺชมาเน ปรกฺกเม
ปณฺฑิโต ชีวโลกสฺมึ　　　ปาปานิ ปริวชฺชเย.

ขุ. อุ. ๒๕.๔๓.๑๖๒

"บัณฑิตพึงละเว้นบาปทั้งหลายในสัตว์โลก เหมือนบุรุษผู้มีจักษุหลีกเลี่ยงจากทางลุ่มดอนด้วยความบากบั่น ฉะนั้น"

๑. คำอธิบายเทสนาหารสัมปาตะ

คำว่า เอวํ (ท่านพระมหากัจจายนะนำพระพุทธพจน์ต่างๆ มาแสดงไว้อย่างนี้) เป็นต้น แสดงการเชื่อมโยงกับการแสดงหารสัมปาตะ (การประมวลหาระ)

ในพากย์นั้น ท่านแสดงไว้ด้วยอุปมาสองประการแรกว่า พระบาลีเหมือนแก้วมณีเกลี้ยงเกลาที่เจียรนัยไว้ดีแล้วและเหมือนเครื่องประดับทองชมพูนุทที่ทำไว้ดี ส่วนการแสดงหารวิภังค์เหมือนการประดับดอกไม้หลายสีที่ร้อยไว้ และเหมือนพวงแก้วมณีนานาประการที่ร้อยไว้งามตระการด้วยแสงหลากหลาย

ท่านแสดงไว้ด้วยอุปมาสองประการหลังว่า หารวิภังค์นั้นพร้อมทั้งบทที่รู้ยากเป็นสิ่งที่เข้าใจยากในพระพุทธพจน์ที่ประณีตควรค่ามาก

พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า ยายํ คาถา วุตฺตา (ท่านกล่าวถึงคาถาใดไว้)

[๕๒] ความหมายก็คือ หารวิภังควาระมิได้ประกอบคาถานั้นไว้ด้วยเหตุที่กล่าวไว้แล้ว ดังนั้น ท่านจึงมิได้กล่าวถึงคาถานั้นไว้ในคำเริ่มต้นของหารวิภังควาระ

คำว่า หารสมฺปาตวาโร ปน ตํ ปโยเชติ (แต่หารสัมปาตวาระได้ประกอบคาถานั้นไว้) หมายความว่า หารสัมปาตวาระได้ประกอบคาถานั้นไว้ด้วยเหตุที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โสฬส...อาห (ท่านกล่าวถึงคาถาว่า โสฬส หารา ปฐมํ เป็นต้น แล้วกล่าวว่า ตสฺสา นิทฺเทโส กุหึ ทฏฺฐพฺโพ. หารสมฺปาเต [ถามว่า : นิเทศแห่งคาถานั้น พึงทราบ ณ ที่ไหน ตอบว่า : พึงทราบในการประมวลหาระ])

คำว่า โยชนานยทสฺสนํ แปลว่า การแสดงนัยประกอบ

คำว่า เตน (คำนั้น) คือ คำว่า ตํ มจฺจุโน ปทํ (ความประมาทอันเป็นทางแห่งความตาย)

คำว่า สพฺพํ วิปลฺลาสํ (วิปัลลาสทั้งหมด) คือ วิปัลลาสทั้ง ๑๒ ประการ

คำว่า สามญฺญสฺส...โวหรียติ (อนึ่ง ความต่างกันของวิปัลลาสทั่วไป ย่อมกล่าวไว้โดยความเป็นที่ตั้ง) หมายความว่า ความทั่วไปย่อมตั้งอยู่ในสภาพใด สภาพนั้นเป็นความต่างกัน

ท่านจะแสดงว่า โดยองค์ธรรมสัญญาเป็นต้นนั่นแหละเป็นวิปัลลาสโดยถือเอารูปารมณ์เป็นต้นตามอาการที่แปรปรวน จึงกล่าวว่า สญฺญาวิปลฺลาโส (สัญญาวิปัลลาสมีกำลังอ่อนกว่าวิปัลลาสทั้งหมด) เป็นต้น

เมื่ออุปาทานขันธ์ ๕ ปรากฏอยู่โดยลักษณะเหมือนแก้วอินทนิลและเหมือนแก้วมณีเป็นต้น อัตภาพ[ที่ชาวโลกสมมุติขึ้น]เพราะเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจและชื่อเรียกว่าอัตตานั้น ซึ่งเรียกว่าอัตตาโดยนิรุตตินัย เพราะเป็นเหตุให้ความถือว่าเป็นเราของเราเป็นต้น ได้ชื่อว่า อัตตภาววัตถุ เพราะเป็นที่ตั้งของสุขเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เตหิ (อัตตา คือที่ตั้งของความถือตัวโดยอุปาทานขันธ์ ๕ นั้น) เป็นต้น

[คำว่า อตฺตา มีรูปวิเคราะห์ว่า อาหิโต อหํมาโน เอตฺถาติ อตฺตา คำนี้มีรูปเดิมว่า อาหิต-อหํมาน แล้วประกอบรูปศัพท์ให้สำเร็จเป็นรูปว่า อตฺตา ด้วยการแปลงศัพท์โดยนิรุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ]

คำว่า เตสํ คือ อุปาทานขันธ์

ลักษณะเกิดขึ้น[ของวิปัลลาส] คือ ความเห็นว่างามในสิ่งที่ไม่งาม เป็นต้น

ขอบเขตของ[วิปัลลาส] คือ กองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรม

คำว่า อวิชฺชา จ...เอว (และอวิชชาก็เป็นปัจจัยแก่สุภสัญญาและสุขสัญญาโดยแท้) เพราะวิปัลลาสทั้งหมดมีความหลงเป็นประธาน

พึงนำ จ ศัพท์มาประกอบไว้แม้ในคำนี้ว่า สุภสุขสญฺญานํ (แก่สุภสัญญาและสุขสัญญา) [คือ จ ศัพท์ในที่นี้ทำหน้าที่รวบรวมอัตตสัญญา]

ในเรื่องนี้พึงประกอบบทดังนี้ อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สุภสัญญาและสุขสัญญา ไม่ใช่ตัณหาเท่านั้น และอวิชชาก็เป็นปัจจัยแก่สุภสัญญาและสุขสัญญาอีกด้วย มิใช่เป็นปัจจัยแก่นิจจสัญญาและอัตตสัญญาเท่านั้น

ท่านจะแสดงว่า แม้เป็นอย่างนี้ ตัณหาเป็นปัจจัยแก่สัญญาที่แปรปรวนสองอย่างแรก และอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สัญญาที่แปรปรวนสองอย่างหลัง จึงกล่าวว่า ตถาปิ (แต่ตัณหาเป็นปัจจัยอย่างยิ่งแก่สุภสัญญาและสุขสัญญาเหล่านั้น) เป็นต้น

อนึ่ง พึงทราบการถือเอาทิฏฐิโดยมีอวิชชาเป็นหลัก ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวไว้[ในเนตติปกรณ์]ว่า ทิฏฺฐินิวุตํ จิตฺตํ (จิตที่ถูกทิฏฐิหุ้มห่อแล้วย่อมแปรปรวนด้วยวิปัลลาส ๒ คือ ความเห็นว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง และความเห็นว่ามีตัวตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตน) และ โย ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส (ทิฏฐิวิปัลลาส [วิปัลลาสว่าเที่ยงและวิปัลลาสว่าเป็นตัวตน] ย่อมเห็นรูปที่เป็นอดีตว่าเป็นตัวตน) เป็นต้น

อนึ่ง การถือเอาทิฏฐิย่อมมีโดยมีอวิชชาเป็นหลัก ฉันใด แม้การถือเอาอวิชชาก็มีได้โดยมีทิฏฐิเป็นหลัก ฉันนั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ทิฏฺฐิสีเสน อวิชฺชา วุตฺตา (ท่านกล่าวถึงอวิชชาโดยมีทิฏฐิเป็นหลัก)

ท่านจะแสดงว่าในบรรดาตัณหาและอวิชชานั้น อวิชชาไม่เป็นปัจจัยพิเศษแก่สุภสัญญาและสุขสัญญาเหมือนตัณหา และตัณหาก็ไม่เป็นปัจจัยพิเศษแก่นิจจสัญญาและอัตตสัญญาเหมือนอวิชชา จึงกล่าวว่า โมโห วิเสสปจฺจโย (โมหะเป็นปัจจัยพิเศษแก่การยึดมั่นผิดที่ดำเนินไปอย่างนั้นของผู้เชื่อมั่นโดยไม่แยบคายว่าเที่ยง และเป็นอัตตา)

คำว่า ปจฺฉิมานํ ทฺวินฺนํ...โหติ (คำนั้นแสดงว่าความเห็นที่ดำริส่วนอดีต (ปุพพันตานุกัปปิกวาทะ) ทั้ง ๑๘ อย่างย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยวิปัลลาสสองอย่างหลัง) ท่านกล่าวไว้เพราะความยึดมั่นคือตัณหาในส่วนอดีตมีกำลังน้อย ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า โส อตีตํ รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ (ย่อมเห็นรูปที่เป็นอดีตว่าเป็นตัวตน) มิได้กล่าวว่า อภินนฺทติ (ย่อมเพลิดเพลิน)

คำว่า ตณฺหาวิปลฺลาโส คือ วิปัลลาสที่ดำเนินไปโดยอาศัยตัณหา เพราะตัณหาไม่ใช่สภาพวิปัลลาสเอง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตณฺหามูลโก วิปลฺลาโส (คำว่า ตณฺหาวิปลฺลาโส แปลว่า วิปัลลาสที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุ)

คำว่า ทิฏฺฐาภินนฺทนวเสน (ด้วยอำนาจความยินดีด้วยทิฏฐิ) หมายความว่า ด้วยอำนาจความยินดีด้วยทิฏฐิที่มีตัณหาเป็นที่อาศัย ซึ่งทำให้เรียกว่า ตัณหาวิปัลลาส (วิปัลลาสที่ดำเนินไปโดยอาศัยตัณหา)

คำว่า เอเตน (คำนั้น) คือ คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า โย ตณฺหาวิปลฺลาโส (วิปัลลาสที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุ) เป็นต้น

สัญญีวาทะ ๑๖ อสัญญีวาทะ ๘ เนวสัญญีนาสัญญีวาทะ ๘ ปรมทิฏฐธัมมนิพพาน-วาทะ ๕ มีสภาพถือเอาลักษณะที่สวยงามและเป็นสุขโดยการดำริเอาด้วยการบรรลุนิพพานที่ตนเข้าใจ ไม่เหมือนกับอุจเฉทวาทะ ๗ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า คำว่า เยภุยฺเยน (เป็นส่วนใหญ่)

คำว่า ปฏิปกฺขวเสนปิ (แม้โดยความเป็นปฏิปักษ์) หมายความว่า แม้โดยความบริสุทธิ์[แห่งจิต]

ธรรมที่ทำให้จิตเศร้าหมองมีอยู่เพียงใด จิตย่อมไม่ผ่องใสเพียงนั้น แต่เมื่อใดธรรมดังกล่าวถูกขจัดไป เมื่อนั้นจิตจึงผ่องใส ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น หิ (เพราะเมื่อยังละตัณหาและอวิชชาไม่ได้ ก็ละธรรมที่ทำให้จิตเศร้าหมองอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้) เป็นต้น

ท่านแสดงพระบาลีว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) แล้วกล่าวว่า ยถานุสนฺธินาว คาถํ นิฏฺฐเปตุํ (เพื่อสรุปคาถาตามที่สืบต่ออนุสนธิไว้) เพราะแสดงเทศนาโดยมุ่งถึงวิปัลลาสเป็นหลัก

คำว่า มารสฺส (มาร) คือ กิเลสมาร เพราะผู้ที่อยู่ในอำนาจของกิเลสมารนั้นย่อมตกไปในเงื้อมมือของมารที่เหลือ [อภิสังขารมาร ขันธมาร และมัจจุมาร] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กิเลสมารคฺคหเณเนว (รวมเอาอภิสังขารมาร ขันธมาร และมัจจุมารที่มีกิเลสมารเป็นเหตุด้วยคำว่า กิเลสมาร) เป็นต้น

คำว่า มารพนฺธนํ (บ่วงมาร) มีรูปวิเคราะห์ในฝ่ายที่มารเป็นบุคคล [เทวปุตตมาร]ว่า มารพันธนะ คือ เครื่องผูกของมาร เพราะบุคคลผู้ไปสู่อำนาจแห่งมารนั้นย่อมสำคัญมารและบริษัทว่าเป็นเครื่องผูกคือกิเลสของตน สมจริงดังคำกล่าวว่า

อนฺตลิกฺขจโร ปาโส ยฺวายํ จรติ มานโส
เตน ตํ พาธยิสฺสามิ น เม สมณ โมกฺขสิ.[๑๖๔]

"บ่วงที่ลอยไปในอากาศย่อมเที่ยวไปในใจมีอยู่ เราจะเบียดเบียนท่าน
ด้วยบ่วงนั้น ดูกรสมณะ ท่านจักไม่หลุดพ้นจากเราไปได้"

อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ในฝ่ายมารอื่น [ขันธมาร และมัจจุมาร]ว่า มารพันธนะ หมายถึง เครื่องผูกคือมาร

คำว่า วิสงฺขาโร แปลว่า พระนิพพาน

ท่านจะแสดงว่าจิตได้ชื่อว่า จิตที่หลงแล้ว (มูฬหะ) เพราะประกอบด้วยโมหะ ดังนั้น แม้จิตที่กำหนัดแล้วและจิตที่โกรธแล้วจะมีความหลง การกล่าวอีกว่าจิตที่หลงแล้วแสดงไว้โดยความเป็นโมหะเฉพาะ [คือ โมหะที่มีกำลังมากกว่าโลภะและโทสะ] จึงกล่าวว่า ทฺวินฺนํ โมมูหจิตฺตุปฺปาทานํ วเสน (เนื่องด้วยจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยความหลง ๒ ดวง)

คำว่า เอวํ (จิตชื่อว่ามิได้รักษา ตราบเท่าที่ยังมิได้สำรวมอินทรีย์) เป็นต้น หมายความว่า จิตชื่อว่ามิได้รักษา เพราะตัดภัณฑะคือกุศล เนื่องจากเกิดอกุศลมีราคะเป็นต้นอย่างนี้

ความยึดมั่นผิดทั้งหมดย่อมถึงการนับรวมเข้าในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิ...เวทิตพฺพํ (จิตที่มีความเห็นผิด พึงทราบโดยเนื่องด้วยจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง)

คำว่า สพฺเพปิ (จิตตุปบาททั้งหมด) คือ ธรรมที่กล่าวไว้ด้วยบททั้ง ๓ ว่า อรกฺขิตํ, มิจฺฉาทิฏฺฐิหตํ, ถินมิทฺธาภิภูตํ (ไม่รักษาจิตแล้ว มีความเห็นผิด และถูกถีนมิทธะครอบงำ)

คำว่า จกฺขุนา (ทางตา) คือ ทางทวาร[ตา]

คำว่า รูปํ (รูป) คือ รูปายตนะ (สีต่างๆ) ที่อาศัยวิสภาควัตถุ (วัตถุไม่เสมอกัน, คนที่มีเพศต่างกัน)

คำว่า นิมิตฺตคฺคาหี (ถือเอารูปร่าง) หมายความว่า ถือเอารูปร่างที่สำคัญว่าเป็น สตรี บุรุษ สวยงาม หรือไม่สวยงาม

อีกนัยหนึ่ง หมายถึง ผู้ถือเอารูปร่างโดยปกติ

[คำว่า นิมิตฺตคฺคาหี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ถือเอารูปร่าง = นิมิตฺตํ คณฺหาตีติ นิมิตฺตคฺคาหี (ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ผู้ถือเอารูปร่างโดยปกติ = นิมิตฺตํ คณฺหาติ สีเลนาติ นิมิตฺตคฺคาหี (ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะและตัสสีละ)]

คำว่า อนุพฺยญฺชนคฺคาหี (ถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่) หมายความว่า ถือเอาลักษณะอันจำแนกเป็นมือ เท้า การหัวเราะ และการพูดเป็นต้น ซึ่งได้ชื่อว่าอนุพยัญชนะ (อวัยวะน้อยใหญ่) เพราะยังกิเลสให้ปรากฏ

อีกนัยหนึ่ง หมายถึง ผู้ถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่โดยปกติ

คำว่า ยตฺวาธิกรณํ แปลว่า เพราะเหตุใด ความหมายก็คือ เพราะการถือเอารูปร่างและอวัยวะน้อยใหญ่

[คำว่า ยตฺวาธิกรณํ ตัดบทเป็น ยโต + อธิกรณํ โดยคำว่า อธิกรณ เป็นคำไวพจน์ของนิมิตฺต (เหตุ) ลงปฐมาวิภัตติท้ายบทนี้ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓) ว่า สพฺพาทิโต สพฺพา (ลงวิภัตติทั้งหมดท้าย สพฺพ ศัพท์เป็นต้นในอรรถเหตุ) เช่น

[ปฐมาวิภัตติ] โก เหตุ

[ทุติยาวิภัตติ] กํ เหตุํ

[ตติยาวิภัตติ] เกน เหตุนา

[จตุตถีวิภัตติ] กสฺส เหตุสฺส

[ปัญจมีวิภัตติ] กสฺมา เหตุสฺมา

[ฉัฏฐีวิภัตติ] กสฺส เหตุสฺส

[สัตตมีวิภัตติ] กสฺมึ เหตุสฺมึ

กึ การณํ, เกน การเณน, กึ นิมิตฺตํ, เกน นิมิตฺเตน, กึ ปโยชนํ, เกน โยชเนน (เพราะเหตุอะไร)]

คำว่า จกฺขุนฺทฺริยํ อสํวุตํ วิหรนฺตํ บุคคลผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่นั้น) เป็นต้น หมายความว่า บุคคลใดถูกกล่าวว่าเป็นผู้เห็นรูปทางตาแล้วถือเอารูปร่าง ถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่ อกุศลธรรมโดยสภาพที่เกิดจากความไม่ฉลาด อันได้ชื่อว่าต่ำทราม เพราะเป็นสภาพเลวทราม อันได้แก่อภิชฌาและโทมนัสอย่างนี้ว่า อภิชฌาในการถือเอาลักษณะที่น่าพอใจของรูป, โทมนัสในการถือเอาลักษณะที่ไม่น่าพอใจ, โมหะในการไม่ตรวจตราโดยสม่ำเสมอและมิจฉาทิฏฐิในการยึดมั่นผิด พร้อมทั้งอกุศลธรรมอื่น พึงรั่วรดคือดำเนินไปบ่อยๆ แก่บุคคลผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์คือจักขุทวารอยู่ กล่าวคือ ผู้ไม่ปิดกั้นอยู่ด้วยกลอนคือสติ

[คำว่า อนฺวาสฺสเวยฺยุํ สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + อา บทหน้า + สุ ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺยุํ วิภัตติ]

คำว่า ตสฺส สํวราย น ปฏิปชฺชติ (เขาย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น) หมายความว่า ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมคือปิดกั้นจักขุทวารนั้นด้วยกลอนคือสติ

อนึ่ง ท่านจะแสดงว่า การไม่ปฏิบัติดังกล่าวเป็นความเกิดขึ้นแห่งการไม่สำรวมคือการไม่รักษาจักขุนทรีย์ จึงกล่าวว่า น รกฺขติ...อาปชฺชติ (ไม่รักษาจักขุนทรีย์ไม่ถึงความระวังในจักขุนทรีย์) เพราะความไม่สำรวมที่แม้เกิดในชวนจิตก็ได้ชื่อว่า การไม่สำรวมจักขุนทรีย์เพราะดำเนินไปทางทวารนั้น

พึงทราบเนื้อความนี้แม้ในทวารที่เหลือตามนัยที่กล่าวแล้ว

ท่านจะแสดงเนื้อความที่กล่าวไว้โดยสังเขปด้วยคำว่า ปุพฺพนฺตกปฺปนวเสน จ (จิตที่ถูกย่ำยีด้วยทิฏฐิ คือ จิตของผู้ที่ยึดถือผิดเชื่อมั่นโดยไม่แยบคายโดยเนื่องด้วยการดำริส่วนอดีต การดำริส่วนอนาคต หรือการดำริทั้งส่วนอดีตและอนาคต ซึ่งถูกย่ำยีแล้วโดยทิฏฐิที่

เห็นผิด) เป็นต้นให้พิสดาร จึงประมวลข้อความนั้นกล่าวว่า ยา จ โข อิมา (บัณฑิตพึงกล่าวว่าจิตถูกความเห็นผิดย่ำยีด้วยอำนาจทิฏฐิ ๖๒ ที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตรและปัญจัตตยสูตร) เป็นต้น โดยมุ่งหมายว่าความพิสดารแตกต่างจากความสังเขป

คำว่า ยถาวุตฺตา อกุสลา ธมฺมา (อกุศลธรรมดังที่กล่าวไว้) คือ อกุศลจิตตุปบาท ๑๒ ดวง หรือที่ตั้งของอกุศลเหล่านั้น อันได้แก่ อุปาทานขันธ์ ๕ ยกเว้นสมุทัย

คำว่า เอวํ (อย่างนี้) หมายความว่า โดยประการที่นำออกแสดงไว้นี้ในพระบาลีเนตติปกรณ์และอรรถกถา

คำว่า อิธ คือ ในคาถาว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) เป็นต้นนี้

แม้คาถาว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) มิได้กล่าวไว้โดยตรงในพระบาลีเทสนาหารสัมปาตะ แต่ก็เป็นอันถือเอาโดยเนื้อความ[ที่อนุมานรู้ได้]ด้วยคำเป็นต้นว่า เตสํ ภควา ปริญฺญาย (พระองค์ทรงแสดงธรรมเพื่อกำหนดรู้และเพื่อละธรรมเหล่านั้น) ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงถามว่าพระองค์ทรงแสดงธรรมอย่างไร แล้วยกคาถาขึ้นแสดงว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส เพื่อแสดงว่าคาถานั้นเป็นอันท่านถือเอาแล้ว[โดยอ้อม]

คำว่า โยนิโสมนสิกาเรน กมฺมํ กโรนฺโต (ผู้ปฏิบัติธรรมด้วยโยนิโสมนสิการ) หมายความว่า ผู้ปฏิบัติภาวนากรรมด้วยโยนิโสมนสิการที่เรียกว่าวิปัสสนา ความหมายคือผู้อบรมจิตโดยนัยเป็นต้นว่า

โส อิทํ ทุกฺขนฺติ โยนิโส มนสิกโรติ.[๑๖๕]

"ภิกษุนั้นย่อมใส่ใจโดยแยบคายว่าอุปาทานขันธ์ ๕ นี้เป็นทุกข์"

คำว่า ยถาภูตญาณํ (หยั่งเห็นตามความเป็นจริง) หมายความว่า ด้วยอาการ ๕๐ ถ้วนด้วยวิปัสสนาเบื้องต้นคือญาตปริญญาโดยนัยว่า

อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย...อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธ.[๑๖๖]

"เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย รูปจึงเกิดมี...เพราะอวิชชาดับ รูปจึงดับ"

[ญาตปริญญา คือ การรู้ชัดด้วยการกำหนด หมายถึง นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ญาณกำหนดรูปนาม และปัจจยปริคคหญาณ คือ ญาณกำหนดรู้เหตุเกิดของรูปนาม ในที่นี้ท่านอธิบายอาการ ๕๐ ของปัจจยปริคคหญาณว่า ผู้ปฏิบัติธรรมพึงหยั่งเห็นความเกิดดับด้วยเหตุ ๔๐ อย่าง และความเกิดดับชั่วขณะ ๑๐ อย่าง รวมเป็นอาการ ๕๐ คือ

๑. เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิดขึ้น

๒. เพราะตัณหาเกิด รูปจึงเกิดขึ้น

๓. เพราะกรรมเกิด รูปจึงเกิดขึ้น

๔. เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิดขึ้น

๕. เมื่อเห็นขณะเกิดของรูปขันธ์ ชื่อว่า เห็นความเกิด

๖. เพราะอวิชชาดับ รูปจึงดับ

๗. เพราะตัณหาดับ รูปจึงดับ

๘. เพราะกรรมดับ รูปจึงดับ

๙. เพราะอาหารดับ รูปจึงดับ

๑๐ เมื่อเห็นขณะแปรปรวนของรูปขันธ์ ชื่อว่า เห็นความดับ

ขันธ์อื่นๆ ก็ทำนองเดียวกัน เปลี่ยนแต่เหตุตามที่กล่าวมา คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ยกเว้นอาหาร เพิ่มผัสสะแทน ส่วนวิญญาณขันธ์ ยกเว้นผัสสะ เพิ่มนามรูปแทน ก็แจกได้ขันธ์ละ ๑๐ เช่นเดียวกัน จึงเป็นอาการ ๕๐]

ท่านจะแสดงว่าทุกขทุกข์ย่อมมีในนรก สังขารทุกข์ย่อมมีในสุคติภูมิโดยพิเศษ [คือเทวโลก]และพรหมโลกบางส่วน ทุกข์สองหรือสามอย่างย่อมมีในภูมิอื่น จึงกล่าวว่า ยถาสมฺภวํ ติวิธทุกฺขตาโยเคน (เพราะประกอบด้วยทุกข์ทั้ง ๓ ตามสมควร)

จบ คำอธิบายเทสนาหารสัมปาตะ

---

๒. คำอธิบายวิจยหารสัมปาตะ

[๕๓] คำว่า กุสลธมฺมารมฺมณา (มีกุศลธรรมเป็นอารมณ์) กล่าวไว้โดยหมายถึงความเป็นไปโดยระบุถึงกุศลกรรม มิใช่หมายถึงความเป็นอารัมมณปัจจัยของธรรมเหล่านั้น เพราะคำว่า กุสลา ธมฺมา (กุศลธรรม) ในที่นี้ประสงค์เอาโลกุตตรธรรม เนื่องจากธรรมที่ไม่ใช่อารมณ์ของอุปาทานย่อมไม่มีอารมณ์เป็นอุปาทานในกาลใด ๆ

ท่านกล่าวว่า กุสล...ทฏฺฐพฺโพ (อนึ่ง พึงทราบว่า กุสล ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ไม่มีโทษ เหมือนในพาหิติกสูตร) เพราะถือเอาตัณหาที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยธรรมที่เป็นผล

คำว่า เทสนาหาเร แปลว่า เทสนาหารสัมปาตวาระ

ในคำว่า กถํ ปน...กุสลภาโว (ความปรารถนาที่มีโทษแน่แท้เป็นกุศลได้อย่างไร) ท่านทักท้วงโดยถือเอาคำว่ากุศล พึงทราบว่าการทักท้วงนั้นเป็นเพียงตัวอย่าง

แม้ความเป็นเหตุแห่งการละ[อกุศลโดยละได้ชั่วขณะเป็นต้น]ของความปรารถนาก็ควรเป็นสิ่งที่ผู้ทักท้วงยอมรับโดยแท้

ความเป็นสิ่งที่ควรเสพของมานะและความปรารถนานั้น พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ด้วยคำเป็นต้นว่า มาโนปิ ทุวิโธ (แม้มานะก็มี ๒ ประการ คือ มานะที่เป็นกุศล [ไม่มีโทษ] และมานะที่เป็นอกุศล) เพราะเป็นปัจจัยแก่การละอกุศลและก่อให้เกิดกุศล

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ขึ้นชื่อว่าโทมนัสอาศัยการออกจากกาม เป็นโทมนัสอันเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้เศร้าโศกว่าเราไม่อาจบรรลุอริยภูมิได้

คำว่า เอวํ (อย่างนี้) หมายความว่า โดยประการที่กล่าวไว้ในพระบาลีอย่างนี้

พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า ผู้ตั้งความปรารถนาไว้ในธรรมที่เป็นอริยผลคือวิโมกข์อันสูงสุด ผู้เจริญวิปัสสนาโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงเป็นต้นในอิฏฐารมณ์ที่มาปรากฏทางทวาร ๖

อนึ่ง อิฏฐารมณ์ในเรื่องนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า ท่านกล่าวไว้โดยความไม่พอใจอารมณ์ตามที่ยึดมั่นไว้[อันเป็นอารมณ์]ของความเศร้าโศกและการเกิดโทมนัส ดังที่กล่าวไว้แล้ว

ท่านกล่าวว่า วิปสฺสนาวเสน (คือ วิปัสสนา) เป็นต้น เพื่ออธิบายเนื้อความของบทว่า เนกฺขมฺมวเสน (โดยการออกจากกาม)

อีกนัยหนึ่ง กุศลธรรมที่กล่าวไว้โดยความเป็นปฐมฌานเป็นต้น ชื่อว่าการออกจากกามในเรื่องนี้

ท่านถือเอาอุปจารฌานด้วยคำว่า อนุสฺสติ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปฐมชฺฌานาทิวเสน (หรือปฐมฌานเป็นต้น) เป็นต้น

ด้วย อาทิ ศัพท์หมายเอาคุณธรรมพิเศษชั้นสูงตั้งแต่ทุติยฌานจนถึงอรหัตตผล

คำว่า ยาย คือ ปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางปัญญา)

คำว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิภาเวน แปลว่า เพราะเป็นสภาพบริสุทธิ์ด้วยสติอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น

[ในคัมภีร์ฎีกาอธิบาย อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ ว่า อุเปกฺขาชนิตสติปาริสุทฺธิ เพื่อแสดงว่าคำนี้เป็นบทสมาสที่ลบ ชนิต กลางสมาส เพราะการเพิ่มบทนามกลางสมาสมีประโยชน์ให้รู้ว่าลบคำนั้นไปเพื่อย่อคำ คำว่า อุเปกฺขาชนิตสติปาริสุทฺธิ จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า อุเปกฺขาย ชนิตสติปาริสุทฺธิ ยสฺสาติ อุเปกฺขาชนิตสติปาริสุทฺธิ]

คำว่า กมฺมโยคฺคํ (เหมาะสมแก่กิริยา) หมายความว่า เหมาะสม คือ สมควรกล่าว คือ คล้อยตามกิริยามีการเจริญวิปัสสนาเป็นต้น

คำว่า อสฺสทฺธิเย (เพราะความไม่ศรัทธา) หมายความว่า เพราะความไม่ศรัทธาเป็นเหตุ

บางท่านสาธยายว่า อสฺสทฺธิเยน มีความหมายเหมือนกัน

[คัมภีร์เนตติอรรถกถาฉบับปัจจุบันมีรูปว่า อสฺสทฺธิเยน ตามที่พระฎีกาจารย์ได้อ้างถึง มีข้อสังเกตว่าแม้ท่านผู้แต่งเนตติฎีกาและเนตติอรรถกถาจะเป็นคนเดียวกัน ท่านก็ไม่คัดค้านปาฐะที่มีเนื้อความเหมือนกัน และคาดว่าเนตติอรรถกถาคงจะได้รับการท่องจำในสมัยก่อนหลังจากแต่งแล้ว ท่านจึงใช้คำว่า ปจนฺติ (สาธยาย) ในที่นี้]

คำว่า โอภาสคตํ (จิตที่เกิดโอภาส) หมายความว่า จิตที่เกิดโอภาสคือปัญญา

ท่านกล่าวว่า โอภาสคตํ กิเลสนฺธกาเร น อิญฺชติ จิตที่เกิดโอภาสย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความมืดมนคือกิเลส) เพื่อแสดงข้อความว่าแม้จะกล่าวถึงปัญญาไว้ก่อนแล้ว แต่การกำจัดกิเลสอื่นจากความไม่ศรัทธาเป็นต้นย่อมมีได้ด้วยปัญญาเท่านั้น และปัญญานั้นก็มีสภาพอย่างนี้

คำว่า โกปะ แปลว่า ความโกรธ

คำว่า อัปปัจจยะ แปลว่า ความโทมนัส

อภิญญา ๖ มีอิทธิวิธญาณเป็นต้นปรากฏชัดแล้วนั่นแหละ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มโนมยิทฺธิ วิปสฺสนาญาณญฺจ (คือ มโนมยิทธิ และวิปัสสนาญาณ) เพื่อแสดงถึงธรรมที่กล่าวไว้ว่า เทฺว จ วิเสเส (และคุณธรรมพิเศษอีก ๒)

กิเลส ได้แก่ ราคะเป็นต้น

ความเศร้าหมอง ได้แก่ ความละโมบและความโลภที่ไม่เหมาะสม เป็นต้น

คำว่า คล้อยตาม คือ ความมีที่ตั้งเหมือนกับตัณหานั้น

ความซัดส่าย (ผนฺทนา) คือ ความเป็นไปแห่งความฟุ้งซ่านที่อ่อนกำลัง

ความไม่ตั้งมั่น (อนวฏฺฐานํ) คือ ความเป็นไปแห่งความฟุ้งซ่านที่มีกำลังมาก

ความยึดมั่นผิดทั้งหมดเกิดขึ้นด้วยการใส่ใจโดยไม่แยบคาย และความดำริผิด การใส่ใจโดยไม่แยบคายเป็นอกุศลจิตตุปบาท ส่วนความดำริผิดที่นับเข้าในอกุศลจิตตุปบาทนั้นเป็นจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยความซัดส่ายนั่นเทียว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มิจฺฉาภินิเวสเหตุตาย ทิฏฺฐิปกฺโข (เป็นฝ่ายทิฏฐิ เพราะเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นผิด) สมจริงดังคำกล่าวว่า

วิตกฺโกปิ ทิฏฺฐิฏฺฐานํ, อโยนิโสมนสิกาโรปิ ทิฏฺฐิฏฺฐานํ.[๑๖๗]

"แม้ความดำริก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ แม้การใส่ใจโดยไม่แยบคายก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ"

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อิญฺชนา แปลว่า ความหวั่นไหว หมายถึง ความกระหายด้วยทิฏฐิ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ตทปิ เตสํ ภวตํ สมณพฺราหฺมณานํ อชานตํ อปสฺสตํ เวทยิตํ ตณฺหาคตานํ ปริ-ตสฺสิตวิปฺผนฺทิตเมว.[๑๖๘]

"ข้อนั้นเป็นความรู้สึกกระหายดิ้นรนของสมณะพราหมณ์ผู้เจริญซึ่งไม่รู้ไม่เห็นอยู่ ผู้ถูกตัณหาครอบงำแล้วนั่นแหละ"

คำว่า อฏฺฐิติ แปลว่า ความไม่ตั้งมั่น หมายถึง ความดำริด้วยทิฏฐิ เพราะปุถุชนแล่นไปสู่ความยึดมั่นด้วยทิฏฐินั้นๆ คือ สัสสตทิฏฐิหรืออุจเฉททิฏฐิในบางคราว ย่อมหมุนวนโดยประการนั้นๆ เหมือนคนตาบอดตกจากเกวียน เรือเล็กที่ถูกปล่อยไปในมหาสมุทร และวัวที่ผูกไว้ในยนต์ สมจริงดังคำกล่าว[ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค]ว่า

ทิฏฺฐิโยปิ ทิฏฺฐิฏฺฐานํ, วิตกฺโกปิ ทิฏฺฐิฏฺฐานํ.[๑๖๙]

"แม้ทิฏฐิก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ แม้ความดำริก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐิ"

อนึ่งในฝ่ายนี้ พึงทราบว่ากระทำสรูเปกเสสของศัพท์บางส่วนว่า ฝ่ายทิฏฐินั้นมีสองโดยความยึดมั่นผิดและเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นผิด

[คำว่ามิจฺฉาภินิเวสเหตุตาย ในเนตติอรรถกถา (หน้า ๑๖๓) ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสที่เรียกว่า สรูเปกเสสของศัพท์บางส่วน (เอกเทสสรูเปกเสส) ว่า มิจฺฉาภินิเวสตา จ มิจฺฉา-ภินิเวสเหตุตา จ มิจฺฉาภินิเวสเหตุตา ลบ มิจฺฉาภินิเวสตา เพื่อย่อคำ ดังคำว่า นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูปํ (นามรูป คือ นาม[ในอรูปภูมิ] รูป[ในอสัญญสัตตภูมิ] และนามรูป[ในปัญจโวการภูมิ])

ในคัมภีร์ฎีกามีรูปว่า สตฺตโต ปริพฺภฏฺฐอนฺโธ วิย แต่ผู้แปลคาดว่า ควรมีรูปเป็น สตฺถโต ปริพฺภฏฺฐอนฺโธ วิย (เหมือนคนตาบอดตกจากเกวียน) เพราะ สตฺถ แปลว่า เกวียน ส่วน สตฺต แปลว่า สัตว์]

พระอรรถกถาจารย์แสดงการเชื่อมโยงความในพระบาลีว่า โส อุปริมํ (เธอย่อมใส่ใจสมาบัติขั้นสูงโดยความสงบ) เป็นต้นด้วยคำเป็นต้นว่า เอวํ (จิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌานอันเพียบพร้อมด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ย่อมควรน้อมไปเพื่อการบรรลุอภิญญา)

ท่านจะแสดงว่าคำว่า ปฏิฆสญฺญา ลงปฐมาวิภัตติในอรรถสัตตมี จึงกล่าวว่า ปฏิฆ...สญฺญาสุ (ในสัญญาในปัญจวิญญาณจิตที่ชื่อว่า ปฏิฆสัญญา)

ท่านกล่าวถึงรูปาวจรฌานว่า รูปาวจรสญฺญา (สัญญาในรูปาวจรจิต) โดยมุ่งกล่าวถึงสัญญา [แต่หมายถึงฌาน]

คำว่า นานัตตสัญญา แปลว่า สัญญาที่มีสภาพต่างๆ

อีกนัยหนึ่ง นานัตตสัญญา แปลว่า สัญญาในอารมณ์ที่มีสภาพต่างๆ

[คำว่า นานตฺตสญฺญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สัญญาที่มีสภาพต่างๆ = นานา ภาโว นานตฺตํ, นานตฺตํ ยาย อตฺถีติ นานตฺตา, นานตฺตา สญฺญา นานตฺตสญฺญา (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- สัญญาในอารมณ์ที่มีสภาพต่างๆ = นานา ภาโว นานตฺตํ, นานตฺตํ อสฺส อตฺถีติ นานตฺตํ, นานตฺเต สญฺญา นานตฺตสญฺญา (สัตตมีตัปปุริสสมาส)]

โดยแท้จริงแล้ว นานัตตสัญญานี้ก็คือสัญญาในกามาวจรจิตยกเว้นปฏิฆสัญญา (สัญญาในปัญจวิญญาณจิตที่เกิดจากการกระทบระหว่างปสาทรูปและอารมณ์)

คำว่า ตา สมติกฺกมติ (ย่อมล่วงพ้นสัญญาดังกล่าวได้) หมายความว่า ย่อมล่วงพ้นรูปสัญญาและนานัตตสัญญาพร้อมทั้งอารมณ์โดยชอบ

แม้โอภาสคือรูปฌานย่อมเกิดจากกสิณอารมณ์ เพราะการอุบัติของอรูปฌานเป็นผลของกสิณ

คำว่า ทสฺสนํ (การเห็น) คือ การเห็นกสิณรูป

การปรารภความเพียรพร้อมด้วยการขจัดอภิชฌาและพยาบาท ชื่อว่าองค์ประกอบเกื้อกูลแก่ฌาน

สมถะ สติ และปัสสัทธิ กล่าวว่าเป็นบริวารของฌาน

ขึ้นชื่อว่าการหยั่งเห็นที่ปราศจากสติย่อมไม่มี ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า ยา อุปฏฺฐิตา สติ อสมฺมุฏฺฐา, อยํ วิปสฺสนา (ภาวะที่สติปรากฏไม่หลงลืม เป็นวิปัสสนา) คำนั้นแสดงว่าท่านถือเอาวิปัสสนาโดยมุ่งกล่าวถึงสติ

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า กล่าวถึง...ความหลง]

[๕๔] ในพระบาลีกล่าวถึงลักษณะพิเศษมีความสงบและประณีตเป็นต้นของสมาธินั้นอันนอกเหนือไปจากความมีสุขในปัจจุบัน มีสุขวิบากต่อไป ประเสริฐ[เพราะไกลจากกิเลส] ไม่มีอามิส[คือกาม วัฏฏะ และโลก] และอันบุรุษผู้ประเสริฐเสพแล้ว แม้ลักษณะพิเศษนั้นก็นับเข้าในเรื่องนี้ ดังนั้น ท่านจะแสดงเนื้อความของบทเหล่านั้น จึงกล่าวว่า องฺคสนฺตตาย (เพราะความสงบโดยองค์) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า องฺคสนฺตตาย (เพราะความสงบโดยองค์) หมายความว่า เพราะความสงบโดยองค์คือผลและฌาน

คำว่า กิเลสทรถสนฺตตาย แปลว่า เพราะระงับความเร่าร้อนคือกิเลส

คำว่า ปณีโต (ประณีต) หมายความว่า ยิ่งใหญ่

คำว่า เอโกทิภาเวน (ด้วยสมาธิ) หมายความว่า ด้วยสมาธิที่เรียกว่ามรรคสมาธิ (สมาธิที่เกิดร่วมกับมรรคญาณ)

คำว่า เอโกทิภาวํ แปลว่า ความตั้งมั่น

นิวรณ์ที่เป็นปฏิปักษ์และความพอใจปฐมฌานเป็นต้นของสมาธิฝ่ายโลกิยะ บุคคลพึงข่มไว้ และพึงห้ามกิเลสอื่น แต่ไม่มีสิ่งที่ควรข่มและห้ามไว้ เพราะสมาธิของพระอรหันต์นี้ระงับกิเลสได้แล้ว ดังนั้น อรหัตตผลสมาธิจึงได้ชื่อว่า มิใช่ดำเนินไปด้วยการข่มนิวรณ์ห้ามกิเลสด้วยความเพียร เพราะบรรลุได้ง่ายและตั้งมั่นโดยไม่อาศัยความเพียรในขณะเข้าผลสมาบัติต่อจากมรรค หรือเพราะบรรลุโดยความไม่เสื่อมไป

คำว่า สติเวปุลฺลปฺปตฺโต (ผู้บรรลุความไพบูลย์แห่งสติ) นี้แสดงว่า บุคคลเป็นผู้มีสติ เพราะมีสติเป็นอย่างมากด้วยสติที่ดำเนินไปต่อเนื่อง

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๐๙) มีข้อความว่า อปฺปวตฺตมานายปิ สติยา (ด้วยสติที่ดำเนินไปไม่ต่อเนื่อง) แต่ผู้แปลคิดว่าน่าจะมีรูปว่า ปวตฺตมานายปิ สติยา (ด้วยสติที่ดำเนินไปต่อเนื่อง) จึงจะสมเหตุผล ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า ยถาปริจฺฉินฺนกาลวเสน (ตามเวลาที่กำหนดไว้) นี้แสดงว่า บุคคลเป็นผู้มีสติด้วยสติที่กำหนดไว้[ตามเวลา]

คำว่า วกฺขมาเนน (ที่จักกล่าวต่อไป) หมายความว่า ที่จักกล่าวถัดไปด้วยคำว่า ปีติผรณา (ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ) เป็นต้น แต่พระบาลีปรากฏเป็นรูปว่า ปีติผรณตา

[ในเนตติปกรณ์ฉบับปัจจุบันมีรูปว่า ปีติผรณตา แต่คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๐๙) กล่าวถึงรูปว่า ปีติผรณา โดยลง ยุ ปัจจัยท้าย ผร ธาตุ แล้วลง อา อิตถีปัจจัยอีก ส่วนรูปว่า ปีติผรณตา ลง ตา ปัจจัยท้าย ผรณ อีกครั้งหนึ่ง ท่านคงจะเห็นว่าไม่จำเป็นต้องลงภาวปัจจัยซ้อนกิตก์ปัจจัยที่ลงในภาวสาธนะ จึงให้ความสำคัญกับรูปว่า ปีติผรณา มากกว่า ปีติผรณตา ที่ลง ตา ปัจจัยในสกัตถตัทธิต ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ข้อความนั้นกล่าวไว้ เพราะแสดงปัญญาโดยความเป็นองค์ของสมาธิดังหลักฐานว่า ปญฺจงฺคิโก สมฺมาสมาธิ [๑๗๐] (สัมมาสมาธิมีองค์ ๕) ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาจึงกระทำการอธิบายความของคำว่า ปีติผรณตา เป็นต้น[โดยเนื่องด้วยปัญญา]

ในเรื่องนั้น พึงทราบการแผ่ไปของปีติและสุขโดยนัยเป็นต้นว่า

โส อิมเมว กายํ วิเวกเชน ปีติสุเขน อภิสนฺเทติ.[๑๗๑]

“ภิกษุนั้นย่อมราดรดร่างกายนี้ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก”

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

คำว่า สมาธิวเสน สมโถ อุทฺธโฏ (ยกสมถะขึ้นกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสมาธิ) หมายความว่า ยกสมถะขึ้นกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสภาพที่มีจริง มิใช่ยกขึ้นกล่าวโดยเนื่องด้วยธรรมที่เกื้อกูล

[๕๕] คำว่า วุตฺตนยานุสาเรน (โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า พึงทราบข้อความด้วยคำเป็นต้นว่า สุขปณิธิอาทิสมุคฺฆาฏเนน อปฺปณิหิโต (ไม่มีความปรารถนา เพราะเพิกถอนความปรารถนาสุขเป็นต้น)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ราคะย่อมไม่ได้ที่ตั้งแก่ผู้รู้เห็นความดับสลายไปในทุกขณะของสังขารโดยชอบ ดังนั้นจึงกล่าวว่าอนิจจานุปัสสนาเหมาะสมแก่คนราคจริต

โทสะย่อมไม่ได้ที่ตั้งแก่ผู้รู้เห็นความเป็นทุกข์โดยสภาพของสังขาร เพราะการยังทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่คนที่ทุกข์อยู่แล้วโดยปกติเหมือนกับการโรยน้ำเค็มลงในแผลดังนั้นจึงกล่าวว่าทุกขานุปัสสนาเหมาะสมแก่คนโทสจริต

นอกจากนั้น โมหะย่อมไม่ได้ที่ตั้งเมื่อปรากฏความว่างเปล่าของอัตตาในขณะกระทำการแยกฆนบัญญัติในสังขารโดยชอบ ดังนั้นจึงกล่าวว่าอนัตตานุปัสสนาเหมาะสมแก่คนโมหจริต

พระมหากัจจายนะกล่าว[ในเนตติปกรณ์]ว่า อธิจิตฺตสิกฺขาย สิกฺขนฺโต (เมื่อศึกษาอยู่ด้วยอธิจิตตสิกขา) เพราะสมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะ

แม้คำอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๐๙) พบข้อความว่า ราคปฏิปกฺขตฺตา สมาธิสฺส อธิจิตฺตสิกฺขาย สิกฺขนฺโตติ วุตฺตํ แล้วพบข้อความซ้ำอีกในหน้า ๑๑๐ ผู้แปลคิดว่าข้อความในประโยคต้นคงจะเกินมา เพราะในเนตติฎีกาควรอธิบายความคำว่า วุตฺตนยานุสาเรน ซึ่งเป็นคำอธิบายของ อนิมิตฺเตน วิโมกฺขมุเขน ก่อน แล้วจึงอธิบายความของคำว่า อธิจิตฺตสิกฺขาย สิกฺขนฺโต ด้วยประโยคนั้นในภายหลัง จึงจะสอดคล้องกับการอธิบายบทที่กล่าวไปตามลำดับ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ผู้มีความอดทนสูงครอบงำทุกข์และความเบื่อหน่ายที่เกิดขึ้นอยู่ ย่อมบรรลุสมาธิได้ง่าย ดังนั้นจึงกล่าวว่าแม้ความมีขันติเป็นประธานก็เป็นเหตุของการบรรลุฝ่ายสมถะ

คำว่า อุฏฺฐานํ สมฺปชฺชติ (ความเพียรย่อมบริบูรณ์) คือ ความเพียรทางกายที่บริบูรณ์

ประเภทที่กล่าวถึงสิ่งที่เกิดทางกายเป็นต้นของสัมมากัมมันตะและสัมมาวายามะ ซึ่งกล่าวไว้ในพระบาลี พึงทราบโดยเนื่องด้วยเหตุเกิดแห่งความเพียรทางกายของสัมมา-กัมมันตะและสัมมาวายามะนั้น

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ขิปฺปาธิคโม (การบรรลุเร็ว) นี้ แสดงความเป็นอาเสวน-ปัจจัยแห่งมรรค

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า วิปสฺสนาย วิมุตฺตาธิคโม (การบรรลุความหลุดพ้น ย่อมมีได้ด้วยวิปัสสนา) นี้ แสดงว่าสมุจเฉทวิมุตติมีได้ด้วยอานุภาพวิปัสสนา เหมือนวิกขัมภนวิมุตติมีได้ด้วยอานุภาพสมถะ

คำว่า โลกิเยหิ (โลกิยคุณ) ลงปัญจมีวิภัตติ

คำว่า มหนฺตานํ แปลว่า อันยิ่งใหญ่ ความหมายคือ อันประณีต

[๕๖] คำว่า ตํ คือ วิจยหาระ

คำว่า วิสํวาทนเหตูนํ (เหตุให้ลวง) คือ บาปธรรมมีความโลภเป็นต้น

คำว่า โสเธนฺตา (ชำระ) หมายความว่า ชำระไม่ให้เกิดสังกิเลสมีความหลงเป็นต้นซึ่งมีสรณะเป็นที่ตั้ง

คำว่า ปริปูเรนฺตา (ให้บริบูรณ์) หมายความว่า ให้บริบูรณ์โดยมีศีลเต็มเปี่ยมไม่บกพร่องด้วยความเป็นศีลด่างพร้อย เป็นต้น

พระมหากัจจายนะแสดงถึงการตอบแทนอันยิ่งใหญ่แก่พระศาสดาอันบริบูรณ์แล้วด้วยคำนี้ว่า ตถา ปฏิปชฺชนฺโต (ประพฤติปฏิบัติอยู่อย่างนั้น) ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ในพากย์แรกว่า ทสฺสนาภูมิญฺจ ภาวนาภูมิญฺจ (ทัสสนภูมิและภาวนาภูมิ)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ยสฺส อตฺถาย แปลว่า เพื่อประโยชน์แก่การละ

คำว่า ตถา ปฏิปนฺนสฺส (บุคคลผู้ปฏิบัติแล้วอย่างนั้น) หมายความว่า บุคคลผู้ปฏิบัติแล้วจนบรรลุอนาคามิมรรคเป็นต้นโดยกระทำอสุภฌานเป็นต้นให้เป็นบาท

คำว่า วธิตํ แปลว่า ปลงชีวิต

คำว่า มนุสฺสภูโต (ที่เป็นมนุษย์) นี้ พึงประกอบโดยนัย[ที่เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์] ว่า ปิตา มนุสฺสภูโต (บิดา คือ ผู้บังเกิดเกล้าที่เป็นมนุษย์) ขีณาสโว มนุสฺสภูโต (พระขีณาสพที่เป็นมนุษย์) และ มาตา มนุสฺสภูตา (มารดา คือ ผู้ให้กำเนิดที่เป็นมนุษย์) โดยกระทำการมองหาข้อความหน้าและหลัง

[คำว่า มนุสฺสภูโต แม้อยู่หน้า ขีณาสโว ก็ติดตามประกอบกับข้อความข้างหน้าว่า มาตา และ ปิตา อีกด้วย โดยอธิการนัย คือ นัยที่ติดตามมาจากประโยคหน้า]

คำว่า อนุสสาวนะ คือ การสวดถ้อยคำที่ควรทำให้แตกแยก

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อนุสสาวนะ คือ การสวดด้วยถ้อยคำที่ควรทำให้แตกแยก

[คำว่า อนุสฺสาวน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การสวดถ้อยคำที่ควรทำให้แตกแยก = เภทานุรูปสฺส สาวนํ อนุสฺสาวนํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส, อนุ อุปสรรคมีความหมายว่า อนุรูป = สมควร)

- การสวดด้วยถ้อยคำที่ควรทำให้แตกแยก = เภทานุรูเปน สาวนํ อนุสฺสาวนํ (ตติยาตัปปุริสสมาส, อนุ อุปสรรคมีความหมายว่า อนุรูป = สมควร)]

[๕๗] คำว่า มนุสฺสตฺตํ (ความเป็นมนุษย์) หมายความว่า ชาติของมนุษย์

คำว่า ลิงฺคสมฺปตฺติ (ความถึงพร้อมด้วยเพศ) หมายความว่า ความเป็นเพศชาย

คำว่า เหตุ (ความถึงพร้อมด้วยเหตุก่อนการเข้าไปเฝ้าพระศาสดา) หมายความว่า ความถึงพร้อมแห่งเหตุก่อนพร้อมด้วยความสำเร็จแห่งความตั้งใจทางวาจาและทางใจ

[พระโพธิสัตว์ของเรานั้นได้ตั้งมโนปณิธานเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า ๗ อสงไขย และตั้งวจีปณิธานเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า ๙ อสงไขย เมื่อได้รับพุทธพยากรณ์แล้วจึงบำเพ็ญบารมีอีก ๔ อสงไขยแสนมหากัป ดังหลักฐานในคัมภีร์โสตัตถกีว่า

จินฺติตํ สตฺตาสงฺเขฺยยฺยํ นวอสงฺเขฺยยฺยวาจกํ
กายวาจาจตุขฺยาตํ พุทฺธตฺตํ สมฺปาคมิ.[๑๗๒]

"พระโพธิสัตว์ของเราคิดอยู่ในใจ ๗ อสงไขย ทำด้วยวาจา ๙ อสงไขย กับทำด้วยกายและวาจา[อีก ๔ อสงไขยแสนกัป] จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า"

คัมภีร์โสตัตถกีเป็นตำราบาลีที่แปลจากคัมภีร์ฝ่ายมหายาน แต่คัมภีร์นี้ก็ได้รับการยอมรับจากปราชญ์ในสมัยก่อน ดังได้พบข้อความข้างต้นในคัมภีร์ชินกาลมาลี (หน้า ๗) ที่จริงแล้วคัมภีร์ฝ่ายมหายานที่แต่งเป็นภาษาสันสกฤตส่วนใหญ่ไม่ได้รับการยอมรับจากฝ่ายเถรวาท ยกเว้นบางคัมภีร์ที่ได้รับปริวรรตเป็นภาษาบาลีแล้ว เช่น โสตัตถกี และอนาคตวงศ์ เป็นต้น]

คำว่า สตฺถารทสฺสนํ (การเข้าไปเฝ้าพระศาสดา) หมายความว่า การอยู่เฉพาะเบื้องพระพักตร์ของพระศาสดา

คำว่า คุณสมฺปตฺติ (การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม) คือ การบรรลุอภิญญา

คำว่า อธิกาโร (การทำอุปการะ) หมายความว่า การทำอุปการะแก่พระศาสดาโดยไม่มองหาสรีระของตน

คำว่า ฉนฺทตา (ความปรารถนา) หมายความว่า ความปรารถนาอย่างมั่นคงมีสภาพไม่หวนกลับเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า

คำว่า น อุปฺปชฺชนฺตีติ ปน อตฺถิ (แต่มีสูตรที่กล่าวว่า พระองค์ไม่เสด็จอุบัติ[ในจักรวาลเดียวกัน]) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสโดยดำรงอยู่ในโลกธาตุนี้ว่า

น เม อาจริโย อตฺถิ, สทิโส เม น วิชฺชติ [๑๗๓]

(ครูของเราไม่มี ผู้เสมอเหมือนเราไม่มี)

และพระธรรมเสนาบดีได้กล่าวว่า

กึ ปนาวุโส สาริปุตฺต อตฺเถตรหิ อญฺโญ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา ภควโต สมสโม สมฺโพธิยนฺติ เอวํ ปุฏฺโฐ อหํ ภนฺเต "โน"ติ วเทยฺยํ.[๑๗๔]

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เมื่อถูกถามอย่างนี้ว่า 'แน่ะท่านสารีบุตรผู้มีอายุ สมณะหรือพราหมณ์อื่นผู้เสมอเหมือนพระผู้มีพระภาคในการตรัสรู้มีอยู่ในกาลนี้หรือ' พึงกล่าวว่าหามิได้"

ท่านพระสารีบุตรมุ่งแสดงเหตุของเรื่องนั้น จึงแสดงพระสูตรนี้ว่า

อฏฺฐานเมตํ อนวกาโส, ยํ เอกิสฺสา โลกธาตุยา เทฺว อรหนฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธา.[๑๗๕]

"ข้อนี้ว่า พระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้เองโดยชอบ จะพึงมีได้สองพระองค์ในโลกธาตุเดียวกัน มิใช่ฐานะที่มีได้"

ทั้งพระผู้มีพระภาคและพระสารีบุตรได้กล่าวถึงการไม่อุบัติในโลกธาตุอื่นยกเว้นโลกธาตุนี้อันเป็นพุทธเขต

[ในคัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๑๑) พบคำว่า ธมฺมเสนาปตินาว แต่ควรมีรูปว่า ธมฺมเสนาปตินา จ เพราะคำว่า ภควตา และ ธมฺมเสนาปตินา เป็นอภิหิตกัตตาของ วุตฺตา มิฉะนั้นแล้วจะไม่อาจแปลประโยคข้างต้นได้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า เขตฺตปริจฺเฉโท กโต นาม โหติ (ต่อแต่นั้นไปจึงกระทำการกำหนดเขตแดน) หมายความว่า ต่อแต่นั้นไปจึงกระทำการกำหนดเขตแดนว่าเขตแดนนี้ชื่อว่า พุทธเขต

[คำว่า อิทํ พุทฺธเขตฺตํ นามาติ (ว่าเขตแดนนี้ชื่อว่า พุทธเขต) ในประโยคนี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงอาการะคือกิริยา "กระทำ" ของคำว่า กโต ในบทตั้งว่า เขตฺตปริจฺเฉโท กโต นาม โหติ]

คำว่า เอวํ ฐานาฏฺฐานภาวํ คตา (ที่ถึงความเป็นฐานะและมิใช่ฐานะอย่างนี้) หมายความว่า อันเป็นฐานะโดยประการที่กล่าวไว้แล้ว อีกนัยหนึ่ง คือ แม้สังขตธรรมอื่นอันเป็นไปโดยความเป็นฐานะและมิใช่ฐานะตามสมควรโดยนัยที่กล่าวแล้ว

คำว่า สตฺตปญฺญตฺติยา อุปาทานภูตา (เป็นอุปาทานตามสัตวบัญญัติ [บัญญัติแสดงความเป็นบุคคล]) หมายถึง ขันธ์ที่เนื่องด้วยอินทรีย์

[๕๘] คำว่า ผลสฺส ปจฺจกฺขการิตา (การรู้เห็นผลกรรมโดยประจักษ์) หมายความว่า การรู้ผลกรรมนั้นๆ ว่า สิ่งนี้เป็นผลของกรรมนี้

คำว่า อปฺปทานาภาโว (ภาวะที่ให้ผลอย่างแน่นอน) หมายความว่า การที่กรรมยังผลให้เกิดขึ้นอย่างแน่นอนเมื่อมีปัจจัยครบถ้วน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กตูปจิตานํ (กระทำสั่งสมไว้)

[คำว่า อปฺปทานาภาโว ตัดบทเป็น อปฺปทาน + อภาโว คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ความไม่มีแห่งการไม่ให้ผล" หมายถึง การให้ผลอย่างแน่นอน การใช้ปฏิเสธซ้อนปฏิเสธเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อย้ำความให้แน่นอน ดังกฎครอบคลุมในคัมภีร์ฎีกาของสีลักขันธวรรคว่า

ทฺวิปฏิเสโธ สห อติสเยน ปกตฺยตฺถทีปโก.[๑๗๖]

"การปฏิเสธสองครั้งย่อมแสดงอรรถปกติพร้อมด้วยความยิ่งยวด"]

[๕๙] คำว่า อชฺโฌสิตวตฺถุนา (ด้วยอารมณ์ที่ยึดมั่น) คือ ด้วยอารมณ์ที่ยึดมั่นด้วยอำนาจของตัณหาอันเป็นเครื่องยึดมั่น

คำว่า รูปภวอรูปภวาทินา (มีรูปภพและอรูปภพเป็นต้น) แสดงถึงองค์ธรรมเหมือนภวตัณหา

คำว่า ขนฺธตฺตยวเสน (โดยเนื่องด้วยขันธ์ ๓) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยขันธ์ ๓ มีศีลขันธ์ เป็นต้น

คำว่า ปฏิปทาวิภาเคน (โดยจำแนกตามปฏิปทา) หมายความว่า โดยจำแนกตามปฏิปทาอันเป็นหนทางให้บรรลุฐานะทั้งปวง เป็นต้น

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ตตฺถตตฺถคามินี (ปฏิปทาที่ให้ไปเกิดในภพนั้นๆ และพระนิพพาน) หมายความว่า ปฏิปทาที่มีปกติไปสู่ฐานะนั้นๆ ในฐานะที่ควรไป ๒ อย่าง คือนรกเป็นต้น และพระนิพพาน

คำว่า สพฺพตฺถคามินี (ปฏิปทาอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง) หมายความว่า ปฏิปทาที่มีปกติไปสู่ฐานะทั้งปวงดังที่กล่าวไว้แล้ว

มหานรก ๘ ขุมเหล่านี้ คือ สัญชีวะ กาฬสุตตะ สังฆาตะ โรรุวะ มหาโรรุวะ ตาปนะ มหาตาปนะ และอเวจี

อาจารย์ทั้งหลายได้อธิบายอุสสทนรก ๑๖ อย่างนี้ว่า มหานรกขุมหนึ่งๆ มีประตู ๔ ด้าน ประตูแต่ละด้านมีคูถนรกเป็นต้น ๔ แห่ง

ท้าวเทพผู้ยิ่งใหญ่ คือ ท้าวสักกะและสุยามะ เป็นต้น

เทพบริวารผู้ปรนนิบัติกระทำฐานันดรที่ ๒ หรือ ๓ คือ เทพที่เหมือนท้าวปชาบดี ท้าววรุณ และท้าวอีสาน เป็นต้น

คำว่า กิเลสกามปกฺเข (ในฝ่ายกิเลสกาม) กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยความดำริที่แสดงไว้ในคัมภีร์มหานิเทศว่า สงฺกปฺโป กาโม, ราโค กาโม, สงฺกปฺปราโค กาโม.[๑๗๗] (ความดำริชื่อว่า กาม ความกำหนัดชื่อว่า กาม ความกำหนัดและความดำริชื่อว่า กาม) เพราะความดำริเป็นต้นนั้นกล่าวว่าเป็นกิเลสกาม เนื่องจากมีความเป็นกิเลสด้วยความหมายว่าเบียดเบียนและทำให้เร่าร้อน มิใช่กล่าวว่าเป็นกิเลสกาม เพราะเป็นที่ตั้งของกิเลส

[คำว่า กิเลส สำเร็จรูปมาจาก กิลิส ธาตุ + ณ ปัจจัย ในที่นี้มีความหมายไว้ ๒ ประการ คือ

- สภาวะเบียดเบียน (วิพาธน) = กิลิสติ วิพาธตีติ กิเลโส (กิลิส ธาตุใช้ในความหมายว่าเบียดเบียน)

- สภาวะทำให้เร่าร้อน (อุปตาปน) = กิลิสฺสติ อุปตาเปตีติ กิเลโส (กิลิส ธาตุใช้ในความหมายว่า ทำให้เร่าร้อน)

คัมภีร์ธาตวัตถสังคหะแสดงความหมายของ กิลิส ธาตุว่า

กิลิโส ทิ อุปตาป- มลิเน ภูกิ พาธเน.[๑๗๘]

"กิลิส ธาตุ ทิวาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ทำให้เร่าร้อน และเศร้าหมอง, กิลิส ธาตุ ภูวาทิคณะและกิยาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่าเบียดเบียน"]

คำว่า กามปฏิสํยุตฺโต (ธาตุที่ประกอบกับกาม) หมายความว่า ธาตุที่ประกอบร่วมกับกามที่เรียกว่ากามราคะ หรือธาตุที่เนื่องด้วยกาม

อนึ่ง พึงทราบว่าแม้มีธรรมอื่นที่ประกอบกับกาม แต่ศัพท์ว่า กาม และ ธาตุ เป็นศัพท์ปรากฏในความดำริเท่านั้น เพราะความดำริมีความยิ่งยวดโดยดำเนินไปด้วยความดำริในกาม

พยาปาทธาตุ เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้

การยังตนและผู้อื่นให้เป็นทุกข์ ชื่อว่า วิหิงสา (ความเบียดเบียน) ความเบียดเบียนที่ไม่ดีงามย่อมทำลาย[ตนและผู้อื่น]

[ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๑๑๓) ที่พิมพ์ตามฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า ตํ ตุ มิจฺฉาหิ วิหึสา ประโยคนี้แปลตามหลักภาษาไม่ได้ ฉบับภูมิพโลฯ (หน้า ๑๔๖) มีเชิงอรรถจากฉบับใบลานว่า หนฺตุ มิจฺฉา วิหึสา แปลว่า "ความเบียดเบียนที่ไม่ดีงามย่อมทำลาย" ปาฐะนี้น่าจะถูกต้องกว่า ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

พึงทราบความต่างกันของลำต้นเป็นต้น โดยจำแนกตามความต่างกันของธาตุมีเมล็ดเป็นต้น

คำว่า ขนฺโธ (ลำต้น) คือ ส่วนของต้นไม้ที่มีปลายแยกออกจากกัน

[๖๐] คำว่า อชฺฌาสยธาตุ แปลว่า อัธยาศัย

การที่บุคคลผู้ไม่มีศีลเข้ากันได้กับผู้ไม่มีศีลเป็นต้นนี้เป็นปกติแห่งอัธยาศัยของชนทั้งหลาย เหมือนการที่คูถเข้ากันได้กับคูถเป็นต้น

พระมหากัจจายนะกล่าว[ในเนตติปกรณ์]ว่า ยํ สทฺธาวเสน (กรรมที่ทำด้วยศรัทธา) เป็นต้น เพราะการบำเพ็ญกุศลมีศรัทธาเป็นมูลเหตุ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

สทฺธา พีชํ ตโป วุฏฺฐิ ปญฺญา เม ยุคนงฺคลํ
หิรี อีสา มโน โยตฺตํ สติ เม ผาลปาจนํ.[๑๗๙]

"ศรัทธาของเราเป็นเมล็ด ความเพียรเป็นฝน ปัญญาเป็นแอกและไถ
หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือก สติของเราเป็นผาลและประตัก"

พึงประกอบบท[ในคำว่า กรรมที่ทำด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง และศรัทธา]ดังนี้ว่า กรรมที่ทำด้วยความโลภ และศรัทธา กรรมที่ทำด้วยความโกรธ และศรัทธา กรรมที่ทำด้วยความหลง และศรัทธา

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า วีริยวเสน (ด้วยวิริยะ) คือ ด้วยวิริยะที่เป็นสัมมัปปธาน

คำว่า ปญฺญาวเสน (ด้วยปัญญา) คือ ด้วยปัญญากล่าวคือสัมมาทิฏฐิที่ประกอบกับมรรคจิต

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วิปากาวรเณน นิวุตํ (ผู้ถูกหุ้มห่อด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก) เพราะในพระบาลีกล่าวถึงการที่อกุศลกรรมให้โอกาสส่งผล

อนึ่ง พึงทราบว่าคำนั้นเป็นเพียงตัวอย่าง เพราะประสงค์เอาความเป็นผู้ถูกหุ้มห่อด้วยเครื่องกั้นคือกรรมเป็นต้นอีกด้วย สมจริงดังพระมหากัจจายนะยกตัวอย่างว่า ยถา เทวทตฺตํ โกกาลิกํ สุนกฺขตฺตํ ลิจฺฉวิปุตฺตํ (เหมือนพระเทวทัต พระโกกาลิกะ และพระสุนักขัตตะบุตรของเจ้าลิจฉวี)

ท่านจะแสดงว่าแม้พระผู้มีพระภาคได้รู้เห็นว่าการแทงตลอดไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ จึงไม่ทรงแสดงเทศนาฝ่ายแทงตลอด แต่พระองค์ก็ทรงแสดงธรรมฝ่ายบำเพ็ญบุญแก่บุคคลเช่นนั้นโดยแท้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สจฺจปฺปฏิเวธํ (พระผู้มีพระภาคไม่ทรงสั่งสอนบุคคลนั้นผู้ถูกหุ้มห่อด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก โดยมีการแทงตลอดสัจจะเป็นเบื้องหน้า แต่ทรงแสดงธรรมแก่บุคคลดังกล่าวเพื่อการอบรมบ่ม[กระแสจิต]เหมือนทรงแสดงแก่พระเจ้าอชาตศัตรูเป็นต้น)

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อชาตสตฺตุอาทีนํ (พระเจ้าอชาตศัตรู เป็นต้น) พึงทราบว่ารวบรวมสัจจกนิครนถ์เป็นต้น

กล่าวโดยพิสดารว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่เขาเพื่อบ่มบารมีในภพต่อไปเพราะพระศาสดาทรงเล็งเห็นเรื่องนี้ว่า สัจจกนิครนถ์นี้จักยังพระศาสนาให้ประดิษฐานที่เกาะลังกา เขาไปเกิดในเรือนสกุลในเกาะลังกาแล้วออกบวช จักเป็นพระขีณาสพผู้ยิ่งใหญ่แตกฉานปฏิสัมภิทาญาณนามว่ากาฬพุทธรักขิตะ ดังนั้น จึงทรงแสดงธรรม และท่านก็ได้เป็นเหมือนอย่างนั้น

[สัจจกนิครนถ์เป็นครูของเจ้าลิจฉวีแห่งเมืองไพศาลี ได้โต้วาทีกับพระพุทธเจ้า แต่จำนนด้วยเหตุผล หลังจากนั้นได้เข้าไปถามปัญหาพระพุทธเจ้าอีกครั้งหนึ่ง ดังปรากฏเรื่องในจูฬสัจจกสูตร[๑๘๐] และมหาสัจจกสูตร[๑๘๑] แม้ท่านจะได้ฟังธรรมถึงสองครั้งก็มิได้บรรลุธรรม มิได้ออกบวช และมิได้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง แต่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ท่านเพื่อเป็นอุปนิสัยปัจจัยในอนาคตกาล ต่อมา

เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานได้สองร้อยปีกว่า ท่านไปเกิดเป็นกุลบุตรที่ประเทศลังกา เมื่อออกบวชแล้วเป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกและได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ ได้ปรากฏชื่อว่าพระกาฬพุทธรักขิตะ[๑๘๒]]

คำว่า อสมฺปุณฺเณ (เมื่อกรรมยังไม่บริบูรณ์) หมายความว่า เมื่อกรรมยังไม่ถึงความบริบูรณ์โดยสามารถให้ผลได้แน่นอน

ท่านกล่าวว่า กมฺเม อสมฺปุณฺเณ โดยหมายถึงกรรมของผู้ที่มีทิฏฐิเป็นที่อาศัย ผู้ประกอบด้วยทิฏฐิ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า กิเลสนฺตรายมิสฺสกํ กมฺมนฺตรายํ ทสฺเสตฺวา (พระมหากัจจายนะแสดงอันตรายคือกรรมที่ผสมกับอันตรายคือกิเลส)

[๖๑] อนึ่ง ทิฏฐิในเรื่องนี้กล่าวไว้ในพระบาลีโดยความเป็นประธาน เพราะประสงค์เอาสีลัพพตปรามาส สมจริงดังคำกล่าว[ในเนตติปกรณ์]ว่า ยถา ปุณฺณญฺจ โควติกํ, อเจลญฺจ กุกฺกุรวติกํ (ดังเช่นตรัสสอนนายปุณณะผู้ประพฤติอย่างโค และชีเปลือยผู้ประพฤติอย่างสุนัข)

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่นายปุณณะและชีเปลือยทั้งสองนั้นเพราะการสมาทานมิจฉาทิฏฐิกรรมนั้นยังไม่บริบูรณ์ จึงตรัสด้วยพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

จตฺตาริมานิ ปุณฺณ กมฺมานิ มยา สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวทิตานิ.[๑๘๓]

“ดูกรปุณณะ กรรม ๔ อย่างนี้ เรารู้ยิ่งกระทำให้แจ้งเองแล้วจึงสั่งสอน”

ท่านทั้งสองนั้นสละความเห็นเดิมด้วยเทศนานั้นแล้วดำรงอยู่ในสัมมัตตนิยาม [คือโสดาปัตติมรรค]

[๖๒] คำว่า ปคุณโวทานะ คือ ความหมดจดแห่งความช่ำชอง

ความหมดจดแห่งความช่ำชองชื่อว่าการออกจากฌาน เพราะเป็นเหตุแห่งการออกจากปฐมฌานเป็นต้นแล้วบรรลุทุติยฌานเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วุฏฺฐานํ ปคุณโวทานํ (วุฏฐานะ [การออกจากฌาน] คือ ความหมดจดแห่งความช่ำชอง)

ความเกิดขึ้นแห่งภวังคจิต ชื่อว่าการออกจากฌานด้วยภวังค์ เพราะเมื่อภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วบุคคลย่อมได้ชื่อว่าออกจากสมาบัติที่เข้าถึงนั้น

ความปราศจากสัญญาและเวทนานั่นแหละ ชื่อว่า อปคมวิโมกข์ (ความพ้นไปจากสัญญาและเวทนา)

คำว่า อิทํ วุฏฺฐานํ (สภาพธรรมนี้เป็นวุฏฐานะ) นี้ หมายความว่า ญาณรู้เห็นตามที่ได้กล่าวไว้นี้รู้ว่าเป็นวุฏฐาน (การออกจากฌาน) เพราะเป็นเหตุแห่งการออกจากฌาน สมจริงดังคำกล่าวว่า

โวทานมฺปิ ตมฺหา ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐานํ.[๑๘๔]

"แม้โวทานก็เป็นการออกจากสมาธินั้นๆ"

โดยเหตุที่มิได้นับเข้าในพระบาลีวุฏฐานะนี้ ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีจึงกล่าวว่า

นิโรธสมาปตฺติยา วุฏฺฐานํ ปาฬิมุตฺตกวุฏฺฐานํ นาม.[๑๘๕]

"การออกจากนิโรธสมาบัติ ชื่อว่าการออกที่พ้นไปจากพระบาลี"

บุคคลที่กล่าวว่าในพระบาลีมิได้ตรัสถึงการออกจากนิโรธสมาบัติไปสู่ผลสมาบัติ ควรถูกคัดค้านด้วยพระบาลีนี้ว่า

นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย.[๑๘๖]

"เนวสัญญานาสัญญายตนะของผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ เป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติโดยความเป็นอนันตรปัจจัย"

[๖๓] ในคำว่า อยํ จสฺส อาสโย (ข้อนี้เป็นอาสยะของบุคคลนั้น) นี้ พึงทราบว่าเหล่าสัตว์มีความคุ้นเคยของจิตที่ดีงามหรือเลวทรามด้วยอินทรีย์ที่ยิ่งหรือหย่อนใด ญาณรู้เห็นนี้ย่อมแสดงความรู้ชัดเหล่าสัตว์นั้นด้วยการรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตเป็นต้น ด้วยเหตุนี้อินทริยปโรปริยัตตญาณและอาสยานุสยญาณจึงต่างกันโดยเฉพาะ อีกทั้งอินทริยปโรปริยัตต-ญาณและนานาธิมุตติกตาญาณจึงมีกำลังต่างกันโดยเฉพาะ

ในคำว่า ถามคโต (มีกำลัง) นี้ ขึ้นชื่อว่าความมีกำลังเป็นสภาพเฉพาะเกี่ยวกับกามราคะเป็นต้น ไม่เนื่องด้วยกิเลสอื่น สมจริงดังคำกล่าวว่า

ถามคโต อนุสยํ ปชหติ.[๑๘๗]

“ผู้มีกำลัง[กามราคะ]ย่อมขจัดอนุสัยได้หรือ”

พระผู้มีพระภาคทรงระลึกได้เมื่อเพียงใคร่ครวญเท่านั้น เพราะพระญาณเป็นไปเนื่องด้วยความต้องการ สมจริงดังคำกล่าวว่า

อากงฺขปฏิพทฺธํ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณํ. มนสิการปฏิพทฺธํ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณํ.[๑๘๘]

“พระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ เนื่องด้วยความต้องการ พระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ เนื่องด้วยความใส่ใจ”

โดยแท้จริงแล้ว พระญาณทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคมิได้มองหาบริกรรมเหมือนพระสัพพัญญุตญาณ

[๖๔] คำว่า อุปกฺกิเลสวิมุตฺตตฺตา (เพราะพ้นไปจากสิ่งที่รบกวน) นี้ หมายความว่า จิตเป็นต้นนั่นแหละชื่อว่า สิ่งที่รบกวน อีกนัยหนึ่ง กิเลสที่รบกวนกรรมอันยังจักษุทิพย์ให้เกิดขึ้น ชื่อว่า สิ่งที่รบกวน

ท่านกล่าวว่า วีริยภาวนาพลนิพฺพตฺตํ (เกิดจากกำลังแห่งการเจริญความเพียร) เพราะกำลังความเพียรมีอุปการะมากแม้ในที่ทั้งปวง คือ การเจริญกสิณ การบริกรรมความเป็นกสิณที่ก่อให้เกิดฌาน การข่มจิตโดยนัย ๑๔ อย่าง และการน้อมจิตไปเพื่ออภิญญา

คำว่า ทิพฺพสทิสตฺตา (เพราะเหมือนกับจักษุทิพย์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คำว่า ทิพพะ คือ จักษุที่เกิดในสวรรค์ หมายถึง ปสาทจักษุตามที่กล่าวแล้ว [คือ จักษุทิพย์ของเทวดา]
- คำว่า ทิพพะ คือ ญาณที่เหมือนจักษุทิพย์ หมายถึง ความรู้ชัดที่ถึงความยิ่งยวด
- ชื่อว่า ทิพพะ เพราะเป็นจักษุที่พึงให้เกิดได้รับด้วยอำนาจของทิพพวิหาร คือ รูปฌาน ๔ ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า ทิพพะ เพราะเป็นเหตุแห่งจักษุทิพย์

คำว่า ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตา (เพราะอาศัยทิพพวิหาร) หมายความว่า เพราะเกิดขึ้นด้วยรูปาวจรฌานที่ ๔ อันเป็นนิสสยปัจจัย คำนั้นแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ทิพพะคือจักษุที่อาศัยทิพพวิหาร

ผู้พิจารณ์อักษรย่อมกล่าว ทิวุ ศัพท์ไว้ในความหมายว่า การเล่น เป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตํ สพฺพํ สทฺทสตฺถานุสาเรน เวทิตพฺพํ (ข้อความทั้งหมดนั้นพึงทราบโดยคล้อยตามคัมภีร์ไวยากรณ์) ที่จริงแล้วความหมาย ๓ อย่างแรกแสดงไว้โดยเนื่องด้วยอรรถว่าการเล่น ส่วนความหมายอื่นแสดงไว้โดยเนื่องด้วยอรรถว่า รุ่งโรจน์ และไป

คำว่า มนุสฺสูปจารํ แปลว่า วิสัยของมนุษย์

บุคคลไม่อาจรู้เห็น[เหล่าสัตว์ในขณะกำลังจุติและปฏิสนธิด้วยทิพยจักษุได้] เพราะขณะปัจจุบันเป็นเวลาเล็กน้อย

ด้วยคำเป็นต้นว่า อาสนฺนจุติกา (แต่ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด หมายถึง ผู้ที่ใกล้จะจุติจักจุติในกาลนี้ และผู้ถือปฏิสนธิแล้วเพิ่งเกิดขึ้นในกาลนี้) ท่านแสดงว่าคำว่า จวมาเน อุปปชฺชมาเน (ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด) กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันสืบเนื่องจากอดีตที่เพิ่งดับไป)

คำว่า โมหนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา (เพราะประกอบด้วยผลของโมหะ) เป็นต้น แสดงถึงความทรามหรือประณีตเป็นต้นของเหล่าสัตว์นั้นว่ามีมูลเหตุคือกรรมที่ประกอบด้วยโมหะเป็นต้น และเป็นผลต่อเนื่อง

คำว่า ทิพพจักขุปาทกะ คือ มีทิพยจักษุญาณเป็นบาท ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทิพฺพจกฺขุนา สเหว อิชฺฌนฺติ (ย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักษุญาณโดยแท้) เพราะยถากัมมูปคญาณและอนาคตังสญาณนั้นเป็นญาณบริวารของทิพยจักษุญาณ

คำว่า สมาทานะ คือ กรรมที่ยึดมั่น

คำว่า กัมมสมาทานะ คือ มีกรรมที่ยึดมั่น

ในอรรถแรกนี้มีความหมายว่า กรรมต่างๆ ที่ตนยึดมั่น

ในอรรถที่ ๒ มีรูปวิเคราะห์ว่า กัมมสมาทานะ คือ ผู้ยังบุคคลอื่นให้ยึดมั่นกรรม

คำว่า มิจฉาทิฏฐิกัมมสมาทานะ คือ ผู้มีกรรมที่ยึดมั่นเพราะความเห็นผิด หรือผู้ยังบุคคลอื่นให้ยึดมั่นกรรมเพราะความเห็นผิด

อนึ่ง คำนี้ลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุ

[คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีกรรมที่ยึดมั่นเพราะความเห็นผิด = กมฺมานิ สมาทานานิ เอเตสนฺติ กมฺมสมาทานา, มิจฺฉาทิฏฺฐิยา กมฺมสมาทานา มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา (คำว่า กมฺมสมาทาน เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส โดยคำว่า สมาทาน เป็นกรรมสาธนะที่มาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย)

- ผู้ยังบุคคลอื่นให้ยึดมั่นกรรมเพราะความเห็นผิด = สมาทาเปนฺตีติ สมาทานา, กมฺมานิ สมาทานา กมฺมสมาทานา, มิจฺฉาทิฏฺฐิยา กมฺมสมาทานา มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา (คำว่า กมฺมสมาทาน เป็นทุติยาตัปปุริสสมาส โดยคำว่า สมาทาน เป็นเหตุกัตตุสาธนะที่มาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย)]

คำ[ในพระบาลี]ว่า ตํ วาจํ (ถ้อยคำนั้น) คือ ถ้อยคำว่าร้ายพระอริยเจ้านั้น

คำ[ในพระบาลี]ว่า ตํ จิตฺตํ (จิตนั้น) คือ จิตที่ยังถ้อยคำให้เกิดขึ้น

คำ[ในพระบาลี]ว่า ตํ ทิฏฺฐึ (ความเห็นนั้น) คือ ความยึดมั่นผิดอันเป็นเหตุว่าร้ายพระอริยเจ้า

เนื้อความในเรื่องนี้มีดังต่อไปนี้อุปมาว่าภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยเหตุ[ในการบรรลุธรรม] ยังศีลอันบริสุทธิ์และสมาธิให้บริบูรณ์อยู่แล้ว สติของท่านอาจเกิดช้า แต่ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้แจ้งเร็ว คือ บรรลุอรหัตตผลในปัจจุบันชาติ หรือบรรลุอนาคามิผลในเมื่อขันธ์ยังเหลืออยู่ ฉันใด บุคคลผู้ว่าร้ายพระอริยเจ้า ไม่สละจิตและความเห็นดังที่กล่าวไว้ มิได้ยังพระอริยเจ้านั้นให้อดโทษสภาพที่ไม่สมควรด้วยการแสดงโทษว่า “ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าได้ว่าร้ายท่าน” เขาย่อมไปเกิดในนรกหลังจากร่างกายแตกดับไปโดยแท้ ฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว การยังพระอริยเจ้าให้อดโทษของผู้มีจิตเลื่อมใสแล้วในท่านเหล่านั้น เป็นการสละปล่อยถ้อยคำเป็นต้นนั้นนั่นเอง

อนึ่ง สิ่งอื่นที่มีโทษอันใหญ่หลวงกว่ามิจฉาทิฏฐินี้ย่อมไม่มี เพราะทำสิ่งที่เป็นโทษทั้งหมดและทำลายประโยชน์สุขทั้งหมด

กาย ศัพท์ในคำว่า กายสฺส เภทา (เพราะกายพินาศ) เป็นคำไวพจน์ของร่างกาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุปาทินฺนกฺขนฺธปริจฺจาคา (เพราะการสละอุปาทินนขันธ์)

คำว่า ตทนนฺตรํ (ต่อจากความตายนั้น) หมายความว่า ไม่มีระหว่างต่อจากการสละขันธ์ที่เรียกว่าความตายนั้น

ปรศัพท์มีความหมายว่าขันธ์ที่เกิดขึ้นหรือมีความหมายว่าวิสัยของสิ่งที่อยู่ด้านโน้นหรือเป็นเพียงคำขยายของบทอปาทาน[ว่า มรณา (ความตาย)]

ในบรรดาความหมายเหล่านั้น ท่านกล่าวว่า อภินิพฺพตฺตกฺขนฺธคฺคหเณ (ในการถือเอาขันธ์ที่เกิดขึ้น) โดยหมายเอาความหมายแรก และกล่าวว่า จุติโต อุทฺธํ (ถัดจากจุติ) โดยเนื่องด้วยความหมายหลัง

คำว่า วุตฺตวิปริยาเยน (โดยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว) หมายความว่า โดยนัยว่า สุจริต คือ ความประพฤติดี อีกนัยหนึ่ง สุจริต คือ ความประพฤติอันงาม

คำว่า หนนํ แปลว่า การขจัด

คำว่า การณาการณํ แปลว่า เหตุและเรื่องที่มิใช่เหตุ

ท่านถือเอาเจตนาและธรรมที่ประกอบกับเจตนาอันเป็นปฏิปทาที่ให้ถึงนรกเป็นต้นและพระนิพพานว่าเป็นกรรม จึงกล่าวว่า กมฺมปริจฺเฉทเมว (ขอบเขตของกรรม)

ความต่างกันของกรรมและวิบาก คือ ความพิเศษของกรรมและวิบาก กล่าวคือการจำแนกกรรมและวิบาก

พระสัพพัญญุตญาณไม่อาจเป็นฌานบรรลุอัปปนาได้เหมือนทศพลญาณที่ ๘ และที่ ๙ ไม่อาจแสดงฤทธิ์ได้เหมือนอิทธิวิธญาณที่เสมอกับพระสัพพัญญุตญาณนั้น

ด้วยคำนั้นว่า “ไม่อาจเป็นฌานบรรลุอัปปนาได้ ไม่อาจแสดงฤทธิ์ได้” ท่านห้ามความมีกำลังเสมอกัน[กับทศพลญาณอื่น]ของพระสัพพัญญุตญาณนั้น

อีกนัยหนึ่ง พระสัพพัญญุตญาณไม่อาจเป็นฌานบรรลุอัปปนาได้ ไม่อาจแสดงฤทธิ์ได้ เหมือนญาณในฌานเป็นต้น แม้ญาณที่พิจารณาฌานเป็นต้นจะเป็นกำลังทศพลญาณที่ ๖ ในเรื่องนี้ ท่านจึงกล่าวว่าทศพลญาณที่ ๖ นั้นประกอบด้วยวิตกและวิจาร แต่การพิจารณาย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากฌานเป็นต้น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวไว้อย่างนี้โดยทำญาณที่ประกอบด้วยฌานเป็นต้นให้นับเข้าไว้ภายในพระสัพพัญญุตญาณนั้น

อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวว่า ฌานํ หุตฺวา อปฺเปตุํ, อิทฺธิ หุตฺวา วิกุพฺพิตุญฺจ น สกฺโกติ (ไม่อาจเป็นฌานบรรลุอัปปนาได้ ไม่อาจแสดงฤทธิ์ได้) เพื่อแสดงว่าพระสัพพัญญุตญาณไม่อาจทำหน้าที่ของทศพลญาณทั้งหมดได้เหมือนหน้าที่ของฌานเป็นต้น[ที่มีหน้าที่เฉพาะของตน] ความหมายก็คือ ทศพลญาณอย่างใดอย่างหนึ่งไม่มีความเป็นฌานและแสดงฤทธิ์

จบ คำอธิบายวิจยหารสัมปาตะ

---

๓. คำอธิบายยุตติหารสัมปาตะ

[๖๕] อกุศลธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้ามอันเบียดเบียนย่อมไม่อาจจะเกิดขึ้นได้ แม้เกิดขึ้นแล้วก็เหมือนกับธรรมที่มิได้เกิดขึ้น เพราะไม่สามารถทำหน้าที่ของตนด้วยดี ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มนจฺฉฏฺฐานิ...ภวิสฺสติ (เมื่อบุคคลปิดทวารอันมีใจเป็นที่ ๖ ด้วยไม้กลอนคือสติอยู่ มิจฉาสังกัปปะมีกามวิตกเป็นต้นย่อมไม่ได้โอกาสเกิดขึ้น ฉะนั้น สัมมาสังกัปปะมีเนกขัมมวิตกเป็นต้นจักเป็นอารมณ์ คือ ที่ดำเนินไปของภิกษุนั้น) เพื่อแสดงว่ากุศลธรรมทำหน้าที่ห้ามธรรมฝ่ายตรงกันข้าม

[ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๑๑๘) มีรูปตามฉบับฉัฏฐสังคายนาว่า กุสลา ธมฺมา (กุศลธรรม) แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า อกุสลา ธมฺมา (อกุศลธรรม) จึงจะถูกต้องตามฐานะ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า วิหรนฺตสฺส แปลว่า เพราะการอยู่เป็นเหตุ

แม้คำว่า วิหรนฺโต นี้ก็มีนัยเดียวกันนั่นแหละ

[คำว่า วิหรนฺต ใน วิหรนฺตสฺส และ วิหรนฺโต สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + หร ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย ลง อนฺต ปัจจัยในอรรถเหตุ ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

อนฺโต กตฺตริ มาโน ตุ ภาเว กมฺมนิ กตฺตริ
ปจฺจุปฺปนฺเน ลกฺขเณ จ เหตฺวตฺเถ จ ภวนฺติ เต.[๑๘๙]

"อนฺต ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ ภาวสาธนะ และกรรมสาธนะ ปัจจัยเหล่านั้นย่อมมีในปัจจุบันกาล อรรถลักขณะ และอรรถเหตุ"

มานนฺตา วตฺตมาเน จ ลกฺขเณ เหตุเก สิยุํ.[๑๙๐]

"มาน และ อนฺต ปัจจัยพึงลงในปัจจุบันกาล อรรถลักขณะ และอรรถเหตุ"

[ปัจจุบันกาล] ติฏฺฐมาโน ปจติ (ยืนอยู่ย่อมสาธยาย), ติฏฺฐนฺโต ปจติ (ยืนอยู่ย่อมสาธยาย)

[ลักขณะ] สูปกาโร โอทนํ ปจมาโน คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง), สูปกาโร โอทนํ ปจนฺโต คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง), คามํ คจฺฉนฺโต รุกฺขมูลํ อุปาคมิ (เมื่อไปหมู่บ้านได้เข้าไปสู่โคนต้นไม้), อุปนิกฺขิตฺตํ ภณฺฑํ เทหิ เม ภณฺฑนฺติ วุจฺจมาโน นาหํ คณฺหามีติ ภณติ, ทุกฺกฏํ (ภิกษุเมื่อถูกกล่าวว่าจงให้ภัณฑะอันเป็นของที่เธอเก็บไว้แก่ฉัน ย่อมกล่าวว่าฉันไม่ได้รับเอา ต้องอาบัติทุกกฏ)

[เหตุ] ชยมาโน เวรํ ปสวติ (ย่อมก่อเวรเพราะชัยชนะ), ชยํ เวรํ ปสวติ (ย่อมก่อเวรเพราะชัยชนะ), อิทานิ...ทสฺเสนฺโต อาห (บัดนี้ กล่าวแล้วเพราะประสงค์จะแสดง), ภุญฺชมาโน วสติ (ย่อมอยู่เพราะประสงค์จะบริโภค), ภุญฺชนฺโต วสติ (ย่อมอยู่เพราะประสงค์จะบริโภค) [คำแปลว่า "ประสงค์" เป็นอรรถพิเศษของ อนฺต และ มาน ปัจจัยที่มีอรรถเป็นอนาคต]

คำนั้นแสดงว่าความเป็นผู้รักษาจิตย่อมดำเนินไปเพื่อความมีสัมมาสังกัปปะเป็นอารมณ์แน่นอนตามนัยที่กล่าวแล้ว

คำว่า วุตฺตนเยน (ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า โดยการชำระเนกขัมม-วิตก เป็นต้นไม่ให้โอกาสแก่มิจฉาสังกัปปะ

คำว่า อวิปรีตเมว (ไม่แปรปรวน) หมายความว่า การถือเอาว่าเป็นกองรูปและไม่สวยงาม เป็นต้น

คำว่า วินิปาตภยํ แปลว่า ภัยในทุคติภูมิ

คำว่า สพฺโพปิ จายมตฺโถ (ข้อความทั้งหมดนี้) หมายความว่า ข้อความในประโยคว่า บุคคลผู้มีความดำริชอบเป็นโคจร จักเป็นผู้มีความเห็นชอบ เป็นต้น ย่อมสมควรโดยความถูกต้อง เพราะเป็นเหตุอันเหมาะสม

จบ คำอธิบายยุตติหารสัมปาตะ

---

๔. คำอธิบายปทัฏฐานหารสัมปาตะเป็นต้น

[๖๖] อีกนัยหนึ่ง สุจริต ๓ ของผู้รักษาจิตไม่ให้เศร้าหมองย่อมถึงความไพบูลย์ ดังนั้น พึงทราบเนื้อความในคำว่า รกฺขิตจิตฺตสฺส (ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) นี้ อย่างนี้ว่า ความเป็นผู้รักษาจิตเป็นปทัฏฐานแก่สุจริต ๓ มีกายสุจริตเป็นต้น

[ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๑๑๘) มี เอตฺถ สองคำในประโยคนี้ แต่ควรมีรูปว่า รกฺขิตจิตฺตสฺสาติ ยายํ...เอวเมตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ จึงจะถูกต้องตามหลักภาษา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า อตฺตาธีนํ แปลว่า เนื่องด้วยตนและผู้อื่น

[คำว่า อตฺตาธีน ตัดบทเป็น อตฺต + อธีน คำนี้มีรูปเดิมว่า อตฺตปราธีน ลบ ปร ศัพท์เพื่อย่อคำ]

[๖๗] คำว่า ตโต เอว (เพราะการถือเอาสัมมาทิฏฐินั้น) หมายความว่า เพราะการถือเอาผลด้วยการถือเอาโดยเหตุ

[๖๘] คำว่า ตตฺถ อิติสทฺโท แปลว่า อิติ ศัพท์ในคำว่า ปริปาลียติ

[๗๓-๔] ในพระบาลี คำว่า ปญฺจินฺทฺริยานิ ตีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตานิ (อินทรีย์ ๕ สงเคราะห์ไว้ด้วยขันธ์ ๓) นี้ หมายความว่า ท่านถือเอาศีล ๓ ประการ [คือ ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล และปัจจยสันนิสสิตศีล] ด้วยศรัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ และ

สตินทรีย์ เพราะพึงชำระอินทรีย์เหล่านั้น[ด้วยศีลข้างต้น] ดังนั้น ศีลขันธ์ จึงสงเคราะห์ไว้ด้วยอินทรีย์เหล่านั้น

สมาธิขันธ์สงเคราะห์ด้วยสมาธินทรีย์ และปัญญาขันธ์สงเคราะห์ด้วยปัญญินทรีย์ ข้อความนี้ปรากฏชัดเจนแล้ว

แม้คำที่เหลือก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิโต ปเรสุ...วุตฺตนยเมว (คำที่เหลือในปัญญัตติหารสัมปาตะนี้ โอตรณหารสัมปาตะ และโสธนหารสัมปาตะอื่นจากนี้ ไม่มีคำใหม่จึงมีนัยตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ)

[๗๖] การจำแนกเหตุและปัจจัยในคำว่า เหตุเหตุสมุปฺปนฺนปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺน-สงฺขาตสฺส (ที่เรียกว่า เหตุ ผลที่เกิดจากเหตุ ปัจจัย และปัจจยุปบัน) ได้กล่าวไว้แล้ว

จบ คำอธิบายปทัฏฐานหารสัมปาตะเป็นต้น

คำอธิบายมิสสกหารสัมปาตะ

บัดนี้ โดยเหตุที่การแสดงหารสัมปาตะคล้ายกับการแสดงหารวิภังค์ เพราะแสดงถึงนัยประกอบหาระทั้งหลายในพระพุทธพจน์ มิใช่แสดงจำนวนหาระอย่างเดียว ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จะแสดงวิธีประกอบหารสัมปาตะด้วยวิธีสลับกันอื่นโดยคล้อยตามนัยที่ปรากฏในคัมภีร์เปฏโกปเทศ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า อปิ จ (อนึ่ง การแสดงหารสัมปาตะในเรื่องนี้ พึงทราบตามนัยดังต่อไปนี้)

ในเรื่องนั้น ท่านจะแสดงว่าแม้อโลภเหตุ อโทสเหตุ โลภเหตุ และโทสเหตุก็ดำเนินไปสลับกันอย่างต่อเนื่องในกระแสจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลอันเป็นวิชชาหรืออวิชชา จึงกล่าวว่า ฉ ธมฺมา...มูลานิ (สภาพธรรม ๖ อย่างเป็นประธาน คือ กุศลมูลเป็นประธานแก่กุศลจิต อกุศลมูลเป็นประธานแก่อกุศลจิต)

อนึ่ง ความเป็นประธานย่อมปรากฏด้วยความเป็นไปในอำนาจของตน เหมือนความเป็นประธานโดยความเป็นเหตุ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สาธิปติกานํ อธิปติ, สพฺพจิตฺตุปฺปาทานํ

อินฺทฺริยานิ (อธิบดีเป็นประธานแก่ธรรมที่เกิดร่วมกับอธิบดี อินทรีย์เป็นประธานแก่จิตตุปบาททุกดวง)

คำว่า อโลภสฺส (อโลภะ) คือ จิตตุปบาทที่ประกอบด้วยอโลภเหตุ

คำว่า เนกฺขมฺมจฺฉนฺเทน (ด้วยความปรารถนาในการออกจากกาม) คือ ด้วยความปรารถนาที่เป็นกุศล

ศัพท์ว่า เนกฺขมฺม ปรากฏในความหมายว่า การออกบวช เป็นต้น ดังคำกล่าว [ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

ปพฺพชฺชา ปฐมํ ฌานํ นิพฺพานญฺจ วิปสฺสนา
สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา เนกฺขมฺมนฺติ ปวุจฺจเร.[๑๙๑]

"การออกบวช ปฐมฌาน พระนิพพาน วิปัสสนา และกุศลธรรม
ทั้งหมด ได้ชื่อว่า เนกขัมมะ (การออกจากกาม)"

ในความหมายเหล่านั้น ท่านประสงค์เอากุศลธรรมในเรื่องนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า กุสลจฺฉนฺเทน (ด้วยความปรารถนาที่เป็นกุศล) คือ ด้วยความปรารถนาที่เป็นกุศลอันเป็นอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง) ไม่ใช่อธิปติปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอธิบดี) ความหมายก็คือ ถ้าจิตตุปบาทมีอโลภะเป็นประธาน ใจเป็นประธานแก่เขาด้วยความปรารถนาที่เป็นกุศลอันเป็นอุปนิสสยปัจจัย

แม้บทสองบทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

ใจเป็นประธานของสภาพธรรมเหล่านั้น ดังนั้น จึงเป็นใหญ่กว่าสภาพธรรมเหล่านั้นอีกด้วย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มโนเสฏฺฐาติ มโน เตสํ ธมฺมานํ (ใจเป็นใหญ่ คือ พิเศษ สูงสุด ประเสริฐ เป็นรากเหง้า หัวหน้า ประธาน ของสภาพธรรมเหล่านั้น) เป็นต้น

ความสำเร็จด้วยใจเป็นภาวะที่ถูกใจกระทำขึ้นเป็นต้นซึ่งเป็นปัจจัยแก่สภาพธรรมเหล่านั้นด้วยสหชาตปัจจัยเป็นต้นนั่นแหละ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มโนมยาติ...ปจฺจโย (คำว่า มโนมยา คือ ใจกระทำ ใจสร้างขึ้น เกิดจากใจ ใจเป็นปัจจัยของสภาพธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า มโนมยา)

ปน ศัพท์ในคำนี้ว่า เต ปน (อนึ่ง สภาพธรรมเหล่านั้น) แสดงความหมายพิเศษ คำนั้นแสดงข้อความนี้ว่า แม้ฉันทะเป็นต้นจะเป็นปัจจัยแก่สภาพธรรมเหล่านั้นโดยแท้ แต่พระพุทธองค์ตรัสว่า มโนมยา (สำเร็จด้วยใจ) โดยเนื่องด้วยใจที่เป็นปัจจัยโดยพิเศษด้วยความเป็นอินทริยปัจจัย เป็นต้น

ในข้อนั้น คำว่า ฉนฺทสมุฏฺฐานีตา (เกิดจากฉันทะ[ในการออกจากกามเป็นต้น]) หมายความว่า ถูกนำต่อๆ ไปโดยชอบด้วยฉันทะในการออกจากกามเป็นต้นดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว ความหมายก็คือ เกิดจากฉันทะนั้น

[สภาพธรรมเหล่านั้น]มีความดำริที่ไม่ขุ่นมัวเป็นสมุฏฐาน เพราะเกิดจากเนกขัมมวิตก เป็นต้นนั้นนั่นแหละ

[สภาพธรรมเหล่านั้น]ดำรงอยู่พร้อมกับผัสสะ เพราะตั้งอยู่พร้อมกับการกระทบแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมควรแก่กุศลสัญญานั้น สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ผุฏฺโฐ ภิกฺขเว เวเทติ. ผุฏฺโฐ สญฺชานาติ. ผุฏฺโฐ เจเตติ.[๑๙๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้กระทบแล้วย่อมรู้สึก ผู้กระทบแล้วย่อมหมายรู้ ผู้กระทบแล้วย่อมจงใจ”

คำว่า อิทํ มโนกมฺมํ (ข้อนี้เป็นมโนกรรม) หมายความว่า กรรมที่ดำเนินไปด้วยใจอันผ่องใสถึงพร้อมด้วยศรัทธาโดยไม่กระทำความเคลื่อนไหวทางกายและวาจานี้ เป็นมโนกรรม

อนึ่ง มโนกรรมนั้นจำแนกเป็น ๓ อย่าง คือ

- กรรมที่ประกอบด้วยความไม่ละโมบ
- กรรมที่ประกอบด้วยความไม่ปองร้าย
- กรรมที่ประกอบด้วยความเห็นชอบ

คำว่า ภาสติ (พูด) หมายความว่า ให้สำเร็จข้อความที่ควรสื่อด้วยวจีวิญญัติที่ให้ดำเนินไปด้วยการเปล่งวาจาไม่หลอกลวง เป็นต้น คำนั้นรวบรวมเอาวจีกรรมที่เป็นกุศลอัน

ดำเนินไปทางกายทวารอีกด้วย ดังคำที่จักกล่าว[ในหน้า ๑๙๘] ว่า วจีวิญฺญตฺติวิปฺผารโต, ตถา สาทิยนโต จ ภาสติ (ชื่อว่า ภาสติ [พูด] เพราะเป็นการเปล่งเสียงพูด [วจีวิญญัติ] และมีความยินดีเหมือนอย่างนั้น)

วจีกรรมทั้งหมดมี ๔ ประเภทโดยจำแนกตามสัจจะเป็นต้น

คำว่า กโรติ (ทำ) หมายความว่า ให้สำเร็จข้อความที่ควรสื่อด้วยกายวิญญัติที่ยังประโยชน์หรือโทษของตนและผู้อื่นให้ดำเนินไปด้วยการเคลื่อนไหวร่างกายโดยเหตุที่เหมาะสมหรือไม่เหมาะสม คำนั้นรวบรวมเอากายกรรมที่เป็นกุศลอันดำเนินไปทางวจีทวารอีกด้วย ดังคำที่จักกล่าว[ในหน้า ๑๙๘] ว่า กายวิญฺญตฺติวิปฺผารโต, ตถา สาทิยนโต จ กโรติ (ชื่อว่า กโรติ [ทำ] เพราะเป็นความเกิดขึ้นทางกายวิญญัติ และมีความยินดีเหมือนอย่างนั้น

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๒๑) มีรูปว่า กายวิญฺญตฺติวิปฺผารโต ตามนัยนี้แปลว่า "เพราะเป็นความเกิดขึ้นทางกายวิญญัติ" แต่เนตติอรรถกถา(หน้า ๑๙๘) มีรูปว่า โจปนกายวิปฺผารโต แปลว่า "เพราะเป็นความเคลื่อนไหวทางร่างกาย"]

เมื่อถือเอาโดยจำแนกตามกรรมบถ กรรมมี ๓ ประเภทโดยเนื่องด้วยการฆ่าสัตว์เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิติ ทส กุสลกมฺมปถา ทสฺสิตา (โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงกุศลกรรมบถ ๑๐)

เนื้อความของคาถานี้ย่อมสมควรด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อีกด้วย สมจริงดังพระอรรถกถาจารย์จักกล่าว[ในหน้า ๑๙๗] ว่า โส ปสนฺนจิตฺโต (เขาเป็นผู้มีใจเลื่อมใสแล้วตั้งอยู่ในบุญกิริยาวัตถุคือทาน ศีล และภาวนา ทางกาย วาจา และใจ) เป็นต้น

ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้วพูดหรือทำสิ่งใด กรรมย่อมดำเนินไปทางใจอย่างเดียว ดังนั้น วา ศัพท์จึงมีความหมายว่า อนิยมะ (ไม่แน่นอน) ท่านได้อธิบายไว้อย่างนั้นนั่นเทียว

คำว่า ทสวิธสฺส กุสลกมฺมสฺส (กุศลกรรมทั้ง ๑๐ อย่างนั้น) คือ กุศลกรรมบถทั้ง ๑๐ อย่าง หรือกุศลกรรมที่เรียกว่าบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ตามนัยที่จักกล่าวต่อไป

ถามว่า : ในเนตติปกรณ์นั้นกล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่างมีทานเป็นต้นเท่านั้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว ท่านกล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุดังกล่าว เพราะบุญกิริยาวัตถุอื่นนับเข้าในบุญกิริยาวัตถุทั้ง ๓ นั้น

พระอรรถกถาจารย์จะแสดงภาวะที่สุขติดตามบุคคลซึ่งตรัสไว้โดยย่อว่า สุขมนฺเวติ (ความสุขย่อมติดตามตัวเขา) จึงกล่าวว่า อิธสฺสุ ปุริโส (บุรุษในโลกนี้) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า เอวํ สนฺตํ แปลว่า ผู้เป็นอยู่อย่างนี้ ความหมายก็คือ ความสุขที่เกิดจากผัสสะอันบุคคลพึงเสวยอย่างสุขสบายย่อมติดตามเขาผู้ยังละอนุสัยไม่ได้

พระอรรถกถาจารย์แสดงสัจจะ ๔ โดยความเป็นเนื้อความของคาถาด้วยคำว่า ตตฺถ ยํ มโน (ในเรื่องนั้น จำแนกเป็นอริยสัจ ๔ ดังนี้) เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า เอวํ...นิทฺธาเรตพฺพานิ (บัณฑิตพึงแสดงสัจจะ ๔ โดยมีอายตนะ ธาตุ และอินทรีย์เป็นหลักเหมือนอย่างนี้) เพื่อความเข้าใจอารมณ์ของวิปัสสนาโดยนัยต่างๆ และเพื่อแสดงความเชื่อมโยงเนื้อความส่วนต้นและส่วนหลัง เพราะเหล่าสัตว์มีอัธยาศัยต่างกัน เนื่องจากกล่าวถึงสัจจะโดยมุ่งแสดงขันธ์ในขันธ์เป็นต้นที่กำหนดไว้แต่ต้น

ท่านกล่าวว่า ตตฺถ สมุทเยน (อัสสาทะ แสดงด้วยสมุทยสัจ) เป็นต้น เพื่อนำอัสสาทะเป็นต้นออกมาแสดงโดยมีสัจจะเป็นหลักแล้วประกอบการประมวลเทศนาหาระ

ข้อความนั้นมีนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

แม้ข้อความอื่นที่มิได้จำแนกไว้โดยอรรถในเรื่องนี้ ก็พึงทราบว่าท่านมิได้จำแนกไว้ เพราะได้กล่าวนัยไว้แล้ว หรือเพราะมีเนื้อความปรากฏชัด

คำว่า มนนลกฺขเณ (ด้วยลักษณะรู้[อารมณ์]) หมายความว่า เพราะมีการรู้[อารมณ์]เป็นเหตุ

อีกนัยหนึ่ง มีปาฐะ[ในบางฉบับ]ว่า มนนลกฺขเณน

คำว่า อีหาภาวโต แปลว่า เพราะไม่มีความขวนขวาย

[คำว่า อีหา เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ เป็นคำไวพจน์ของศัพท์ปุงลิงค์ว่า พฺยาปาร ในที่นี้ท่านอธิบาย อีหาภาวโต ว่า พฺยาปาราภาวโต (พฺยาปาร + อภาวโต) เพื่อแสดงการตัดบทใน อีหาภาวโต

ว่าตัดบทเป็น อีหา + อภาวโต ถ้าตัดบทผิดเป็น อีหา + ภาวโต อาจทำให้แปลผิดว่า “เพราะเป็นความขวนขวาย”]

ใจได้ชื่อว่า ปสนฺโน (ผ่องใส) เพราะเพียบพร้อมด้วยความผ่องใสใด ท่านยกหน้าที่ของความผ่องใสนั้นไว้ในใจกล่าวว่า อกาลุสิยโต อารมฺมณสฺส โอกปฺปนโต จ ปสนฺเนน (ชื่อว่า ปสันเนนะ [ผ่องใส] เพราะไม่ขุ่นมัว และหยั่งลงสู่อารมณ์)

คำว่า ตถา สาทิยนโต (เพราะมีความยินดีเหมือนอย่างนั้น) หมายความว่า เพราะยินดีคืออนุญาตผัสสะโดยมิได้กล่าวคำที่ควรกล่าวทางวาจา [คือ อนุญาตทางกายโดยไม่ได้เปล่งเสียงทางวาจา]

ในวาระที่ ๒ คำว่า ตถา สาทิยนโต หมายความว่า เพราะสื่อสารทางวาจาโดยให้ทำสิ่งที่ควรทำทางกาย [คือ เปล่งเสียงทางวาจาใช้ผู้อื่นให้ทำโดยมิได้ทำเอง]

คำว่า ตถา ปสุตตฺตา (เพราะสั่งสมเหมือนอย่างนั้น) หมายความว่า เพราะสั่งสมกรรมโดยลักษณะที่สุขติดตามตัวเขาไปนั่นแหละ

คำว่า ตโต แปลว่า เพราะเหตุนั้น ความหมายก็คือ เพราะการพูดหรือการกระทำด้วยใจผ่องใสเป็นเหตุ

คำว่า อนญฺญตฺตา (เพราะไม่เป็นอย่างอื่น) หมายความว่า เพราะเนื้อความดังกล่าวนี้

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ตโต (เพราะการพูดหรือการกระทำนั้น) หมายความว่า เพราะการพูดหรือการกระทำนั้นนั่นแหละ ความหมายก็คือ บุคคลใดมีใจผ่องใสแล้ว เขาพูดหรือทำสิ่งใด ความสุขย่อมติดตามตัวเขาเพราะการพูดหรือการกระทำนั้นนั่นแหละ

คำว่า สาตภาวโต (เพราะเป็นความน่าพอใจ) หมายความว่า เพราะเป็นความรู้สึกน่าพอใจ

คำว่า อิฏฺฐภาวโต (เพราะเป็นความน่าปรารถนา) หมายความว่า เพราะเป็นความน่าชอบใจ

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า กตู...อนฺเวตีติ วุตฺตํ (ท่านกล่าวว่า อนฺเวติ [ย่อมติดตาม] เพราะกระทำสั่งสมไว้และมีผลที่ยังไม่สุกงอม) เพราะกรรมเกิดขึ้นแล้วแต่วิบากยังไม่เกิดขึ้น เนื่องจากกรรมสามารถให้ผลคือความเกิดขึ้นของวิบากได้

คำว่า การณายตฺตวุตฺติโต (เพราะเป็นไปเนื่องด้วยเหตุ) หมายความว่า เพราะกรรมมีเหตุคือความเป็นสิ่งที่ถูกกระทำแล้ว

คำว่า อสงฺกนฺติโต (เพราะไม่เคลื่อนย้ายไป[จากกระแสรูปนามเดิม]) หมายความว่า กรรมเกิดขึ้นแล้วในกระแสรูปนามใด ย่อมไม่เคลื่อนย้ายไปสู่กระแสรูปนามอื่นจากนั้น

คำว่า อาธิปจฺจโยคโต (เพราะใจประกอบด้วยความเป็นประธาน) หมายความว่า เพราะใจประกอบด้วยความเป็นประธานโดยเนื่องด้วยสหชาตาธิปติปัจจัย เพราะมุ่งหมายเอาความเป็นประธานแห่งสภาพธรรมที่เกิดร่วมกันในเรื่องนี้ด้วยความเป็นใจที่ประกอบด้วยสภาพธรรมเหล่านั้น

คำว่า ตโต เอว แปลว่า เพราะใจประกอบด้วยความเป็นประธานนั้นนั่นแหละ

คำว่า มนสฺส [ใน มนสฺส อนุวตฺตนโต (เพราะคล้อยตามใจ)] ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกันว่า]สภาพธรรมเหล่านั้น

ความเป็นกุศลของกายกรรมและวจีกรรมที่เกิดขึ้นด้วยใจผ่องใส ย่อมสมควรเพราะความผ่องใสเป็นเหตุเกิดของการใส่ใจโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ)

ถามว่า : ศรัทธาย่อมเกิดขึ้นแก่สาวกเหล่านั้นในการตอบโดยแจกแจงรายละเอียดมิใช่หรือ

ตอบว่า : สภาพนั้นไม่ใช่ศรัทธา แต่เป็นอกุศลธรรมที่มีลักษณะเหมือนศรัทธาได้ชื่อว่าศรัทธาอย่างนั้น สมจริงดังคำที่ท่านจักกล่าวไว้[ในเนตติอรรถกถา (หน้า ๒๐๐)] ว่า นายํ ปสาโท (สภาพนี้ไม่ใช่ศรัทธา)

ข้อความว่า สุขย่อมติดตาม ย่อมสมควร เพราะกรรมสามารถให้ผลได้

กรรมที่ทำไว้จนกระทั่งสามารถให้ผลย่อมได้ชื่อว่า อุปจิตํ (สั่งสม)

พึงทราบว่าสภาพธรรมที่เกิดจากใจในเรื่องนี้เป็นความเกิดขึ้นของโสมนัสหรืออุเบกขาอันอาศัยการออกจากกาม เพราะเป็นฐานะแสดงกุศล

อนึ่ง สภาพธรรมเหล่านั้นมีได้โดยอาศัยใจ ไม่อาจมีได้โดยไม่อาศัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มโน มโนปวิจารานํ ปทฏฺฐานํ (ใจเป็นปทัฏฐานแก่สภาพธรรมที่เกิดจากใจ)

คำว่า กุสลปกฺขสฺส ปทฏฺฐานํ (เป็นปทัฏฐานแก่ฝ่ายกุศล) หมายความว่า ลำดับแรก ผัสสะที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ที่เป็นกุศล ด้วยสหชาต-ปัจจัยเป็นต้น สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ผุฏฺโฐ ภิกฺขเว เวเทติ. ผุฏฺโฐ สญฺชานาติ. ผุฏฺโฐ เจเตติ.[๑๙๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้กระทบแล้วย่อมรู้สึก ผู้กระทบแล้วย่อมหมายรู้ ผู้กระทบแล้วย่อมจงใจ”

ความเป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธ์เป็นต้นพึงทราบเหมือนอย่างนี้ แม้ความเป็นปัจจัยแก่ศรัทธาเป็นต้นย่อมมีได้โดยแท้

คำว่า สพฺพสฺส (ทั้งหมด) คือ ธรรมที่มีในภูมิ ๔ เพราะกุศลธรรมที่เป็นกามาวจรย่อมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมที่มีในภูมิ ๔ ตามสมควร แม้ธรรมที่มีในภูมิอื่นก็เหมือนกัน

การพูดที่มีสัมมาวาจาเป็นปัจจัยประสงค์เอาเป็นพิเศษในเรื่องนี้ เพราะตรัสว่า ปสนฺเนน มนสา ภาสติ (มีใจผ่องใสแล้วพูด) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภาสตีติ สมฺมาวาจา (คำว่า ภาสติ คือ สัมมาวาจา)

ในคำนั้นมีใจความดังนี้ว่า บทว่า ภาสติ นี้หมายเอาสัมมาวาจา

แม้คำว่า กโรตีติ สมฺมากมฺมนฺโต (คำว่า กโรติ คือ สัมมากัมมันตะ) ก็มีนัยเดียวกัน

ความหมดจดแห่งการเลี้ยงชีพย่อมมีได้แก่ผู้ตั้งอยู่ในกายกรรมและวจีกรรมอันหมดจดดี ไม่มีแก่บุคคลอื่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เต สมฺมาอาชีวสฺส ปทฏฺฐานํ (ทั้งสองอย่างนั้นเป็นปทัฏฐานแก่สัมมาอาชีวะ)

ในพากย์นั้น คำว่า เต (ทั้งสองอย่างนั้น) คือ สัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะ

เมื่อบุคคลตั้งอยู่ในอาชีวัฏฐมกศีล การละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วและการไม่ก่อให้เกิดอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมมีเพื่อการก่อให้เกิดกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นและเพื่อความไพบูลย์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เช่นเดียวกันนี้ เมื่อบุคคลตั้งอยู่ในสัมมาวายามะ สัมมาสติที่กำจัดความสำคัญว่าสวยงามในกองรูปเป็นต้นย่อมมีได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมฺมาอาชีโว...ปทฏฺจานํ (สัมมาอาชีวะเป็นปทัฏฐานแก่สัมมาวายามะ สัมมาวายามะเป็นปทัฏฐานแก่สัมมาสติ)

ศีลที่ยิ่งยวดคือปาติโมกขสังวรซึ่งควรให้สำเร็จได้ด้วยศรัทธา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตํ สีลสฺส ปทฏฺจานํ (ซึ่งเป็นปทัฏฐานแก่ศีล)

คำว่า เตสํ คือ กายกรรมและวจีกรรม

คำว่า กมฺมปจฺจยตาย (โดยความเป็นเหตุให้เกิดกรรม) คือ โดยความเป็นเหตุให้เกิดกุศลกรรม

คำว่า ปทตฺโถ จ วุตฺตนเยน (และเนื้อความของบทก็รู้ได้ง่ายตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า ตามนัยว่า มนนโต อารมฺมณวิชานนโต (เพราะรู้อารมณ์) เป็นต้น

คำว่า อยํ อาวฏฺโฏ (การประมวลอาวัฏฏหาระ มีดังนี้) หมายความว่า การเวียนไปโดยเนื่องด้วยการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกันนี้ โดยแท้จริงแล้วการแสดงกุศลมูล สัมมัตตะ (ความดี) และอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกัน ส่วนการแสดงอวิชชาและภวตัณหาเป็นการเวียนไปหาธรรมที่ไม่เสมอกัน

การจำแนกปทัฏฐานและภูมิในวิภัตติหาระ มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว และเข้าใจง่าย ดังนั้น ท่านจะแสดงการจำแนกสภาวธรรมอย่างเดียว จึงกล่าวว่า นยิทํ (ไม่ควรถือเอา[โดยตรง]ตามที่กล่าวไว้) เป็นต้น

ในเรื่องนั้น ท่านกล่าวว่าคำว่า นยิทํ ยถารุตวเสน คเหตพฺพํ (ไม่ควรถือเอา[โดยตรง]ตามที่กล่าวไว้) มีเนื้อความที่ควรรู้โดยนำ[ข้อความอื่นมากล่าวไว้โดยอ้อม] จึงอธิบายคำนั้นด้วยคำว่า โย หิ (เพราะสมณะหรือพราหมณ์ที่ยังใจของตนให้เลื่อมใสในมิจฉาทิฏฐิบุคคลผู้ฆ่าสัตว์ปฏิบัติผิด) เป็นต้น

[เนื้อความบางอย่างกล่าวไว้โดยตรง บางอย่างกล่าวไว้โดยอ้อม บางอย่างกล่าวไว้โดยสภาว-ธรรม บางอย่างก็กล่าวโดยปุคคลาธิฏฐานคือยกบุคคลเป็นที่ตั้ง ดังข้อความในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า

ปริยายภาสิตํ อตฺถิ อตฺถิ นิปฺปริยายภาสิตํ
สภาวภาสิตํ อตฺถิ ธมฺมราชสฺส สาสเน.
เตสํ อตฺถํ อวิญฺญาย เมณฺฑเก ชินภาสิเต
อนาคตมฺหิ อทฺธาเน วิคฺคโห ตตฺถ เหสฺสติ.[๑๙๔]

"ในศาสนาของพระธรรมราชา พระดำรัสโดยอ้อมมีอยู่ พระดำรัสที่ตรัสเจาะจงไว้มีอยู่ พระดำรัสโดยสภาวธรรมมีอยู่ ความขัดแย้งจักมีในอนาคตกาลเพราะไม่เข้าใจเนื้อความของพระดำรัสเหล่านั้นในพระชินพจน์ที่มีความหมายเป็นสองนัยนั้น"]

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวว่า ทุกฺขเมว อนฺเวติ (มีแต่ทุกข์เท่านั้นติดตาม) ความเป็นผู้หวังประโยชน์เกื้อกูลในเรื่องใดเรื่องหนึ่งเป็นกุศลมิใช่หรือ

ตอบว่า : คำนี้มิได้หมายถึงข้อความเช่นนั้น แต่หมายเอามิจฉาธิโมกข์ (ความเชื่อผิด) ที่ดำเนินไปด้วยการยกย่องคุณธรรมที่ไม่มีจริงในเดียรถีย์ผู้คัดค้านเหตุให้บรรลุประโยชน์สุขทั้งหมดซึ่งเป็นเหมือนเมล็ดพันธุ์แห่งโทษทุกอย่างของชาวโลกด้วยการแสดงอธรรมว่าเป็นธรรมและแสดงธรรมว่าเป็นอธรรม

ความโดยพิสดารว่า บุคคลใดย่อมคัดค้านผู้ต้องการจะทำบุญแม้เล็กน้อยในโลกโดยอาศัยความเห็นทราม เขาควรถูกตำหนิ จะป่วยกล่าวไปไยถึงผู้คัดค้านการปฏิบัติชอบในคำสอนของพระอริยเจ้า ดังนั้น การยกย่อง การชมเชย และการเข้าใกล้บุคคลนั้นมีผลเป็นทุกข์นั่นเทียว สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

น โข อหํ โมฆปุริส อรหตฺตสฺส มจฺฉรายามิ, อปิจ ตุยฺเหเวตํ ปาปกํ ทิฏฺฐิคตํ อุปฺปนฺนํ, ตํ ปชห. มา เต อโหสิ ทีฆรตฺตํ อหิตาย ทุกฺขาย.[๑๙๕]

"ดูกรโมฆบุรุษ ตถาคตมิได้ตระหนี่อรหัตตผล แต่ความเห็นผิดอันทรามของเธอนั้นแหละได้เกิดขึ้นแล้ว ความเห็นผิดนั้นอย่าได้มีแก่เธอเพื่อความทุกข์ไม่เกื้อกูลตลอดราตรีนาน"

โย นินฺทิยํ ปสํสติ
ตํ วา นินฺทติ โย ปสํสิโย
วิจินาติ มุเขน โส กลึ
กลินา เตน สุขํ น วินฺทติ.[๑๙๖]

"บุคคลใดยกย่องผู้ที่ควรตำหนิ หรือตำหนิผู้ที่ควรยกย่อง เขาย่อมสั่งสมโทษทางปาก ย่อมไม่ได้รับความสุขด้วยโทษนั้น"

สพฺพสฺสาปิ อนตฺถสฺส มูลํ พาลูปเสวนา[๑๙๗]

"การเข้าใกล้คนพาลเป็นมูลเหตุของโทษทั้งหมด"

คำว่า อิทญฺหิ สุตฺตํ (พระพุทธพจน์นี้) หมายถึงคาถาแรกว่า มโนปุพฺพงฺคมา...ปทํ

คำว่า เอตสฺส (ต่อพระพุทธพจน์ข้างต้น) คือ พระพุทธพจน์ที่อธิบายอยู่

คำว่า กิจฺจปญฺญตฺติ (แสดงหน้าที่ของจิต) หมายความว่า แสดงหน้าที่ของจิตซึ่งเรียกว่าอธิปติปัจจัย

คำว่า ปธานปญฺญตฺติ แปลว่า แสดงความเป็นประธาน

คำว่า สหชาตปญฺญตฺติ (แสดงการเกิดขึ้นร่วมกัน) หมายความว่า แสดงว่าจิตเกิดร่วมกับสภาพธรรมเหล่านั้น

อิติ ศัพท์ในคำว่า มหาภูตาติ (เป็นต้นว่ามหาภูตรูป) มีความหมายว่า เป็นต้นคำนั้นรวบรวมรูปธรรมทุกอย่างที่มีปกติเกิดร่วมกับมหาภูตรูปแน่นอน

ท่านกล่าวว่า เนว ปทสุทฺธิ (ไม่ใช่การชำระบท) เพราะบทว่า มโน (ใจ) ในบทสมาสว่า มโนปุพฺพงฺคมา (มีใจเป็นประธาน) เป็นส่วนหนึ่งของบทสมาสนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มโนปุพฺพงฺคมาติ ปทสุทฺธิ (คำว่า มโนปุพฺพงฺคมา เป็นการชำระบท)

คำว่า ฉายาว อนปายินี (เหมือนเงาติดตามตัว) นี้เป็นเพียงตัวอย่างของการติดตามแห่งสุข ไม่ใช่คำสรุปความหมายตามที่ต้องการ ส่วนคำว่า สุขมนฺเวติ (ความสุขย่อมติดตาม) เป็นการสรุปความหมายตามที่ต้องการ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปทสุทฺธิ เจว อารมฺภสุทฺธิ จ (เป็นการชำระบทและใจความ)

คำว่า เอกตฺตตา (เป็นคำสามัญ) หมายถึง ความสามัญทั่วไปที่สภาพธรรมมีใจเป็นประธาน

แม้คำที่เหลือก็เช่นเดียวกัน

คำว่า เวมตฺตตา (เป็นรายละเอียด) หมายความว่า เป็นรายละเอียด เพราะห้ามธรรมที่กล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปด้วยคำว่า มโนปุพฺพงฺคมา (มีใจเป็นใหญ่) เป็นต้นจากความไม่เลื่อมใส แล้วให้ดำรงอยู่ในลักษณะพิเศษคือความเลื่อมใส

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

ความเลื่อมใสมีสภาพแนบชิด ย่อมกำจัดโทสะที่มีสภาพกระด้างเหมือนความไม่เลื่อมใส ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พฺยาปาทวิกฺขมฺภนโต (เพราะข่มพยาบาทไว้ในภายใน)

คำว่า พหิทฺธา (ในวัตถุภายนอก) นี้ หมายถึง ที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส [คือพระไตรรัตน์]

คำว่า โอกปฺปนโต (เพราะเชื่อมั่นเลื่อมใส) หมายความว่า เพราะแล่นเข้าไปสู่อารมณ์แล้วเชื่อมั่น

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า เทยฺยธมฺมาทโย (ไทยธรรมเป็นต้น) ท่านรวบรวมความสังเวช หิริ โอตตัปปะ และวงกสิณ เป็นต้น

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อิฏฺฐารมฺมณาทโย (อิฏฐารมณ์เป็นต้น) พึงทราบการรวบรวมข้อความอย่างนี้ว่า อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ธรรมที่เป็นทวาร และมนสิการ เป็นต้น

คำเป็นต้นว่า ตถา ผสฺโส (เช่นเดียวกันนี้ ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธ์เป็นต้น) หมายความว่า อิฏฐารมณ์เป็นต้นเป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธ์เป็นต้น ฉันใด แม้ผัสสะก็เป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธ์เป็นต้น ฉันนั้น ดังนั้น ตถา ศัพท์จึงแสดงความสามัญทั่วไปโดยความเป็นปัจจัย

ด้วยคำว่า เวทนาทีนํ (แก่เวทนาขันธ์เป็นต้น) ท่านถือเอาขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๒๕) มีรูปว่า เวทนาทีนนฺติ หิ เวทนาทโย ตโย ขนฺธา คหิตา แต่โดยทั่วไป หิ นิบาตไม่นิยมประกอบไว้ในประโยคแรก เพราะแสดงเหตุ ขยายความ หรือย้ำความของประโยคหน้า จึงต้องประกอบไว้หลังจากประโยคแรกแน่นอน คาดว่า หิ นิบาตคงจะเกินมาในพากย์นี้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า วิญฺญาณสฺส เวทนาทโย (เวทนาขันธ์เป็นต้นเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ) หมายถึง รูปและนาม

ท่านกล่าวว่า สีลมยสฺส อโทโส ปทฏฺฐานํ (อโทสะเป็นปทัฏฐานแก่ศีล) เพราะศีลมีขันติเป็นประธาน

คำว่า อธิฏฺฐาติ (ตั้งกุศลจิตไว้) หมายความว่า ตามประกอบ กล่าวคือ ทำให้เกิดขึ้น

คำว่า โส (เขา) คือ ผู้เจริญกุศลจิตอย่างนี้

ท่านจะยกขึ้นแสดงด้วยการภาวนาและการละกิเลสด้วยคำว่า อนุปฺปนฺนานํ (เพื่อยังบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น) เป็นต้น ได้ยกขึ้นแสดงโดยเลือกเนื้อความของคาถาโดยความเป็นสูตรฝ่ายแทงตลอด บัณฑิตอาจประกอบตามนัยที่กล่าวมาอย่างนี้ได้ ดังนั้น จึงแสดงไว้ในนิเทศของปทัฏฐานโดยความเป็นสูตรฝ่ายบำเพ็ญบารมี

พระอรรถกถาจารย์แสดงวิธีประกอบหารสัมปาตะโดยเนื่องด้วยคาถาว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาพธรรมมีใจเป็นใหญ่) เป็นต้นแล้ว บัดนี้ กล่าวว่า ตถา ททโต ปุญฺญํ (อนึ่ง มีพระพุทธดำรัสว่า บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) เป็นต้น เพื่อแสดงวิธีดังกล่าวโดยคาถาอื่น

ในคาถานั้น คำว่า ภาวนามยํ (สำเร็จด้วยภาวนา) หมายความว่า สำเร็จด้วยการอบรมปัญญา

คำว่า อโลโภ กุสลมูลํ (กุศลมูลคืออโลภะ) เป็นต้น กล่าวไว้เพราะทานมีอโลภะเป็นประธาน เป็นต้น

อนึ่ง พึงนำบทว่า วุตฺตํ (กล่าวไว้) มาประกอบในทุกประโยค

[บทว่า วุตฺตํ พบในประโยคก่อนว่า สีลมยํ ปุญฺญกิริยาวตฺถุ วุตฺตํ สามารถติดตามมาในประโยคหลังๆ ได้ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อธิการนัย คือ นัยที่ตามมาจากประโยคต้น หรือทีปกนัย คือ นัยที่เหมือนดวงประทีป แม้ตั้งไว้ในที่แห่งเดียวก็สามารถส่องสว่างห้องทั้งหมดได้]

คำว่า เตสํ คือ ราคะเป็นต้น

อนึ่ง คำว่า นิสฺสรณํ (การสละออก) หมายถึง การดับกิเลสนั่นแหละ

ผู้มีการบริจาคเป็นปกติเป็นผู้มีอัธยาศัยไม่โลภและเห็นโทษในกามคุณย่อมยังศีลให้บริบูรณ์โดยชอบ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ททโต...ปทฏฺฐานํ (บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ [บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้] กล่าวถึงปทัฏฐานแก่ศีลขันธ์)

ขึ้นชื่อว่ากิเลสหยาบในที่นี้เป็นระยะของวีติกกมกิเลส การละกิเลสหยาบนั้นพึงทราบโดยตทังคปหาน (ละชั่วคราว)

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๒๖) มีรูปว่า วีติกฺกมาวตฺถานํ แต่ควรมีรูปเป็นปฐมาวิภัตติว่า วีติกฺกมาวตฺถา จึงจะถูกหลักภาษา เพราะไม่จำเป็นต้องลงฉัฏฐีวิภัตติในบทนี้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า มชฺฌิมานํ (กิเลสปานกลาง) หมายความว่า กิเลสที่มีระยะปริยุฏฐาน (ฟุ้งขึ้นในใจ)

คำว่า สุขุมานํ (กิเลสละเอียด) คือ กิเลสที่มีระยะอนุสัย (นอนเนื่องในกระแสจิต)

คำว่า กตาวีภูมึ แปลว่า ภูมิธรรมของพระอรหันต์

[คำว่า กตาวี สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + ตาวี ปัจจัย แปลว่า “ผู้กระทำแล้ว” หมายถึง กระทำกิจเพื่อความเป็นพระอรหันต์แล้ว ไม่มีกิจอื่นควรกระทำเพื่อการขจัดกิเลสอีก คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ ขีณาสว (พระขีณาสพ)]

คำว่า ททโต (ผู้ให้) คือ ผู้ให้อภัยทานแก่โลกพร้อมทั้งเทวโลกด้วยอโลภะที่เกิดร่วมกับมรรค

คำว่า ปุญฺญํ (บุญ) คือ โลกุตตรกุศล

คำว่า สํยมโต (ผู้สำรวมอยู่) คือ ผู้สำรวมจากกิเลสอันมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกับกิเลสที่ปรากฏเป็นต้น โดยการสำรวมคือมรรคด้วยสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมา-อาชีวะที่นับเนื่องในมรรค

คำว่า เวรํ (เวร) คือ บาปมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น

คำว่า กุสโล (คนฉลาด) คือ ผู้ฉลาดด้วยมรรคสัมมาทิฏฐิ

คำว่า ชหาติ ปาปกํ (ย่อมละบาป) หมายความว่า ย่อมละคือขจัดบาปธรรมนั้นๆ ที่ควรละด้วยมรรคนั้นๆ ทีละส่วน [เช่น โสดาปัตติละกิเลส ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส เป็นต้น] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มคฺโค วุตฺโต (กล่าวถึงมรรค)

ท่านแสดงกุศลมูลโดยมิได้แจกแจง[ว่าเป็นโลกิยะหรือโลกุตตระ]ในประโยคก่อนด้วยคำว่า ททโต (บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ กล่าวถึงกุศลมูลคืออโลภะ) เป็นต้น ดังนั้น จะแสดงแจกแจงกุศลมูลเหล่านั้นในกาลนี้ จึงกล่าวว่า โลกิยกุสลมูลํ (กุศลมูลที่เป็นโลกิยะ) เป็นต้น

ท่านกล่าวถึงปุถุชนภูมิ และเสกขภูมิ เพราะแสดงการละกิเลสยังไม่หมดสิ้น และกล่าวถึงอเสกขภูมิ เพราะแสดงความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่น

ปฏิปทาที่ดำเนินไปสู่สวรรค์ เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้น

เมื่อพระศาสดาตรัสถึงบุญไว้ ก็เป็นอันตรัสผลบุญอีกด้วย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ททโต ...เทสนมาห (บาทคาถาว่า ททโต...น จียติ กล่าวถึงการแสดงโลกิยธรรมเรื่องทาน ศีล และสวรรค์)

ท่านจะแสดงว่าการละกิเลสย่อมไม่มีโดยปราศจากกรรมฐานที่เจริญสัจจะ จึงกล่าวว่า กุสโล...เทสนมาห (บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ กล่าวถึงการแสดงธรรมชั้นสูง [อริยสัจ ๔] พร้อมด้วยการหยั่งเห็นโทษในโลก)

เวร ศัพท์ย่อมปรากฏในบาปธรรมมีการลักทรัพย์ เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ สพฺพานิปิ สิกฺขาปทานิ วิตฺถาเรตพฺพานิ (พึงอธิบายสิกขาบททั้งหมดโดยประการอย่างนี้)

วิมุตติ ๒ คือ เสกขวิมุตติและอเสกขวิมุตติ หรือสอุปาทิเสสวิมุตติ และอนุปาทิเสสวิมุตติ สมจริงดังคำที่ท่านจักกล่าวต่อไป[ในหน้า ๒๐๔] เป็นต้นว่า นิพฺพุโตติ เทฺว นิพฺพานธาตุโย (บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต หมายความว่า นิพพานธาตุมี ๒ คือ นิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลือ และนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลือ)

ท่านกล่าวว่า เทฺว สุคติโย (สุคติภูมิที่มี ๒) เป็นต้น เพราะถือเอาผลโดยการณูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล) หรือด้วยการถือเอาเหตุ[เป็นหลัก]

ท่านกล่าวว่า ผลาทีนิ ยถารหํ เวทิตพฺพานิ (พึงทราบจุดมุ่งหมายเป็นต้นตามสมควร) โดยหมายเอาข้อความนี้ว่า

- สมบัติที่เป็นวัฏฏะและวิวัฏฏ์ เป็นจุดมุ่งหมายของการแสดงธรรม
- การให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาของบุคคลนั้น เป็นอุปายะ
- การชักชวนของพระผู้มีพระภาคโดยอ้อมว่า ผู้ปรารถนาสมบัติทั้งสองพึงเป็นผู้ไม่ประมาทในทานเป็นต้น เป็นการชักชวน

คำว่า วิจโย แปลว่า การประมวลวิจยหาระ ความหมายก็คือ ขอกล่าวถึงการประมวลวิจยหาระนั้น

แม้คำอื่นจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน

ท่านแสดงการจำแนกเนื้อความของบทด้วยคำว่า ติวิธมฺปิ ทานมยํ (บุญกิริยาวัตถุทั้ง ๓ คือ ทาน ศีล และภาวนา) เป็นต้น คำนั้นได้จำแนกอัสสาทะเป็นต้นและเนื้อความของ บทในวิจยหาระอื่นโดยอรรถ[ที่อนุมานรู้โดยอ้อม]

พึงสัมพันธ์[บทที่ติดตามมาจากประโยคหน้า]ว่า กล่าวถึงการละรูปารมณ์เป็นต้นทั้ง ๖

คำว่า สพฺโพ (ทั้งหมด) คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ทั้งหมด เพราะกล่าวถึงหน้าที่โดยไม่มีส่วนเหลือ

ที่ตั้งคือจาคะของผู้รื่นรมย์ในทานย่อมถึงความไพบูลย์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ททโต ...ปทฏฺฐานํ (บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ กล่าวถึงปทัฏฐานแก่ที่ตั้งคือจาคะ)

ที่ตั้งคือสัจจะของผู้ดำรงอยู่ในวิรตีสัจจะและวจีสัจจะย่อมถึงความไพบูลย์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สํยม...ปทฏฺฐานํ (บาทคาถาว่า สํยมโต เวรํ น จียติ กล่าวถึงปทัฏฐานแก่ที่ตั้งคือสัจจะ) เพราะประกอบด้วยความเป็นผู้ฉลาด[ในวิปัสสนา]และละบาปได้

ความสงบย่อมปรากฏด้วยการละราคะเป็นต้นโดยสิ้นเชิง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ราค...ปทฏฺฐานํ (บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต กล่าวถึงปทัฏฐานแก่ที่ตั้งคือความสงบ)

สัมมาทิฏฐิคือปัญญากล่าวไว้ด้วยปุคคลาธิฏฐานว่า กุสโล (คนฉลาด) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กุสโล...มคฺคงฺคาทิภาเวน เอกลกฺขณตฺตา (คำว่า กุสโล นี้แสดงสัมมาสังกัปปะเป็นต้นด้วยการแสดงความเป็นคนฉลาด เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นองค์มรรคเป็นต้น)

ด้วย อาทิ ศัพท์รวบรวมความเป็นโพธิปักขิยธรรม เป็นต้น

คำว่า เขเปตพฺพภาเวน แปลว่า โดยความเป็นสภาพที่ควรกำจัด

คำว่า อเวรตํ (ความไม่มีเวร) หมายความว่า ความไม่มีศัตรู

คำว่า กุสลธมฺเมหิ แปลว่า ธรรมที่ไม่มีโทษ ความหมายก็คือ ผลและนิพพาน

การพิจารณาประโยชน์เหล่านี้ว่า “ความมีผลมากของทาน ความเป็นทักขิไณยบุคคลผู้ยอดเยี่ยมของพระศาสดาด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น และความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่น ย่อมมีได้” เป็นเหตุของทานนี้ ข้อความดังกล่าวตรัสไว้ในพระบาลีโดยแท้

รูปวิเคราะห์ เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร รู้ได้ง่ายนั่นแหละ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิพฺพจนนิทานสนฺธโย วตฺตพฺพา (บัณฑิตพึงกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร)

คำว่า ปฏิปกฺขนิทฺเทเสน สมุทโย (เป็นสมุทยสัจ โดยการแสดงฝ่ายตรงกันข้าม) หมายความว่า สภาพที่มีในฝ่ายเศร้าหมองมีความตระหนี่เป็นต้นนี้ เป็นสมุทยสัจที่นำออกมากล่าวโดยการแสดงฝ่ายตรงกันข้าม

คำว่า อโลเภน...ทานาทีหิ (การละความตระหนี่เป็นต้นโดยทานเป็นต้นนั้นด้วยอโลภะ อโทสะ และอโมหะนี้) หมายความว่า ธรรมมีทานเป็นต้นย่อมมีได้ด้วยอโลภะเป็นต้นใด อโลภะเป็นต้นนั้นถูกถือเอาด้วยการถือเอาทานเป็นต้นนั่นเอง ดังนั้น ท่านจึงแสดงกุศลมูลว่า อิมานิ ตีณิ กุสลานิ (เหล่านี้เป็นกุศลมูล ๓)

คำว่า เตสํ คือ กุศลมูล

คำว่า ภยเหตุ เทติ (ให้ทานเพราะความกลัว) หมายความว่า ให้ทานด้วยโดยเนื่องเครื่องบรรณาการ เป็นต้น

คำว่า ราคเหตุ เทติ (ให้ทานเพราะกำหนัด) หมายความว่า ให้ทานแก่เพศตรงกันข้าม

คำว่า อามิสกิญฺจิกฺขเหตุ เทติ (ให้ทานเพราะหวังลาภ) หมายความว่า ให้ทานด้วยการติดสินบน เป็นต้น

คำว่า อนุกมฺปนฺโต วา (อนุเคราะห์) หมายความว่า อนุเคราะห์แก่ผู้เป็นเขตแดนแห่งกรุณา

คำว่า อปจยมาโน (นอบน้อม) หมายความว่า นอบน้อมแก่ผู้เป็นเขตแดนแห่งคุณธรรม หรือแก่ผู้เป็นเขตแดนที่มีอุปการะ

คำว่า ภยูปรโต (ให้อภัย) หมายความว่า ให้งดเว้นจากความกลัว ผู้สำรวมอยู่ย่อมไม่ก่อเวรด้วยความสำรวมเช่นนั้นโดยแท้

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ผลชั่วของบาปทั้งหมด

บุคคลพึงแสดงการเวียนไปแม้ด้วยการปฏิเสธการละเหมือนการเวียนไปที่แสดงไว้โดยปฏิเสธทานด้วยคำว่า ททโต เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อกุสโล ปน น ชหาติ (คนเขลาย่อมไม่ละบาป)

บุคคลผู้เชื่อกรรมและผลกรรม พยายามในกิริยาให้ทาน ตั้งสติไว้ในวิธีที่เป็นเครื่องให้ทาน ดำรงจิตไว้มั่น กระทำสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า ชื่อว่าผู้ปฏิบัติชอบในทาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทานํ นาม...โหติ (ขึ้นชื่อว่าทาน ย่อมมีได้ด้วยอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น)

การยกขึ้นแสดงด้วยการภาวนาและการละกิเลส รู้ได้ง่ายโดยตรงในพระบาลี ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตํ สีลสฺส ปทฏฺฐานํ (บุญกิริยาวัตถุคือทาน เป็นปทัฏฐานแก่ศีล) เพื่อกล่าวถึงการยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้และคำไวพจน์

คำนั้นรู้ได้ง่าย

อนึ่ง คำอื่นที่มิได้จำแนกไว้โดยเนื้อความในเรื่องนี้ พึงทราบว่ารู้ได้ง่ายเพราะได้กล่าวนัยไว้แล้ว และมีเนื้อความชัดเจน

จบ คำอธิบายหารสัมปาตวาระ

สาธุ ปโกปิตสฺสาปิ มโน นายาติ วิกฺริยํ
น หิ ตาปยิตุํ สกฺกา สาครมฺโภ ติณุกฺกยา.

หิโตปเทศ

“จิตของสัตบุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่ถึงความแปรปรวน ดั่งเช่นน้ำในสาคร จะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

นยสมุฏฐานวารวรรณนา

อรกฺขิเตน จิตฺเตน มิจฺฉาทิฏฺฐิหเตน จ
ถินมิทฺธาภิภูเตน วสํ มารสฺส คจฺฉติ.

ขุ. อุ. ๒๕.๓๒.๑๔๔

“บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว มีความเห็นผิด และถูกถีนมิทธะครอบงำ ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร”

นยสมุฏฐานวารวรรณนา

(คำอธิบายนยสมุฏฐานวาระ)

[๗๙] ท่านกล่าวว่า ยถา หิ (นัยไม่ใช่คำอธิบายเนื้อความของพระพุทธพจน์โดยมุ่งศัพท์เป็นหลักเหมือนหาระ) เป็นต้นเพื่ออธิบายข้อความที่กล่าวไว้โดยย่อว่า วิสยเภทโต (เพราะหาระและนัยมีวิสัยต่างกัน)

คำว่า นยโต (ตามนัย) หมายความว่า โดยการถือเอานัย เพราะวิปัสสนาญาณไม่ดำเนินไปโดยประจักษ์เหมือนญาณแทงตลอด (ปฏิเวธญาณ)

คำว่า อนุพุชฺฌิยมาโน (รู้ตามสมควรอยู่) หมายความว่า รู้ตามสมควรแก่ญาณรู้ชัด (อภิสมยญาณ) ความหมายก็คือ รู้เห็นด้วยวิปัสสนาญาณโดยคล้อยตามมรรคญาณนั้นเหมือนมรรคญาณที่ดำเนินไปด้วยการแทงตลอดในขณะเดียวกัน เพราะเหตุนั้นท่านจึงย้ำความเป็นอรรถนัย (นัยแสดงเนื้อความ) ของนัยทั้ง ๓ มีนันทิยาวัฏฏนัยเป็นต้นได้ ดังจะเห็นได้ว่าพระมหากัจจายนะกล่าวถึงนัย ๓ ประการว่า สุตฺตตฺโถ (เนื้อความของพระพุทธพจน์) เพราะเป็นสภาพพิเศษของเนื้อความ แต่หาระแม้เป็นการพิจารณ์เนื้อความของบท ท่านก็กล่าวว่าพฺยญฺชนวิจโย (คำอธิบายรูปศัพท์ของพระพุทธพจน์)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า ปฏิวิชฺฌนฺตานํ ปน (ท่านจำแนกนัยไว้ ๓ ประเภทโดยจำแนกตามมูลบท ด้วยประเภทของเวไนยชน ๓ มีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นผู้แทงตลอดอยู่) โดยระบุถึงคำท้วงติงว่า เมื่อเป็นดังนี้ นัย ๓ ประการพึงมีได้อย่างไร

ในพากย์นั้น พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า นัยหนึ่งๆ นับได้ ๒ อย่างโดยจำแนกตามสังกิเลสและโวทาน

คำว่า จตุฉอฏฺฐทิโส จ (และมีทิศ ๔ ทิศ ๖ และทิศ ๘) หมายความว่า นันทิยาวัฏฏนัยเป็นต้นนั้นไม่ใช่มีทิศ ๔ ทิศ ๖ และทิศ ๘ ทีละนัย แต่มีทิศ ๔ ทิศ ๖ และทิศ ๘ ตามลำดับ

คำเป็นต้นว่า เอวํ (ท่านจะแสดงนัยโดยลักษณะอื่นจากหาระ เพราะหาระและนัยมีวิสัยต่างกันอย่างนี้) เป็นคำลงท้ายเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า ตถา จ (ดังคำที่ท่านจักกล่าวต่อไป) เป็นการย้ำความตามที่กล่าวไว้ด้วยหลักฐาน

คำที่ควรอธิบายในคำว่า ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ (เบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ) นี้ จักปรากฏชัดเจนในเรื่องสาสนปัฏฐานต่อไป

ท่านจะแสดงข้อความนี้ว่า แม้กามตัณหาก็มีสภาพปกปิดโทษอันเป็นเหตุให้กามฉันทะได้ชื่อว่านิวรณ์ ดังพระพุทธดำรัสว่า อนฺธตมํ ตทา โหติ ยํ ราโค สหเต นรํ [๑๙๘] (ความมืดย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ความกำหนัดครอบงำชน) แต่การปกปิดโทษในภพของอวิชชามีกำลังกว่า นอกจากนั้น อวิชชายังมีสภาพผูกสัตว์ไว้ในภพ อันเป็นเหตุให้อวิชชาได้ชื่อว่าเครื่องผูกภายนอก เมื่อเป็นดังนี้ ความหมายว่าเครื่องผูกปรากฏยิ่งแก่ตัณหา เพราะมีสภาพมองหา จึงกล่าวว่า ตถาปิ...วุตฺตํ (แต่ตัณหาย่อมผูกสัตว์ไว้ด้วยภพที่อวิชชาปกปิดโทษแล้ว)

เนื้อความว่า ประกอบ ย่อมมีแก่บทว่า สํยุตฺตา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มิสฺสิตา (ระคน)

คำว่า อวิชฺชาภิภูตา...อภินิวิสนฺตา (ชนเหล่านั้นผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ยึดมั่นรูปว่าเที่ยง เป็นต้น) นี้แสดงว่าอวิชชาเป็นเหตุของความยึดมั่นผิด ดังนั้น สภาวะนั้นจึงได้ชื่อว่าอวิชชา เพราะได้รับกายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้รับ

คำว่า กิลิสฺสนํ แปลว่า แผดเผา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กิลิสฺสนปฺปโยคํ อตฺตปริตาปนปฏิปตฺตึ (ความเพียรอันแผดเผา กล่าวคือ ข้อปฏิบัติที่แผดเผาตน)

คำว่า อลฺลียนํ แปลว่า การเสพ

คำว่า ทุกฺขนฺติ ชานนฺติ (รู้จักทุกข์ หมายความว่า รู้ว่าทุกข์ทางกายและใจที่ปรากฏโดยลักษณะนั้นๆ อันตนเสวยอยู่ หรือรู้จักทุกข์อื่นบางส่วน

แม้ตัณหาก็มีนัยเดียวกันนี้

ท่านจะแสดงว่านักบวชภายนอกพระศาสนาเหล่านั้นไม่มีปัญญาในอริยสัจนั้นโดยอาการที่ควรปฏิบัติอันมีส่วนเสมอกัน[คือควรกำหนดรู้ทุกข์] หรือไม่มีส่วนเสมอกัน[คือละ

สมุทัย] จึง กล่าวคำเป็นต้นว่า อิทํ ทุกฺขํ (อุปาทานขันธ์ ๕ นี้คือทุกข์ ทุกข์มีเพียงเท่านี้ นี้คือตัณหา นี้คือการสำรอกตัณหานั้น)

คำว่า ปวตฺติปวตฺติเหตุมตฺตมฺปิ (แม้กระทั่งวัฏฏะและเหตุแห่งวัฏฏะ) หมายความว่า แม้ข้อความเพียงเท่านี้ว่า วัฏฏะและเหตุแห่งวัฏฏะ

คำว่า กา ปน กถา (จะป่วยกล่าวไปไย) หมายความว่า จะป่วยกล่าวไปไย คือ มิต้องพูดถึงเนื้อความที่เรียกว่าการถอยกลับจากวัฏฏะและเหตุแห่งการถอยกลับจากวัฏฏะ อันเป็นโลกุตตระซึ่งลุ่มลึกยิ่งนักเป็นวิสัยแห่งพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้มีปัญญาถูกปิดกั้นไว้ได้ในเนื้อความฝ่ายโลกอันทั่วไปแก่ชนจำนวนมาก [คือ พระอริยเจ้าอาจไม่มีปัญญาในฝ่ายโลกที่คนทั่วไปเข้าใจ แต่มีปัญญาในฝ่ายโลกุตตระ]

ท่านกล่าวไว้เป็นพิเศษว่า วิปสฺสนาธิฏฺฐานํ (ที่ตั้งของวิปัสสนา) เพราะสมถะล้วนๆ ที่จำแนกเป็นสมาบัติ ๘ สำเร็จแก่นักบวชนอกพระศาสนาในกาลนั้นอีกด้วย

คำว่า วูปสโม แปลว่า ตัดขาด[ด้วยมรรค] และระงับ[ด้วยผล]

คำว่า สํสารสฺส อนุปจฺเฉทนโต (เพราะไม่ตัดกระแสสังสารวัฏ) นี้แสดงความเห็นที่เป็นทิฏฐิของคนมิจฉาทิฏฐิ เพราะเขากลัวว่าสังสารวัฏพึงขาดสูญเมื่อมิได้เห็นหน้าบุตร สมจริงดังคำกล่าวว่า

คณฺฑุปฺปาโท กิกี เจวกุนฺตี พฺราหฺมณธมฺมิโก
เอเต อภยํ ภายนฺติ สมฺมูฬฺหา จตุโร ชนา.[๑๙๙]

"ไส้เดือน นกต้อยตีวิด นกกระยาง และพราหมณ์ผู้ทรงธรรม
ชนสี่จำพวกเหล่านี้เป็นผู้หลงกลัวสิ่งที่ไม่ควรกลัว"

[ไส้เดือนกลัวว่าดินจะหมด จึงไม่กล้ากินดินจนอิ่ม นกต้อยตีวิดนอนหงายบนไข่เพราะกลัวว่าท้องฟ้าจะถล่ม นกกระยางไม่กล้าเหยียบพื้นแรง เพราะกลัวว่าแผ่นดินจะทรุด และพราหมณ์ผู้ทรงธรรมก็แสวงหาภรรยาเพราะกลัวว่าวงศ์ตระกูลจะขาดสูญ]

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ตทภิญฺญา (เข้าใจอย่างนั้น) มีรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า ตทภิญญา คือ ผู้เข้าใจที่สุดโต่งทั้งสองตามที่กล่าวไว้นั้น กล่าวคือ ผู้เข้าใจโดยถือว่าเป็นคุณประโยชน์

ความเป็นโรค ฝี และลูกศรย่อมมีแก่อัตภาพและความเศร้าหมอง เพราะเหมือนกับโรค ฝี และลูกศร เนื่องจากทำลายประโยชน์

[๘๐] คำว่า สกฺกายทสฺสเน (ความเห็นคือหมู่รูปนามที่มีจริง) พึงทราบเนื้อความ [ของรูปวิเคราะห์]ว่า คำว่า ทัสสนะ คือ ความเห็น คำว่า สักกายทัสสนะ คือ ความเห็นคือหมู่รูปนามที่มีจริง

คำว่า เตสํ คือ บุคคลผู้มีทิฏฐิจริต

ความหมายก็คือ ความยึดมั่นตัวตนของเขามีกำลัง ดังนั้น จึงยึดมั่นรูปตามที่ปรากฏว่าเป็นอัตตานั่นเทียว และยึดมั่นเวทนาเป็นต้นเหมือนอย่างนั้น

บุคคลผู้มีตัณหาจริตยึดมั่นอยู่ด้วยความยึดมั่นสิ่งที่เป็นของตนโดยกระทำรูปตามที่ปรากฏให้เป็นที่ตั้งของตัณหา ย่อมเห็นสิ่งที่เป็นของตนอื่นจากตนว่าเป็นอัตตา แม้เวทนาเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตณฺหาจริตา (บุคคลผู้มีตัณหาจริต) เป็นต้น

คำว่า วิชฺชมาเน (มีจริง) หมายความว่า ปรากฏอยู่โดยปรมัตถ์

คำว่า กาเย แปลว่า กอง

อัตตาเป็นต้นที่ดำริขึ้นด้วยมิจฉาทิฏฐิย่อมไม่ปรากฏโดยปรมัตถ์นั่นเทียว แต่ทิฏฐิปรากฏอยู่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สตี วา วิชฺชมานา (ความเห็นผิดที่มีจริง)

คำว่า สกฺกายทสฺสนมุเขน แปลว่า โดยมีสักกายทิฏฐิเป็นหลัก

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อุจฺเฉทสสฺสตํ ระบุถึงอุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิ เพราะเป็นไปร่วมกับความขาดสูญและความเที่ยง

[คำว่า อุจฺเฉท และ สสฺสต เป็นกิริยาศัพท์ที่แปลว่า ความขาดสูญ, ความเที่ยง แต่ในที่นี้ระบุถึงความเห็นที่เป็นอุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิ ตามหลักภาษาเรียกว่า ฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงที่ตั้ง โดยกล่าวถึงความขาดสูญและความเที่ยงอันเป็นสิ่งที่อาศัยความเห็น แต่เจตนาหมายถึงความเห็นอันเป็นที่ตั้งของกิริยานั้น]

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า อุจฺเฉทสสฺสตวาทา (อุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิ) บ้าง

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า กสิณายตนานิ แปลว่า ฌานที่มีกสิณเป็นที่ตั้ง

คำว่า เตเชตฺวา แปลว่า บ่ม

[๘๑] ด้วยคำเพียงเท่านี้พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงฝ่ายเศร้าหมองด้วยการแสดงขอบเขตของนันทิยาวัฏฏนัย ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตตฺถ ทิฏฺฐิจริโตติอาทินา โวทานปกฺขํ ทสฺเสติ (ท่านแสดงฝ่ายโวทานด้วยคำว่า ตตฺถ ทิฏฺฐิจริโต เป็นต้น)

คำว่า ยสฺมา สลฺเลเข ติพฺพคารโว (เพราะมีความเคารพอย่างแรงกล้าในการขัดเกลากิเลส) นี้ แสดงว่า ผู้ที่มีทิฏฐิจริตย่อมมีด้วยความประพฤติขัดเกลากิเลสอย่างต่อเนื่องเพราะมีความเคารพอย่างแรงกล้าในการขัดเกลากิเลสนั้น

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

มิจฉาธิโมกข์ (ความเข้าใจผิด) เป็นความเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ควรเลื่อมใส มีลักษณะคล้ายกับศรัทธา

พระอรรถกถาจารย์จำแนกธรรมโดยปุคคลาธิฏฐาน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สตฺตาปิ... ทสฺเสติ (ท่านแจกแจงปฏิปทาตามประเภทของอินทรีย์อีกด้วยคำว่า สตฺตาปิ ทุวิธา [บุคคลมี ๒ ประเภท] เป็นต้น)

หิ ศัพท์ในคำว่า เย หิ เกจิ นี้ เป็นเพียงนิบาต

มีพระบาลี[ในบางแห่งว่า] อิมาหิ เอว จตูหิ ปฏิปทาหิ (ด้วยการปฏิบัติ ๔ เหล่านี้)

ท่านกล่าวถึงมรรคในที่นี้โดยจำแนกเป็นทุกขปฏิปทาเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปฏิปทา หิ มคฺโค (เพราะปฏิปทาก็คือมรรคนั่นเอง)

คำว่า จตุทฺทิสาสงฺขาตํ มคฺคํ (มรรคที่เรียกว่าธรรมหลัก ๔) หมายความว่า วิธีที่ดำเนินไปซึ่งเรียกว่าธรรมหลัก ๔

คำว่า ทวิทิสา คือ มีธรรมหลัก ๒

คำว่า นนฺทิยาวฏฺฏสฺส แปลว่า นันทิยาวัฏฏนัย

[๘๒] คำว่า วิวัตตะ คือ สภาพหยุดวัฏฏะ

วิวัฏฏะ คือ สภาพหยุดวัฏฏะนั่นแหละ [โดยแปลง ตฺต ใน วิวตฺต เป็น ฏฺฏ] หมายถึง สภาพที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หรือความดับ[ขันธ์และกิเลส] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิพฺพานํ (พระนิพพาน)

มีพระบาลี[ในเนตติปกรณ์]ว่า กตฺถ ทฏฺฐพฺพํ (พึงทราบในที่ไหน) บ้าง

คำว่า อุปจเย (การสั่งสม) หมายความว่า ระยะสั่งสม

คำว่า ทสนฺนํ (๑๐) คือ กิเลสวัตถุ (เหตุให้เกิดกิเลส)

คำว่า วิปลฺลาสเหตุภาวโต (เพราะเป็นเหตุแห่งวิปัลลาส) หมายความว่า เพราะเป็นเหตุแห่งวิปัลลาสมีสุภสัญญา เป็นต้น ที่จริงแล้วการตามเห็นความพอใจในธรรมอันเป็นที่ตั้งของสังโยชน์ที่เป็นโทษมีได้ด้วยอำนาจของการยึดถือผิด เพราะไม่มีความเป็นอย่างนั้นเมื่อมีปัญญารู้เห็นตามความเป็นจริง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทสนฺนํ...ภาวโต (เพราะกิเลสทั้ง ๑๐ เป็นเหตุแห่งวิปัลลาส)

คำว่า ทสวิธการเณ แปลว่า มีเหตุ ๑๐ อย่าง หรือเป็นเหตุของกิเลสทั้ง ๑๐

ธรรมที่ถูกแวดล้อมด้วยการไม่ใส่ใจโดยแยบคาย คือ อารมณ์ที่สวยงาม (สุภารมณ์) เป็นต้น

คำว่า ตพฺพิสยา กิเลสา (กิเลสที่มีอาหารนั้นเป็นที่ตั้ง) คือ กิเลสที่รบกวนการกำหนดรู้อาหาร แม้วิญญาณฐิติเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

วิปัลลาสที่ ๑ ที่ดำเนินไปในกองรูปย่อมเป็นไปในอาหารคือคำข้าวอันเป็นที่ประชุมของกองรูปหรือเป็นส่วนหนึ่งของกองรูป ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปจเม อาหาเร วิสยภูเต ปจโม วิปลฺลาโส ปวตฺตติ (วิปัลลาสที่ ๑ ย่อมเป็นไปในอาหารที่ ๑ อันเป็นอารมณ์)

เช่นเดียวกันนี้ วิปัลลาสที่ ๒ ที่ดำเนินไปในเวทนาย่อมเป็นไปในอาหารคือผัสสะอันเป็นปัจจัยแก่เวทนานั้น

วิปัลลาสที่ ๓ ที่ดำเนินไปในจิตย่อมเป็นไปในอาหารคือมโนสัญเจตนาอันเป็นปัจจัยแก่จิตนั้น

วิปัลลาสที่ ๔ ที่ดำเนินไปในสภาวธรรมย่อมเป็นไปในอาหารคือวิญญาณอันเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมนั้น

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เสสาหาเรสุปิ เอเสว นโย (แม้อาหารที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน)

อีกนัยหนึ่ง พระมหากัจจายนะถือเอาความยินดีพอใจที่เนื่องด้วยอาหารโดยมุ่งกล่าวถึงอาหารเป็นหลัก แม้วิญญาณฐิติเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อาหารสีเสน ตพฺพิสยา กิเลสา อธิปฺเปตา (ท่านประสงค์เอากิเลสที่มีอาหารนั้นเป็นที่ตั้ง โดยมุ่งกล่าวถึงอาหารเป็นหลัก)

คำว่า ปฐเม อาหาเร (ในอาหารที่ ๑) และคำว่า วิสยภูเต (อันเป็นอารมณ์) หมายความว่า เมื่ออาหารที่ ๑ ถึงความเป็นอารมณ์ของความยินดีพอใจในอาหารที่ ๑ คือไม่ล่วงพ้นความเป็นอารมณ์ของอาหารที่ ๑ นั้น เพราะวิปัลลาสมีได้แก่ผู้ยังละความยินดีพอใจไม่ได้ในอาหารนั้น ไม่มีแก่บุคคลอื่น[ผู้ละความยินดีพอใจได้แล้ว]

นอกจากนั้น เมื่อวิปัลลาสที่ ๒ เป็นต้นยังไม่ถูกละไป อุปาทานอื่นย่อมดำเนินไปนั่นเทียว เพราะยังละไม่ได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เสสปเทสุปิ เอเสว นโย (แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนั่นแหละ)

อนึ่ง เมื่ออุปาทานเป็นต้นยังไม่ถูกละไป โยคะเป็นต้นย่อมดำเนินไปโดยแท้ เพราะมีสภาพของโยคะเป็นต้นนั้นตามสมควร และเป็นสภาพมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกับโยคะเป็นต้นนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวไว้ในพระบาลีว่า ปฐเม อุปาทาเน ปฐโม โยโค (โยคะที่ ๑ [กามโยคะ] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละอุปาทานที่ ๑ [กามุปาทาน] ไม่ได้) เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า เสสปเทสุปิ เอเสว นโย (แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนั่นแหละ)

[๘๓] คำว่า อปริชานนฺตสฺส (มิได้กำหนดรู้) หมายความว่า มิได้กำหนดรู้ด้วยปริญญาทั้ง ๓ คือ ญาตปริญญา (การรู้ชัดด้วยการกำหนด) ตีรณปริญญา (การรู้ชัดด้วยการพิจารณา) และปหานปริญญา (การรู้ชัดด้วยการละนิจจสัญญาเป็นต้น) คือ มิได้รู้เห็นความเกิดขึ้น ความดับไป อัสสาทะ โทษ และนิสสรณะของอาหารทั้ง ๔ นั้นตามความเป็นจริง

ความหมายก็คือ ความยินดีพอใจแรงกล้าย่อมมีได้ เพราะเป็นผู้มีตัณหาจริต

พระอรรถกถาจาย์กล่าวว่า วุตฺตนเยเนว (ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ) โดยหมายเอาข้อความว่า ท่านกล่าวถึงอาหารทั้งสองนั้นว่าเป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้มีทิฏฐิจริต เพราะเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นด้วยทิฏฐิอันเศร้าหมองอย่างนี้

สุภสัญญา สุขสัญญา กามุปาทาน กามโยคะ ภวโยคะ อภิชฌากายคันถะ กามาสวะ ภวาสวะ กาโมฆะ ภโวฆะ ราคสัลละ (ลูกศรคือราคะ) และการถึงฉันทาคติ มีตัณหา เป็นประธาน เพราะอยู่ในฝ่ายตัณหา และมีสภาพของตัณหา

สีลัพพตุปาทาน พยาปาทกายคันถะ โทสสัลละ (ลูกศรคือโทสะ) และการถึงโทสาคติ มีตัณหาเป็นประธาน เพราะมีได้เมื่อมีตัณหา

วิญญาณฐิติมีตัณหาเป็นประธาน เพราะเป็นอารมณ์ของตัณหา

อีกนัยหนึ่ง ความมีตัณหาเป็นประธานย่อมมีได้แก่ธรรมทั้งหมดนั้น เพราะเป็นอารมณ์ของตัณหา

ความมีทิฏฐิเป็นประธานของธรรมฝ่ายหลัง พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

[๘๔] คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า กพฬีกาเร อาหาเร (ในกพฬีการาหาร) หมายความว่า ในความยินดีพอใจที่มีกพฬีการาหารเป็นที่ตั้ง

ท่านจะแสดงไว้โดยตรงให้พ้นไปจากการกล่าวโดยอ้อมว่า อปฺปหีเน (เมื่อยังละไม่ได้) จึงกล่าวว่า กพฬีการาหารสฺส อสุภสภาวตฺตา อสุภสมุฏฺฐานตฺตา จ (เพราะกพฬีการาหารมีสภาพไม่งามและเป็นเหตุเกิดของอสุภะ) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเนื้อความโดยตรงปรากฏอยู่ การกล่าวโดยอ้อมย่อมหาประโยชน์มิได้

อีกนัยหนึ่งความยินดีพอใจในกพฬีการาหารนั้นสำเร็จโดยเนื้อความ[ที่อนุมานรู้ได้] ดังนั้น ท่านจึงกล่าวเนื้อความในเรื่องนี้ไว้อย่างนั้น เพราะวิปัลลาสย่อมมีไม่ได้เมื่อไม่มีความยินดีพอใจในกพฬีการาหาร

คำว่า ทุกฺขสภาวตฺตา (เพราะมีสภาพเป็นทุกข์) หมายความว่า มีสภาพเป็นทุกข์เนื่องจากเป็นสังขารทุกข์

คำว่า ทุกฺขปจฺจยตฺตา (เพราะเป็นเหตุเกิดของทุกข์) หมายความว่า เพราะเป็นเหตุเกิดของทุกข์ที่มีลักษณะบีบคั้นสามอย่าง

เหล่าสัตว์มักมีสำคัญวิญญาณว่าเที่ยง จะเห็นได้ว่าภิกษุชื่อว่าสาติผู้เป็นบุตรชาวประมงได้แสดงความยึดมั่นว่าเที่ยงในวิญญาณว่า วิญญาณนั้นนั่นแหละย่อมเร่ร่อนท่องเที่ยวไป

ความสำคัญสังขารว่าเป็นตัวตนโดยมากพึงทราบในการแสดงทิฏฐิของผู้มีความเห็นผิดว่า เจตนา อตฺตา (เจตนาเป็นตัวตน) เป็นต้น

คำว่า นิพฺพุติสุขํ (ความสุขแห่งความดับขันธ์) เป็นคำอธิบายข้อความของบทว่า ภววิสุทฺธิ (ความหมดจดจากภพ)

คำว่า สีลพฺพเตหิ...สุขนฺติ ทฬฺหํ คณฺหาติ (ย่อมยึดมั่นว่าความหมดจดจากภพย่อมมีในอนาคตด้วยศีลพรต ดังนั้น ความสุขนั้นจึงเป็นความสุขแห่งความดับขันธ์) แสดงว่า สีลัพพตุปาทานชื่อว่าภวุปาทานในเรื่องนี้ สมจริงดังคำที่จักกล่าวต่อไป[ในหน้า ๒๑๗] ว่า สีลพฺพตุปาทานสงฺขาเตน ภวุปาทาเนน (ภวุปาทานที่เรียกว่าการยึดมั่นศีลพรต)

คำว่า ปจฺจยา โหนฺติ (เป็นปัจจัย) หมายความว่า กามโยคะเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่อภิชฌากายคันถะเป็นต้น โดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัยเป็นต้น

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ปฐเม โยเค ฐิโต แปลว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโยคะที่ ๑ ที่จริงแล้ว กิเลสซึ่งบุคคลยังละไม่ได้เป็นเหตุเกิดของกรรมวัฏเป็นต้น ย่อมเรียกว่าที่ตั้งของเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสนั้น

คำว่า ปราภิชฌายนะ คือ ความเพ่งเล็งของคนอื่น

ท่านกล่าวว่า ภวราค...ปทูเสนฺติ (เหล่าสัตว์ยังจิตให้ประทุษร้ายในอาฆาตวัตถุด้วยอำนาจของภวทิฏฐิและภวราคะ เนื่องจากยังละความปรารถนาภพไม่ได้) โดยหมายถึงความเกิดขึ้นแห่งโทมนัสในเมื่อมีความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นของสิ่งที่ตนรักใคร่ด้วยอำนาจของภวทิฏฐิและภวราคะโดยความปรารถนาภพ

คำว่า คนฺถิตฺวา (ผูก) หมายความว่า ทำให้เป็นปม จะเห็นได้ว่าการผูกคือการทำสิ่งสองสิ่งให้เป็นปมเหมือนการผูกเชือกเป็นต้น

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า กิเลสครอบงำจิตอยู่ ย่อมเป็นเหตุเกิดของอาสวะทั้งหลาย

การกล่าวข้ามลำดับในคัมภีร์อรรถกถามีประโยชน์เพื่อแสดงว่า กิเลสบางอย่างที่ถึงความเป็นปริยุฏฐานย่อมเป็นเหตุเกิดของอาสวะโดยพิเศษ

พึงประกอบบทว่า ย่อมปรารถนาอารมณ์ที่ตรงกันข้ามกับอารมณ์นั้น

คำว่า ตพฺพิสยพหุเล ภเว ปตฺเถติ (ย่อมปรารถนาภพที่มีอารมณ์นั้นเป็นส่วนมาก) หมายความว่า อุปมาเหมือนการอุบัติเกิดในเทวโลกที่มีสภาพเบื่อหน่ายกามคุณของมนุษย์

คำว่า ตํสภาวตฺตา แปลว่า เพราะมีสภาพเป็นทิฏฐินั้น

คำว่า อปราปรํ (ต่อๆ มา) หมายความว่า ซึ่งกันและกัน เพราะทิฏฐิบางอย่างเป็นเหตุเกิดของความยึดมั่นด้วยทิฏฐิบางอย่าง เหมือนสักกายทิฏฐิเป็นเหตุเกิดของทิฏฐิอื่น

คำว่า อภินิวิสนฺตสฺส (เพราะความยึดมั่น) หมายความว่า เพราะมีความยึดมั่นเป็นเหตุ

[คำว่า อภินิวิสนฺตสฺส สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + นิ บทหน้า + วิส ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัยในอรรถเหตุ ท่านจึงอธิบายว่าเป็นคำแสดงเหตุ]

คำว่า อโยนิโสมนสิการโต...อวิชฺชาสโว อุปฺปชฺชติ (อวิชชาสวะพร้อมทั้งอกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมเกิดขึ้นด้วยความไม่ใส่ใจโดยแยบคาย) นี้ แสดงอวิชชาสวะอันเป็นผลของอิทังสัจจาภินิเวส เหมือนกระแสน้ำใหญ่มีได้ด้วยการเคลื่อนตัวของก้อนเมฆโดยแท้

อวิชชาสวะ[อันเป็นเหตุของอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะนั้น]ย่อมปรากฏ เหมือนการเคลื่อนตัวของก้อนเมฆด้านบนเมื่อมีห้วงน้ำที่มีฝนเป็นเหตุ [คือ น้ำฝนที่ตกลงระเหยเป็นก้อนเมฆอีกรอบหนึ่งนั่นเอง]

ศัพท์ว่า สหคต มีความหมายว่าตัพภาวะ (เนื้อความของบทที่ตนประกอบร่วม) ดังคำว่า นนฺทิราคสหคตา[๒๐๐] (เป็นความยินดีพอใจ) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนุสยภูตา วา (หรือแปลว่า เป็นอนุสัย)

[ตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = ตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทหน้านั้น) อรรถตัพภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์โดยประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอรรถตัพภาวะนี้ ดังสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลิฏฺฐตฺถํ อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมตกไปท้ายบทเพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ) เช่น

- สุตฺตํ เอว สุตฺตนฺโต (สุตตันตะ คือ สูตรนั่นแหละ) [สุตฺต + อนฺต]
- กมฺมํ เอว กมฺมนฺโต (กัมมันตะ คือ กรรมนั่นแหละ) [กมฺม + อนฺต]
- คูโถ เอว คูถคตํ (คูถคตะ คือ คูถนั่นแหละ) [คูถ + คต]
- อนฺโต เอว อนฺตคตํ (อันตคตะ คือ ที่สุดนั่นแหละ) [อนฺต + คต]
- ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิคตํ (ทิฏฐิคตะ คือ ความเห็นผิดนั่นแหละ) [ทิฏฺฐิ + คต]
- อตฺโถ เอว อตฺถชาตํ (อัตถชาตะ คือ อรรถนั่นแหละ) [อตฺถ + ชาต]
- ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ (ธัมมชาตะ คือ ธรรมนั่นแหละ) [ธมฺม + ชาต]

การใช้ศัพท์ตัพภาวะนี้มีประโยชน์เพื่อให้ถ้อยคำสละสลวย เพื่อเปลี่ยนลิงค์ หรือเพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถา]

คำว่า จิตฺตสฺส อพฺภนฺตรสงฺขาตํ หทยํ (หทัยที่เรียกว่าภายในแห่งจิต) หมายถึงกระแสวิปากจิต แม้ในวิปากวัฏก็มีกระแสวิปากจิตที่พิเศษบางอย่างอันเกื้อกูลแก่กิเลสและการบำเพ็ญบุญ

คำว่า โลภสหคตสฺส (เกิดร่วมกับโลภะ) คือ [โลภมูล]จิต

คำว่า อิตรสฺส (จิตอื่น) คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทสะเป็นต้น

การปรุงแต่งอารมณ์เหมือนปรุงแต่งอาหารด้วยกับข้าว คือ การทำให้ถึงความพิเศษ ชื่อว่า อุปเสจนะ

ท่านถามว่า เกน ปน ตํ นนฺทูปเสจนํ (การประกอบด้วยการปรุงแต่งดังกล่าวมีได้เพราะอะไร) เพื่ออธิบายข้อความนั้นให้ปรากฏว่า พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ในพระบาลีว่า ราคสลฺเลน นนฺทูปเสจเนน วิญฺญาเณน (มีวิญญาณที่ประกอบด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศร

ราคะ) เพื่อแสดงว่า คำว่า นันทูปเสจนะ หมายถึง มีการปรุงแต่งคือตัณหาที่มีความปีติยินดี เพราะตัณหาแม้จะเป็นเครื่องปรุงแต่งก็อิงอาศัยลูกศรราคะ จะป่วยกล่าวไปไยในวิญญาณที่ถูกปรุงแต่ง

ท่านจะแสดงว่า คำว่า ราคสลฺเลน (เพราะลูกศรราคะ) ลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุ จึงกล่าวว่า ราคสลฺเลน เหตุภูเตน (เพราะลูกศรราคะ อันเป็นเหตุ)

อนึ่ง อรรถเหตุในบทนี้ เป็นเนื้อความของอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง)

พึงประกอบบทโดยเปลี่ยนวิภัตติ[จาก วิญฺญาณสฺส เป็น วิญฺญาเณน] ว่า อุปคนฺตพฺพโต วิญฺญาเณน (เพราะควรถูกวิญญาณเข้าถึง)

คำว่า ปติฏฺฐาภาวโต (เป็นที่ตั้ง) นี้ กล่าวว่ารูปเป็นนิสสยปัจจัยเป็นต้นของวิญญาณ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า รูปกฺขนฺธํ นิสฺสาย ติฏฺฐติ (ย่อมอาศัยรูปขันธ์ตั้งอยู่)

บัณฑิตควรกล่าวความเป็นนิสสยปัจจัยเป็นต้นแม้ในวิญญาณฐิติที่ ๒ เป็นต้นอย่างนี้ เพราะกล่าวถึงที่ตั้ง

[๘๕] พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อาหาราทโย...ววตฺถเปตุํ (เพื่อกำหนดอาหารเป็นต้นโดยความเป็นธรรมหลักในฝ่ายสังกิเลสของนัยทั้งหลาย) เพื่อแสดงข้อความพิเศษนี้ว่า แม้ท่านจักกล่าวว่าอกุศลมูลเป็นต้นเป็นธรรมหลักของติปุกขลนัย และตัณหาเป็นต้นเป็นธรรมหลักของนันทิยาวัฏฏนัย แต่เมื่อนัยอย่างหนึ่งสำเร็จแล้ว แม้นัยอื่นก็เป็นอันสำเร็จได้นั่นแหละ เพราะนับเข้าในกันและกัน

อีกนัยหนึ่ง ท่านรวมเอาอกุศลมูลและตัณหาเป็นต้นที่จักกล่าวต่อไปด้วย อาทิ ศัพท์ กล่าวอยู่ว่า อาหาราทโย (อาหารเป็นต้น) แล้วกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า นยานํ (นัยทั้งหลาย)

คำว่า เอกสฺส อตฺถสฺส (ประโยชน์อย่างเดียวกัน) คือ ประโยชน์อย่างเดียวกันที่เรียกว่าความเศร้าหมองของราคจริต

คำว่า พฺยญฺชนตฺโถปิ คหิโต (ท่านถือเอาเนื้อความของรูปศัพท์อีกด้วย) หมายความว่า มิได้ถือเอารูปศัพท์อย่างเดียว ดังนั้น บทในพระพุทธพจน์จึงเป็นคำไวพจน์ของกันและกัน

ท่านกล่าวว่า สวตฺถุกา ตณฺหา วุตฺตา (กล่าวถึงตัณหากับด้วยที่ตั้ง) เพราะกล่าวถึงตัณหาและที่ตั้งไว้ในบททั้ง ๑๐ นั้นตามสมควร

ท่านกล่าวว่า วุตฺตนยานุสาเรน (คล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) โดยหมายเอาข้อความนี้ว่า สวตฺถุโก โทโส, สวตฺถุกา ทิฏฺฐิ จ วุตฺตา (กล่าวถึงโทสะกับด้วยที่ตั้ง และกล่าวถึงทิฏฐิกับด้วยที่ตั้ง) เพราะกล่าวถึงโทสะและที่ตั้งพร้อมด้วยทิฏฐิและที่ตั้งไว้ในบทเหล่านั้น

คำว่า ทุกฺขากาเรน (ด้วยอาการเป็นทุกข์) หมายความว่า ถือเอาอาการเป็นทุกข์ร่วมกัน

คำว่า เอวญฺเจตํ (ข้อความที่กล่าวมานั้นพึงทราบอย่างนี้) หมายความว่า ถ้าท่านกระทำการแสดงหนทางสู่วิโมกข์เป็นพิเศษในอาหารสองอย่างแรกเป็นต้น โดยเนื่องด้วยผู้มีอนุปัสสนานั้นๆ มาก ข้อความที่กล่าวมานั้นพึงทราบอย่างนี้ ไม่ใช่โดยประการอื่น

ท่านจะแสดงเหตุในเรื่องนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า น หิ (เพราะไม่มีความแน่นอนอย่างใดอย่างหนึ่งของหนทางสู่วิโมกข์ในธรรมที่ควรกำหนดรู้และควรละ เหมือนความแน่นอนของอริยมรรคในธรรมที่ควรละ) ความหมายก็คือ ความแน่นอนของหนทางสู่วิโมกข์ย่อมไม่มี เพราะการกำหนดรู้และการละด้วยวิปัสสนาเป็นของไม่แน่นอน เหมือนความแน่นอนที่มีอยู่ในธรรมที่ควรกำหนดรู้และควรละ เพราะอริยมรรคขจัดกิเลสได้เป็นส่วนๆ ไป

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ทุกขลักษณะปรากฏชัดในอาหารสองอย่างแรก เพราะเป็นของเศร้าหมองและเป็นเหตุแห่งทุกข์ อนิจจลักษณะปรากฏชัดในวิญญาณฐิติสองอย่างแรก วิญญาณาหาร และวิญญาณฐิติที่ ๓ อนัตตลักษณะปรากฏชัดในมโนสัญเจตนาหารและวิญญาณฐิติที่ ๔ ดังนั้น ธรรมเหล่านี้จึงถึงการกำหนดรู้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์มีอัปปณิหิตา-นุปัสสนาเป็นต้นนั้น เพราะเป็นเหตุดำเนินไปของอนุปัสสนาทั้ง ๓

เช่นเดียวกันนี้ วิปัลลาสสองอย่างแรกในวิปัลลาสเป็นต้น เป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่ทุกขานุปัสสนา วิปัลลาสสองอย่างหลังอื่นเป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่อนิจจานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนา ด้วยเหตุนั้น จึงกล่าวว่าธรรมเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรกำหนดและควรละด้วย

หนทางสู่วิโมกข์มีอัปปณิหิตานุปัสสนาเป็นต้นตามสมควร เพราะเป็นเหตุดำเนินไปและเป็นปฏิปักษ์โดยตรง

ในเรื่องนั้น สุภสัญญา สุขสัญญา กามุปาทาน สีลัพพตุปาทาน กามโยคะ ภวโยคะ อภิชฌากายคันถะ กามาสวะ กาโมฆะ ภโวฆะ ลูกศรคือราคะ และการถึงความลำเอียงเพราะฉันทะ พึงละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา เพราะเป็นทางดำเนินไป [เพื่อความหลุดพ้น] เนื่องจากสุภสัญญาเป็นต้นดำเนินไปด้วยความเพลิดเพลินสุข

พยาปาทกายคันถะ ลูกศรคือโทสะ และการถึงความลำเอียงเพราะโทสะ พึงละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา เพราะเป็นทางดำเนินไป[เพื่อความหลุดพ้น] เนื่องจากพยาปาทกายคันถะเป็นต้นเป็นปฏิปักษ์แก่ทุกขานุปัสสนา

สัญญาที่ ๓ [นิจจสัญญา] เป็นต้น พึงละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา เพราะเป็นปฏิปักษ์แก่อนิจจานุปัสสนาด้วยสัญญาที่ยึดมั่นว่าเที่ยงและเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นว่าเที่ยงนั้น

สัญญาที่ ๔ [อัตตสัญญา] เป็นต้น พึงละด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่าสุญญตานุปัสสนา เพราะเป็นปฏิปักษ์แก่อนัตตานุปัสสนาด้วยสัญญาที่ยึดมั่นในตัวตนและเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นในตัวตนนั้น

ในเรื่องนั้น พึงทราบความเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นว่าเที่ยงของลูกศรคือมานะและการถึงความลำเอียงเพราะความกลัว เพราะเมื่อบุคคลเห็นอยู่ว่าไม่เที่ยง การบ่นเพ้อด้วยมานะหรือความกลัวย่อมมีไม่ได้

ความเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นในตัวตนของอวิชชาโยคะเป็นต้น ปรากฏชัดแล้วนั่นแหละ

[๘๖] **ทิพพวิหาร** (การอยู่ที่เป็นไปในพรหมโลก) คือ รูปาวจรสมาบัติยกเว้นอัปปมัญญา เพราะเป็นกุศลสมาบัติที่ให้เป็นไปในปฏิสนธิของเทวดาอย่างเดียว [รวมพรหมไว้ในเทวดา]

[เนตติปกรณ์ ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๑๓๗) และฉบับภูมิพโลฯ (หน้า ๑๗๖) พบรูปว่า เทวูป-ปตฺติสํวตฺตนิกกุสลสมาปตฺติโย จาติ กตฺวา แต่คิดว่าควรมีรูปว่า เทวูปปตฺติสํวตฺตนิกกุสลสมาปตฺติโย วาติ กตฺวา จึงจะถูกต้อง เพราะ จ ศัพท์ไม่มีความหมายใดๆ ในที่นี้ และ อิติ กตฺวา ศัพท์เป็นนิบาตรวม (นิปาตสมุทายะ) ที่มีความหมายว่า อิมินา การเณน (เพราะเหตุนี้) ดังคัมภีร์มณิสารมัญชูสากล่าวว่า

เอวญฺจ กตฺวาติ นิปาตสมุทาโย เอโก วา นิปาโต อิมินา การเณนาติ อตฺเถ ปวตฺตติ.[๒๐๑]

“คำว่า เอวญฺจ กตฺวา เป็นกลุ่มนิบาต หรือเป็นนิบาตศัพท์เดียว ย่อมเป็นไปในความหมายว่า เพราะเหตุนี้”]

แม้เมื่อมีความเป็นทิพพวิหารนั้น อัปปมัญญา ๔ ได้ชื่อว่า **พรหมวิหาร** (การอยู่เหมือนพรหม) เพราะเป็นการอยู่อันประเสริฐ เนื่องจากปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลอื่นและเป็นสิ่งที่ปราศจากโทษ

ผลสมาบัติ ๔ ชื่อว่า **อริยวิหาร** (การอยู่ของพระอริยะ) เพราะความไกลจากกิเลสทั้งหลายเป็นการอยู่ของพระอริยะ

อรูปสมาบัติ ๔ ชื่อว่า **อาเนญชวิหาร** (การอยู่ที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว) เพราะบรรลุความสูงสุดในโลกิยสมาบัติด้วยความสงบไม่หวั่นไหวในเมื่อมีกุศลสมาบัติที่ให้ดำเนินไปในปฏิสนธิของเทวดา

คำว่า อธิกรณเภเทน แปลว่า โดยมีที่ตั้งต่างกัน

ท่านกล่าวว่า อนฺธสฺส...อุปฺปชฺชนกํ (สิ่งที่เกิดขึ้นในบางคราวเท่านั้น เหมือนการขึ้นไปสู่บรรพตของคนตาบอด) เพื่อแสดงว่า สิ่งที่ไม่ดำเนินไปเสมอ ชื่อว่า **อัจฉริยะ** (สิ่งที่น่าอัศจรรย์)

เนื้อความที่เป็นกรณสาธนะ อธิกรณสาธนะ และภาวสาธนะ พึงทราบด้วยอำนาจของปัจจัยในฝ่ายสมาสอันมีวิภัตติที่ตั้งเสมอกัน (กรรมธารยสมาส) [คือ สจฺจญฺจ ตํ อธิฏฺ-ฐานญฺจาติ สจฺจาธิฏฺฐานํ] อย่างนี้ว่า อธิฏฐานะ คือ สัจจะที่เป็นเครื่องทำให้ศีลเป็นต้นตั้งมั่น หรือสัจจะอันเป็นที่ทำให้ศีลเป็นต้นตั้งมั่น หรือความตั้งมั่นที่เป็นสัจจะนั้นนั่นแหละ

ในฝ่ายสมาสที่มีเนื้อความของบทอื่น (พหุพพีหิสมาส) [คือ สจฺจํ อธิฏฺฐานํ เอตสฺสาติ สจฺจาอธิฏฺฐานํ (สัจจาธิฏฐาน หมายถึง มีความตั้งมั่นคือสัจจะ)] ก็เช่นเดียวกันนี้

ในสมาสอื่น [คือ ตัปปุริสสมาสว่า สจฺจสฺส อธิฏฺฐานํ สจฺจาธิฏฺฐานํ (เครื่อง/ที่ตั้งมั่นของสัจจะ)] มีเนื้อความที่เป็นกรณสาธนะและอธิกรณสาธนะเท่านั้น อนึ่ง พึงทราบเนื้อความดังกล่าวโดยเนื่องด้วยศีลเป็นต้น

คำว่า สุขํ (สุข) คือ สุขในฌาน วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน แม้สุขที่เป็นวิบากฝ่ายโลกิยะก็มีได้โดยแท้ ดังจะเห็นได้ว่าธรรม ๔ ประการที่นำสุขคือนิพพานสมบัติมาให้อันปราศจากภัยแก่เหล่าสัตว์โดยมุ่งแสดงอนัตตา ได้ชื่อว่า สุขภาคิยะ (ธรรมที่เข้าถึงสุข) ในเรื่องนี้ ซึ่งตรัสไว้ด้วยคาถานี้ว่า

นาญฺญตฺร โพชฺฌา ตปสา นาญฺญตฺรินฺทฺริยสํวรา
นาญฺญตฺร สพฺพนิสฺสคฺคา โสตฺถึ ปสฺสามิ ปาณินํ.[๒๐๒]

“เราไม่เห็นความสวัสดีของชาวโลกโดยเว้นจากการเจริญโพชฌงค์
ความเพียรเผากิเลส การสำรวมอินทรีย์ และการสละวางกิเลสทั้งปวง”

คำว่า อนวเสสปริยาทานโต (เนื่องจากถือเอาโดยสิ้นเชิง) หมายความว่า เนื่องจากถือเอาโดยสิ้นเชิงด้วยการแผ่ไป

คำว่า ปฐมสฺส สติปฏฺฐานสฺส (สติปัฏฐานที่ ๑) หมายความว่า สติปัฏฐานที่ ๑ ซึ่งดำเนินไปโดยความเป็นปฏิปทาที่ ๑

แม้บทที่เหลือก็เช่นเดียวกันนี้

พระอรรถกถาจารย์แสดงความไม่มีระหว่างแห่งปฏิปทา และสติปัฏฐานดังที่กล่าวไว้โดยอุปมาด้วยคำว่า ยถา หิ (เมื่อบุคคลเจริญอริยมรรคแล้ว โพธิปักขิยธรรมมีสติปัฏฐานเป็นต้นทั้งหมดก็เป็นอันอบรมแล้วโดยแท้ ฉันใด อุปไมยนี้พึงทราบเหมือนอย่างนั้น) เป็นต้น

อนึ่ง แม้ไม่มีการกำหนดสติปัฏฐานทั้งหมดด้วยปฏิปทาทั้งหมด ก็พึงทราบว่า พระมหากัจจายนะกระทำลำดับของสติปัฏฐานและปฏิปทานั้นไว้ในเรื่องนี้ตามลำดับแห่งการแสดงโดยความไม่มีระหว่าง

อีกนัยหนึ่ง สติปัฏฐานสองอย่างแรกประกอบไว้ด้วยปฏิปทาสองอย่างแรก เพราะสำเร็จหน้าที่ของการตามรู้ว่าไม่สวยงาม (อสุภานุปัสสนา) และการตามรู้ว่าเป็นทุกข์ (ทุกขานุปัสสนา) เนื่องจากความสำคัญว่าสวยงาม (สุภสัญญา) และความสำคัญว่าสุข (สุขสัญญา) ในกองรูปและเวทนาเป็นสิ่งที่เปลื้องได้ยาก

สติปัฏฐานสองอย่างหลังอื่นประกอบไว้ด้วยปฏิปทาสองอย่างหลังอื่น เพราะไม่มีความสำเร็จหน้าที่ดังกล่าวเนื่องจากสติปัฏฐานสองอย่างหลังนั้น พึงถูกปรารถนาแก่ผู้กระทำกรรม [คือปฏิบัติ]แล้วในสติปัฏฐานแรก

อีกนัยหนึ่ง พระมหากัจจายนะกระทำลำดับนี้ของปฏิปทาและสติปัฏฐานเพื่อแสดงว่า ปฏิปทา ๔ ประกอบไว้โดยจำแนกเป็นผู้มีตัณหาจริต ผู้มีทิฏฐิจริต ผู้มีปัญญาน้อย และผู้มีปัญญามาก ฉันใด สติปัฏฐาน ๔ ก็มีได้ฉันนั้น

ท่านแสดงข้อความนี้ว่า ภาวนามีสติปัฏฐานที่ ๒ เป็นต้นย่อมนำความพิเศษแห่งฌานที่ ๒ เป็นต้นมาให้ เพราะการเป็นไปร่วมกับปีติเป็นต้นเสมอกัน เหมือนภาวนามีสติปัฏฐานที่ ๑ ย่อมนำความพิเศษแห่งฌานที่ ๑ มาให้ เพราะมีปฏิปักษ์[คือกามราคะ]เสมอกัน

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปีติปฏิสํเวทนาทิ (การยังปีติให้ประจักษ์เป็นต้น) รวบรวมการยังสุขให้ประจักษ์ การยังจิตตสังขาร (เวทนาและสัญญา) ให้ประจักษ์ และการผ่อนจิตตสังขาร

อนึ่ง พึงทราบว่าการถือเอาความปราโมทย์แห่งจิตเป็นเพียงตัวอย่างในเรื่องนี้ เพราะยังปรารถนาความเป็นไปโดยเนื่องด้วยการเสวยปีติ การยังจิตให้ตั้งมั่น และการยังจิตให้หลุดพ้นอีกด้วย

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อนิจฺจวิราคาทิ (ความไม่เที่ยงและคลายความกำหนัดเป็นต้น) รวบรวมความดับ[ด้วยมรรค]และความสละ[ด้วยผล]

ในคำว่า รูปาวจรสมาปตฺตีนํ (รูปาวจรสมาบัติ) นี้ พึงทราบว่า ปฐมฌานที่บุคคลเพียงบรรลุแล้ว เป็นปัจจัยแก่การให้บรรลุความช่ำชองชำนาญแก่รูปาวจรสมาบัติ ไม่เป็นปัจจัยแก่สมาบัติอื่น แต่เป็นปัจจัยต่อๆ มาโดยความเป็นที่ตั้งแต่สมาบัติอื่น

ความดำริในการปองร้าย เป็นต้น คือ ความดำริในการปองร้าย ความดำริในการเบียดเบียน ความไม่รื่นรมย์ และความกำหนัด

คำว่า สุเขน (โดยสะดวก) หมายความว่า โดยไม่ลำบาก คือ โดยไม่ยากเย็น

ในพระบาลีกล่าวว่า ปจโม วิหาโร ภาวิโต พหุลีกโต (วิหารธรรมที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังอกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น) เป็นต้น โดยหมายเอาวิสัยดำเนินไปด้วยการยังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้นเป็นต้นตามลำดับ ด้วยวุฏฐานคามินีวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในกระแสจิตต่างๆ โดยทำวิหารธรรม ๔ ให้เป็นปทัฏฐาน ที่จริงแล้วท่านกล่าวถึงธรรมที่คล้ายกับสัมมัปปธานว่าเป็นสัมมัปปธานในเรื่องนี้ นัยนี้ย่อมปรากฏแก่ผู้พากเพียรเพื่อบรรลุมรรคขั้นสูงโดยอาศัยอริยวิหารขั้นต่ำ

อีกนัยหนึ่ง คำนั้นกล่าวไว้โดยความเป็นสัมมัปปธานที่นับเข้าในมรรคซึ่งมีได้ในกระแสจิตต่างกัน อันมีหน้าที่นั้นๆ เป็นต้นด้วยการบรรลุวิปัสสนาญาณตามที่กล่าวไว้แล้ว โดยแท้จริงแล้ว บุคคลสามารถรู้ประจักษ์มรรคอันมีหน้าที่พิเศษของวิริยะเป็นที่ตั้งด้วยการบรรลุวิปัสสนาญาณ เหมือนรู้ประจักษ์ลักษณะพิเศษคือความแก่กล้าของศรัทธินทรีย์เป็นต้น

เช่นเดียวกันนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ปจมํ สมฺมปฺปธานํ (สัมมัปปธานที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังการละมานะให้บริบูรณ์) เป็นต้นเพื่อแสดงข้อความดังนี้

สัมมัปปธานที่ ๑ ที่เกิดขึ้นอาศัยทิพพวิหารที่ประกอบกับสติอันบริสุทธิ เพราะอุเบกขาอันถึงความยิ่งยวด ย่อมยังการละมานะให้บริบูรณ์

สัมมัปปธานที่ ๒ ที่เกิดขึ้นอาศัยพรหมวิหาร ย่อมยังการถอนตัณหาให้บริบูรณ์

สัมมัปปธานที่ ๓ ที่เกิดขึ้นอาศัยอริยวิหาร ย่อมยังการขจัดอวิชชาให้บริบูรณ์

สัมมัปปธานที่ ๔ ที่เกิดขึ้นอาศัยวิโมกข์อันสงบ ย่อมยังความสงบแห่งภพให้บริบูรณ์

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า มานปฺปหานํ (การละมานะอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังความตั้งมั่นคือสัจจะให้บริบูรณ์) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความดังนี้

กิเลสที่บุคคลละได้อยู่ย่อมหลอกลวงไม่ได้ ดังนั้น การละมานะจึงยังความตั้งมั่นคือสัจจะให้บริบูรณ์ เพราะไม่มีเหตุแห่งการหลอกลวง เนื่องจากกิเลสที่บุคคลยังมิได้ละพึงหลอกลวงใครๆ โดยอาศัยมานะ

เมื่ออาลัยคือตัณหาและทิฏฐิถูกเพิกถอนโดยสิ้นเชิงแล้ว ธรรมฝ่ายปฏิปักษ์ต่อจาคะย่อมไม่มีโอกาสเกิดขึ้น ดังนั้น การถอนตัณหาจึงยังความตั้งมั่นคือจาคะให้บริบูรณ์

เมื่ออวิชชาถูกตัดขาดแล้ว เครื่องขัดขวางความรู้ด้วยปัญญาย่อมไม่มี และเมื่อสังขารในภพถูกสละได้ ความไม่สงบแห่งภพย่อมไม่ได้โอกาสเกิดขึ้น

ดังนั้น การละมานะเป็นต้นจึงยังความตั้งมั่นคือสัจจะเป็นต้นให้บริบูรณ์

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า สจฺจาธิฏฺฐานํ ภาวิตํ (ความตั้งมั่นคือสัจจะอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังฉันทสมาธิให้บริบูรณ์) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าความหมดจดแห่งความตั้งมั่นคือสัจจะเป็นต้นย่อมเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์แห่งสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่เป็นต้น ดังนี้

บุคคลผู้มากไปด้วยฉันทะในธรรม ผู้ไม่มีปกติหลอกลวง ย่อมยังสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ให้เกิดขึ้น

บุคคลผู้มีอัธยาศัยในกุศล ผู้น้อมไปในจาคะ ย่อมยังสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ให้เกิดขึ้น เพราะมีความเพียรมาก

บุคคลผู้มีปัญญามาก ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจของตนอยู่ ย่อมยังสมาธิที่มีจิตเป็นใหญ่ให้เกิดขึ้น

สภาพคือการระงับกิเลสของผู้ใคร่ครวญด้วยวิมังสาอันเป็นเหตุแห่งการระงับกิเลสย่อมยังสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่ให้เกิดขึ้น

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ฉนฺทสมาธิ ภาวิโต (ฉันทสมาธิอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังอินทรีย์สังวรให้บริบูรณ์) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความดังนี้

บุคคลผู้มากไปด้วยฉันทะในธรรม ดำรงอยู่ในสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ เป็นผู้เสพสิ่งที่ไม่มีโทษในขณะที่อารมณ์ ๖ อันน่าพอใจและไม่น่าพอใจมาปรากฏ[ทางทวาร ๖]

บุคคลผู้ปรารภความเพียร ดำรงอยู่ในสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ ย่อมยังบุญให้บริบูรณ์โดยเผาธรรมฝ่ายเศร้าหมอง

บุคคลผู้ยังจิตให้เป็นไปในอำนาจของตน ดำรงอยู่ในสมาธิที่มีจิตเป็นใหญ่ กำหนดเอาธรรมที่เกื้อกูลและไม่เกื้อกูลด้วยปัญญา จักถึงความเจริญงอกงาม

บุคคลผู้ดำรงอยู่ในสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่ มากไปด้วยการหยั่งเห็นสภาวธรรม ย่อมเพิ่มพูนการปฏิบัติที่นำการสละขันธ์มาให้โดยแท้

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า อินฺทฺริยสํวโร ภาวิโต (อินทรีย์สังวรอันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังเมตตาให้บริบูรณ์) เพื่อแสดงข้อความดังนี้

อินทรีย์สังวรที่มีอุปการะมากในการห้ามธรรมฝ่ายตรงกันข้ามที่อยู่ไกลหรือใกล้ ย่อมยังเมตตาให้เจริญเพิ่มพูน เพราะเป็นเหตุให้เกิดเมตตาโดยพิเศษ

บุคคลผู้มีความเพียรยิ่งข่มธรรมฝ่ายเศร้าหมองไว้ด้วยตบะ ย่อมทำความต้องการจะนำทุกข์ของผู้อื่นออกไปโดยพลัน ดังนั้น ตบะจึงยังกรุณาให้เจริญเพิ่มพูน

ปัญญาที่บุคคลยังให้หมดจดแล้ว กำหนดเอาธรรมที่มีโทษและไม่มีโทษอยู่ รักษาไม่ให้ตกไปสู่ความเย้ยหยัน ยังมุทิตาให้เจริญเพิ่มพูน

การสละขันธ์ที่แล่นไปเหมือนโน้มน้อมลุ่มลาดไปนั่นแหละ มีสภาพวางเฉยในสัตว์และสังขารโดยชอบ ดังนั้น การสละขันธ์ดังกล่าวจึงยังอุเบกขาพรหมวิหารให้เจริญเพิ่มพูน

ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า โย ยสฺส วิเสสปจฺจโย, โส ตํ ปริปูเรติ (ธรรมใดเป็นปัจจัยโดยพิเศษแก่ธรรมใดท่านกล่าวว่าธรรมนั้นย่อมยังธรรมดังกล่าวให้บริบูรณ์)

[๘๗] คำว่า ทิสาภาเวน (โดยความเป็นธรรมหลัก) พึงประกอบบทว่า โดยความเป็นธรรมหลักของนัยทั้งหลาย

แม้เนื้อความของคำนี้ก็พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ปฏิปทาที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้วเป็นความหมดจดของบุคคลเหล่านั้นเหมือนปฏิปทาจตุกกะ (ปฏิปทา ๔) ที่เป็นเหตุให้เกิดโวทานคือความหมดจดของบุคคลผู้มีราคจริตเป็นต้น และทำให้อาหารที่ ๑ วิปัลลาสที่ ๑ เป็นต้นที่บุคคลมิได้กำหนดรู้และยังละ

ไม่ได้เป็นเครื่องเศร้าหมองของบุคคลผู้มีราคจริตเป็นต้น ดังนั้น บุคคลจึงสามารถเข้าใจโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เหฏฺฐา วุตฺตนยเมว (มีนัยตามที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ)

อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนาที่สำเร็จอยู่ด้วยปฏิปทา ๒ อย่างแรก กำหนดรู้ทุกข์คือกระแสรูปนามที่เรียกว่าความเป็นไปแห่งหน้าที่ของตนอยู่ แทงตลอดทุกขลักษณะอยู่โดยมีทุกขานุปัสสนามากเป็นพิเศษ จึงกล่าวว่า อปฺปณิหิตํ วิโมกฺขมุขํ (ทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ)

วิปัสสนาที่สำเร็จอยู่ด้วยปฏิปทาที่ ๓ ทำลายสันตติบัญญัติ (บัญญัติโดยอาศัยความสืบเนื่อง) และฆนบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่ม) โดยชอบด้วยความเป็นไปสะดวก แสดงอนิจจลักษณะอยู่ จึงกล่าวว่า อนิมิตฺตํ วิโมกฺขมุขํ (ทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ)

วิปัสสนาที่สำเร็จอยู่ด้วยปฏิปทาที่ ๔ ทำลายสมูหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหมู่) กิจจ-บัญญัติ (บัญญัติอาศัยหน้าที่) อารัมมณบัญญัติ (บัญญัติอาศัยอารมณ์) และฆนบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่ม) ด้วยความเป็นไปสะดวกและมีปัญญากระจ่างชัดเจน แสดงอนัตตลักษณะโดยชอบอยู่ จึงกล่าวว่า สุญฺญตํ วิโมกฺขมุขํ (ทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ)

เช่นเดียวกันนี้ การตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป และการตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนา ย่อมแสดงทุกขลักษณะโดยพิเศษ การตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตแสดงอนิจจลักษณะ การตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรมแสดงอนัตตลักษณะ ดังนั้น สติปัฏฐานเหล่านั้นจึงกล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ เป็นต้นตามลำดับ

ปฐมฌานและทุติยฌานที่ยินดีพอใจในความเป็นไปกับด้วยปีติ กล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ ด้วยอำนาจวิปัสสนาที่รู้เห็นโดยพิเศษว่าเป็นทุกข์ด้วยการสำรอกราคะ

ตติยฌานอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นว่าเที่ยงของนักบวชนอกศาสนา เพราะเป็นสุขอันสงบ กล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ ด้วยอำนาจวิปัสสนาที่รู้เห็นตามสภาวะว่าไม่เที่ยง

จตุตถฌานอันบริสุทธิ์ตั้งมั่นดีด้วยความปราศจากอุปกิเลสเป็นต้น กล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ ด้วยอำนาจวิปัสสนาที่รู้เห็นโดยชอบว่าว่างเปล่า เพราะเป็นเหตุให้เข้าใจสภาวธรรมของตนและผู้อื่นตามความเป็นจริง

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นด้วยอำนาจวิปัสสนาของวิหารธรรม พึงทราบเหมือนอย่างนี้

ในเรื่องนั้น ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ ของทิพพวิหารและพรหมวิหาร พึงประกอบด้วยเหตุว่า ความพอใจในสุขอันสงบ ดังนี้เป็นต้น

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ ของอริยวิหาร พึงประกอบโดยอาศัยอนัตตานุปัสสนาเป็นพิเศษ เพราะมีปัญญามาก

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ ของอาเนญชวิหาร พึงประกอบโดยความเป็นปัจจัยพิเศษแก่การแทงตลอดอนิจจลักษณะ เพราะเป็นวิโมกข์อันสงบ

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ ของสัมมัปปธานสองอย่างแรก พึงประกอบเพราะการล่วงพ้นกิเลสและทุกข์เป็นความมากไปด้วยทุกขานุปัสสนา เนื่องจากมีความเศร้าหมองเป็นวิสัย

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ ของสัมมัปปธานที่ ๓ พึงประกอบเพราะอนิจจลักษณะปรากฏชัดเนื่องจากแสดงว่าสภาวธรรมมีการเกิดขึ้นและดับไปด้วยการยังกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ ของสัมมัปปธานที่ ๔ พึงประกอบเพราะอนัตตลักษณะปรากฏเนื่องจากแสดงความไม่อยู่ในอำนาจของธรรมทั้งหลายด้วยการถึงความขวนขวายสู่ความตั้งอยู่ของสภาวธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ ของการละมานะและการถอนตัณหา พึงประกอบเพราะชำระความปรารถนาคือตัณหาให้หมดจด

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ ของการขจัดอวิชชา พึงประกอบเพราะปัญญากิจเป็นใหญ่

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ ของความสงบแห่งภพ พึงประกอบเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่ออารมณ์คือสังขาร

ผู้ที่ไม่หลอกลวงสังขารที่มีสภาวะเป็นทุกข์ตามธรรมชาติด้วยความจริงคือญาณย่อมเห็นว่าเป็นทุกข์นั่นแหละ ผู้ที่ทำตัณหาให้ห่างไกลด้วยการน้อมใจไปในจาคะย่อมยังความปรารถนาคือราคะให้เหือดแห้งไป ดังนั้น อธิษฐานสองอย่างแรกจึงกล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิต

ความเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ และอนิมิตตะ ของอธิษฐานสองอย่างอื่น มีนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ย่อมมีแก่ผู้มากไปด้วยความดำริในกุศล ผู้มีฉันทะในธรรมเป็นพิเศษ ส่วนสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ย่อมมีแก่ผู้บรรเทาความดำริในกามเป็นต้น ดังนั้น วิปัสสนาที่ดำเนินไปโดยอาศัยสมาธิทั้งสองนั้นจึงกล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะยังความปรารถนาคือราคะเป็นต้นให้เหือดแห้งไป

วิปัสสนาที่ดำเนินไปอาศัยสมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่และสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่ เรียกว่า เป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่าสุญญตะและอนิมิตตะตามลำดับ เพราะมากไปด้วยอนิจจานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนา

อินทรีย์สังวรมีการข่มอภิชฌา และตบะก็ข่มความดำริในกามเป็นต้น จึงเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความปรารถนาตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ปัญญาเป็นเหตุให้เกิดอนัตตานุปัสสนา การสละขันธ์เป็นปฏิปักษ์ต่อการถือเอานิมิต ดังนั้น วิปัสสนาที่มีปัญญาและการสละขันธ์ทั้งสองนั้นเป็นที่อาศัยจึงเรียกว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่าสุญญตะและอนิมิตตะตามลำดับ

เมตตาที่ขัดขวางราคะอันเป็นศัตรูใกล้ เป็นปฏิปักษ์ต่อความปรารถนาคือราคะ กรุณาที่มีความเป็นไปโดยลักษณะขจัดทุกข์ของผู้อื่น เป็นปัจจัยพิเศษแก่ทุกขานุปัสสนาที่เกิดร่วมกับทุกข์ ดังนั้น วิปัสสนาอันมีเมตตาและกรุณาทั้งสองเป็นที่อาศัยจึงกล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อัปปณิหิตะ

มุทิตาเป็นสภาพมากไปด้วยการถือเอาความปราโมทย์แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นปัจจัยพิเศษแก่อนิจจานุปัสสนา เพราะรู้เห็นความไม่เที่ยงของความปราโมทย์นั้น ดังนั้น วิปัสสนาที่มีมุทิตาเป็นที่อาศัยจึงกล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า อนิมิตตะ

อุเบกขาเป็นปัจจัยพิเศษแก่อนัตตานุปัสสนา เพราะมีปัญญากิจเป็นใหญ่ ดังนั้น วิปัสสนาที่มีปัญญาเป็นที่อาศัยจึงกล่าวว่าเป็นทางแห่งความหลุดพ้นชื่อว่า สุญญตะ

โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงประกอบทางแห่งความหลุดพ้นโดยจำแนกตามลักษณะ เกิดขึ้น ผู้รู้เห็น ที่อาศัย และหน้าที่ ดังนี้แล

การล่วง[เหตุเกิดของกิเลสอันมีอาหารเป็นต้น] คือ การกำหนดรู้[อันเป็นปริญญากิจ]และการละ[อันเป็นปหานกิจ]

คำว่า สปรสนฺตาเน แปลว่า ในกระแสจิตของตนและผู้อื่น คำนั้นแสดงว่าความประพฤติทางกายและวาจาจึงกล่าวว่าเป็นการย่างกราย โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า วิหาระ คือ ความประพฤติต่างๆ [ทางกายและวาจา]

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ประสงค์เอาถ้อยคำที่แสดงการย่างกรายนั้น เพราะเป็นที่ตั้งของนัย

คำว่า เยน คือ ความเป็นปฏิปักษ์

คำว่า เตสํ ปฏิปกฺขภาโว เป็นต้น พึงประกอบบทว่า ความเป็นปฏิปักษ์และความเป็นธรรมที่ควรถูกขจัดไปของอาหารเป็นต้น ความเป็นปฏิปักษ์และความเป็นธรรมที่ขจัดของปฏิปทาเป็นต้นนั้น

ในเรื่องนั้น พระมหากัจจายนะกล่าวถึงวิปัสสนาด้วย ปฏิปทา ศัพท์ และวิปัสสนาก็กำหนดรู้อาหาร ๔ ละความยินดีพอใจที่เนื่องด้วยอาหารนั้น ดังนั้น การที่วิปัสสนาเป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่อาหารเหล่านั้น พึงทราบฉันใด แม้การที่ฌานเป็นต้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปาทานเป็นต้นก็พึงทราบฉันนั้น เพราะกล่าวถึงวิปัสสนาด้วยการแสดงฌานเป็นต้นนั้น

ความเป็นปฏิปักษ์ระหว่างวิปัลลาสกับสติปัฏฐาน ปรากฏชัดเจนนั่นเทียว

คำว่า ตํ คือ สีหวิกกีฬิตนัย

สีหวิกกีฬิตนัยถูกจำแนกไว้โดยพิสดารต่างกันด้วยจตุกกะ ๒๐ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สงฺเขเปน ทสฺเสนฺโต (แสดงโดยสังเขป) เพราะกล่าวประมวลไว้ด้วยบท ๓ บท [คือ อินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ วิกฺกีฬิตํ วิปริยาสานธิฏฺฐานญฺจ (การย่างกรายเป็นการดำเนินไปแห่งอินทรีย์ [อันมีศรัทธาเป็นต้น] และการไม่ดำเนินไปแห่งวิปัลลาส)]

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อินฺทฺริยานํ (อินทรีย์) คือ อินทรีย์อันมีศรัทธาเป็นต้น

พึงประกอบบทว่า การนำออกแสดงหมวด ๔ ทั้ง ๑๐

[๘๘] คำว่า นิคฺคจฺฉติ แปลว่า ออกมา ที่จริงแล้วติปุกขลนัยที่ถูกนำออกมากล่าวไว้จากสีหวิกกีฬิตนัยนั้นก็เป็นเหมือนออก[จากนัยข้างต้น]

คำว่า จตฺตาโร ปุคฺคเล (บุคคล ๔) คือ บุคคล ๔ ที่ระบุถึงด้วยคำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ตณฺหาจริโต มนฺโท (ผู้มีตัณหาจริตที่ปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า) เป็นต้น

อนึ่ง พระมหากัจจายนะกล่าวถึงสภาวธรรมโดยมีบุคคลเป็นที่ตั้งในเรื่องนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ภูมึ นิทฺทิสิตฺวา (แสดงว่าบุคคล ๔ เป็นเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย)

คำว่า ตโต เอว (จากบุคคล ๔ นั้น) คือ จากบุคคล ๔ ตามที่ได้กล่าวไว้นั่นแหละ

คำว่า อิตรตฺถาปิ (แม้คำอื่น) คือ แม้คำเป็นต้นว่า สุขาย...ปุคฺคลา (พร้อมทั้งบุคคลทั้ง ๒ คือ ผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า และผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า สาธารณาย แปลว่า ด้วยการปฏิบัติผสมกับการปฏิบัติที่ ๑ และที่ ๔ [คือ การปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว และการปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า]

คำว่า ยถาวุตฺตาสุ (ในการปฏิบัติตามที่กล่าวไว้แล้ว) คือ การปฏิบัติที่ ๒ และที่ ๔ [คือ การปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า และการปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว]

คำว่า เหฏฺฐา (ในหนก่อน) คือ ในคำอธิบายเทสนาหารวิภังค์และวิจยหาร-สัมปาตะ

คำว่า เอเสว นโย (ก็มีนัยเดียวกันนี้) ระบุถึงการควรนำข้อความไปอย่างนี้ว่า การประมวลติกะ ๑๒ มีกุศลมูลเป็นต้นอันเป็นฝ่ายไม่มีโทษ และชื่อว่า โวทาน ตาม

รูปวิเคราะห์[ในเนตติอรรถกถา]ว่า โวทาน คือ สมถะและวิปัสสนาที่ทำให้ชาวโลกหมดจด

พระอรรถกถาจารย์ต้องการจะแสดงเหตุในการไม่แสดงอุเทศของนัยเหมือนแสดงอุเทศของหาระพร้อมด้วยประโยชน์[ในการไม่แสดงนั้น] จึงกล่าวว่า กสฺมา ปน (เหตุใดพระมหากัจจายนะมิได้กระทำการแสดงตามลำดับอุเทศของนัยทั้งหลายไว้ในเรื่องนี้) เป็นต้น

คำว่า นเยหิ (ด้วยนัย) คือ ด้วยนัยอื่น

คำว่า สมฺภวทสฺสนตฺถํ แปลว่า เพื่อแสดงการเกิด[ของนัยด้วยนัยอื่น]

ในคำว่า สมฺภวทสฺสนตฺถํ นั้น หมายความว่า ประโยชน์คือการกล่าวถึงเหตุที่แสดงไว้ผิดลำดับอุเทศ

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีข้อความว่า ตตฺถ สมฺภโว อนุทฺเทสกฺกเมน นิทฺทิสเน กรณํ ทสฺสนํ ปโยชนํ แต่ควรมีรูปว่า ตตฺถ สมฺภโว อนุทฺเทสกฺกเมน นิทฺทิสเน การณํ ทสฺสนํ ปโยชนํ จึงจะถูกต้อง เพราะคำว่า การณ (เหตุ) เป็นคำแสดงความหมายของ สมฺภโว ที่มีความหมายหลายนัยว่า เหตุ, การเกิดขึ้น, น้ำอสุจิ เป็นต้น]

ถ้านัยเหล่านั้นไม่ระคนกันโดยเนื่องด้วยที่เกิด ก็ควรถูกแสดงไว้ตามลำดับอุเทศเหมือนหาระโดยแท้ สมจริงดังคำกล่าวในที่สุดแห่งอุเทศของหาระว่า เอเต โสฬส หารา ปกิตฺติตา อตฺถโต อสํกิณฺณา (หาระทั้ง ๑๖ ประการนี้ แสดงไว้โดยมีเนื้อความไม่ปะปนกัน)

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า อุทฺเทสานุกฺกเมน นิทฺเทโส น กโต (มิได้กระทำการแสดงตามลำดับอุเทศ) เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า นัยเหล่านั้นย่อมออกจากกันและกันด้วยการแสดงมูลบทอื่นจากมูลบท ดังนั้น เมื่อแสดงนัยหนึ่งไว้ก็เป็นอันแสดงนัยอื่นไว้โดยเนื้อความ[ที่อนุมานรู้โดยอ้อม]

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ปฐมนยโต หิ (ท่านแสดงนัยที่ ๓ ต่อจากนัยที่ ๑) เป็นต้นเพื่อแสดงข้อความที่กล่าวไว้โดยสังเขปนั้นให้พิสดาร

ในเรื่องนั้น พระมหากัจจายนะจำแนกบุคคล ๒ จำพวก คือ ผู้มีตัณหาจริตและผู้มีทิฏฐิจริตแล้วนำนันทิยาวัฏฏนัยออกมาแสดงโดยจำแนกตามบุคคลเหล่านั้นแล้วจึงจำแนก

ผู้มีตัณหาจริตและผู้มีทิฏฐิจริตนั้นนั่นแหละโดยประเภทแห่งปฏิปทา ๔ อีก ได้แสดงการเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย หลังจากนั้นจึงจำแนกบุคคลที่ต่างกันโดยประเภทแห่งปฏิปทา ๔ นั้นนั่นแหละเป็น ๓ จำพวก คือ อุคฆฏิตัญญู เป็นต้นอีก ได้แสดงการเกิดของติปุกขลนัย จึงกล่าวว่า ปฐมนยโต...นิทฺทิฏฺโฐ (ท่านแสดงนัยที่ ๓ ต่อจากนัยที่ ๑ และแสดงนัยที่ ๒ ต่อจากนัยที่ ๓) โดยหมายเอาข้อความนั้น

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ธมฺมาธิฏฺฐานวเสน ปน (แต่ท่านแสดงเหตุเกิดของนัยที่ ๑ ด้วยคำว่า ตณฺหา จ อวิชฺชา จ เป็นต้นในที่สุด เพื่อแสดงข้อความพิเศษนี้ว่า นัยที่ ๒ เกิดจากนัยที่ ๓ และนัยที่ ๑ เกิดจากนัยที่ ๒ โดยธรรมาธิฏฐาน) เพื่อแสดงว่าพระมหา-กัจจายนะมิได้กระทำการแสดงตามลำดับอุเทศไว้เพื่อแสดงข้อความพิเศษนี้ว่า โลภะถูกถือเอาด้วยสุภสัญญาและสุขสัญญา โทสะถูกถือเอาด้วยนิจจสัญญา โมหะถูกถือเอาด้วยอัตต-สัญญา เพราะเกิดความปองร้ายว่าบุคคลนี้ทำสิ่งที่มิใช่ประโยชน์แก่เรา และอโลภะเป็นต้นก็ถูกถือเอาด้วยอสุภสัญญาเป็นต้น ดังนั้น นัยที่ ๒ จึงเกิดจากนัยที่ ๓ โดยธรรมาธิฏฐาน อนึ่ง โทสะถูกถือเอาด้วย โลภ ศัพท์เพราะโทสะเกิดขึ้นได้เมื่อมีโลภะ และโลภะก็คือตัณหา โมหะคืออวิชชา สมถะถูกถือเอาด้วยอโลภะและอโทสะ วิปัสสนาถูกถือเอาด้วยอโมหะ เพราะเป็นฝ่ายตรงกันข้ามกับอกุศลเหล่านั้น ดังนั้น นัยที่ ๑ จึงเกิดจากนัยที่ ๒ โดยธรรมา-ธิฏฐานนั่นแหละ

คำเป็นต้นว่า เตเนว (ฉะนั้นจึงกล่าวว่า จตฺตาริ หุตฺวา ตีณิ ภวนฺติ, ตีณิ หุตฺวา เทฺว ภวนฺติ) หมายความว่า เพราะนัยที่ ๒ เกิดจากนัยที่ ๓ และนัยที่ ๑ เกิดจากนัยที่ ๒

[คำว่า เตเนว แปลตามศัพท์ว่า "เพราะเหตุนั้น" หมายถึง เพราะเหตุคือนัยที่ ๒ เกิดจากนัยที่ ๓ และนัยที่ ๑ เกิดจากนัยที่ ๒]

การแยกออกของนัยโดยธรรมาธิฏฐานอย่างเดียวแสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถา โดยอาศัยข้อความที่พบในพระบาลีโดยปุคคลาธิฏฐานอย่างนี้ ข้อนี้เป็นความต่างกัน[ระหว่างพระบาลีกับอรรถกถาในเรื่องนี้]

คำว่า ยทิ เอวํ (เมื่อเป็นดังนี้) หมายความว่า ท่านควรแสดงนัยโดยประการอื่นจากประการที่พบในพระบาลีมิใช่หรือ

ด้วยคำว่า เทฺว หุตฺวา...สิยา (ท่านก็ควรกล่าวถึงนัยนี้อีกว่า เทฺว หุตฺวา จตฺตาริ ภวนฺติ, เทฺว หุตฺวา ตีณิ ภวนฺติ, ตีณิ หุตฺวา จตฺตาริ ภวนฺติ [บุคคลทั้ง ๒ พวกนี้จัดเป็นบุคคล ๔, จัดเป็น ๒ พวก และแบ่งเป็น ๓ พวก จัดเป็น ๓ พวก และแบ่งเป็น ๔ พวก]) พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงข้อความนี้ว่า เมื่อเป็นดังนี้ ท่านก็ควรกล่าวถึงการเกิดของนัยที่ ๓ และที่ ๒ จากนัยที่ ๑ โดยธรรมาธิฏฐาน และการเกิดของนัยที่ ๓ จากนัยที่ ๒ โดยธรรมาธิฏฐานนั่นแหละ เหมือนแสดงการเกิดของนัยที่ ๓ จากนัยที่ ๑ และการเกิดของนัยที่ ๒ จากนัยที่ ๓ โดยปุคคลาธิฏฐาน

ในพากย์นั้น คำว่า นโย (นัย) คือ นัยที่ ๒ ที่กล่าวไว้ในภายหลัง

คำว่า อตฺถโต (โดยเนื้อความ[ที่อนุมานรู้โดยอ้อม]) หมายความว่า โดยความปรากฏแห่งเนื้อความ ความหมายก็คือ ท่านมิได้กล่าวระบุไว้โดยตรง เพราะปรากฏชัดโดยเนื้อความ

บัดนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ยสฺมา (เพราะท่านประสงค์การระคนกันของอรรถนัยทั้ง ๓ และเมื่อมีการระคนกันก็มีการแยกออกจากการระคนกันนั้นโดยแท้) เป็นต้น เพื่อแสดงย้ำความปรากฏแห่งเนื้อความนั้น

คำว่า อนุปฺปเวโส อิจฺฉิโต (ประสงค์การระคนกัน) หมายความว่า ประสงค์การระคนกัน เพราะนัยและมูลบทนั้นๆ ไม่ขัดแย้งกันในนัยและมูลบทอื่น สมจริงดังคำกล่าว [ในเนตติปกรณ์]ว่า ยตฺถ สพฺโพ อกุสลปกฺโข สงฺคหํ สโมสรณํ คจฺฉติ (ธรรมฝ่ายอกุศลทั้งปวงย่อมถึงการประมวลรวมไว้ในมูลบท ๙ บทใดบทหนึ่ง), ยตฺถ สพฺโพ กุสลปกฺโข สงฺคหํ สโมสรณํ คจฺฉติ (ธรรมฝ่ายกุศลทั้งปวงย่อมถึงการประมวลรวมไว้ในมูลบท ๙ บทใดบทหนึ่ง)

คำว่า อยญฺจ อตฺโถ (อนึ่ง ข้อความนี้) คือ ข้อความทั้งสองประการนี้ว่า นยานํ อญฺญมญฺญอนุปฺปเวโส (การระคนกันของนัย) และ นิคฺคโม (การแยกออกจากการระคนกัน)

คำว่า เปฏกะ คือ คำแสดงเนื้อความของพระไตรปิฎก

คำว่า เปฏโกปเทศ คือ คำอธิบายปริยัติอันเป็นเครื่องชี้แนะ

คำว่า อาทิโต ปฏฺฐาย (ตั้งแต่ต้น) หมายความว่า การมิได้แสดงเพียงการระคนกันและการแยกออกจากกันของนัยทั้งหลาย แต่แสดงการพิจารณ์นัยตั้งแต่ส่วนแรกเป็นต้นไป

คำว่า โทสทิฏฺฐิ (ผู้เห็นว่ากามมีโทษ) หมายความว่า ผู้ถือเอาโทษคือความสุขน้อยเป็นต้น กล่าวคือ ผู้มีปกติเห็นโทษ เพราะบุคคลเหล่านั้นยังมิได้เพิกถอนอนุสัย และเห็นโทษในกาม ที่จริงแล้วองค์ทั้ง ๒ ของพวกเขานี้กล่าวว่าเป็นเหตุของอัตตกิลมถานุโยค

คำว่า นตฺถิ อตฺโถ (กามหาประโยชน์มิได้) หมายความว่า ประโยชน์ในกามปัจจุบันที่คนเขลาผู้ถูกราคะย่ำยีแล้วดำริขึ้น เหมือนการเลียคมมีดอาบน้ำผึ้งของผู้ติดใจในหยาดน้ำผึ้ง มีสุขน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นใจมาก มีโทษมาก มีความเบียดเบียน มีความเร่าร้อน ในภพหน้าก็เหมือนกัน ดังนั้น กามจึงไม่มีประโยชน์แก่ผู้มีปัญญาทุกเมื่อ

คำว่า อนชฺโฌสิตา (ไม่ถูกครอบงำ) หมายความว่า ไม่ถูกย่ำยีอยู่

คำว่า เตน วุจฺจติ สุขา ปฏิปทา (ดังนั้นจึงเรียกว่า ปฏิบัติสะดวก) หมายความว่า วิปัสสนาที่สำเร็จอยู่แก่บุคคลดังกล่าวโดยสะดวกด้วยความมีกิเลสเบาบางนั้นเรียกว่า ปฏิบัติสะดวก

คำวา อชฺโฌสิตา (ยึดติด) หมายความว่า ตั้งมั่น

คำว่า อิเม สพฺเพ สตฺตา (สรรพสัตว์เหล่านี้) คือ สัตว์ผู้ปฏิบัติอยู่ทั้งหมดนี้ซึ่งแบ่งจำนวนไม่ได้ กล่าวไว้ ๒ จำพวก คือ ผู้มีตัณหาจริต และผู้มีทิฏฐิจริต

คำว่า สุเขน ปฏินิสฺสชฺชนฺติ (ละโดยสะดวก) หมายความว่า ละกิเลสโดยไม่ลำบาก

คำว่า อิมา จตสฺโส ปฏิปทา (ปฏิปทาเหล่านี้มี ๔ อย่าง) เป็นต้นแสดงความพิเศษในความเป็นอารมณ์และหน้าที่ของปฏิปทาทั้งหลายด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๑๔๗) และฉบับภูมิพโลฯ (หน้า ๑๘๘) มีรูปว่า อิมา จตสฺโส ปฏิปทาติอาทิ ปฏิปทานํ เอตฺตาวตายํ, วิสยภาวกิจฺเจสุ จ พฺยภิจาราภาวทสฺสนํ แต่คิดว่าควรมีรูปว่า อิมา จตสฺโส ปฏิปทาติอาทิ ปฏิปทานํ เอตฺตาวตา วิสยภาวกิจฺเจสุ พฺยภิจาราภาวทสฺสนํ จึงจะถูกตามหลักภาษา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

คำว่า พฺยภิจาร หมายถึง ความสามัญทั่วไป ดังนั้น คำว่า พฺยภิจาราภาว (ความไม่มีแห่งความสามัญทั่วไป) จึงหมายถึงความพิเศษ]

คำเป็นต้นว่า อยํ ปฏิปทา (ปฏิปทานี้ย่อมแสดงกิเลส) เป็นคำลงท้าย ความหมายคือ ปฏิปทานี้เป็นเหตุให้แสดงบุคคล ๔ เพื่อกล่าวถึงเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย

คำว่า จตุกฺกมคฺเคน กิเลเส นิทฺทิสติ (ย่อมแสดงกิเลสด้วยเหตุ ๔) หมายความว่า ย่อมแสดงหมู่กิเลสอันมีเหตุ ๑๐ ด้วยเหตุ ๔ มีอาหารเป็นต้นที่จักกล่าวต่อไป

คำว่า จตุกฺกมคฺเคน อริยธมฺเมสุ นิทฺทิสิตพฺพา (นัยที่ควรนำออกแสดงในธรรมอันประเสริฐด้วยเหตุ ๔) หมายความว่า นัยที่ควรนำออกแสดงในธรรมอันประเสริฐ คือ โพธิปักขิยธรรม ด้วยเหตุ ๔ มีปฏิปทาเป็นต้นอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออาหารเป็นต้นนั้น

คำว่า อิทญฺจ ปมาณํ จตฺตาโร อาหารา (อาหาร ๔) หมายความว่า อาหาร ๔ นี้เป็นเหตุให้วิปัลลาส ๔ นั้นดำเนินไป ความหมายก็คือ อาหาร ๔ ย่อมเสพวิปัลลาส ๔ ตราบที่ยังไม่ถึงการกำหนดรู้ วิปัลลาส ๔ ย่อมเพิ่มพูนอุปาทาน ๔ ตราบที่ยังมิได้ถูกละ ดังนี้เป็นต้น พึงกล่าวตามสมควรในบททั้งหมดอย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ อิมานิ สพฺพานิ ทส ปทานิ (พึงประกอบบท ๑๐ ทั้งหมดนั้นอย่างนี้)

มีคำที่เหลือ[พึงเพิ่มเข้ามา]ว่า โยเชตพฺพานิ (พึงประกอบ)

คำว่า อภิชฺฌาย คนฺถติ (ย่อมผูกด้วยความละโมบ) แสดงว่า ความละโมบนั่นแหละเป็นการผูก

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า ปปญฺเจนฺโต (ขยาย) หมายความว่า ขยายความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ

[คัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๒๒๗) ฉบับมหาจุฬาฯ ไม่มีคำว่า อิทญฺจ ปมาณํ จตฺตาโร อาหารา เหมือนในฎีกาของเนตติปกรณ์ แต่มีรูปว่า ตตฺริเม จตฺตาโร อาหารา เป็นต้นไป ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ความเป็นเหตุให้เกิดความเดือดร้อนใจ เป็นการไหลไปของกิเลส ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อาสวนฺติ (ย่อมไหลไป)

คำว่า กึ วิปฺปฏิสารา (อะไรเป็นความเดือดร้อนใจ) นั้นกล่าวถึงสิ่งที่ล่วงละเมิดด้วยอำนาจของกิเลส

ท่านกล่าวว่า เย วิปฺปฏิสารา, เต อนุสยา (ความเดือดร้อนใจที่เป็นอนุสัยย่อมไหลไป) เพราะความเดือดร้อนใจเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ยังละอนุสัยไม่ได้เท่านั้น ไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลอื่น

บททั้งสองระบุถึงเหตุโดยสำนวนที่กล่าวถึงผล

[ความเดือดร้อนใจโดยองค์ธรรมคือ กุกกุจจเจตสิก ที่เดือดร้อนรำคาญใจในทุจริตที่ทำแล้ว หรือในสุจริตที่ยังมิได้กระทำในที่นี้คือสิ่งที่ล่วงละเมิดด้วยอำนาจของกิเลสอันเกิดร่วมกับกุกกุจจเจตสิกนั่นเอง แต่ท่านกล่าวว่าเป็นความเดือดร้อนใจคืออนุสัย เพราะเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ยังละอนุสัยไม่ได้เท่านั้น การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงความเดือดร้อนใจที่เป็นอนุสัยอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่ล่วงละเมิดด้วยอำนาจของกิเลสอันเป็นเหตุ]

คำว่า ปฐเมน ปเทน (ด้วยบทที่ ๑) คือ ด้วยบทที่ ๑ ในพระพุทธพจน์ ๑๐ บท ตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า ปฐมาย ทิสาย (ธรรมหลักที่ ๑) คือ ธรรมหลักที่ ๑ ในฝ่ายสังกิเลสของสีหวิกกีฬิตนัยที่เรียกว่าเนื้อความของบทที่ ๑ นั้น

คำว่า อิติ แปลว่า โดยประการดังนี้ หมายความว่า ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า กุสลากุสลานํ (ธรรมที่ไม่มีโทษและธรรมที่มีโทษ) คือ ธรรมที่ไม่มีโทษและธรรมที่มีโทษตามที่กล่าวไว้แล้ว

[คำอธิบายของคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาในบางแห่งมุ่งอธิบายศัพท์ตามหลักภาษา แต่เมื่อแปลเป็นไทยแล้วผู้อ่านอาจไม่เข้าใจชัดเจนเหมือนอ่านจากต้นฉบับบาลี ดังเช่นในประโยคข้างต้นนี้ว่า

กุสลากุสลานนฺติ ยถาวุตฺตอนวชฺชสาวชฺชธมฺมานํ (คำว่า กุสลากุสลานํ คือ ธรรมที่ไม่มีโทษและธรรมที่มีโทษตามที่กล่าวไว้แล้ว) พระฏีกาจารย์มุ่งแสดงอธิบายศัพท์ว่า กุสล และ อกุสล แปลว่า "ธรรมที่ไม่มีโทษและธรรมที่มีโทษ" ไม่ใช่แปลว่า "ธรรมที่เป็นกุศลและธรรมที่เป็นอกุศล" แต่เมื่อแปลเป็นไทยแล้ว ผู้อ่านที่ไม่เข้าใจภาษาบาลีอาจสงสัยว่าทำไมจึงอธิบายว่า "คำว่า กุสลากุสลานํ คือ ธรรมที่ไม่มีโทษและธรรมที่มีโทษตามที่กล่าวไว้แล้ว" เพราะไม่ได้อธิบายเพิ่มเติมไปจากเดิม ดังนั้น ผู้ที่เข้าใจภาษาบาลีดีมักอ่านจากต้นฉบับซึ่งทำให้เข้าใจการอธิบายศัพท์ ความหมาย หรือทั้งศัพท์และความหมาย การอธิบายศัพท์ในภาษาบาลีแยกออกเป็นอธิบายทั้งศัพท์หรือรากศัพท์ในศัพท์ที่เป็นนามศัพท์ (ลิงค์) วิภัตติ ธาตุ ปัจจัย เป็นต้น การอธิบายอรรถแยกออกเป็นอธิบายคำแปลศัพท์ หรือเนื้อความของนามศัพท์และวิภัตติเป็นต้น]

คำว่า ปกฺขปฏิปกฺขวเสน (โดยความเป็นฝ่ายโวทานและฝ่ายสังกิเลสที่ตรงกันข้าม) หมายความว่า โดยความเป็นฝ่าย[โวทาน]และฝ่ายสังกิเลสที่ตรงกันข้ามกับฝ่ายโวทานนั้น

คำว่า โยชนา (การประกอบ) หมายความว่า การสอดส่องด้วยใจโดยกระทำไว้ในธรรมที่เหมาะสมด้วยความเป็นธรรมหลักที่ ๑ เป็นต้น สมจริงดังคำกล่าว[ในเนตติปกรณ์]ว่า มนสา โวโลกยเต (บุคคลย่อมสอดส่องด้วยใจ)

คำว่า ตสฺส คือ การตรวจดูธรรมหลัก

ความเป็นที่สุดของโสดาปัตติผลเป็นต้น พึงทราบโดยเนื่องด้วยอินทรีย์ โดยแท้จริงแล้ว สติปัฏฐานเป็นต้นย่อมสำเร็จด้วยอำนาจของอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นเหล่าใด ความเป็นที่สุดของโสดาปัตติผลเป็นต้น พึงทราบด้วยอำนาจของอินทรีย์เหล่านั้น

ในเรื่องนั้น ศรัทธินทรีย์ในโสดาปัตติผลถึงความไพบูลย์ เพราะพระโสดาบันเป็นผู้บำเพ็ญศรัทธาอย่างบริบูรณ์

วิริยินทรีย์ในสกทาคามิผลถึงความไพบูลย์ เพราะพระสกทาคามีเป็นผู้ปรารภความเพียรเพื่อบรรลุมรรคขั้นสูง

สมาธินทรีย์ในอนาคามิผลถึงความไพบูลย์ เพราะพระอนาคามีเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิอย่างบริบูรณ์

สตินทรีย์และปัญญินทรีย์ในอรหัตตผลอันเป็นผลสูงสุดถึงความไพบูลย์ เพราะพระอรหันต์เป็นผู้บรรลุความไพบูลย์แห่งสติและปัญญา ดังนี้แล

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า การละสุภสัญญาย่อมมีได้ด้วยกำลังศรัทธา เพราะผู้เชื่อมั่นเลื่อมใสอยู่ย่อมเจริญความใส่ใจว่าเป็นสิ่งปฏิกูล การละสุขสัญญาย่อมมีได้ด้วยกำลังวิริยะ เพราะผู้มีความเพียรย่อมครอบงำความพอใจในสุขแล้วหมั่นพากเพียรความใส่ใจด้วยปัญญา การละนิจจสัญญาย่อมมีได้ด้วยกำลังสมาธิ เพราะผู้มีใจตั้งมั่นแล้วย่อมกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและดับไปบรรลุอนิจจสัญญา การละอัตตสัญญาย่อมมีได้ด้วยกำลังปัญญา เพราะผู้มีปัญญาย่อมกำหนดความไม่อยู่ในอำนาจของสังขารแทงตลอดความว่างเปล่าจากอัตตา ส่วนสติพึงปรารถนาในอินทรีย์ทั้งหมด สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

สตึ จ ขฺวาหํ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกํ วทามิ.[๒๐๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติว่ามีประโยชน์ในที่ทั้งปวง”

โดยประการดังนี้ ท่านกล่าวถึงฐานะที่บำเพ็ญอินทรีย์ ๕ ซึ่งละวิปัลลาส ๔ ให้บริบูรณ์ สามัญญผล ๔ ว่าเป็นที่สุดของธรรมหลักทั้ง ๔ อันเป็นเหตุแห่งวิปัลลาส ๔ ดังนี้

คำว่า โลโภ อกุสลมูลํ (อกุศลมูลคือโลภะ) เป็นต้น แสดงการประกอบร่วมกันของโลภะเป็นต้นโดยความเป็นเหตุและผล

ในเรื่องนั้น คำว่า มนาปิเกน (อารมณ์ที่น่าชอบใจ) กล่าวไว้โดยมาก เพราะโลภะเกิดได้ด้วยอารมณ์ที่ตนไม่ชอบใจโดยเนื่องด้วยความเห็นแปรปรวน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า มนาปิเกน แปลว่า ด้วยลักษณะที่น่าชอบใจ

ผัสสะ เวทนา ความเป็นไป[แห่งโสมนัส] ราคะ วิตก และความเร่าร้อน ที่เกิดร่วมกันหรือมิได้เกิดร่วมกัน ย่อมมีได้

คำว่า อุปฺปาโท (การเกิดขึ้น) นี้ [ในพระบาลีว่า อุปฺปาโท ปญฺญายติ (การเกิดขึ้นปรากฏ)] หมายถึงสังขารที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อุปฺปชฺชติ (ย่อมเกิดขึ้น) แต่ถ้าหมายถึงสังขารที่มีลักษณะเกิดขึ้นก็ไม่ควรกล่าว[ด้วยปัจจุบันกาล]ว่า อุปฺปชฺชติ เพราะการเกิดขึ้นไม่ใช่เกิดขึ้นอยู่ [คือ การเกิดขึ้นเป็นกิริยาแสดงความปรากฏ

ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยไม่ระบุกาลว่าเป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต ตามหลักภาษาบทที่เป็นภาวสาธนะ ซึ่งแปลว่า “การ, ความ” จัดเป็นอนามัฏฐกาล คือ ไม่ระบุกาล]

อนึ่ง การที่ราคะของบุคคลเหล่านั้นมีความเร่าร้อนอันเกิดจากราคะเป็นเหตุ ย่อมมีได้เพราะเป็นสภาวะของตัณหา เนื่องจากตัณหาเป็นเหตุเกิดของทุกข์ สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีสภาพเกิดขึ้น สิ่งทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์ สมจริงดังคำกล่าวว่า

ตณฺหาสหชาตเวทนาย ปน โลโภ สหชาตาทิปจฺจเยหิ ปจฺจโย.[๒๐๔]

“โลภะเป็นปัจจัยแก่เวทนาที่เกิดร่วมกับตัณหาด้วยสหชาตปัจจัย เป็นต้น”

โดยประการดังนี้ การเกิดขึ้นของสุขเวทนาที่ประกอบร่วมกับโลภะอันเกิดขึ้นในอิฏฐารมณ์ ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ว่า อุปฺปาโท สงฺขตลกฺขณํ (ลักษณะของสังขตธรรมคือความเกิดขึ้น)

ความแปรปรวนของสุขเวทนานั้นกล่าวว่าเป็นวิปริณามทุกข์

ระยะกาลแห่งความแปรปรวนย่อมไม่มีโดยปราศจากระยะกาลแห่งความเกิดขึ้น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวถึงระยะกาลแห่งความแปรปรวนนั้นเหมือนปรากฏโดยอาศัยระยะกาลแห่งความเกิดขึ้นว่า อุปฺปาทํ...ทุกฺขตา (วิปริณามทุกข์ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยลักษณะของสังขตธรรมคือความเกิดขึ้น)

แม้ข้อความในคำเป็นต้นว่า โทโส อกุสลมูลํ (อกุศลมูลคือโทสะย่อมเกิดขึ้นด้วยอารมณ์ที่ไม่น่าชอบใจ) ก็พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

มีข้อความพิเศษดังนี้ คือ ท่านกล่าวว่า จิตสฺส...ทุกฺขทุกฺขตา (ทุกขทุกข์ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยลักษณะของสังขตธรรมคือความแปรปรวนของสิ่งที่ตั้งอยู่) เพราะโทมนัสเกิดขึ้นโดยอาศัยชราที่ชื่อว่าความแปรปรวนของสิ่งที่ตั้งอยู่

การที่ชรามีความเร่าร้อนที่เกิดจากโทสะเป็นเหตุ พึงทราบโดยความแก่ก่อนวัยของบุคคลผู้มีโทสะมาก

คำว่า วโย (ความเสื่อมไป[ของสังขาร]) หมายความว่า ความดับสังขาร

ความเป็นสังขารทุกข์ของสังขตธรรมย่อมมีด้วยความไม่เที่ยง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วยํ...สงฺขารทุกฺขตา(สังขารทุกข์ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยลักษณะของสังขตธรรมคือความเสื่อมไป) สมจริงดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํ.[๒๐๕]

“สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”

การที่ลักษณะคือความเสื่อมไปมีความเร่าร้อนที่เกิดจากโมหะเป็นเหตุ พึงทราบโดยความดำเนินไปของสังสารวัฏ เพราะมีความหลงเป็นเหตุ และเพราะมรณะมีอวิชชาเป็นปัจจัย

การที่อโลภะเป็นต้นเป็นเหตุให้ปัญญาเป็นต้นบริบูรณ์ พึงทราบโดยความเป็นปัจจัยด้วยส่วนคืออุปนิสสยปัจจัยและสหชาตปัจจัยตามสมควร เพราะกุศลธรรมทั้งปวงเป็นปัจจัยพิเศษแก่กุศลธรรมทั้งปวงตามที่มีได้โดยแท้

คำว่า อัพยาปาทูปจาระ คือ ความเป็นไป[แห่งเวทนา]อันเป็นที่อาศัยของอัพยาปาทวิตก

แม้คำว่า อวิหิงสูปจาระ ก็มีนัยเดียวกันนี้

มีคำที่เหลือว่า นัยที่กล่าวมานี้ชื่อว่า ติปุกขลนัยที่ ๒ ซึ่งได้แสดงไว้ร่วมกับทิสาโลจนนัย

คำว่า อิเม จตุตาโร (บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้) ท่านปรารภไว้เพื่อแสดงเหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัยโดยปุคคลาธิฏฐานอย่างเดียว

คำว่า อิเม คือ บุคคล ๔ จำพวกตามปฏิปทา ๔ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว

คำว่า วิเสเสน (โดยเฉพาะ) คือ โดยความพิเศษกล่าวคือความมีทิฏฐิหรือตัณหาเป็นที่อาศัย โดยแท้จริงแล้ว ผู้มีทิฏฐิจริตกล่าวไว้ ๒ จำพวก คือ ผู้มีปัญญามาก และผู้มีปัญญาน้อย ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก พร้อมด้วยการบรรลุเร็วและการบรรลุช้า

นอกจากนั้น ยังได้แสดงข้อความนี้ว่า ผู้มีตัณหาจริตกล่าวไว้ ๒ จำพวกว่าย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก พร้อมด้วยการบรรลุเร็วและการบรรลุช้า

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เทฺว โหนฺติ ทิฏฺฐิจริโต จ ตณฺหาจริโต จ (บุคคลเหล่านั้นแบ่งเป็น ๒ จำพวกโดยเฉพาะ คือ ผู้มีทิฏฐิจริต และผู้มีตัณหาจริต)

คำว่า จตฺตาโร หุตฺวา (บุคคล ๔ จำพวก) หมายความว่า บุคคลจำแนกเป็น ๔ จำพวกในการแสดงเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย ความหมายก็คือ กล่าวไว้โดยแบ่งเป็น ๔ จำพวกเนื่องด้วยปฏิปทา

คำว่า ตโย โหนฺติ (แบ่งเป็น ๓ จำพวก) หมายความว่า จำแนกเป็น ๓ จำพวก คือ อุคฆฏิตัญญู เป็นต้นในการแสดงเหตุเกิดของติปุกขลนัย]

คำว่า ตโย หุตฺวา (บุคคล ๓ จำพวก) หมายความว่า จำแนกเป็น ๓ จำพวกเหมือนอย่างนั้น คือ กล่าวไว้โดยแบ่งเป็น ๓ จำพวก

คำว่า เทฺว โหนฺติ (แบ่งเป็น ๒ จำพวก) หมายความว่า มี ๒ จำพวกในการแสดงเหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัยในกาลนี้

คำว่า อชฺโฌสานํ แปลว่า ความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ

คำว่า อภินิเวโส แปลว่า ความยึดมั่นด้วยตัณหา

คำว่า อหํกาโร (ความถือตัว) หมายความว่า ความทะนงตน หรือการทำ[ความสำคัญ]ว่าเป็นเรา

การรู้เห็นว่าเป็นเราด้วยอำนาจทิฏฐิ มานะ และความสำคัญตน ชื่อว่า มมังการะ (ความยึดติดบุคคลสิ่งของ) คือ การยึดมั่นของตน กล่าวคือ การยึดมั่นด้วยตัณหา

คำว่า ทส ปทานิ ปจมา ทิสาติ กาตพฺพานิ (บททั้ง ๑๐ ของทุกะ ๑๐ พึงกำหนดว่าเป็นธรรมหลักที่ ๑) หมายความว่า พึงกระทำให้เป็นธรรมหลักที่ ๑ ของนันทิยาวัฏฏนัย ความหมายก็คือ พึงกำหนดว่าเป็นธรรมหลักที่ ๑

คำเป็นต้นว่า สํขิตฺเตน...ปกฺขสฺส (บททั้ง ๑๐ ที่สอง [มีตัณหาเป็นต้น] ของทุกะ ๑๐ ย่อมแสดงข้อความโดยย่อระบุถึงโวทานซึ่งเป็นปฏิปักษ์ของฝ่ายสังกิเลส) หมายความว่า บททั้ง ๑๐ ที่สองย่อมแสดงข้อความของฝ่ายสังกิเลสโดยย่อระบุถึงธรรมที่เป็นโวทานอันดำเนินไปในฝ่ายปฏิปักษ์

พึงประกอบบทว่า พึงกำหนดว่าเป็นธรรมหลักที่ ๑

คำว่า ทส ปทานิ ทุติยกานิ (บททั้ง ๑๐ ที่สอง) หมายความว่า บท ๑๐ มีตัณหาเป็นต้น พึงกำหนดว่าเป็นธรรมหลักที่ ๒

พึงนำบทมาประกอบ[ที่ตามมาจากประโยคต้น]ว่า สํขิตฺเตน...กณฺหปกฺขสฺส ([ตัณหาเป็นต้นที่กล่าวมานี้ เป็นธรรมหลักที่ ๒]ของทุกะ ๑๐ ที่แสดงข้อความโดยย่อระบุถึงโวทานซึ่งเป็นปฏิปักษ์ของฝ่ายสังกิเลส)

คำว่า โยนิโส แปลว่า โดยแยบคาย

การใส่ใจโดยแยบคาย คือ การใส่ใจก่อนด้วยความไม่เที่ยงเป็นต้น

คำว่า ปญฺญา (ปัญญา) คือ ปัญญาที่เกิดจากการสดับ และฌานพร้อมด้วยอภิญญา

คำว่า นิพฺพิทา (ความเบื่อหน่าย) คือ ปัญญาแทงตลอด

ความโสมนัส คือ สุขทางใจที่เกิดร่วมกับความปราโมทย์เป็นต้นอันประกอบด้วยธรรม

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๑๕๑) และฉบับภูมิพโล (หน้า ๑๙๓) พบรูปว่า โสมนสฺสธมฺมูปสญฺหิตํ ปโมทาทิสหคตํ เจตสิกสุขํ แต่ควรมีรูปว่า โสมนสฺสํ ธมฺมูปสญฺหิตํ ปโมทาทิ-สหคตํ เจตสิกสุขํ เพราะเป็นการอธิบายบทตั้งคือ โสมนสฺสํ และคำนี้ก็เชื่อมเป็นสมาสกับ ธมฺม เป็นรูปว่า โสมนสฺสธมฺม ไม่ได้ เนื่องจากคำหน้าที่เป็นภาวสาธนะต้องเชื่อมสมาสกับคำหลังที่เป็นภาวสาธนะเหมือนกัน ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

จ ศัพท์ในคำว่า กุสลปกฺเข จ (และฝ่ายกุศล) มีความหมายว่า รวบรวม ดังนั้นจึงแสดงว่าธรรมหลัก ๔ มีได้โดยการรวบรวมจากฝ่ายทั้งสอง ไม่ใช่มีได้ทีละฝ่าย

คำว่า เตสํ คือ ตัณหาเป็นต้น ความหมายก็คือ ตัณหา และธรรมที่อยู่ในฝ่ายตัณหา

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ราควิราคา (ความหลุดพ้นทางใจเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อราคะ) เพื่อแสดงว่า เมื่อราคะถูกละได้โดยสิ้นเชิง แม้อวิชชาก็เป็นอันถูกละได้โดยสิ้นเชิงเหมือนกัน กระนั้นก็ตาม ความหลุดพ้นทางใจเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อราคะ

แม้คำเป็นต้นว่า อวิชฺชาวิราคา (ความหลุดพ้นทางปัญญาที่สำรอกอวิชชาย่อมมีด้วยการละอวิชชาเป็นต้นนั้น) ก็มีนัยเดียวกันนี้

อนึ่ง ข้อความนี้กล่าวไว้โดยเป็นคำอธิบายความของพระบาลีที่ปรากฏโดยพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

โส จ อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ทิฏฺเฐว ธมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๒๐๖]

"อนึ่ง เธอรู้แจ้งความหลุดพ้นทางใจและความหลุดพ้นทางปัญญาอันไม่มีอาสวะเพราะสิ้นอาสวะด้วยความรู้ยิ่งโดยตนเอง เข้าถึงพร้อมแล้วอยู่ในชาตินี้"

อย่างไรก็ตาม ความหลุดพ้นทางใจอย่างแรกในเรื่องนี้หมายถึงอนาคามิผล เพราะกล่าวไว้ในเววจนสมาโรปนะด้วยคำว่า ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ เสกฺขผลํ, อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ อเสกฺขผลํ (ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนัด เป็นเสกขผล ความหลุดพ้นทางปัญญาอันคลายอวิชชา เป็นอเสกขผล) เป็นต้น ที่จริงแล้วพระมหากัจจายนะกล่าวว่า ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ (ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนัด) เพราะความบริบูรณ์แห่งสมาธิเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อกามราคะเป็นพิเศษ

ความหลุดพ้นทางปัญญาอย่างหลังหมายถึงอรหัตตผล พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ (ความหลุดพ้นทางปัญญาอันคลายอวิชชา) เพราะละตัณหาและอวิชชาโดยสิ้นเชิง และเป็นความบริบูรณ์แห่งปัญญา

คำว่า ตตฺถ คือ นันทิยาวัฏฏนัย

คำว่า เตสุ (มูลบท ๔ เหล่านั้น) คือ มูลบท ๔ มีตัณหาเป็นต้นที่กล่าวว่า จตฺตาริ ปทานิ (บท ๔)

การประมวลกล่าวว่าเป็นการประชุมในเรื่องนี้ อนึ่ง การประมวลดังกล่าวย่อมมีได้โดยสภาวะเสมอกันและลักษณะเสมอกัน ดังนั้น ท่านแสดงมูลบท ๔ มีตัณหาเป็นต้นแล้วจึงกล่าวว่า เตสุ อฏฺฐารส มูลปทานิ สโมสรนฺติ (มูลบท ๑๘ ย่อมประชุมในมูลบท ๔ เหล่านั้น)

คำว่า สมถํ ภชนฺติ (ย่อมเข้าถึงความเป็นสมถะ) หมายความว่า ย่อมเข้าถึงความเป็นสมถะโดยสภาวะเสมอกันและลักษณะเสมอกัน

แม้คำว่า วิปสฺสนํ ภชนฺติ (ย่อมเข้าถึงความเป็นวิปัสสนา) ก็มีนัยเดียวกันนี้

การเข้าไปสู่การตั้งอยู่ของนัยแห่งธรรมที่ตั้งอยู่ในนัยทั้งหลาย ชื่อว่าการเข้าไปในนัยของนัยทั้งหลายนั่นแหละ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ติปุกฺขโล...อนุปฺปวิสนฺติ (ติปุกขลนัยและสีหวิกกีฬิตนัยย่อมเข้าไปสู่นันทิยาวัฏฏนัย)

ท่านจะแสดงว่าอโทสะมีอย่างเดียวโดยส่วนคือพระพุทธพจน์อย่างเดียว เพราะไม่มีมูลบทของนันทิยาวัฏฏนัยและสีหวิกกีฬิตนัยที่ไม่นับเข้าในฝ่ายอโลภะและอโมหะแล้วนับเข้าในฝ่ายอโทสะ

แม้คำว่า โทโส โทโส เอว (โทสะชื่อว่า โทสะ นั่นแหละ) ก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า สโมสรนฺติ (ย่อมประชุม) หมายความว่า ย่อมถึงการประมวลไว้โดยลักษณะเสมอกันและสภาวะเสมอกัน

คำว่า ภูมิ โคจโร (ฐานะที่ตั้ง) กล่าวระบุถึงมูลบทนั่นแหละ

คำว่า เอเกกํ นยํ อนุปฺปวิสติ (ย่อมเข้าไปสู่นัยหนึ่งๆ) หมายความว่า ย่อมเข้าไปสู่นัยหนึ่งๆ เพราะเข้าไปสู่มูลบทนั้นๆ

เมื่อเข้าใจกุศลธรรมแล้วก็พึงแสวงหาอกุศลธรรมฝ่ายตรงกันข้าม หรือเมื่อเข้าใจอกุศลธรรมแล้วก็พึงแสวงหากุศลธรรมฝ่ายตรงกันข้าม หมายความว่า พึงใคร่ครวญโดยคล้อยตามพระพุทธพจน์ที่อธิบายอยู่

การแสวงหา คือ การใคร่ครวญ ได้ชื่อว่า ทิสาโลจนะ (การสอดส่อง)

คำว่า โส นโย นิทฺทิสิตพฺโพ (พึงแสดงนัยนั้น) หมายความว่า พึงแสวงหาเหมือนอย่างนั้นแล้วกำหนดธรรมหลักด้วยธรรมดังกล่าว แล้วจึงนำนัยนั้นๆ ออกมาประกอบ

ท่านจะแสดงว่าการนำมูลบทออกมาจากมูลบทย่อมมีได้โดยนัยนี้ เหมือนการเข้าไปแห่งมูลบทในมูลบท จึงกล่าวว่า ยถา เอกมฺหิ...นิทฺทิสิตพฺพานิ (บัณฑิตพึงแสดงมูลบทโดยนำออกจากนัยนั้นๆ ให้มูลบทของนัยอื่นเข้าไปสู่นัยอย่างหนึ่งได้เมื่อแสดงนัยนั้นแล้ว)

คำเป็นต้นว่า เอเกกสฺมิญฺหิ (เพราะมูลบท ๑๘ ย่อมเข้าไปสู่นัยหนึ่งๆ ได้) เป็นคำแสดงเหตุ

ในข้อนั้น คำว่า ตตฺถ คือ ในนัยหนึ่งๆ

คำว่า เอกสฺมึ ธมฺเม วิญฺญาเต (เมื่อเข้าใจธรรมหนึ่งๆ) หมายความว่า เมื่อเข้าใจธรรมคือมูลบทหนึ่งๆ มีตัณหาเป็นต้นโดยตรงหรือด้วยการนำออกแสดง

คำว่า สพฺเพ ธมฺมา วิญฺญาตา โหนฺติ (ธรรมทั้งหมดเป็นอันเข้าใจได้) หมายความว่า ธรรมทั้งหมดมีโลภะเป็นต้นอันเป็นมูลบทอื่นจากนั้นก็เป็นอันเข้าใจได้ คือ เป็นธรรมปรากฏ กล่าวคือ ประจักษ์ เพราะนัยไม่ควรเป็นไปในประเภท[อื่น]

คำเป็นต้นว่า อิเมสํ (ในบรรดานัยทั้ง ๓ เหล่านี้ ผล ๔ เป็นที่สุดของสีหวิกกีฬิตนัย) แสดงที่สุดของนัย ๓ ด้วยการให้ถึงที่สุดของธรรมอันเป็นธรรมหลักของนัย ๓

ข้อความนั้นได้กล่าวนัยไว้แล้วนั่นแหละ

คำเป็นต้นที่กล่าวต่อมาว่า อิเมสุ (การตรวจดูมูลบท ๑๘ ในนัยทั้ง ๓ เหล่านี้ ชื่อว่า ทิสาโลจนนัย) แสดงประเภทของกรรมนัยทั้ง ๒

คำนั้นรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

จบ คำอธิบายนยสมุฏฐานวาระ

สาสนปัฏฐานวารวรรณนา

สจฺจํ ปุนปิ สจฺจนฺติ ภุชมุกฺขิปฺป วุจฺจเต
สกตฺโถ นตฺถิ นตฺเถว ปรสฺสตฺถมกุพฺพโต.

สารัตถวิลาสินี หน้า ๑๐

"บุคคลอาจชูแขนขึ้นกล่าวว่าเป็นความจริงแน่นอน ประโยชน์ตนย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ทำประโยชน์เพื่อบุคคลอื่นโดยแท้"

สาสนปัฏฐานวารวรรณนา

(คำอธิบายสาสนปัฏฐาน)

[๘๙] คำว่า สงฺคหวาราทีสุ (ในสังคหวาระเป็นต้น) คือ ในสังคหวาระ อุทเทสวาระ และนิทเทสวาระ

คำว่า สรูปโต น ทสฺสิตํ (ไม่ได้กล่าวรวมไว้โดยตรง) หมายความว่าแสดงไว้โดยอ้อมนั่นแหละ ความจริงแล้วท่านได้กล่าวไว้โดยความเป็นอุทาหรณ์เพื่อแสดงข้อความนั้นโดยอ้อม เหมือนสาสนปัฏฐานพึงนำออกแสดงด้วยมูลบท

คำว่า อญฺญมญฺญสงฺคโห (การรวมเข้าด้วยกัน) นี้ แสดงเหตุของการแสดงมูลบทและสาสนปัฏฐานเข้าด้วยกันตามคำกล่าวว่า

สติ อนุปฺปเวเส ตโต วินิคฺคโม สิยา.[๒๐๗]

"เมื่อมีการรวมเข้ากัน การแยกออกจากนั้นก็ควรมีได้"

ท่านจะแสดงว่า คำว่า ป ในคำว่า ปฏฺฐานํ นี้ เป็นบทอุปสรรค ซึ่งแสดงอรรถว่า ปการะ (ประการต่าง ๆ) ดังคำว่า ปวิภตฺเตสุ ธมฺเมสุ, ยํ เสฏฺฐํ ตทุปาคมุํ [๒๐๘] (ธรรมใดมีสภาพประเสริฐในธรรมที่พระพุทธองค์ทรงจำแนกไว้โดยประการต่าง ๆ ชนทั้งหลายได้เข้าถึงธรรมนั้น) จึงกล่าวว่า ปกาเรหิ ฐานํ (ความเป็นไปโดยประการต่าง ๆ)

[คัมภีร์เนตติฎีกาทุกฉบับมีรูปว่า วิภตฺเตสุ ธมฺเมสุ ยํ เสฏฺฐํ ตทุปาคมุํ แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า ปวิภตฺเตสุ ธมฺเมสุ ยํ เสฏฺฐํ ตทุปาคมุํ จึงจะเหมาะสมกับข้อความในเรื่องนี้และครบ ๘ พยางค์ตามกฎฉันทลักษณ์]

คำว่า อิธ คือ ในเนตติปกรณ์นี้

คำว่า ตสฺส (คำสอนนั้น) คือ คำสอนที่เป็นปริยัติซึ่งเรียกว่าเทศนา

คำว่า ตถาภาวทีปนํ (สูตรแสดงความเป็นไปอย่างนั้น) หมายความว่า สูตรแสดงความเป็นไปแห่งคำสอนอย่างนั้นโดยกระทำรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า ทีปนะ คือสูตรที่จักแสดง เพราะควรแสดงโดยความตั้งอยู่ด้วยประการต่างๆ มีความเป็นฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น เนื่องจากดำเนินไปโดยคล้อยตามอัธยาศัยของเวไนยชน

คำว่า ปติฏฺฐหนฺติ (ดำรงอยู่) คือ อธิศีลสิกขาเป็นต้นที่ถือเอาโดยสภาพรวม

คำว่า เอเตหิ คือ ธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น

การที่ธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นเป็นเหตุยังอธิศีลสิกขาเป็นต้นให้มีได้ พึงแสดงด้วยพระธรรมเทศนาอันยิ่งยวดคืออนุปุพพีกถา

คำว่า เตสํ คือ ธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น

คำว่า เตสํ ในประโยคต่อมา หมายถึง สูตร

คำว่า โคฏฺฐา แปลว่า คอกวัว

คำว่า ปฏฺฐิตคาโว แปลว่า ที่ไปของวัว

คำว่า อาคตฏฺฐานสฺมึ (ในฐานะที่ตรัสไว้) หมายถึง สีหนาทสูตร[๒๐๙]

มีคำที่เพิ่มเข้ามาว่า เพราะมีที่ไปปรากฏในที่นี้

อีกนัยหนึ่ง คำว่า คมนะ คือ ที่ไป

ความหมายก็คือ ที่ไป ชื่อว่า ปัฏฐานะ เพราะเป็นสถานที่ไปอันปรากฏด้วยความไม่ติดขัดแห่งเทศนาญาณ

คำว่า โวมิสฺสา (ระคนกัน) หมายความว่า ผสมกันโดยความเป็นทุกะ ติกะ และจตุกกะมีนัยว่า สูตรฝ่ายเศร้าหมองและฝ่ายบำเพ็ญบุญ เป็นต้น]

คำว่า สํกิเลสภาเค (ฝ่ายเศร้าหมอง) หมายความว่า สูตรที่เป็นไปในฝ่ายเศร้าหมองที่ควรแสดง คือ แสดงไว้โดยทำฝ่ายเศร้าหมองนั้นให้เป็นที่ตั้ง

อนึ่ง คำนี้เป็นคำแสดงความหมายเท่านั้น พึงทราบเนื้อความตามหลักไวยากรณ์ว่า **สังกิเลสภาคิยะ** คือ สูตรที่มีในฝ่ายเศร้าหมอง

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า สํกิเลสภาคิกํ พึงทราบความหมายของคำนั้นว่า

สังกิเลสภาคิกะ คือ สูตรที่มีฝ่ายเศร้าหมอง

อีกนัยหนึ่ง **สังกิเลสภาคิกะ** คือ สูตรที่ประกอบในฝ่ายเศร้าหมอง

อีกนัยหนึ่ง **สังกิเลสภาคิกะ** คือ สูตรที่แสดงฝ่ายเศร้าหมองเป็นปกติ

[คำว่า สํกิเลสภาคิก มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สูตรที่มีฝ่ายเศร้าหมอง = สํกิเลสภาโค เอตสฺส อตฺถีติ สํกิเลสภาคิกํ (ลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- สูตรที่ประกอบในฝ่ายเศร้าหมอง = สํกิเลสภาเค นิยุตฺตํ สํกิเลสภาคิกํ (ลง อิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

- สูตรที่แสดงฝ่ายเศร้าหมองเป็นปกติ = สํกิเลสภาคสฺส ปโพธนสีลํ สํกิเลสภาคิกํ (ลง อิก ปัจจัยใน ปโพธนสีล ตัทธิต)]

คำว่าสังกิเลสภาคิกะนั้นนั่นแหละ ได้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยะ [โดยแปลง ก ของ อิก ปัจจัย เป็น ย]

คำว่า ปทาลนํ แปลว่า การทำลาย

อนึ่ง พึงทราบว่าความมีการทำลายเป็นที่อาศัยย่อมถูกถือเอาด้วยคำว่า ปทาลน (การทำลาย)

คำว่า อเสกฺเข แปลว่า อเสกขธรรม

คำว่า เตสํ โวมิสฺสกนยวเสน (โดยความเป็นนัยผสมของสูตรดังกล่าว) หมายความว่า โดยความเป็นนัยผสมที่ปฏิเสธและไม่ปฏิเสธสูตรทั้ง ๔ นั้นมีสูตรฝ่ายเศร้าหมอง เป็นต้น

พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงการกำหนดขอบเขตในการถือเอาบทด้วยคำว่า ตานิ ปน ฉ ทุกา (อนึ่ง สูตรที่ระคนกันนั้นมี ๑๒ อย่าง คือ ทุกะ ๖ ติกะ ๔ จตุกกะ ๑ และจตุกกะ ๑) เป็นต้นแล้ว จักแสดงโดยตรงเองในคำอธิบายความของบทว่า สาธารณานิ กตานิ (สูตรทั้ง ๔ เหล่านี้[มีสังกิเลสภาคิยสูตรเป็นต้น] เมื่อกระทำระคนกัน ก็รวมเป็น ๘ สูตร [คือสูตร ๔ อย่างแรกและสูตร ๔ อย่างหลัง])

ท่านกล่าวว่า อนุทฺธรเณ การณํ นตฺถิ (มิใช่มีเหตุอื่นในการไม่ยกขึ้นกล่าว) แล้วจะแสดงเหตุในการยกขึ้นกล่าว จึงนำพระบาลีมาแสดงด้วยคำว่า ตถา หิ วกฺขติ (สมจริงดังคำที่ท่านจักกล่าว) เป็นต้น

ขึ้นชื่อว่าความหมดจดย่อมมีได้จากความเศร้าหมอง เพราะประสงค์เอาความหมดจดของสิ่งที่เศร้าหมอง

ความหมดจดเป็นความบริสุทธิ์จากความเศร้าหมองโดยเนื่องด้วยตทังคปหาน (ละได้ชั่วขณะ) เป็นต้น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตํ ปน อตฺถโต วาสนาภาคิยาทิ เอว โหติ (โดยใจความสูตรดังกล่าวก็คือสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญเป็นต้นนั่นแหละ)

ในเรื่องนั้น ความหมดจดด้วยตทังคปหานและวิกขัมภนปหาน (ละด้วยการข่มไว้) ย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ

ความหมดจดด้วยสมุจเฉทปหาน (ละด้วยการตัดขาด) และปฏิปัสสัทธิปหาน (ละด้วยการระงับ) ย่อมมีได้ด้วยเนื่องด้วยสูตรฝ่ายแทงตลอด

ความหมดจดโดยเนื่องด้วยสูตรฝ่ายพระอเสกขะ พึงทราบด้วยความสงบนั่นแหละ

เทศนาที่เป็นฝ่ายเศร้าหมอง คือ เทศนาที่มีส่วนแห่งราคะเป็นต้น

เทศนาที่เป็นฝ่ายบำเพ็ญบุญ คือ เทศนาที่มีส่วนแห่งจาคะเป็นต้น

เทศนาที่เป็นฝ่ายแทงตลอด และฝ่ายพระอเสกขะ คือ เทศนาที่ทำลายความเป็นไปแห่งอกุศลโดยมีส่วนเหลือและโดยสิ้นเชิง

ท่านกล่าวว่า สํกิเลโส ติวิโธ...วิสยทสฺสนตฺถํ อารทฺธํ (คำเป็นต้นว่า สํกิเลโส ติวิโธ [ความเศร้าหมองมี ๓ ประเภท] กล่าวไว้เพื่อแสดงวิสัยของสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญเป็นต้นด้วยการแสดงสมถะเป็นต้นโดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อฝ่ายสังกิเลส) เพราะแสดงฝ่ายเศร้าหมองก่อนด้วยคำว่า ตณฺหาสํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ (สูตรฝ่ายความเศร้าหมองคือตัณหา) เป็นต้น

ความปรารถนาภพ เป็นความพอใจในภพ

คำว่า อุปฺปชฺชติ (เกิดขึ้น) หมายความว่า ไม่ปราศจากไป

คำว่า ตตฺร ตตฺร ภเว (ในภพนั้นๆ) คือ กามภพ รูปภพ หรืออรูปภพ

คำว่า ปทนฺตรสํโยชนวเสน (โดยประกอบกับบทอื่น) หมายความว่า โดยประกอบกับบทอื่นตามทุกนัยนั่นแหละ

คำว่า มิสฺสิตานิ กตานิ แปลว่า กระทำให้ปนกัน

พระอรรถกถาจารย์ถือเอาบทที่ควรแสดงโดยเนื่องด้วยสูตรที่เป็นเอกกะและจตุกกะแล้ว ผสมโดยเนื่องด้วยอาวุตตินัย (นัยที่กล่าวซ้ำ) แล้วแสดงฝ่ายสาสนปัฏฐาน ๘ อื่นโดยเนื่องด้วยทุกะที่เหลือ ติกะและจตุกกะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตานิเยว ยถาวุตฺตานิ อฏฺจ สุตฺตานิ (สูตรทั้ง ๘ ตามที่กล่าวไว้เหล่านั้น) เป็นต้น

เอกกะ ๔ เท่านั้นแสดงไว้ในพระบาลีตั้งแต่ต้น

ทุกะ ๖ คือ ทุกะ ๔ ที่ปรากฏในพระบาลี และทุกะ ๒ ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา

ติกะ ๔ คือ ติกะ ๒ ที่ปรากฏในพระบาลี และติกะ ๒ ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา

จตุกกะ ๔ ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาอย่างเดียว

คำว่า ปาฬิยํ อนาคตา (มิได้พบในพระบาลี) นี้ ระบุถึงการไม่ได้กล่าวไว้โดยจำนวนแน่นอน แต่แสดงความมีได้โดยนัย[ที่อนุมานรู้โดยอ้อม]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอุทาหรณ์ของสูตรที่มิได้กล่าวไว้ในพระบาลีต่อไป

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า โสฬสหิ แปลว่า ๑๖ อย่าง เพราะสูตรเหล่านั้นไม่ใช่มี ๑๖ สูตรเท่านั้น แต่มี ๑๖ อย่าง ดังนั้น ปัฏฐานนัยจึงเป็นวิธีตั้งจำนวนเดิมแล้วแผ่จำนวนโดยพิสดารอันสมควรแก่สูตรนั้นโดยมีการปรุงแต่งอยู่ภายในซึ่งได้รับด้วยสูตรที่เป็นเหตุ

[ปัฏฐานนัยของสาสนปัฏฐานมีลักษณะเหมือนปัฏฐานนัยของฉันทลักษณ์ คือ ตั้งจำนวนเดิมแล้วบวกเพิ่มไปเรื่อยๆ (ดูวุตโตทัยมัญชรี คาถา ๑๒๙) เช่น

๑. ๒ ๒

๒. ๑ ๒

๓. ๒ ๑

๔. ๑ ๑]

คำว่า อิมินา...นตฺถิ (ไม่มีฐานะแห่งปริยัติศาสนาที่ไม่นับเข้าในสาสนปัฏฐาน ๑๖ เหล่านี้) แสดงว่า ฐานะแห่งปริยัติศาสนาที่พ้นไปจากสาสนปัฏฐานตามที่กล่าวไว้ หามีไม่ เพราะดำเนินไปโดยความเป็นสาสนปัฏฐานนั้นๆ ตามสมควร

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า กถํ ปน (เพื่อเฉลยคำถามว่า ความเป็นสังกิเลสภาคิยสูตรเป็นต้นพึงถือเอาอย่างไร) เป็นต้นเพื่อแสดงว่า พระบาลีว่า คาถาย คาถา อนุมินิตพฺพา (บัณฑิตพึงอนุมานรู้คาถาด้วยคาถา) กล่าวไว้โดยหมายเอาคำถามว่า ถ้าปริยัติศาสนา ๙ มีสุตตะและเคยยะเป็นต้นดำเนินไปโดยเนื่องด้วยสาสนปัฏฐานตามที่กล่าวไว้แล้ว ความเป็นสังกิเลสภาคิยสูตรเป็นต้นของคาถาเป็นต้นในปริยัติศาสนา ๙ นั้นที่มิได้แสดงไว้ในเนตติปกรณ์นี้พึงถือเอาอย่างไร

ในข้อนั้น คำว่า อยํ คาถา วิย (เหมือนคาถาที่ยกมาแสดงนี้) หมายความว่า เหมือนคาถาที่เป็นอุทาหรณ์ในเนตติปกรณ์นี้ว่า กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา, มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา, อุทฺธํ อโธ สพฺพธิ วิปฺปมุตฺโต, ยสฺส เสลูปมํ จิตฺตํ เป็นต้น

คำว่า คาถา (คาถาอื่น) คือ คาถาอื่นที่พบในพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎก อันพระมหากัจจายนะมิได้ยกขึ้นแสดงไว้ในเนตติปกรณ์นี้

ท่านกล่าวว่า สํกิเลส...ชานิตพฺพาติ อตฺโถ (บัณฑิตพึงอนุมานรู้ว่าเป็นสังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร ความหมายก็คือ พึงเทียบเคียงบ่อยๆ แล้วอนุมานรู้) เพื่อแสดงว่า คาถาบทใดบทหนึ่งที่กล่าวว่า อยํ คาถา วิย (เหมือนคาถาที่ยกมาแสดงนี้) โดยความอยู่เฉพาะหน้าในเวลาอธิบาย บัณฑิตพึงอนุมานรู้ คือ พึงให้รู้ด้วยการถือเอานัย[ที่รู้โดยอ้อม]ว่าเป็นสังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

โดยแท้จริงแล้ว วา ศัพท์ในพากย์นี้มีอรรถว่ารวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้

คำว่า เสสปเทสุ (แม้บทที่เหลือ) คือ บทในพระพุทธพจน์ที่เป็นเวยยากรณะ

[๙๐] คำว่า อริยานํ ธมฺมํ (ธรรมของสัตบุรุษ กล่าวคือ พระอริยะ) หมายถึง ความประพฤติศีลที่จำแนกเป็นจาริตตศีล (ศีลที่ประพฤติเป็นขนบธรรมเนียม เช่น การปรนนิบัติอุปัชฌาย์ เป็นต้น) และวาริตตศีล (ศีลที่พระพุทธเจ้าทรงห้ามไว้ คือ ศีลในพระปาติโมกข์)

แม้การไม่ทำสิ่งที่ควรทำแน่นอน ก็เป็นการล่วงละเมิดโดยแท้

ปัญญาได้ชื่อว่า โธนา (สภาวะชำระ) เพราะชำระสังกิเลสธรรมมีอวิชชาเป็นต้น โดยเนื่องด้วยตทังคปหานเป็นต้น แต่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปริภุญฺชนปญฺญา (ปัญญาที่พิจารณาแล้วใช้สอยปัจจัย ๔) เพราะกำหนดไว้ตามฐานะ

คำว่า ตํ อติกฺกมิตฺวา จรนฺโต (บุคคลผู้ประพฤติล่วงปัญญาดังกล่าว) หมายความว่า บุคคลผู้ไม่พิจารณาปัจจัย ไม่เห็นโทษในการบริโภคปัจจัย บริโภคอยู่ด้วยการบริโภคหนี้ ย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ในนรกเป็นต้นและทุกข์ในวัฏฏะ

คำว่า กุกฺกุชนกํ แปลว่า ปลีกล้วย

คำว่า ปราภวาย แปลว่า เพื่อฆ่า

คำว่า ตถา (เช่นเดียวกันนี้) หมายความว่า ตถา ศัพท์มีอรรถว่านำไปเปรียบ โดยความหมายว่า ต้นกล้วยมีผลสุกเป็นที่สุด ฉันใด แม้ต้นไผ่และต้นอ้อก็มีผลเป็นที่สุด ฉันนั้น เพราะเป็นประเภทไม้ล้มลุก ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ผลํ เวฬุํ ผลํ นฬํ (ขุยไผ่ย่อมฆ่าต้นไผ่ ดอกอ้อย่อมฆ่าต้นอ้อ)

[ตถา ศัพท์ที่มีอรรถว่า อุปสំหาร (นำไปเปรียบ) ก็คืออรรถอนุกัฑฒนะนั่นเอง คือ ดึงข้อความจากประโยคหน้าให้ตามมาสู่ประโยคหลัง ดังข้อความในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า

> อุเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญฺญาณํ. ตถา โสตวิญฺญาณํ ฆานวิญฺญาณํ ชิวฺหาวิญฺญาณํ.[๒๑๐]
>
> "จิตที่อาศัยจักขุประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
>
> เช่นเดียวกันนี้ จิตที่อาศัยโสตประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
>
> จิตที่อาศัยฆานประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง
>
> จิตที่อาศัยชิวหาประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง"]

ด้วย ปิ ศัพท์ในคำว่า สุเขตฺเตปิ (แม้ในนาดี) แสดงว่าจะป่วยกล่าวไปไยในนาที่มีโทษคือดินเค็มเป็นต้น

คำเป็นต้นว่า ฉกณ...อตฺโถ (ความหมายก็คือ ถูกโทษของเมล็ดพืชทำลายเพราะไม่ทำการอบด้วยน้ำขี้วัว การผึ่งให้แห้ง และการเก็บไว้ดี เป็นต้น) นี้แสดงว่า มีโทษของเมล็ดพืชเพราะไม่มีการจัดการตามที่กล่าวไว้

[๙๑] คำว่า สชฺชิตํ แปลว่า จัดเตรียมไว้

คำว่า อปริกฺขเต (ไม่ถูกข่มไว้) คือ ไม่ถูกข่มไว้โดยธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ กล่าวคือ ไม่ด่างพร้อย

บุคคลถึงพร้อมด้วยปัญญาใดย่อมเที่ยวไปแสวงหากุศลโดยดำริว่า เราสดับอะไรแล้ว หรือเราจะสดับอะไร ปัญญานั้นที่เกิดจากธรรม ชื่อว่า กิสสวา

คำว่า ทุพฺภาสิตา แปลว่า คำที่กล่าวไว้ไม่ดี

อีกนัยหนึ่ง แปลว่า คำที่ถูกประทุษร้ายโดยโทษคืออิสสาและมัจฉริยะเป็นต้น

[คำว่า ทุพฺภาสิตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คำที่กล่าวไว้ไม่ดี = ทุฏฺฐุ ภาสิตา ทุพฺภาสิตา (ทุ อุปสรรคมีความหมายว่า ทุฏฺฐุ = ไม่ดี)

- คำที่ถูกประทุษร้ายโดยโทษ = ทุฏฺฐา ภาสิตา ทุพฺภาสิตา (ทุ อุปสรรคมีความหมายว่า ทุฏฺฐ = ประทุษร้าย)]

[๙๒] คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า วิจินาติ แปลว่า สั่งสมโดยพิเศษ

คำว่า วิคตภูต แปลว่า ผู้ปราศจากคำจริง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อลิกวาทิ (กล่าวคำเท็จ)

คำว่า อวชาตปุตฺต (เป็นอวชาตบุตร) หมายความว่า บุตรผู้ต่ำทราม คำนี้ระบุถึงการออกบวชในพระศาสนาของพระผู้มีพระภาคแล้วประพฤติต่ำทราม

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า เนรยิโก (สัตว์นรก) คือ ผู้ไปเกิดในนรก

คำว่า ปตตะ คือ สถานที่ตกไปของผู้มีกรรมชั่ว หมายถึง นรก

คำว่า ตณฺหาทีนํ สภาวเภทโต (ตัณหาเป็นต้นมีหลายประเภทโดยจำแนกตามสภาวะ) หมายความว่า โดยจำแนกตามสภาวะที่เรียกว่า ความผูกพัน ความเห็นผิดที่แปรปรวนจากความจริง และความประพฤติชั่ว ของตัณหา ทิฏฐิ และทุจริต

คำว่า อวตฺถาเภทโต (โดยจำแนกตามระยะกาล) หมายความว่า ระยะกาลพิเศษของตัณหา คือ ความชอบ ความรัก ความโลภ ความกำหนัด ความยินดี ความกระหาย และความหลงใหล เป็นต้น

ระยะกาลพิเศษของทิฏฐิ คือ ความถือเอา ความยึดมั่น ความเชื่อผิด และความเห็นผิดที่แปรปรวนขัดแย้ง[กับคำสอนในพระศาสนา] เป็นต้น

ระยะกาลพิเศษของทุจริต คือ การไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ที่อยู่ของเปรต และกำเนิดอสุรกาย เป็นต้น

ด้วย จ ศัพท์รวบรวมประเภทต่างๆ ของตัณหา ทิฏฐิ และทุจริตเหล่านั้นว่า กามตัณหาเป็นต้น รูปตัณหาเป็นต้น อัตตานุทิฏฐิเป็นต้น การถือเอาสัสสตทิฏฐิเป็นต้น กายทุจริตเป็นต้น และปาณาติบาตเป็นต้น

[๙๓] คำว่า วิปุลํ (ไพบูลย์) หมายความว่า มากมาย ความหมายคือ สั่งสมไว้มากด้วยน้ำมันเป็นต้น ทรัพย์ และธัญพืชเป็นต้น

คำว่า สมฺพาธา (คับแคบ) หมายความว่า หนาแน่นแออัดด้วยฝูงชน

การวางอาชญาที่กล่าวไว้ในคำว่า ทณฺเฑน น หึสติ (ไม่เบียดเบียนด้วยอาชญา) นี้ อาศัยวัฏฏะและวิวัฏฏ์ ท่านจะแสดงผลของการวางอาชญาทั้งสองนั้น จึงกล่าวว่า โส ปุคฺคโล (บุคคลนั้นเมื่อเป็นมนุษย์ในโลกหน้าย่อมได้รับสุขของมนุษย์ เมื่อเป็นเทวดาย่อมได้รับทิพยสุข เมื่อล่วงพ้นภาวะทั้งสองย่อมได้รับนิพพานสุข) เป็นต้น

[๙๔] คำว่า กิญฺจนะ คือ สภาพย่ำยีผู้มีกิเลสนั้น หมายถึง กิเลสมีราคะเป็นต้น

คำว่า ปลิโพธ คือ สภาพขัดขวางความเป็นไปของกุศล หมายถึง กิเลสมีราคะเป็นต้นเช่นกัน

คำว่า กิญฺจนปลิโพธะ คือ กิเลสที่ย่ำยีขัดขวาง[กุศล]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า กิญจนปลิโพธะ คือ ของที่ได้รับเพียงเล็กน้อยและความเศร้าหมอง ความหมายก็คือ ของที่ได้รับเพียงเล็กน้อยและความเศร้าหมองมีราคะเป็นต้น

[คำว่า กิญฺจนปลิโพธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กิเลสที่ย่ำยีขัดขวาง = กิญฺจนเมว ปลิโพโธ กิญฺจนปลิโพโธ (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส, กิญฺจน แปลว่า สภาพย่ำยี ปลิโพธ แปลว่า สภาพขัดขวาง

- ของที่ได้รับเพียงเล็กน้อยและความเศร้าหมอง = กิญฺจนญฺจ ปลิโพโธ จ กิญฺจนปลิโพโธ (สมาหารทวันทสมาส, กิญฺจน แปลว่า [ของที่ได้รับ]เพียงเล็กน้อย ปลิโพธ แปลว่า ความเศร้าหมอง]

คำว่า วิเสสิตํ (อาการแปลกเป็นพิเศษ) หมายความว่า อาการไม่เหมาะสม ความหมายก็คือ กิริยาที่ผิดปกติ

คำว่า ราชภณฺฑํ (เครื่องราชภัณฑ์) ระบุถึงนางสนม

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ยาจโยโค แปลว่า ควรแก่การขอ เพราะยังความต้องการของผู้ขอให้สมหวัง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยาจิตพฺพยุตฺโต (ควรแก่การขอ)

คำว่า ทานยุตฺโต (ประกอบในการให้) หมายความว่า เพียบพร้อมด้วยกิริยาให้เป็นนิตย์

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ทานสํวิภาครโต (ยินดีในการให้และการแบ่งปัน) นี้ หมายความว่า การให้ คือ การสละของที่เตรียมไว้ตามต้องการแก่ผู้ขอ การแบ่งปัน คือ การแจกจ่ายของแม้เพียงเล็กน้อยจากของที่ตนพึงใช้สอยเอง

บทว่า สมนฺนาคโต พึงสัมพันธ์กับ โหติ ศัพท์ในประโยคว่า อิเมหิ โข...โหติ (ดูกรช่างไม้ อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นพระโสดาบัน) มิใช่สัมพันธ์กับบทว่า โสตาปนฺโน (ย่อมเป็นพระโสดาบัน) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โสตาปนฺโน... โหติ (พระโสดาบันเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้) โดยแท้จริงแล้ว การเพียบพร้อมด้วยธรรมเหล่านั้นย่อมถูกกล่าวไว้เป็นพิเศษในเรื่องนี้ ไม่ใช่ความเป็นพระโสดาบัน คำนั้นแสดงว่า ธรรมเหล่านี้เป็นลักษณะของพระโสดาบัน ไม่ใช่ลักษณะของ

ความเป็นพระโสดาบัน สมจริงดังคำกล่าว[ในประโยคต่อไป]ว่า โสตาปนฺเนน...ลพฺภมานตํ ทสฺเสติ (คำนั้นแสดงว่า พระโสดาบันมีธรรม ๔ ประการนี้ปรากฏอย่างแน่นอน)

[๙๕] คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ลปนะ คือ อวัยวะที่ใช้พูด หมายถึง ปาก

[๙๗] คำว่า มุทิโต (มีใจร่าเริง) หมายความว่า มีใจร่าเริงด้วยทิพยสมบัติ

[๙๙] แม้กิริยาข้ามในคำ[ของเนตติปกรณ์]ว่า อุทตาริ (ได้ข้าม) ถูกกล่าวไว้โดยความเป็นอดีต แต่พระอรรถกถาจารย์หมายเอาการข้ามเท่านั้นจึงกล่าวว่า โอฆตรณสฺส อริยมคฺคกิจฺจตฺตา (เพราะการข้ามห้วงกิเลสเป็นหน้าที่ของมรรคญาณอันประเสริฐ)

พึงกล่าวถึงกิริยาหลุดพ้นในคำว่า วิปฺปมุตฺโต (หลุดพ้นแล้ว) และ วิมุตฺโต (หลุดพ้นแล้ว) เช่นเดียวกัน

[๑๐๐] ศัพท์ว่า ภวนฺติ ที่มี ปาตุ ศัพท์อยู่หน้า เป็นคำไวพจน์ของความเกิดขึ้นบ้าง เป็นคำไวพจน์ของความปรากฏบ้าง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวเนื้อความของบทว่า ปาตุ-ภวนฺติ ว่า อุปฺปชฺชนฺติ ปกาเสนฺติ จ (เกิดขึ้น และปรากฏ)

คำว่า ปาตุภูตธมฺมสฺส (ผู้มีธรรมอันประจักษ์แล้ว) หมายความว่า ผู้มีโพธิปักขิย-ธรรมอันเกิดขึ้นแล้ว หรือผู้มีสัจธรรม ๔ อันปรากฏแล้ว

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า โน กลฺโล แปลว่า ไม่สมควร

ถามว่า : คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า สเหตุธมฺมํ (พร้อมทั้งเหตุ) หมายเอาธรรมที่เป็นปัจจยุปบันเท่านั้น มิใช่หมายเอาธรรมที่เป็นปัจจัยหรือ

ตอบว่า : ไม่พึงเข้าใจข้อความนี้อย่างนั้น เพราะแม้ธรรมที่เป็นปัจจัยก็ไม่ล่วงพ้นจากความเป็นปัจจยุปบัน

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สเหตุธมฺมํ (พร้อมทั้งเหตุ) ระบุถึงธรรมที่เป็นปัจจยุปบันโดยความเป็นประธาน แต่ยังหมายถึงธรรมที่เป็นปัจจัยโดยไม่ใช่ประธาน

บัณฑิตพึงทราบว่าธรรมที่เป็นปัจจยุปบันและปัจจัยทั้งสองถูกกล่าวไว้ในเรื่องนี้อย่างนี้

คำว่า อารญฺญกํ (ถืออยู่ป่าเป็นวัตร) หมายความว่า ถึงพร้อมด้วยองค์ของผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร

คำว่า อญฺญาโต (เป็นคนที่ไม่มีใครรู้จัก) หมายความว่า ไม่ถูกรู้จักด้วยความคุ้นเคย ความหมายก็คือ ไม่คลุกคลี ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิจฺจนโว (เป็นคนใหม่เสมอ)

บุคคลย่อมอยู่เป็นสุขเพราะฆ่าความโกรธด้วยเหตุอย่างนี้ว่า ความพ้นไปจากการเสียชื่อเสียงย่อมมีได้โดยปราศจากความดำริในการปองร้าย ความดำริในการเบียดเบียนและไม่มีความระแวงในศัตรู กระนั้นก็ตาม การปราศจากความเร่าร้อนคือความโกรธเป็นสภาพประจักษ์กว่า ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โกธ...สยติ (เพราะไม่ถูกความเร่าร้อนคือความโกรธเผารน)

ทุกข์ประสงค์เอาว่าเป็นพิษในคำว่า วิสมูลสฺส (อันมีรากเป็นพิษ) เพราะเสมอเหมือนพิษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุกฺขวิปากสฺส (มีวิบากเป็นทุกข์)

คำว่า สุขํ (ความสุข) คือ ความสุขใจ

พึงประกอบบทว่า ความสุขที่เกิดขึ้นเพราะด่าตอบคนที่ด่าก่อน

[๑๐๑] คำว่า สลฺลุพฺพาหนํ แปลว่า การถอนหอก

ท่านกล่าวว่า ยาย กายจิ (กามสัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง) เพราะกามสัญญามีหลายประเภทโดยจำแนกตามอารมณ์และลักษณะแห่งการเกิดขึ้น

คำว่า ทานมุเขน (โดยมุ่งแสดงทานเป็นหลัก) หมายความว่า โดยทานที่เป็นหลัก ความหมายก็คือ ทำทานให้เป็นหลัก

คำว่า อริยมคฺคสมฺปาปนวเสน (โดย[ต้องการจะ]ให้บรรลุมรรคญาณอันประเสริฐ) นี้แสดงว่า เมตตาและกรุณาเป็นธรรมที่ไม่มีโทษโดยแท้

คำว่า กรุณายนา (กรุณา) เป็นคำอธิบายเนื้อความของบทว่า อนุกมฺปา (ความอนุเคราะห์)

คำว่า เมตฺตายนา (เมตตา) เป็นคำอธิบายเนื้อความของบทอื่นว่า อนุทฺทยา (ความเอ็นดู)

[๑๐๒] ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปกติอาทิ (เหตุมีประกฤติเป็นต้น) รวบรวมเหตุว่า อณู ผู้เป็นใหญ่ ผู้ปกครองเหล่าสัตว์ บุรุษ ผู้ทำที่ตั้งแห่งกาลเวลา เป็นต้น

คำว่า กาเมสุ แปลว่า ในกามคุณ คือ ในอารมณ์มีรูปเป็นต้น

คำว่า พหลกิเลสตาย แปลว่า เพราะเป็นผู้มีกิเลสหนา

คำว่า ปุพฺพเหตุมนฺทตาย (เพราะสั่งสมเหตุ[ในการบรรลุธรรม]น้อย) หมายความว่า เพราะมิได้สั่งสมกุศลอันเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลังแก่วิวัฏฏ์

คำว่า จิตฺตวูปสมภาวนาย (ในการเจริญความสงบแห่งจิต) หมายความว่า ในสมถะและวิปัสสนาอันเป็นภาวนาที่ทำให้จิตสงบ

คำว่า ปริสฺสยา (อุปสรรค) คือ กิเลสที่รบกวนการบำเพ็ญศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์นั่นเอง

ผู้ที่มิใช่พระอริยะย่อมไม่อาจยกศีรษะคือปัญญาตั้งไว้ได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ญาณสิเรน อโธสิรา หุตฺวา (ผู้บ่ายศีรษะลงเบื้องต่ำตกไปด้วยศีรษะคือญาณ)

[๑๐๓] การที่พระเชตวันควรเป็นที่พำนักของพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ และการที่ท่านเหล่านั้นพำนักอยู่ก็เป็นสิ่งที่น่าชมเชยอย่างยิ่งของพระเชตวันนั้น ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ปรมคาถาย เชตวนสฺส วณฺณํ กเถตฺวา (กล่าวชมเชยพระเชตวันด้วยคาถาแรก) สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

คาเม วา ยทิ วารญฺเญ นินฺเน วา ยทิ วา ถเล
ยตฺถ อรหนฺโต วิหรนฺติ ตํ ภูมิรามเณยฺยกํ.[๒๑๑]

“ไม่ว่าจะเป็นบ้าน หรือป่า ไม่ว่าที่ลุ่ม หรือที่ดอน พระอรหันต์ทั้งหลายอยู่ในที่ใด ที่นั้นน่ารื่นรมย์”

ธมฺม ศัพท์ในคาถานี้เป็นคำไวพจน์ของสมาธิ ดังคำว่า เอวํธมฺมา เต ภควนฺโต[๒๑๒] (พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นมีสมาธิอย่างนี้) เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ธมฺโมติ สมาธิ (คำว่า ธมฺโม แปลว่า สมาธิ)

คำว่า สมาธิปกฺขิกา ธมฺมา (ธรรมที่อยู่ในฝ่ายสมาธิ) คือ สติและวิริยะ

คำว่า นานุคจฺเฉยฺย แปลว่า ไม่ควรไปตาม โดยแท้จริงแล้ว การไปตามก็คือการติดตามตัณหาและทิฏฐิ

คำว่า ปฏิวิปสฺเสยฺย (พึงเห็นประจักษ์อีก) กล่าวถึงสัมมสนญาณของวิปัสสนาที่จริงแล้ว ชื่อว่าปฏิวิปัสสนา (ปัญญาเห็นประจักษ์อีก เพราะรู้เห็นการพิจารณารู้โดยความเป็นคู่ โดยชั่วขณะ และโดยลำดับ ด้วยวิปัสสนาอีกทอดหนึ่ง จะเห็นได้ว่าการเห็นประจักษ์อีกนั้นเป็นเครื่องเพิ่มพูนอันเป็นเหตุไม่ให้คลอนแคลนวิบัติได้ด้วยปฏิปักษ์โดยพิเศษเพราะเป็นเหตุให้เพิกถอนทิฏฐิ ขจัดมานะ และทำนิกันติให้เหือดแห้งไป

คำว่า ปุนปฺปุนํ...อปฺเปนฺโต (โดยเข้าผลสมาบัติที่มีพระนิพพานนั้นเป็นอารมณ์เสมอ ๆ) นี้ แสดงถึงการเจริญเพิ่มพูนแห่งธรรมที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ ดังพระพุทธดำรัสว่า

พฺรูเหตา สุญฺญาคารานํ [๒๑๓]

"เป็นผู้เพิ่มพูนเรือนว่างทั้งหลาย"

[คำว่า พฺรูเหตา สุญฺญาคารานํ (เป็นผู้เพิ่มพูนเรือนว่างทั้งหลาย) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเรือนว่างอันเป็นที่ตั้งของการเจริญผลสมาบัติ แต่เจตนาหมายถึงผลสมาบัติอันเกิดขึ้นโดยอาศัยเรือนว่าง]

การอ้างเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วให้คำรับรอง ชื่อว่า สังคระ (การผ่อนผัน)

อนึ่ง การผ่อนผันนั้นพึงอ้างหน้าที่พิเศษของตน อ้างให้รอเวลามาด้วยการผูกมิตร หรืออ้างการขัดขวางด้วยการให้สินบน หรือมีได้ด้วยการรวมกองพล ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สงฺคโรติ...นามํ (คำว่า สังคระ เป็นชื่อของการผูกมิตร การให้สินบน และการรวมกองพล) โดยหมายเอาปริยายมีการผูกมิตรเป็นต้นของการผ่อนผันนั้น

คำว่า เอวํ ปฏิปนฺนตฺตา (เนื่องจากเป็นผู้ปฏิบัติอย่างนั้น) หมายความว่า เนื่องจากเป็นผู้ปฏิบัติอย่างนั้นด้วยการปฏิบัติที่ไม่ประมาทในสังขารที่มีกาล ๓ โดยมีอนิจจสัญญาเป็นหลักอย่างนี้

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ทิพฺพจกฺขุ สุวิสุทฺธํ (ทิพยจักษุอันหมดจดดีแล้ว) เป็นเทศนาที่มีส่วนเหลือ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยํ สจฺฉิกโรติ (ย่อมกระทำให้แจ้งรูปายตนะ) เพราะประสงค์เอารูปายตนะในเรื่องนี้

[๑๐๔] คำว่า อนฺตํ (ที่สุด) คือ ที่สุดอันเป็นเหมือนฝั่งตรงกันข้ามของสังขาร

คำว่า เวทานํ (ปัญญา) หมายถึง ปัญญาคือมรรคญาณ ๔ เช่นกัน

[ท่านบรรลุพระนิพพานด้วยปัญญา] เพราะถึงที่สุดด้วยการบรรลุอรหัตตผล

ราคะเป็นต้นชื่อว่า กิเลสฟูขึ้น (อุสสทะ) เพราะสั่งสมกรรมวัฏ วิปากวัฏ และกิเลสวัฏ

ดาวเคราะห์พิเศษได้ชื่อว่า สุกกะ (ดาวประกายพฤกษ์) เพราะมีแสงสว่างไสว

อีกนัยหนึ่ง กลุ่มดาวทั้งหมดได้ชื่อว่า สุกกะ

คำว่า วินฺทติ (หยั่งรู้) หมายความว่า ได้รับ ความหมายก็คือ แทงตลอด

คำว่า อชฺฌตฺตํ วิปสฺสนาภินิเวโส โหติ (โดยแท้จริงแล้ว การเจริญวิปัสสนาย่อมมีภายในตนโดยมาก) นี้ กล่าวไว้โดยอธิบายความเป็นผู้ถึงฝั่งในธรรมของตน อนึ่ง คำนั้นแสดงไว้ด้วยการกำหนดรู้ ดังพระพุทธพจน์ว่า

สพฺพํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ.[๒๑๔]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงพึงรู้ยิ่ง”

ความเป็นผู้ถึงฝั่งย่อมมีได้ด้วยการรู้ชัดคือการกำหนดรู้ขันธ์เหล่านั้น และท่านได้กล่าวถึงความเป็นผู้ถึงฝั่งแม้ในสัจจะอื่นด้วยความบริบูรณ์แห่งการรู้ชัดคือการละสมุทยสัจอันเป็นเหตุของขันธ์เหล่านั้น การกระทำให้แจ้งนิโรธสัจที่มีลักษณะดับขันธ์เหล่านั้น และการอบรมปฏิปทาแห่งความดับทุกข์ ที่จริงแล้วการรู้ชัดสัจจะ ๔ ย่อมมีด้วยการรู้เห็นอัตภาพของตนโดยประการทั้งหมดแน่นอน สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อปิ จาหํ เทวปุตฺต อิมสฺมึเยว พฺยามมตฺเต กเฬวเร สสญฺญิมฺหิ สมนเก โลกญฺจ ปญฺญเปมิ โลกสมุทยญฺจ โลกนิโรธญฺจ โลกนิโรธคามินิญฺจ ปฏิปทํ.[๒๑๕]

“ดูกรเทพบุตร เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก และปฏิปทาให้ถึงความดับของโลก ในอัตภาพอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา และมีใจนี้เท่านั้น”

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สเกสุ ธมฺเมสุ แปลว่า ในธรรมของตน ขึ้นชื่อว่าธรรมของตน คือ ธรรมมีศีลเป็นต้นของกุลบุตรผู้ใคร่ประโยชน์ จะเห็นได้ว่าธรรมฝ่ายโวทานมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นต้นชื่อว่า ธรรมของตนของบุรุษ เพราะให้สำเร็จประโยชน์สุขโดยแท้ มิใช่ธรรมของผู้อื่นเหมือนธรรมฝ่ายสังกิเลสที่นำโทษมาให้

คำว่า ปารคู คือ ผู้ถึงฝั่งกล่าวคือที่สุดเพื่อความบริบูรณ์แห่งศีลเป็นต้นนั้น

เสียงรบกวนว่า อกฺกุล ปกฺกุล (ฮือๆ) เป็นความพยายามจะรบกวนอย่างนั้น ที่จริงแล้วเสียงคำรามของยักษ์ที่ยักษ์อชกลาปกะผู้ต้องการจะหลอกพระผู้มีพระภาคให้กลัวทำไว้ได้ไปสู่คลองแห่งโสตประสาทของเหล่าสัตว์โดยทำนองว่า ฮือๆ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อกฺกุลํ ปกฺกุลกรณ (เสียงรบกวนที่เธอกระทำไว้ว่า ฮือๆ)

คำว่า นาภินนฺทติ (ไม่ยินดี) หมายความว่า ไม่ยินดีว่าภริยาเก่านี้มาพบเรา

อนึ่ง ศัพท์ว่า อภินนฺท มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า การยอมรับ ดังพระบาลี [๒๑๖] ว่า ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทิ (ยอมรับภาษิตของพระผู้มีพระภาค) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า จิตฺเตน น สมฺปฏิจฺฉติ (ไม่ยอมรับด้วยใจ)

คำว่า น โสจติ (ไม่เศร้าโศก) หมายความว่า ไม่ได้รับความกระวนกระวายใจว่าภริยาเก่าไม่ร่าเริงกับเราแล้วกลับไป

บาทคาถาว่า สงฺคา สงฺคามชึ มุตฺตํ (ผู้ชนะสงคราม พ้นแล้วจากเครื่องผูกพัน) นี้แสดงเหตุแห่งความไม่มีความยินดีและความเศร้าโศก

คำว่า เตน คือ ด้วยการอาบน้ำ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า น อุทเกน สุจี โหติ (ความสะอาดย่อมมีไม่ได้ด้วยน้ำ)

ความหมายของคาถานั้นว่า ความสะอาด คือ ความหมดจดจากบาปย่อมมีไม่ได้แก่เหล่าสัตว์ด้วยการดำน้ำเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว การดำน้ำเป็นต้นกล่าวว่า อุทก (น้ำ) ด้วยการลบบทหลัง

[คำว่า อุทก ในคำว่า อุทเกน มาจากศัพท์เดิมว่า อุทกุมฺมุชฺชนาทิ (การดำน้ำเป็นต้น) ลบบทหลังว่า อุมฺมุชฺชนาทิ ให้เหลือเพียงบทหน้าว่า อุทก ดังคำว่า รูปสฺส ภโว รูปํ (รูปะ คือ รูปภพ) ที่ลบ ภว ศัพท์หลัง]

อีกนัยหนึ่ง ชนไม่ชื่อว่าสะอาดจากมลทินคือบาปด้วยน้ำสะอาดตามที่กล่าวไว้แล้ว ถ้าเป็นอย่างนั้นได้ ชาวประมงทุกคนก็ต้องสะอาดจากบาปได้ ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า พหฺเวตฺถ นฺหายตี ชโน (ชนจำนวนมากอาบอยู่ในน้ำนี้)

นอกจากนั้น คนทำชั่วมีการฆ่ามารดาเป็นต้น พร้อมทั้งวัวควายอื่นที่ลงน้ำรวมไปถึงปลาและเต่าโดยที่สุดทั้งหมดก็สะอาดจากบาปได้ แต่มิได้เป็นอย่างนั้น เพราะน้ำและเหตุแห่งบาปไม่เป็นปฏิปักษ์กัน จะเห็นได้ว่าสิ่งใดทำลายสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อสิ่งนั้น เหมือนความสว่างเป็นปฏิปักษ์ต่อความมืด และวิชชาเป็นปฏิปักษ์ต่ออวิชชา แต่การอาบน้ำไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อบาป ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าความสะอาดย่อมมีไม่ได้ด้วยน้ำ

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า ยมฺหิ สจฺจญฺจ (สัจจะ [วจีสัจจะและวิรตีสัจจะ] และธรรมะ[อันประเสริฐอื่น]มีอยู่ในผู้ใด) เป็นต้น เพื่อแสดงธรรมที่ทำให้ชนสะอาด[จากบาป]

ในคาถานั้น คำว่า สจฺจํ (สัจจะ) คือ วจีสัจจะและวิรตีสัจจะ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สจฺจํ คือ ญาณสัจจะและปรมัตถสัจจะ

คำว่า ธมฺโม (ธรรม) คือ ธรรมอันประเสริฐที่เหลือ

อนึ่ง การถือเอาสัจจะอีกในเรื่องนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าสัจจะมีอุปการะมาก

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

คำว่า ชาติพลสฺส นิเสธกํ (ผู้ปฏิเสธความถือตัวด้วยชาติ) หมายความว่า ผู้คัดค้านบุคคลผู้เป็นพราหมณ์โดยกำเนิดผู้มีปกติกล่าวว่า โภ (ท่านผู้เจริญ)

อีกนัยหนึ่ง หมายความว่า ผู้คัดค้านความเห็นในชาติตระกูล สมจริงดังพระพุทธดำรัส ว่า น ชจฺจา โหติ พฺราหฺมโณ[๒๑๗] (บุคคลไม่เป็นพราหมณ์โดยกำเนิด) ที่จริงแล้ว แม้พระเถระจะไม่พูดข่มบุคคลเหล่านั้นด้วยการพูดอย่างนั้นก็เหมือนพูดข่ม ดังนั้น จึงกล่าวไว้[อย่างนี้]

[๑๐๕] คำว่า วิมุตฺติยา (ความหลุดพ้น) คือ ความดับโดยไม่มีขันธ์เหลืออยู่

ในคำว่า สวาสนํ (พร้อมทั้งความเคยชิน) นี้ การบ่มไว้ของกิเลสในกระแสจิตอันเป็นเหตุให้เกิดความเพียรทางกายและวาจาเหมือนคนที่ยังไม่สิ้นอาสวะแม้ของพระขีณาสพชื่อว่า ความเคยชิน (วาสนา) เช่นกับการพูดว่า คนถ่อย (วสล) ของท่านพระปิลินทวัจฉะ[๒๑๘]

คำว่า สวาสนะ คือ พร้อมทั้งความเคยชิน

อนึ่ง คำนี้เป็นบทกริยาวิเศษณ์ (คำขยายกิริยา) ดังคำว่า วิสมํ จนฺทิมสูริยา ปริวตฺตนฺติ [๒๑๙] (พระจันทร์และพระอาทิตย์ย่อมโคจรไปไม่เสมอกัน) ความหมายคือ ทำความเคยชินตามที่กล่าวแล้วให้หมดไปไม่มีเหลือ

คำว่า เสฺวว คือ ปัจจยาการนั้นนั่นแหละ

[คัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักเรียกบทกริยาวิเศษณ์ว่า ภาวนปุงสกะ คือ ศัพท์นปุงสกลิงค์ที่ใช้ขยายกิริยา ดังคัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวว่า

กฺริยาวิเสสนํ สตฺเถ วุตฺตํ ธาตุวิเสสนํ
ภาวนปุํสกนฺเตฺยว สาสเน สมุทีริตํ.[๒๒๐]

"ไวยากรณ์สันสกฤตเรียกบทกริยาวิเศษณ์ว่าธาตุวิเสสนะ(ศัพท์ขยายธาตุ) ส่วนในศาสนา[คืออรรถกถาและฎีกา] เรียกว่า ภาวนปุงสกะ]

การดำเนินไปสู่หนทางย่อมมีได้ด้วยการหลีกเลี่ยงทางผิด ดังนั้น ผู้ฉลาดในหนทางจึงเป็นผู้ฉลาดในทางผิดเช่นกัน พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้ฉลาดในทางทั้งหมด เพราะเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มคฺเค จ อมคฺเค จ โกวิโท (ผู้ฉลาดในหนทางและทางผิด)

[๑๐๖] คำว่า ตเมน ยุตฺโต (ผู้ประกอบด้วยความมืด) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ความมืดตามที่กล่าวแล้วมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า ตมะ หมายถึง บุคคลขันธ์ที่ดำรงอยู่โดยไม่ประจักษ์ ชื่อว่าความมืด

คำว่า อาโลกภูโต (ผู้รุ่งโรจน์) หมายความว่า ผู้รุ่งโรจน์ด้วยชาติสกุลและคุณธรรม ความหมายก็คือ ผู้มีคุณอันประจักษ์แล้ว

ท่านผู้รู้กล่าวว่าเครื่องจองจำที่เกิดจากกิเลสเป็นเครื่องจองจำที่มั่นคง เพราะพระพุทธเจ้าเป็นผู้แทงตลอดสัจจะจึงตัดเครื่องจองจำนั้นได้ มิใช่บุคคลอื่น

ท่านกล่าวว่า พนฺธนภาวมฺปิ (เป็นเครื่องจองจำ) แสดงว่าเครื่องจองจำนั้นผูกไว้หลวมๆ โดยแม้จะมั่นคงเพราะตัดได้ยาก ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

อโห สุขุมตรํ โข ภิกฺขเว มารพนฺธนํ.[๒๒๑]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บ่วงมารละเอียดยิ่งนัก น่าอัศจรรย์”

[๑๐๗] แม้เจตนาจะมีทั่วไปร่วมกับกุศลและอกุศล แต่พระอรรถกถาจารย์ประสงค์เอาอปุญญาภิสังขาร (เครื่องปรุงแต่งคือบาป) ในเรื่องนี้ จึงแสดงข้อความโดยเนื่องด้วยอปุญญาภิสังขารนั้นกล่าวว่า อกุสลเจตนาวเสน เจเตติ (จงใจด้วยอกุศลเจตนา)

การสืบต่อ ชื่อว่า เจตนา ความหมายก็คือ การดำเนินไปโดยภาวะที่จิตถึงการขวนขวาย

อนึ่ง เจตนาก่อให้เกิดวิญญัตติในกาลใด ในกาลนั้นก็เหมือนมีความเพียรพยายามสองเท่าย่อมให้สำเร็จการกระทำ[ทางกายและวาจา]อันประจักษ์ ดังนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสว่า ปกปฺเปติ (ย่อมดำริ)

[คัมภีร์เนตติฏีกา ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๑๖๔) และฉบับภูมิพโล (หน้า ๒๑๐) มีรูปว่า ทิคุณุสฺสาหาทิคุณวายามา วิย แต่ควรมีรูปแยกกันเป็นสองบทว่า ทิคุณุสฺสาหา ทิคุณวายามา วิย จึงจะถูกหลักภาษา เพราะ อุสฺสาห ศัพท์เป็นปุงลิงค์ จึงไม่ควรมีรูปพหูพจน์กลางสมาส ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

อนึ่ง ความดำริการกระทำที่ประจักษ์ ประสงค์เอาว่าเป็นความดำริในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตเมว กปฺเปติ (ดำริอกุศลเจตนานั้นนั่นแหละ)

เนื้อความของ อารมฺมณ ศัพท์ในพากย์นี้ก็คือเนื้อความว่า ปัจจัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปวตฺติยา ปจฺจโย โหติ (เป็นปัจจัยเพื่อความตั้งอยู่คือดำเนินไป)

[๑๐๘] กระแสที่ปรากฏโดยยังคลื่นให้ก่อตัวขึ้นในน้ำมหาสมุทรได้ชื่อว่า กระแสเกิดจากคลื่น ฉันใด กระแสที่ปรากฏโดยยังรูปให้ปรากฏแก่สมุทรคือจักษุ ย่อมได้ชื่อว่ากำลังที่เกิดจากรูป ฉันนั้น

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า อาวิญฺฉนโต แปลว่า เพราะฉุดรั้ง

อนึ่งการฉุดรั้งในที่นี้พึงทราบโดยความเป็นเหตุให้กระแสจิตน้อมไปในรูปเป็นต้นนั้น

คำว่า สมุทนํ (เปียกชุ่ม) หมายความว่า เปียกชุ่มด้วยกิเลส

ความเป็นเหตุไหลออกของกิเลส พึงทราบโดยการนำโทษมาให้แก่เหล่าสัตว์โดยการเวียนไปหาความเสมอกับคลื่นเป็นต้น

ความเสมอกับคลื่นเป็นต้นของความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้น พึงทราบโดยไม่ให้ผู้เข้าถึงได้โอกาสแก้ไขด้วยการให้เกิดกำลังที่ยิ่งขึ้นไป และด้วยการทำลายคุณธรรมอันประเสริฐ

คำว่า อภิมุโข นนฺทติ (มุ่งหน้าเพลิดเพลิน) หมายความว่า ยินดียอมรับสุขโสมนัสที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อภิวทติ (ชมเชย) หมายความว่า ยึดมั่นกล่าวด้วยความยึดมั่นคือตัณหา ดังจะเห็นได้ว่าท่านกล่าวว่า อโห สุขํ (สุขหนอๆ) เป็นต้นเพื่อแสดงความยึดมั่นนั้นของบุคคลดังกล่าว

ความหมกมุ่นเป็นการเข้าไปกระทำอารมณ์ที่ตั้งของตัณหาให้เป็นเฉพาะตนด้วยตัณหาที่น้อมใจไป ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อชฺโฌสาย ติฏฺฐตีติ คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา (คำว่า อชฺโฌสาย ติฏฺฐติ [หมกมุ่นอยู่] หมายความว่า กลืนกินให้เสร็จสิ้นอยู่)

[๑๐๙] ท่านกล่าวว่า เยน วา ปกาเรน (เพราะเขาอยากจะขจัดทุกข์โดยประการใด ทุกข์นั้นควรขจัดโดยประการอื่นจากนั้น) เพื่อแสดงว่าทุกข์ที่เร่าร้อนไม่ใช่สิ่งที่กำจัดได้[ด้วยสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิซึ่งถามไว้]ด้วยคำว่า กสฺมา (เพราะเหตุอะไร)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เยน คือ โดยลักษณะยึดมั่นผิดอันเป็นความหมกมุ่นในกาม (กามสุขัลลิกานุโยค) หรือความหมกมุ่นในทิฏฐิ (อัตตกิลมถานุโยค)

คฤหัสถ์และบรรพชิตทำอย่างนั้นแล้วสำคัญว่าตนเจริญ แต่มีความเสื่อมอย่างเดียว เพราะลักษณะนั้นไม่ใช่เหตุในความเจริญและเป็นเหตุในความเสื่อม

คำเป็นต้นว่า ตถาปิ (แต่ยังยินดีภพนั่นแหละ) หมายความว่า แม้ถึงความไม่สมหวังในเรื่องนั้นๆ ก็ยังยินดีภพนั่นแหละ

นักบวชภายนอกจากพระศาสนานี้ไม่รู้ความหลุดพ้นจากภพโดยสิ้นเชิงจึงเข้าใจว่านิพพานเป็นภพบางแห่งที่มีอายุยืนนาน มีกิเลสเบาบาง และมีสุขมาก โดยความมีกิเลสเบาบางเป็นต้น ดังนั้นจึงกล่าวการหลุดพ้นจากภพด้วยสัสสตทิฏฐิ

ตัณหาที่เกิดร่วมกับภวทิฏฐิได้ชื่อว่า ภวตัณหา โดยลบบทหลังในบทหน้า [เมื่อควรกล่าวว่า ภวทิฏฺฐิตณฺหา ลบ ทิฏฺฐิ อันเป็นบทหลังในบทหน้า] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภวตณฺหาติอาทีสุ วิย (ดังคำว่า ภวตณฺหา เป็นต้น)

คำว่า ยตฺถ คือ ในภพใด

คำว่า ตโต เอว (เพราะเหตุนั้นแหละ) หมายความว่า เพราะความยินดีในสัตว์ทั้งหลายนั่นแหละ ดังจะเห็นได้ว่าความยินดีพอใจกันและกันของเหล่าสัตว์มีกำลังมาก

คำว่า อนวเสสโต แปลว่า โดยสิ้นเชิง ความหมายก็คือ ไม่ให้เหลือเพียงเล็กน้อย

คำว่า อนุโสตคามี (ผู้ไปตามกระแส) คือ ผู้ไปโดยคล้อยตามกระแสแห่งสังสารวัฏ

คำว่า ปฏิโสตคามี (ผู้ทวนกระแส) คือ ผู้ดำเนินไปด้วยปัญญารู้เห็นความเบื่อหน่ายเป็นต้นโดยรังเกียจกระแสแห่งสังสารวัฏนั้น ความหมายก็คือ ผู้มีสภาวะดำรงอยู่โดยถึงพร้อมด้วยศรัทธาที่ไม่หวั่นไหว เป็นต้น

[๑๑๐] อุปสรรค[ในคำว่า อภิชาติโก] เป็นคำยังบทให้เพิ่มขึ้นเท่านั้นดังคำว่า ปลพฺภติ (ได้รับ) , นิขชฺชติ (ขุด) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อภิชาติโกติ ชาติโย (คำว่า อภิชาติโก แปลว่า ผู้มีชาติ)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า กัณหะ (ดำ) เพราะเพียบพร้อมด้วยธรรมดำ[ในปฐมวัยและมัชฌิมวัย] หมายความว่า ผู้ทำบาปอยู่ในปฐมวัยและมัชฌิมวัย ประพฤติธรรมดำ คือ ทำบาปแม้ในปัจฉิมวัย

พึงทราบเนื้อความในคำว่า สุกฺโก นี้ โดยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวไว้

[๑๑๑] คำว่า ปุริมสฺมึ แปลว่า บทแรก

คำว่า วิสเย ภุมฺมํ (ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถวิสัย) หมายความว่า ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถวิสัย เพราะยังไทยธรรมให้ดำรงอยู่ในบรรพชิตเหล่านั้น

คำว่า ทุติเย อธิกรเณ (คำที่สองลงในอรรถอธิกรณะ) หมายความว่า คำที่สองลงในอรรถอธิกรณะ เพราะนิพพานมีบรรพชิตเหล่านั้นเป็นที่ตั้ง

อีกนัยหนึ่ง การแสดงว่าการถวายอามิสและอรหัตตผลเสมอกัน เพื่อแสดงคุณธรรมเฉพาะในหน้าที่ของคฤหัสถ์และบรรพชิต

อีกนัยหนึ่ง คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า เยน เยน ปน วตฺถุนา (สภาพใดๆ) คือ เหตุเกิดของตัณหามีความดับไปของรูปและนามเป็นต้น

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อมราวิกฺเขปวตฺถุอาทินา (สภาพมีอมราวิกเขปะ [ความเห็นดิ้นได้ไม่ตายตัว] เป็นต้น) นี้ รวบรวมเหตุแห่งการยึดมั่นผิดว่าสวยงามและเป็นสุขเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ในพระบาลีกล่าวว่า ตณฺหา...นิทฺทิสิตพฺพํ (ฝ่ายสังกิเลสคือตัณหา พึงแสดงด้วยตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา เพราะเป็นฝ่ายแห่งตัณหาอย่างเดียว หรือตัณหานั้นยึดมั่นด้วยสภาพใดๆ [มีความขาดสูญเป็นต้น] พึงแสดงด้วยสภาพนั้นๆ) เพื่อแสดงว่า การจำแนกสูตรฝ่ายตัณหาและฝ่ายโวทานเป็นต้นมีได้ด้วยสมถะ วิปัสสนา และสุจริต เหมือนการจำแนกสูตรฝ่ายสังกิเลสที่มีได้ด้วยตัณหา ทิฏฐิ และทุจริต

คำว่า อิทํ เอวํ ปวตฺตํ (สูตรนี้ที่ดำเนินไปอย่างนี้) หมายความว่า บุคคลชื่อว่าคนพาลด้วยอำนาจของความคิดชั่วเป็นต้น ฉันใด สูตรนี้ที่ดำเนินไปด้วยอำนาจความคิดชั่วเป็นต้นของคนพาลนั้น ย่อมได้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร ฉันนั้น

พระอรรถกถาจารย์รวบรวมข้อความที่กล่าวไว้โดยจำแนกเป็นสังกิเลสภาคิยธรรมก่อนแล้วกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปอย่างนี้

พึงทราบข้อความตามนัยนี้แม้ในคำนี้ว่า อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ (สูตรนี้ชื่อว่าวาสนาภาคิยสูตร)

คำว่า กิเลสฏฺฐาเนหิ (ที่เกิดของกิเลส) หมายความว่า ที่ดำเนินไปของกิเลส

คำว่า กิเลสาวตฺถาหิ (ระยะกาลแห่งกิเลส) หมายความว่า ลักษณะเป็นไปโดยพิเศษแห่งกิเลส

คำว่า กามราคาทีหิ สํยุชฺชติ (เขาชื่อว่าย่อมประกอบกับกามราคะเป็นต้น) หมายความว่า เขาชื่อว่าย่อมประกอบกับกามราคะเป็นต้นด้วยผลกรรมเป็นต้นเพราะมีกาม-ราคะเป็นต้นเป็นเหตุ

แม้กามราคะเป็นต้นนั้นจะดำเนินไปในกาลอื่น ก็ชื่อว่าประกอบกัน เพราะได้ชื่อว่า สังโยชน์ (เครื่องผูก)

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อุปาทิยติ (ยึดมั่น) หมายความว่า ถือเอา คือ ให้เป็นไปอย่างมั่นคง

คำที่เหลือมิได้อธิบายไว้ เพราะมีนัยตามที่กล่าวไว้ และเพราะปรากฏชัด

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๑๖๗) และฉบับภูมิพโล (หน้า ๒๑๓) มีรูปว่า สํวณฺณิตํ (อธิบายไว้) แต่คิดว่าควรมีรูปว่า อสํวณฺณิตํ (มิได้อธิบายไว้) จึงจะเหมาะสมกับฐานะ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

[๑๑๒] คำว่า อุทาหรณวเสน แปลว่า โดยความเป็นตัวอย่าง ความหมายคือ โดยการแสดงบางส่วน เพราะปริยัติศาสนาทั้งหมดรู้ได้ด้วยสาสนปัฏฐาน ๑๖ ประเภท

การถือเอาสาสนปัฏฐาน ๑๖ ประเภทอันเป็นบางส่วนของปริยัติศาสนานั้นเป็นเพียงตัวอย่าง ฉันใด การถือเอาบางส่วนของสาสนปัฏฐาน ๑๖ ประเภทนั้น ก็เป็นเพียงตัวอย่างฉันนั้น จึงควรพูดอะไรในเรื่องนี้เล่า ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า เอกเทสทสฺสนวเสนาติ อตฺโถ (ความหมายคือ โดยการแสดงบางส่วน)

ถามว่า : เหตุใดในพระบาลีจึงแสดงสาสนปัฏฐานเพียงบางส่วนในเรื่องนี้ มิได้แสดงทั้งหมด

ตอบว่า : เพื่อแสดงนัย[ที่คล้อยตามตัวอย่างที่แสดงไว้] คือ พึงทราบความเป็นสาสนปัฏฐานที่เหลือตามนัยที่กล่าวมานี้

ในข้อนั้น คาถาว่า อปฺปมฺปิ เจ สํหิต ภาสมาโน...ส ภาควา สามญฺญสฺส โหติ (หากว่านรชนกล่าวพระพุทธพจน์อันมีประโยชน์เกื้อกูลแม้น้อย [แต่]เป็นผู้มีปกติประพฤติ

ธรรมสมควรแก่ธรรมไซร้ เขาละราคะ โทสะ โมหะแล้ว หมดความยึดถือในโลกนี้หรือโลกหน้า เขาย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งสามัญญผล) นี้ เป็นสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญและสูตรฝ่ายพระอเสกขะ

อนึ่ง ในคาถาข้างต้น บาทคาถาเป็นต้นว่า อปฺปมฺปิ เจ สํหิต ภาสมาโน (หากว่านรชนกล่าวพระพุทธพจน์อันมีประโยชน์เกื้อกูลแม้น้อย [แต่]เป็นผู้มีปกติประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรมไซร้) นี้ เป็นสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ

บาทคาถาว่า ส ภาควา สามญฺญสฺส โหติ (เขาย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งสามัญญผล) นี้ เป็นสูตรฝ่ายพระอเสกขะ

มฆเทวสูตรก็เช่นเดียวกันนี้ [คือ วาสนาภาคิยสูตรและอเสกขภาคิยสูตร] กล่าวโดยพิสดารว่า ในพระสูตรนั้น ข้อความฝ่ายบำเพ็ญบุญนี้ คือ

ภูตปุพฺพํ อานนฺท อิมิสฺสาเยว มิถิลายํ มฆเทโว นาม ราชา อโหสิ ธมฺมิโก ธมฺมราชา ธมฺเม ฐิโต มหาธมฺมราชา. ธมฺมํ จรติ พฺราหฺมณคหปติเกสุ เนคเมสุ เจว ชนปเทสุ จ. อุโปสถญฺจ อุปวสติ จาตุทฺทสึ ปญฺจทสึ อฏฺฐมิญฺจ ปกฺขสฺส.[๒๒๒]

"ดูกรอานนท์ เรื่องเคยมีมาแล้ว ในเมืองมิถิลานี้แหละ ได้มีพระราชาพระนามว่า มฆเทวะ เป็นพระธรรมราชาผู้กอปรด้วยธรรม เป็นพระมหาราชาผู้ดำรงอยู่ในธรรม ทรงประพฤติราชธรรมในพราหมณ์ คหบดี ชาวนิคม และชาวแว่นแคว้น ทรงรักษาอุโบสถทุกวันที่สิบสี่สิบห้าและแปดค่ำแห่งปักษ์"

ข้อความฝ่ายพระอเสกขะนี้ คือ

อิทํ โข ปนานนฺท เอตรหิ มยา กลฺยาณํ วตฺตํ นีหริตํ เอกนฺตนิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ.[๒๒๓]

"ดูกรอานนท์ วัตรอันดีงามที่ตถาคตได้ประพฤติไว้ในบัดนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยแท้ เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความสงบแห่งกิเลส เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้แจ้ง และเพื่อความดับทุกข์"

สูตรที่กล่าวว่า ปมาทํ อปฺปมาเทน ยทา นุทติ ปณฺฑิโต[๒๒๔] (เมื่อใดบัณฑิตกำจัดความประมาทด้วยความไม่ประมาท) สูตรนี้ชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร

สูตรที่กล่าวว่า ปญฺญาปาสาท...อเวกฺขตีติ อิทํ อเสกฺขภาคิยํ (เมื่อนั้นเขานับได้ว่าขึ้นสู่ปราสาทคือปัญญา ไร้ความเศร้าโศก มองเห็นประชาชนผู้โง่เขลาเศร้าโศกอยู่) สูตรนี้ชื่อว่า อเสกขภาคิยสูตร)

โดยประการดังนี้ สูตรข้างต้นชื่อว่า นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

สูตรเป็นต้นว่า ตีณิมานิ ภิกฺขเว อินฺทฺริยานิ ก็เช่นเดียวกันนี้ [คือ นิพเพธภาคิยสูตรและอเสกขภาคิยสูตร] ในพระสูตรนั้น ข้อความว่า ตีณิมานิ ภิกฺขเว อินฺทฺริยานิ. กตมานิ ตีณิ. อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์มี ๓ ประเภทเหล่านี้ ๓ ประเภทเป็นไฉน คือ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์) นี้ เป็นนิพเพธภาคิยสูตร

ข้อความว่า อญฺญาตาวินฺทฺริยํ (อัญญาตาวินทรีย์) นี้ เป็นอเสกขภาคิยสูตร

รัฏฐปาลสูตร[๒๒๕] เป็นสังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร ดังจะเห็นได้ว่า ในพระสูตรนั้นพระพุทธเจ้าทรงจำแนกสังกิเลสด้วยพระดำรัสว่า อูโน โลโก อติตฺโต ตณฺหาทาโส[๒๒๖] (โลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ไม่เพียงพอ เป็นทาสของตัณหา) ธรรมของพระอเสกขะด้วยพระดำรัสว่า เอโก วูปกฏฺโจ[๒๒๗] (อยู่คนเดียวหลีกเร้น) และธรรมฝ่ายบำเพ็ญบุญด้วยพระดำรัสอื่น

พระสูตรนี้ว่า

ธมฺเม จ เย อริยปเวทิเต รตา
อนุตฺตรา เต วจสา มนสา กมฺมุนา จ
เต สนฺติโสรจฺจสมาธิสณฺฐิตา
สุตสฺส ปญฺญาย จ สารมชฺฌคู.[๒๒๘]

“ชนเหล่าใดยินดีในธรรมที่พระอริยะประกาศแล้ว พวกเขาเป็นผู้ประเสริฐกว่าสัตว์เหล่าอื่นด้วยวาจา ด้วยใจและการงาน ดำรงอยู่ดีในความสงบเสงี่ยมและสมาธิ ได้บรรลุธรรมอันเป็นสาระแห่งสุตะและปัญญา”

สูตรข้างต้นชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร เพราะในสูตรนี้คำว่า ธมฺเม จ เย อริยปเวทิเต รตา (ชนเหล่าใดยินดีในธรรมที่พระอริยะประกาศแล้ว) นี้ เป็นการบำเพ็ญบุญ, คำว่า อนุตฺตรา...สณฺฐิตา (พวกเขาเป็นผู้ประเสริฐกว่าสัตว์เหล่าอื่นด้วยวาจา ด้วยใจและการงาน ดำรงอยู่ดีในความสงบเสงี่ยมและสมาธิ) นี้ เป็นการแทงตลอด และคำว่า สุตสฺส ปญฺญาย จ สารมชฺฌคู (ได้บรรลุธรรมอันเป็นสาระแห่งสุตะและปัญญา) นี้ เป็นธรรมของพระอเสกขะ

เช่นเดียวกันนี้ ดังคาถาว่า

สทฺโธ สุตวา นิยามทสฺสี
วคฺคคเตสุ น วคฺคสาริ ธีโร.
โลภํ โทสํ วิเนยฺย ปฏิฆํ
สมฺมา โส โลเก ปริพฺพเชยฺย.[๒๒๙]

"ภิกษุผู้มีศรัทธาได้สดับแล้ว เห็นมรรค ไม่แล่นไปด้วยอำนาจทิฏฐิ
ในเหล่าสัตว์ผู้ไปด้วยทิฏฐิแล้ว ภิกษุนั้นเป็นผู้ทรงปัญญากำจัดโลภะ โทสะ
และปฏิฆะ พึงพำนักอยู่ในโลกโดยชอบ"

ในสูตรข้างต้น คำว่า สทฺโธ สุตวา (ภิกษุผู้มีศรัทธาได้สดับแล้ว) เป็นการบำเพ็ญบุญ คำว่า นิยามทสฺสี วคฺคคเตสุ น วคฺคสาริ ธีโร, โลภํ โทสํ วิเนยฺย ปฏิฆํ (เห็นมรรค ไม่แล่นไปด้วยอำนาจทิฏฐิในเหล่าสัตว์ผู้ไปด้วยทิฏฐิแล้ว ภิกษุนั้นเป็นผู้ทรงปัญญากำจัดโลภะ โทสะ และปฏิฆะ) เป็นการแทงตลอด คำว่า สมฺมา โส โลเก ปริพฺพเชยฺย (พึงพำนักอยู่ในโลกโดยชอบ) เป็นอเสกขธรรม

สัพพาสวสังวรสูตร[๒๓๐] พึงทราบว่าเป็นสูตรมีในฝ่ายทั้งหมดโดยเนื่องด้วยอันตรายเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่าในพระสูตรนั้นได้จำแนกสังกิเลสธรรม สุจริตธรรมฝ่ายโลกิยะ เสกขธรรม และอเสกขธรรม

สูตรที่ไม่มีในฝ่ายทั้งหมดพึงทราบคำที่พระมหากัจจายนะกล่าวตอบว่า

โส หาวุโส ภควา ชานํ ชานาติ, ปสฺสํ ปสฺสติ.[๒๓๑]

“ดูกรท่านผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงรู้สิ่งที่ควรรู้ ทรงเห็นสิ่งที่ควรเห็น”

โดยประการดังนี้ ธรรมเหล่านั้นในสาสนปัฏฐาน ๑๖ นี้จำแนกเป็น

- ธรรมฝ่ายสังกิเลส ๓ คือ ตัณหา เป็นต้น
- ธรรมฝ่ายบำเพ็ญบุญ ๓ คือ โวทาน เป็นต้น
- ธรรมฝ่ายแทงตลอด ๓ คือ ศีลขันธ์เป็นต้นของพระเสกขะ
- ธรรมฝ่ายอเสกขะ ๓ คือ ศีลขันธ์เป็นต้นของพระอเสกขะนั่นแหละ

สาสนปัฏฐานหลักมี ๑๒ โดยเนื่องด้วยธรรม ๑๒ อย่างเหล่านั้น อนึ่ง สาสนปัฏฐานดังกล่าวถูกจำแนกโดยพิสดาร มี ๔,๐๙๖ อย่าง

บัณฑิตพึงยกขึ้นแสดงสาสนปัฏฐานเหล่านั้นตามอุทาหรณ์

สูตรมี ๕๐ ถ้วนโดยย่อด้วยการจำแนกตามธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น ๕๐ เหล่านี้ คือ ธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น ๕๐ อันได้แก่ สูตรที่กล่าวไว้ข้างต้น ๓๑ ดังนี้ คือ

- ธรรมฝ่ายตัณหาสังกิเลส ๓ โดยจำแนกเป็นตัณหาเป็นต้น
- ธรรมฝ่ายทิฏฐิสังกิเลส ๒ โดยจำแนกเป็นสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ
- ธรรมฝ่ายทุจริตสังกิเลส ๓ โดยจำแนกเป็นกายทุจริตเป็นต้น เหล่านี้รวมเป็นฝ่ายสังกิเลส ๘
- บุญกิริยาวัตถุคือทาน ๓ โดยจำแนกเป็นอามิสทาน อภัยทาน และธรรมทาน
- บุญกิริยาวัตถุคือศีล ๓ โดยจำแนกเป็นกายสุจริตเป็นต้น
- บุญกิริยาวัตถุคือภาวนา ๒ โดยจำแนกเป็นสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา เหล่านี้รวมเป็นฝ่ายบำเพ็ญบุญ ๘
- ธรรมฝ่ายแทงตลอด ๑๕ คือ ศีลขันธ์เป็นต้น ๓ แต่ละอย่างของพระเสกขะ ๕ คือ สัทธานุสารี สัทธาวิมุตติ ธัมมานุสารี ทิฏฐิปปัตตะ และกายสักขิ [๒๓๒]

อีกทั้งธรรมฝ่ายอเสกขะ ๑๙ ดังนี้ คือ

- ธรรม ๑๘ อย่าง คือ ศีลขันธ์เป็นต้นอย่างละ ๓ แต่ละอย่างในธรรมที่เป็นอรหัตตผล ๓ เหล่านั้นโดยจำแนกเป็นสุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์ของปัญญาวิมุตติและอุภโตภาควิมุตติ เมื่อรวมอสังขตธาตุไว้โดยความเป็นธรรมที่พึงศึกษาปฏิบัติเหมือนกัน ก็มีธรรมฝ่ายอเสกขะ ๑๙

ธรรมเหล่านั้นมี ๔๐ ถ้วน คือ ธรรมฝ่ายอเสกขะ ๙ เพราะไม่แบ่งอุภโตภาควิมุตติออกจากปัญญาวิมุตติจึงไม่มีธรรมฝ่ายอเสกขะโดยตรงโดยไม่ถือเอาอสังขตธาตุ ดังนั้นในคัมภีร์เปฏโกปเทศจึงกล่าวว่า

จตฺตารีสาย อากาเรหิ ปริเยสิตพฺพํ, ปญฺญาสาย อากาเรหิ สาสนปฏฺฐานํ นิทฺทิฏฺฐํ.[๒๓๓]

“พึงแสวงหาสาสนปัฏฐานด้วยลักษณะ ๔๐ พึงแสดงสาสนปัฏฐานด้วยลักษณะ ๕๐”

อนึ่ง เมื่อกล่าวโดยสังเขป คือ

- สาสนปัฏฐาน ๑๖ ตามนัยพิสดารที่กล่าวไว้แล้ว
- สาสนปัฏฐาน ๑๒ คือ สังกิเลสภาคิยสูตร ๓ เป็นต้น
- สาสนปัฏฐาน ๗ คือ ตัณหาสังกิเลส ทิฏฐิสังกิเลส ทุจริตสังกิเลส ตัณหา ทิฏฐิ ทุจริต และโวทาน
- สาสนปัฏฐาน ๕ คือ สังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร ทัสสนภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร
- สาสนปัฏฐาน ๔ คือ สาสนปัฏฐานหลัก
- สาสนปัฏฐาน ๓ คือ ปุถุชชนภาคิยสูตร เสกขภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร
- สาสนปัฏฐาน ๒ คือ สังกิเลสภาคิยสูตร และโวทานภาคิยสูตร

อย่างไรก็ตาม สูตรทั้งหมดมีอย่างเดียว โดยความเป็นสูตรแสดงคำสอน โดยประการอย่างนั้น แม้สูตรมีอย่างเดียวโดยความเป็นสูตรแสดงคำสอน ก็มี ๒ อย่างโดยความเป็นสังกิเลสภาคิยสูตรและโวทานภาคิยสูตร ดังนี้เป็นต้น พึงนำไปจนถึงสูตร ๔,๐๙๖ สูตรโดยพิสดาร

คำว่า อิมสฺสาปิ คือ การจำแนกสาสนปัฏฐาน [๒๘] ความหมายก็คือ ไม่ใช่การจำแนกสาสนปัฏฐาน [๑๖] ก่อน

คำว่า โลกิยะ คือ มีฝ่ายโลก หรือชื่อว่า โลกิยะ เพราะดำเนินไปร่วมกับธรรมฝ่ายโลก หมายถึง สูตร

คำว่า ปเทเสน แปลว่า บางส่วน

คำว่า สพฺพปเทสุ (ในบททั้งหมด) คือ ในบทที่ ๓ ของติกะนั้นๆ

คำว่า พุทฺธาทีนํ (พระพุทธเจ้าเป็นต้น) หมายถึง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพุทธสาวก

อนึ่ง พึงทราบธรรมด้วยการถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นต้นในคำว่า พุทฺธาทีนํ นี้ หรือด้วย อาทิ ศัพท์

คำว่า ปริณมติ แปลว่า เปลี่ยนแปลง

คำว่า ธรนฺติ (ยังปรากฏอยู่) หมายความว่า ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง

คำว่า ตํ คือ กรรมชั่ว

คำว่า เต คือ ขันธ์อันเกิดจากกรรมดี

คำว่า รกฺขนฺติ (ย่อมรักษา) หมายความว่า ย่อมรักษาจากการให้ผล คือ ไม่ให้โอกาสส่งผล

อนึ่ง ข้อความนี้ย่อมสมควรในอุปปัชชเวทนียกรรม (กรรมที่พึงเสวยในภพต่อไป) และมีได้ตามสมควรแม้ในกรรมอื่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุติเย วา ตติเย วา อตฺตภาเว (ในอัตภาพที่ ๒ หรือที่ ๓)

[๑๑๓] ผู้ที่ประพฤติข้อปฏิบัติที่นำสุขอันไม่มีโทษมาให้แก่ตน ชื่อว่าผู้รักตนอย่างแท้จริง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อตฺตโน สุขกาโม (ผู้หวังความสุขแก่ตน) โดยแท้จริงแล้ว ผู้หวังความสุขที่ติดตามความสุข[ซึ่งเกิดขึ้นก่อน]ชื่อว่าย่อมหวังความสุขนั่นแหละ ดังนั้นจึงชื่อว่าผู้หวังความสุข[แก่ตน]

คำว่า วิตฺถตฏฺเฐน (เนื่องจากเป็นที่แผ่กว้างไป) หมายความว่า เนื่องจากเป็นที่แผ่กว้างไปที่เรียกว่าความเป็นที่ปรากฏแห่งทิฏฐิที่แผ่ไป

[๑๑๔] คำว่า ทิฏฺเฐ ทุกฺขาทิธมฺเม (ธรรมมีทุกข์เป็นต้นอันเราเห็นแล้ว) ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถภาเวนภาวลักขณะ (เครื่องสังเกตกิริยาที่ปรากฏด้วยกิริยาที่ไม่ปรากฏ) ความหมายก็คือ เมื่อธรรมมีทุกข์เป็นต้นอันเราเห็นแล้ว

คำว่า อุทฺธํ (ส่วนเบื้องบน) เป็นต้นเป็นคำถือเอากาลและสถานที่โดยประการทั้งหมด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุทฺธนฺติ อนาคตํ อุปริ จ (คำว่า อุทฺธํ คือ อนาคตตัณหาและตัณหาในภพชั้นสูง)

คำว่า คมเนน (ด้วยการไป) คือ ด้วยการไปที่เป็นจุติและปฏิสนธิ

[๑๑๕] คำว่า นครทฺวารถิรกรณตฺถํ (เพื่อยึดประตูนครให้มั่นคง) หมายความว่า เพื่อยึดบานประตูนครให้มั่นคง

คำว่า คมฺภีรเนมตาย (เพราะมีหลุมลึก) หมายความว่า สถานที่เข้าไปสู่แผ่นดินของเสาที่ขุดไว้เป็นต้น ได้ชื่อว่า เนมะ (หลุม)

คำว่า คัมภีรเนมะ คือ มีหลุมลึก

คำว่า คัมภีรเนมตา คือ ความมีหลุมลึก [หยั่งลงสู่ดินโดยเข้าไปภายใน]เพราะความมีหลุมลึกนั้น

ความสั่น คือ ความสั่นไปมาของสิ่งที่ตั้งอยู่เหมือนเดิม

ความไหว คือ การทำให้เคลื่อนไปจากสถานที่ตั้งอยู่

คำว่า อชฺโฌคาเหตฺวา (หยั่ง) หมายความว่า เข้าไปด้วยการรู้ชัดสภาวะที่ไม่แปรผัน ความหมายก็คือ เป็นเหมือนเข้าไปอยู่ภายใน

คำว่า สํโยชนานํ ปชหนวเสน (ด้วยการละสังโยชน์) นำข้อความที่เหลือในคาถามาแสดงไว้

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อชฺฌตฺตํ พหิทฺธา (ทั้งภายในและภายนอก) ตรัสไว้เพื่อแสดงประกอบกับบททั้งสองว่า อชฺฌตฺตํ คือ อกุศลที่ควรละ และ พหิทฺธา คือ การละ อันสำเร็จ

โดยเนื้อความ[ที่อนุมานรู้]ว่า ความสำเร็จแห่งภาวนาย่อมไม่มีโดยปราศจากการละอกุศลที่ควรละ

ท่านกล่าวว่า เตนาห สพฺพโลเก (ฉะนั้นจึงตรัสว่า สพฺพโลเก [ในโลกทั้งปวง]) เพื่อย้ำข้อความนี้ด้วยพระบาลีว่า พระอริยบุคคลถูกกล่าวไว้ด้วยการละสังโยชน์เบื้องต่ำและสังโยชน์เบื้องสูง

คำว่า อโลภสีเสน แปลว่า โดยมีอโลภเจตสิกเป็นผู้นำ ซึ่งทำให้ผู้ปรารภความเพียรได้ชื่อว่า เนกขัมมฉันทะ (ผู้มีฉันทะในกุศล)

อสุภสัญญาได้ชื่อว่ามีอโลภเจตสิกเป็นผู้นำโดยพิเศษ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะ หรือกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยอสุภะ ๑๐

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อธิคตชฺฌานาทีนิ (ฌานเป็นต้นที่บรรลุ) รวบรวมวิปัสสนาเป็นต้น

พรหมวิหาร ๔ มีความไม่พยาบาทเป็นผู้นำ เนื่องจากความเบียดเบียนและความริษยามีความพยาบาทเป็นเหตุ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า จตุ...อพฺยาปาโท ธมฺมปทํ (ธรรมอย่างหนึ่งคือความไม่พยาบาท ได้แก่ ฌานเป็นต้นที่บรรลุด้วยพรหมวิหาร ๔)

พึงประกอบบท[ที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ฌานเป็นต้นที่บรรลุ

ความหมายก็คือ ธรรมอย่างหนึ่งคือสัมมาสติ ได้แก่ ฌานเป็นต้นที่บรรลุด้วยอนุสสติ ๑๐ และความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล เพราะฌานเป็นต้นควรบรรลุโดยมีสติเป็นผู้นำ

ท่านกล่าวว่า ทสกสิณ...สมฺมาสมาธิ ธมฺมปทํ (ธรรมอย่างหนึ่งคือสัมมาสมาธิ ได้แก่ ฌานเป็นต้นที่บรรลุด้วยกสิณ ๑๐ และอานาปานะ) เพราะแม้สมาธิก็เป็นหลักในการเจริญอานาปานะ ไม่ใช่สติอย่างเดียว

พึงทราบการรวมฌานที่บรรลุด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ไว้ในเรื่องนี้เช่นกัน

[๑๑๖] คำว่า อุปลกฺขณการณานิ แปลว่า เหตุที่เป็นเครื่องสังเกต

คนทรามนั่นแหละชื่อว่า ปาปิยะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปาปิ โหติ (บุคคลนั้นทราม) [โดยลง อิย ปัจจัยท้าย ปาป ศัพท์ในสกัตถตัทธิต]

อนึ่ง คำว่า ปาปิโย กล่าวไว้ด้วยการเปลี่ยนลิงค์

คำว่า เอกวจเน พหุวจนํ (ลงวิภัตติพหูพจน์ในอรรถเอกพจน์) หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นเอกพจน์ ก็กล่าวไว้เป็นพหูพจน์ [โดยมิได้ลงวิภัตติพหูพจน์ในอรรถเอกพจน์จริงๆ]

[๑๑๗] คำว่า โอลียนตณฺหาภินิเวสวเสน (ด้วยตัณหาและทิฏฐิที่ผูกพัน) คือ ภวตัณหาและภวทิฏฐิ โดยแท้จริงแล้ว ภวตัณหาและภวทิฏฐินั้นย่อมยังเหล่าสัตว์ให้ผูกพันในภพทั้งหลาย

คำว่า อติธาวนาภินิเวสวเสน (ด้วยทิฏฐิที่แล่นไป) คือ ด้วยอุจเฉททิฏฐิ เพราะอุจเฉททิฏฐินั้นได้ชื่อว่า ทิฏฐิที่แล่นไป เพราะยึดมั่นโดยทำความไม่ขาดสูญของวัฏฏะให้ขาดสูญไปโดยแท้

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า โอลียนฺติ (ย่อมติดอยู่) หมายความว่า ย่อมงดเว้นไปจากการปฏิบัติชอบ

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อภิธาวนฺติ (ย่อมแล่นไป) หมายความว่า ย่อมละเลยการปฏิบัติชอบ

คำว่า เตสํ (พวกเขา) คือ ผู้ยึดมั่น[ด้วยตัณหาและทิฏฐิ]ทั้งสองจำพวกนั้น และผู้สำคัญผิดอื่นจากนั้นทั้งหมด

[๑๑๘] คำว่า อิทํ อิฏฺฐวิปากํ อนิฏฺฐวิปากํ (ผลอย่างนี้ คือ ผลที่น่าปรารถนาหรือไม่น่าปรารถนา) หมายความว่า ผลอย่างนี้ซึ่งเรียกว่าผลที่น่าปรารถนา หรือเรียกว่าผลที่ไม่น่าปรารถนา

ด้วยคำว่า อากงฺขโต น ชาเนยฺยุํ (เมื่อพระองค์ปรารถนาอยู่ พวกเทวดาและมนุษย์ไม่พึงรู้เญยยธรรมที่ดำริด้วยจิต[อันประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น]นั้น) พระอรรถกถาจารย์แสดงเนื้อความของบทว่า น ชญฺญา (ไม่พึงรู้) โดยมุ่งแสดงความสัมพันธ์กับบทว่า อากงฺขโต นี้

คำว่า น อุปลพฺภติ (ย่อมหาไม่ได้) หมายความว่า ไม่มี

[๑๒๐] คำว่า ตานิ คือ กรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต

โดยแท้จริงแล้ว การปกคลุมของเงาไม้นี้เป็นอาการแผ่ไปนั่นแหละ

คำว่า เอวํ โหติ (เขาย่อมร้อนใจอย่างนี้) หมายความว่า ความร้อนใจโดยลักษณะว่าเราไม่ได้ทำความดีหนอ ย่อมเกิดขึ้น[แก่เขา]

[๑๒๒] คำว่า เอสเกหิ แปลว่า ผู้แสวงหา คือ ผู้ยังศีลขันธ์เป็นต้นให้บริบูรณ์ในกระแสจิตของตนและผู้อื่น

คำว่า ทุกฺขุทฺรยํ แปลว่า มีทุกข์เป็นผล

[คำว่า ทุกฺขุทฺรยํ ตัดบทเป็น ทุกฺข + อุทฺรยํ คำว่า อุทฺรย เป็นคำไวพจน์ของ ผล ศัพท์จึงแปลว่า ผล สนามหลวงไทยแปลว่า มีทุกข์เป็นกำไร]

คำว่า ตีหิ การเณหิ (ทวาร ๓) คือ กาย วาจา และใจ เพราะกายเป็นต้นนั้นได้ชื่อว่า การณ เพราะเป็นเหตุให้เกิดความสำรวมนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า ตีหิ ฐาเนหิ แปลว่า ที่เกิด ๓

คำว่า ปิหิตํ (สำรวม) หมายความว่า ปิดกั้น

คำว่า อุฏฺฐานฏฺฐานสงฺขาตํ (อันเป็นที่เกิดของตน) นี้ กล่าวไว้โดยถือเอาความเป็นหินโดยสามัญทั่วไป

[๑๒๓] คำว่า รชมิสฺสกํ แปลว่า ผสมเกษร

คำว่า ตสฺส แปลว่า มุนีผู้เป็นพระเสกขะและพระอเสกขะนั้น

ท่านจะแสดงว่าความเสื่อมศรัทธาหรือโภคทรัพย์ของชาวบ้านย่อมไม่มี เพราะการจาริกไปหมู่บ้านเป็นเหตุ เหมือนการจาริกไปของผู้ปรารถนามาก แต่ความเจริญยิ่งๆ ขึ้นไปของศรัทธาหรือโภคทรัพย์ย่อมมีโดยแท้ จึงกล่าวว่า ปากติกาว โหนฺติ (ก็เป็นปกติโดยแท้)

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๑๗๓) มีรูปว่า ปากติกเมว โหติ แต่ควรมีรูปว่า ปากติกาว โหนฺติ เพราะประโยคข้างต้นอธิบายประโยคอุปไมย ไม่ได้อธิบายประโยคอุปมานะข้างหน้า ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า อชฺฌตฺติกกมฺมฏฺฐานํ (ใคร่ครวญกรรมฐานภายในตน) คือ อริยสัจ ๔ [ที่เกิดภายในตน]

คำว่า เตน คือ กายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล

พระอรรถกถาจารย์จะแสดงข้อความของคำนั้นว่า ความตั้งมั่นชื่อว่ากำลัง จึงกล่าวว่า ถามวาติ ฐิติมา (ถามวา [มีกำลัง] หมายความว่า มีความตั้งมั่น)

พระพุทธองค์ตรัสว่า อตฺตสมํ (เสมอด้วยความรักตน) โดยถือเอาความรักอันมีตนเป็นที่อาศัยว่าเป็นตน ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อตฺตเปเมน สมํ เปมํ นตฺถิ (ความรักเสมอด้วยความรักตนไม่มี)

ท่านกล่าวว่า ปญฺญา ปน...สกฺโกติ (แต่ปัญญาสามารถกระทำหมื่นโลกธาตุให้สว่างไสวพร้อมกันได้) โดยหมายเอาความสว่างไสวแห่งวิปัสสนาญาณของพระผู้มีพระภาค

[วิปัสสนาญาณของคนทั่วไปมักรู้เห็นรูปนามภายในร่างกายที่ยาววา หนาคืบ กว้างศอก มีใจครองนี้ แต่วิปัสสนาญาณของพระพุทธเจ้าสามารถรู้เห็นรูปนามทั้งภายใน ภายนอก ที่อยู่ในจักรวาลนี้และจักรวาลอื่นอย่างชัดเจน จึงเหมือนแสงสว่างที่ส่องหมื่นโลกธาตุให้สว่างไสวประจักษ์ชัดแก่พระองค์ได้]

ส่วนสัพพัญญุตญาณและอภิญญาญาณ ย่อมส่องสว่างโลกธาตุอันไม่มีประมาณหาที่สุดมิได้

[๑๓๔] คำว่า กิสฺส ภีตา (กลัวอะไร) หมายความว่า กลัวด้วยเหตุอะไร

คำว่า ฐเปตฺวา (ตั้งไว้) หมายความว่า ทำให้เป็นไป

พึงประกอบบท[ที่ตามมาจากประโยคหน้า]ว่า ผู้ที่ยาจกกล่าวขอได้ง่าย ความหมายก็คือ ประกอบด้วยความเป็นผู้ของ่าย

คำว่า ยญฺญอุปกฺขโร แปลว่า อุปกรณ์ของการบูชา [คำว่า อุปกฺขร เป็นคำไวพจน์ของ อุปกรณ (อุปกรณ์)]

ท่านกล่าวว่า สทฺโธติ เอกํ องฺคํ (คำว่า สทฺโธ เป็นองค์หนึ่ง) เป็นต้น เพื่อกำหนดองค์ประกอบ ๔ อย่างซึ่งตรัสไว้ว่า เอเตสุ ธมฺเมสุ ฐิโต จตูสุ (ผู้ที่ตั้งอยู่ในธรรม ๔ อย่างเหล่านี้)

การรวมองค์ประกอบโดยทำธรรมสองอย่างๆ ที่ตรัสไว้ในคาถาเป็นอย่างเดียว ชื่อว่า ทุกนัย (นัยสองหมวด)

คำว่า ชาติธมฺมํ (สิ่งมีชาติเป็นธรรมดาอยู่) หมายถึง สภาวธรรมที่ดำเนินไป [อันปรากฏความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน]

[๑๒๕] พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่า กลุ่มสัจจะจากสัจจะบางส่วนเป็นสัจจะพิเศษโดยการถือเอาโดยสิ้นเชิง จึงกล่าวว่า ปรมตฺถสจฺจํ วา โหตุ (หรือเป็นปรมัตถสัจจะ [ความจริงที่เป็นปรมัตถ์])

คำว่า จตุโร ปทา (อริยสัจ ๔) มีศัพท์เดิมว่า จตฺตาริ ปทานิ กล่าวไว้ด้วยการเปลี่ยนลิงค์ ความหมายก็คือ ธรรม ๔ ส่วน

การตรัสถึง จตุปท ศัพท์มีประโยชน์เพื่อแสดงตามประเภทของเหล่าสัตว์อย่างเดียว มิได้ตรัสไว้โดยคล้อยตามธรรมที่พระอริยะบรรลุแล้ว

คำว่า นิมฺมทา แปลว่า เป็นสภาพไร้ความมัวเมา

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า สจฺจวาที ชิโน โรโม (พระชินเจ้าผู้มีวาจาสัตย์ก่อให้เกิดความเกรงกลัว) บ้าง[แทน สจฺจนาโม ชิโน เขโม (พระชินเจ้าผู้สงบมีพระนามตามความเป็นจริง เป็นผู้เกษม)]

ในปาฐะนั้น คำว่า โรมะ หมายความว่า ผู้ก่อให้เกิดความเกรงกลัวแก่อธรรมวาที คือเดียรถีย์และสาวกเดียรถีย์ผู้กำหนัดด้วยทิฏฐิและราคะ เพราะทรงแสดงธรรมที่ขัดแย้งกับราคะ หรือผู้น่าเกรงกลัวเพราะทรงแสดงโทษในราคะนั้นแก่พวกอธรรมวาที หรือผู้เข้าหาได้ยาก เพราะเป็นผู้ที่คนยังละความไม่สำรวมไม่ได้เข้าไปใกล้ได้ยาก

คำว่า สัจจธัมมะ คือ พระธรรมเป็นความจริง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอกนฺตนิสฺสรณภาเวน (โดยการนำออกจากวัฏฏะอย่างแน่นอน) เป็นต้น

คำว่า เอกายนภาวํ แปลว่า เป็นทางสายเดียว ความหมายคือ ไม่ใช่ทางสายอื่น

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๑๗๕) มีรูปว่า อญฺญมคฺคภาวํ (เป็นทางสายอื่น) แต่ควรมีรูปว่า น อญฺญมคฺคภาวํ (ไม่ใช่ทางสายอื่น) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

สูตรฝ่ายแทงตลอดแสดงจำแนกไว้ ๒ อย่าง คือ สูตรฝ่ายทัสสนะ และสูตรฝ่ายภาวนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สํกิเลสภาคิยาทีหิ จตูหิ ปเทหิ (สูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น ๔ สูตร)

คำว่า เสสตฺติกานํ (ติกะอื่น) คือ ติกะ ๘ อันได้แก่ ติกะที่เป็นสัตตาธิฏฐานเป็นต้น

คำว่า เสสปทานญฺจ (สูตรที่เหลือ) คือ สูตรที่ระคนกันมีสูตรฝ่ายสังกิเลสและสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ เป็นต้น

ด้วย จ ศัพท์รวบรวมสูตรมีสูตรฝ่ายเศร้าหมองเป็นต้น

การแสดงนัยในการเทียบเคียงกับสูตรที่ระคนกันซึ่งกล่าวว่า เสสปทานิ (สูตรที่เหลือ) ย่อมมีแก่ติกะที่เป็นโลกิยะอย่างเดียว แต่การแสดงนัยนี้ในการเทียบเคียงกับสูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นและสูตรที่เหลือย่อมมีแก่ติกะอื่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วุตฺตนยานุสาเรน สุวิญฺเญยฺยํ (เข้าใจได้ง่ายโดยคล้อยตามนัยนี้)

คำว่า สมติกฺกมนํ (ล่วงพ้น) หมายความว่า ละไป

เมื่อมีความเป็นโลกิยะของธรรมที่เป็นฝ่ายบำเพ็ญบุญและธรรมฝ่ายสังกิเลส ธรรมฝ่ายหลังควรถูกละด้วยธรรมฝ่ายแรกโดยตทังคปหานและวิกขัมภนปหาน การละไปย่อมมีได้ด้วยความสามารถในการละอย่างนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ สํกิเลสภาคิยสฺส สมติกฺกมาย โหติ (สูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญย่อมมีเพื่อล่วงพ้นสูตรฝ่ายสังกิเลส)

พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า เหมือนพึงบรรลุโวทานธรรมด้วยการล่วงพ้นสังกิเลส-ธรรม

ขึ้นชื่อว่าภาวนามี ๓ ประการ คือ ฌานภาวนา วิปัสสนาภาวนา และมรรคภาวนา ในบรรดาภาวนาเหล่านั้น เมื่อท่านถือเอามรรคภาวนา ก็เป็นการถือเอาวิปัสสนาภาวนาเช่นกัน [เพราะเป็นเหตุให้บรรลุมรรค] ดังนั้น จึงกล่าวถึงภาวนาสองอย่างอื่นเท่านั้นโดยมิได้ระบุถึงวิปัสสนาภาวนา ถึงอย่างนั้น พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่าในพระบาลีกล่าวว่า

อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถนฺติ วุตฺตํ (สูตรฝ่ายอเสกขะมีประโยชน์เพื่อการอยู่เป็นสุขในอัตภาพปัจจุบัน) โดยใส่ใจคำท้วงติงว่า เมื่อพระมหากัจจายนะกล่าวว่า ภาวนา-ภาคิยสฺส สุตฺตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย ([สูตรฝ่ายอเสกขะย่อมเป็นไป]เพื่อละสูตรฝ่ายภาวนา) ก็เป็นอันละฌานภาวนาของพระอเสกขะโดยสิ้นเชิงหรือ จึงกล่าวว่า อเสกฺขธมฺเมสุ อุปฺ-ปนฺเนสุ มคฺคภาวนากิจฺจํ นาม นตฺถิ (ไม่มีกิจในการอบรมมรรคในขณะที่อเสกขธรรมปรากฏแล้ว) แล้วกล่าวว่า ฌานภาวนาปิ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถา เอว (แม้ฌานภาวนาก็มีประโยชน์เพื่อการอยู่เป็นสุขในอัตภาพปัจจุบัน)

คำว่า เอกพีชะ คือ เมล็ดพืชในภพหนึ่งกล่าวคือปฏิสนธิจิต

คำว่า **เอกพีชี** คือ ผู้มีเมล็ดพืชในภพหนึ่ง

คำว่า สนฺธาวิตฺวา (เร่ร่อน) หมายความว่า มาพร้อมกัน คือ เข้าใกล้ด้วยการเกิดขึ้น

คำว่า สํสริตฺวา (ท่องเที่ยวไป) เป็นคำไวพจน์ของคำว่า สนฺธาวิตฺวา นั้นนั่นแหละ

คำว่า **โกลังโกละ** คือ ผู้ไปสู่หลายตระกูล คำนี้แสดงไว้โดยไม่ลบนิคคหิตในบทหน้า [คือ โกลํ]

คำว่า เตสํ คือ พระโสดาบัน

คำว่า เอตํ ปเภทํ (ประเภทดังกล่าว) คือ การจำแนกเป็นเอกพีชี เป็นต้น

บุญเก่าในเรื่องนี้ เป็นกรรมดีอันเป็นที่อาศัยของวิวัฏฏ์ที่บุคคลสั่งสมในภพก่อน ซึ่งได้ชื่อว่า การทำบุญไว้ก่อน

ท่านกล่าวว่า อุปริ...อาปชฺชติ (มรรคเบื้องบน ๓ ก็เป็นสภาพปราศจากอุปนิสสัย-ปัจจัย) โดยมุ่งหมายว่า บุญเก่านั้นเมื่อบุคคลบรรลุปฐมมรรคแล้วก็ไม่ควรเป็นที่อาศัยของมรรคเบื้องบน เหมือนกรรมที่มีวิบากสุกงอมแล้ว [คือ กรรมที่ให้ผลแล้วก็ไม่ให้ผลอีก]

คำว่า ติณฺณํ มคฺคานํ นิรตฺถกตา อาปชฺชติ (มรรคเบื้องบน ๓ ก็ไม่มีประโยชน์) หมายความว่า มรรคเบื้องบน ๓ ก็ไม่มีประโยชน์ เพราะให้สำเร็จหน้าที่ซึ่งมรรคเหล่านั้นพึงกระทำด้วยปฐมมรรค

คำว่า ปฐมมคฺเค...อาปชฺชติ (เมื่อปฐมมรรคยังไม่เกิด มรรคเบื้องบน ๓ ย่อมเกิดขึ้นก่อน) หมายความว่า เมื่อปฐมมรรคยังไม่เกิด มรรคเบื้องบน ๓ ย่อมเกิดขึ้นก่อน เพราะมีการทำประโยชน์แก่ปฐมมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้น

พระอรรถกถาจารย์แสดงว่าวาทะทั้ง ๓ ไม่สมควรอย่างนี้แล้ว จะแสดงว่าวาทะที่ ๔ สมควรในเรื่องนี้ จึงกล่าวว่า วิปสฺสนา...ยุชฺชติ (ความเห็นว่าวิปัสสนากำหนด ย่อมสมควร)

ท่านแสดงความสมควรนั้นด้วยคำเป็นต้นว่า สเจ หิ (โดยแท้จริงแล้ว ถ้าวิปัสสนาของมรรคเบื้องบน ๓ มีกำลังมาก บุคคลนั้นชื่อว่า เอกพีชี วิปัสสนาที่มีกำลังน้อยกว่านั้นชื่อว่า โกลังโกละ วิปัสสนาที่มีกำลังน้อยกว่าวิปัสสนาดังกล่าว ชื่อว่า สัตตักขัตตุปรมะ)

พึงทราบความมีกำลังของวิปัสสนาโดยความแก่กล้าแห่งธรรมที่บุคคลบ่มไว้เพื่อความหลุดพ้น โดยความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ และโดยความชัดเจนของวิปัสสนาญาณ

บุคคลผู้ท่องเที่ยวไปนั้นประสงค์เอาในที่นี้โดยนัยผสมกัน เพราะตรัสไว้[ในพระบาลี] ว่า เทเว เจว มานุเส จ สนฺธาวิตฺวา (เร่ร่อนท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์)

คำว่า อิธัฏฐกะ คือ [มนุษย์และเทวดา]ผู้ดำรงอยู่ในกามภูมินี้

คำว่า โวกิณณะ (วัฏฏะผสม) หมายความว่า วัฏฏะผสมเพราะเกิดขึ้นในมนุษย์โลกและเทวโลกผสมกัน

การอุบัติเกิดในหมู่สัตว์นั้นๆ ของอริยสาวก เป็นเช่นกับการชำระอริยสาวกนั้นๆ เพราะกำจัดโทษคือกิเลสมลทินเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ฉ เทวโลเก โสเธตฺวา (ได้ชำระเทวโลก ๖ ชั้น)

คำว่า อกนิฏฺเฐ ฐตฺวา (ดำรงอยู่ในอกนิฏฐภูมิ) นี้ พึงทราบว่ากล่าวถึงการชำระพรหมโลกเบื้องล่างทีเดียว

คำว่า สทฺธํ ธุรํ กตฺวา (โดยทำศรัทธาเป็นใหญ่) หมายความว่า โดยทำศรัทธาเป็นใหญ่ คือ นำหน้า

คำว่า **สัทธานุสารี** คือ การไปตามกล่าวคือปฏิบัติด้วยศรัทธา

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **สัทธานุสารี** คือ การไปตามศรัทธาที่มีในเบื้องต้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **สัทธานุสารี** คือ ผู้มีปกติไปตามศรัทธา

[คำว่า สทฺธานุสารี มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- การไปตามด้วยศรัทธา = สทฺธาย อนุสฺสติ สทฺธานุสารี (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- การไปตามศรัทธา = สทฺธํ อนุสฺสติ สทฺธานุสารี (ทุติยาตัปปุริสสมาส)
- ผู้มีปกติไปตามศรัทธา = สทฺธาย อนุสรณสีโลติ สทฺธานุสารี (กิตันตตัปปุริสสมาส สทฺธา บทหน้า + อนุ บทหน้า + สร ธาตุ + ณี ปัจจัยในอรรถตัสสีละ (ปกติของกิริยานั้น)]

แม้คำว่า ธมฺมานุสารี (ผู้มีปกติไปตามปัญญา) นี้ ก็มีนัยเดียวกัน คำว่า ธมฺม ในที่นี้พึงทราบว่าคือปัญญา

คำว่า **สัทธาวิมุตติ** คือ ผู้หลุดพ้นแล้วเมื่อศรัทธาอยู่ ความหมายก็คือ แม้ท่านจะไม่หลุดพ้นโดยประการทั้งหมด ก็เป็นผู้หลุดพ้นแล้วด้วยเหตุคือศรัทธาอย่างเดียว

อีกนัยหนึ่ง [ในบางฉบับที่มีรูปว่า สัทธาธิมุตติ] คำว่า **สัทธาธิมุตติ** คือ ผู้น้อมไปในศรัทธา

คำว่า วุตฺตนเยน (ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว) หมายความว่า โดยความมีกำลัง อ่อนกำลัง และอ่อนกำลังกว่าของวิปัสสนาในมรรคเบื้องบน

คำว่า **ทิฏฐิปัตตะ** คือ ผู้บรรลุด้วยความเห็นชอบ ความหมายคือ ผู้บรรลุนิพพานด้วยความเห็นชอบที่เรียกว่าการรู้เห็นอริยสัจ ๔

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ทิฏฐิปัตตะ** คือ ผู้ดำเนินไปต่อจากโสดาปัตติมรรคญาณ ความหมายคือ ผู้ดำเนินไปในลำดับต่อจากโสดาปัตติมรรคญาณที่เรียกว่าทัสสนะ [ดังคำว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา (ธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค)] ดังจะเห็นได้ว่า พระอริยะตั้งแต่ปฐมผลจนถึงอรหัตตมรรคได้ชื่อว่า ทิฏฐิปัตตะ

[คำว่า ทิฏฺฐิปฺปตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้บรรลุด้วยความเห็นชอบ = ทิฏฺฐิยา ปตฺโตติ ทิฏฺฐิปฺปตฺโต (ตติยาตัปปุริสสมาส, ทิฏฺฐิ = ความเห็นชอบ, ปตฺต = ผู้บรรลุ)

- ผู้ดำเนินไปต่อจากโสดาปัตติมรรคญาณ = ทิฏฺฐนฺตํ ปตฺโตติ ทิฏฺฐิปฺปตฺโต (มัชเฌ-โลปีทุติยาตัปปุริสสมาส, ทิฏฺฐิ = โสดาปัตติมรรคญาณ อนฺต = ต่อ ปตฺต = ผู้ดำเนินไป)]

คำว่า อิทํ (ข้อความนี้) คือ ข้อความที่แสดงความเป็นสัทธาวิมุตติและทิฏฐิปัตตะของพระโสดาบันตามที่กล่าวไว้แล้ว

ในคำว่า อฏฺฐนฺนํ วิโมกฺขานํ วิโมกข์ ๘ คือ รูปาวจรสมาบัติ ๔ และอรูปาวจร-สมาบัติ ๔ [ข้อความนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยผู้มิได้บรรลุ]วิโมกข์ ๘ เหล่านั้น

คำว่า **กายสักขิ** (ผู้กระทำให้แจ้งด้วยนามกาย) คือ ผู้เห็นประจักษ์เวลาต่อจากอรูปฌานที่ตนบรรลุแล้ว

คำว่า ผฎฺฐนฺตะ คือ เวลาต่อจากอรูปฌานที่ตนบรรลุแล้ว ความหมายก็คือ เวลาอันไม่มีระหว่างต่อจากอรูปฌานที่ตนบรรลุแล้ว

อนึ่ง คำนี้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถอัจจันตสังโยค ความหมายก็คือ เห็นประจักษ์ธรรมที่ตนควรเห็นประจักษ์ตลอดกาลต่อจากอรูปฌานที่ตนบรรลุแล้ว

[อัจจันตสังโยค คือ การประกอบอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง แปลว่า “ตลอด” จำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. กาลอัจจันตสังโยคะ การประกอบอย่างต่อเนื่องโดยกาล เช่น ตโย มาเส อภิ-ธมฺมํ เทเสสิ (ทรงแสดงพระอภิธรรมตลอดไตรมาส)

๒. อัทธาอัจจันตสังโยคะ การประกอบอย่างต่อเนื่องโดยระยะทาง เช่น โยชนํ ทีโฆ ปพฺพโต (เทือกเขายาวตลอดโยชน์หนึ่ง)]

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าคำนี้เป็นกริยาวิเศษณ์ดังคำว่า วิสมํ จนฺทิมสูริยา ปริ-วตฺตนฺติ [๒๓๔] (พระจันทร์และพระอาทิตย์ย่อมโคจรไปไม่เสมอกัน)

โดยแท้จริงแล้ว พระอริยะใดหลุดพ้นแล้วจากรูปกายด้วยอรูปฌาน และหลุดพ้นแล้วจากนามกายบางส่วนด้วยวิกขัมภนวิโมกข์ ท่านได้พบเห็นวิโมกข์ที่เรียกว่านิโรธเหมือนเป็นของประจักษ์ มิได้เห็นประจักษ์ด้วยนามกาย แต่เมื่อรับนิโรธเป็นอารมณ์แล้วขจัดอาสวะ

บางอย่างนั้น ท่านจึงเห็นประจักษ์นิโรธด้วยนามกายนั้น ดังนั้น ท่านจึงได้ชื่อว่า กายสักขิ เพราะเห็นประจักษ์นิโรธที่ตนพึงกระทำให้แจ้งด้วยนามกายตามที่พบเห็น มิใช่ผู้หลุดพ้นเพราะอาสวะบางอย่างยังไม่หมดสิ้นไปทีเดียว

คำว่า อเภเทน (โดยสามัญทั่วไป) คือ พระอนาคามีโดยปราศจากประเภทมีอันตรา-ปรินิพพายี เป็นต้น

อนึ่ง คำว่า อเภเทน นี้พึงนำมาประกอบแม้ในบทเหล่านี้ว่า สทฺธาวิมุตฺตทิฏฺฐิปฺ-ปตฺตกายสกฺขิโน (ผู้เป็นสัทธาวิมุตติโดยสามัญทั่วไป ผู้เป็นทิฏฐิปัตตะโดยสามัญทั่วไป และผู้เป็นกายสักขิโดยสามัญทั่วไป) เพราะพระอนาคามีแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ สัทธา-วิมุตติ ทิฏฐิปัตตะ และกายสักขิ โดยระบุถึงประเภทตามที่กล่าวไว้ เหมือนพระอนาคามีมีประเภทเดียวโดยมิได้ระบุประเภทคืออันตราปรินิพพายี เป็นต้น

อนึ่ง พึงทราบว่าการนับจำนวนดังกล่าวกระทำโดยถือเอาประเภทแห่งระยะกาลเช่นนั้นของพระอนาคามี

คำว่า อวิหาทีสุ (ในอวิหาภูมิเป็นต้น) รู้ได้ง่ายนั่นแหละ

ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญาอย่างเดียว มิได้หลุดพ้นด้วยสมาธิอันแก่กล้าที่เป็นเจโต-วิมุตติ ดังนั้นจึงชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ

ท่านจะแสดงว่า อุภโตภาควิมุตฺโต แปลว่า ผู้หลุดพ้นด้วยส่วนทั้งสอง คือ พ้นไปจากหมู่รูปโดยวิกขัมภนวิโมกข์[ด้วยอรูปสมาบัติ] และพ้นไปจากหมู่นามโดยสมุจเฉทวิโมกข์[ด้วยอรหัตตมรรค] จึงกล่าวว่า วิกฺขมฺภน...วิมุตฺโต นาม (ส่วนผู้บรรลุวิโมกข์เหล่านั้นชื่อว่า **อุภโตภาควิมุตติ** เพราะพ้นไปจากทั้งสองส่วนคือหมู่รูปและหมู่นามด้วยส่วนทั้งสอง คือ วิกขัมภนวิโมกข์ และสมุจเฉทวิโมกข์)

ความพ้นไปจากหมู่รูปย่อมมีด้วยอรูปสมาบัติ ความพ้นไปจากหมู่นามย่อมมีด้วยอรหัตตมรรค สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ ปุคฺคโล เย เต สนฺตา วิโมกฺขา อติกฺกมฺม รูเป อารุปฺปา, เต กาเยน ผุสิตฺวา วิหรติ. ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปุคฺคโล อุภโตภาควิมุตฺโต.[๒๓๕]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ บรรลุวิโมกข์อันละเอียดคืออรูปสมาบัติล่วงรูปสมบัติด้วยกายอยู่ และอาสวะทั้งหลายของผู้นั้นก็สิ้นไปเพราะรู้เห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เรากล่าวว่า อุภโตภาควิมุตติ”

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสวิโมกข์ ๘ ไว้ท้ายนิโรธสมาบัติว่า รูปี รูปานิ ปสฺสติ (ผู้มีรูปมองเห็นรูปภายใน = รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌานโดยเจริญกสิณที่กำหนดวัตถุภายในกายของตน เช่น สีผม เป็นต้น) ในมหานิทานสูตร แล้วตรัสว่า

ยโต โข อานนฺท ภิกฺขุ อิเม อฏฺฐ วิโมกฺเข อนุโลมมฺปิ สมาปชฺชติ, ปฏิโลมมฺปิ สมาปชฺชติ, อนุโลมปฏิโลมมฺปิ สมาปชฺชติ, ยตฺถิจฺฉกํ ยทิจฺฉกํ ยาวติจฺฉกํ สมาปชฺชติปิ วุฏฺฐาติปิ. อาสวานญฺจ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ทิฏฺเฐว ธมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรติ. อยํ วุจฺจตานนฺท ภิกฺขุ อุภโตภาควิมุตฺโต. อิมาย จ อานนฺท อุภโตภาควิมุตฺติยา อญฺญา อุภโตภาควิมุตฺติ อุตฺตริตรา วา ปณีตตรา วา นตฺถิ.[๒๓๖]

“ดูกรอานนท์ ภิกษุเข้าวิโมกข์ ๘ ประการเหล่านี้ เป็นอนุโลมบ้าง เป็นปฏิโลมบ้าง เข้าทั้งอนุโลมและปฏิโลมบ้าง เข้าบ้าง ออกบ้าง ตามคราวที่ต้องการ ตามสิ่งที่ปรารถนา และตามกำหนดที่ต้องประสงค์ จึงบรรลุความหลุดพ้นทางใจและความหลุดพ้นทางปัญญาอันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะสิ้นไป ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเองอยู่ในปัจจุบัน ดูกรอานนท์ เราเรียกภิกษุนี้ว่า อุภโตภาควิมุตติ การหลุดพ้นด้วยส่วนทั้งสอง[คืออรูปฌานและอรหัตตมรรค-ผล]อื่นจากการหลุดพ้นด้วยส่วนทั้งสองที่จะยิ่งหรือประณีตไปกว่านี้ไม่มี”

พระพุทธดำรัสนั้นตรัสไว้โดยเนื่องด้วยอุภโตภาควิมุตติผู้สูงสุด ในเรื่องนั้น พึงทราบอุภโตภาควิมุตติ ๕ ประเภทโดยจำแนกเป็นผู้บรรลุอรูปสมาบัติ ๔ และผู้บรรลุนิโรธสมาบัติ เพราะหมู่รูปได้ชื่อว่าถูกข่มไว้ด้วยอรูปสมาบัติอย่างหนึ่งได้

แม้กายสักขิก็มีนัยเดียวกันนี้

ชื่อว่าวิโมกข์ ๘ ย่อมมีแม้ในวิโมกข์บางส่วนของวิโมกข์ ๘ ดังคำว่า โลเก สตฺตา (เหล่าสัตว์ในโลก)

[ในบางแห่ง คำว่าผู้บรรลุวิโมกข์ ๘ มิได้หมายถึงผู้บรรลุวิโมกข์ทั้ง ๘ แต่หมายถึงผู้บรรลุวิโมกข์อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงหมู่วิโมกข์ ๘ แต่เจตนาหมายถึงวิโมกข์บางส่วน ดังคำว่า โลเก สตฺตา (เหล่าสัตว์ในโลก) เป็นการกล่าวถึงเหล่าสัตว์ทั้งหมดโดยไม่เจาะจง แต่เจตนาหมายถึงเหล่าสัตว์บางคนที่ผู้พูดมุ่งกล่าวถึงในเรื่องนั้นๆ ตามโอกาส]

ในบรรดาที่สุด ๑๓ ประการพึงทราบว่า

- ที่สุดของปลิโพธ[คือตัณหา]เป็นต้นและที่สุดของความเป็นไป[คือชีวิตินทรีย์] เป็นสภาพถูกทำให้หมดสิ้นไป
- ที่สุดของความเลื่อมใส[คือ ศรัทธา]เป็นต้น เป็นสภาพทำให้หมดสิ้นไป
- ที่สุดของอารมณ์[คือวิโมกข์] เป็นผลของสภาพทำให้หมดสิ้นไป เพราะผลที่เป็นอารมณ์ภายในนั้นชื่อว่าวิโมกข์ซึ่งเป็นอารมณ์ของมรรคและผลอันเป็นสภาพทำให้หมดสิ้นไป
- ที่สุดของสังขาร คือ นิโรธอันเป็นสภาพสงัดจากสังขาร

โดยประการดังนี้ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๒๓๗] กล่าวถึงที่สุด ๑๓ ประการไว้เพื่อแสดงสมสีสีพร้อมกับแสดงความปรากฏแห่งอารมณ์ของสภาพที่ถูกทำให้หมดสิ้นไป สภาพทำให้หมดสิ้นไป และผล

กระนั้นก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาของเนตติปกรณ์นี้ได้กระทำการประกอบเนื้อความโดยเนื่องด้วยที่สุดของกิเลสและที่สุดของความเป็นไปในที่สุด ๑๓ ประการนั้นจึงกล่าวว่า กิเลสสีสํ (ที่สุดของกิเลส) เป็นต้น เพราะตรัสไว้ในคัมภีร์ปุคคลบัญญัติว่า

ยสฺส ปุคฺคลสฺส อปุพฺพํ อจริมํ อาสวปริยาทานญฺจ โหติ ชีวิตปริยาทานญฺจ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล สมสีสี.[๒๓๘]

“การสิ้นไปแห่งอาสวะและการสิ้นไปแห่งชีวิตของบุคคลใด มีไม่ก่อนไม่หลังกัน บุคคลนี้เรียกว่า สมสีสี”

ในเรื่องนั้น แม้ที่สุดของความเป็นไป ก็เป็นมรรค แม้มรรคที่พ้นไปจากความเป็นไปก็ทำให้หมดสิ้นไปโดยกระทำให้ไม่มีถัดจากจุติ แต่มีความเป็นไปตราบจนถึงจุติ ฉะนั้นจึง

กล่าวว่า ปวตฺตสีสํ ชีวิตินฺทฺริยํ จุติจิตฺตํ ปริยาทิยติ (จุติจิตย่อมทำชีวิตินทรีย์อันเป็นที่สุดของความเป็นไปให้หมดสิ้นไป)

อนึ่ง ปัจจเวกขณวาระที่พึงให้สำเร็จถัดจากตนโดยทำกิเลสให้สิ้นไป ควรกล่าวได้ว่าเป็นวาระของการทำกิเลสให้สิ้นไป ดังจะเห็นได้ว่า ความสิ้นกิเลสชื่อว่าสำเร็จด้วยการสิ้นสุดของปัจจเวกขณญาณดังพระพุทธดำรัสว่า

วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมิติ ญาณํ โหติ.[๒๓๙]

“เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมเกิด[ปัจจเวกขณ]ญาณที่รู้เห็นว่าจิตหลุดพ้นแล้ว”

อนึ่ง ถ้าการสิ้นสุดของปัจจเวกขณญาณนั้นมีได้ด้วยจุติจิต การสิ้นสุดของชีวิตก็มีได้ด้วยจุติจิตนั้นนั่นแหละ ดังนั้น ความมีได้พร้อมกันไม่ก่อนไม่หลังของการสิ้นกิเลสและการสิ้นชีวิตจึงมีได้ด้วยความพร้อมกันแห่งจุติจิตในวาระนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วารสมตาย (โดยวาระเสมอกัน)

จุติจิตที่ปรินิพพานในคำว่า ภวงฺคํ โอตริตฺวา ปรินิพฺพายโต (หยั่งลงสู่ภวังค์ปรินิพพานอยู่) นี้ พึงทราบว่ากล่าวไว้โดยหยั่งลงสู่ความดับสลายไป

คำว่า จริตํ แปลว่า จริต คือ ความเป็นไปทางกาย วาจา และใจ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ บุคคลย่อมถูกกำหนดหมายว่าเป็นคนราคจริตด้วยความมีราคะยิ่ง ความมีราคะยิ่งนั้นเป็นเครื่องกำหนดหมาย ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ราคชฺฌาสโย ราคาธิโกติ อตฺโถ (หมายความว่า คนที่ชอบราคะ มีราคะยิ่ง)

คำว่า ราคจริต นั้นพึงทราบว่าเป็นเครื่องกำหนดหมายความมีกำลังของราคะที่มีกำลังมากในกระแสขันธ์ เพราะเป็นสภาพที่ยังละไม่ได้[ด้วยมรรคญาณ]

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนั่นแหละ

พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่า พระมหากัจจายนะกระทำการแสดงโดยลบ อาทิ ศัพท์ในคำว่า สีลวนฺเตหิ (บุคคลผู้มีศีล) จึงกล่าวว่า สีลวนฺตาทีหิ (บุคคลผู้มีศีลเป็นต้น)

ด้วย อาทิ ศัพท์พึงทราบการรวบรวมทายกเป็นต้น

คำ[ในเนตติปกรณ์]ว่า อารมฺมณภูตา เญยฺยํ แปลว่า แม้ปัญญาที่เป็นอารมณ์[ของปัญญาอื่น] ก็ชื่อว่า เญยยะ

คำว่า ปุถุชฺชนภูมิอาทีสุ (ระดับปุถุชนเป็นต้น) คือ ระดับปุถุชน พระเสกขะ และพระอเสกขะ ในเรื่องนั้นพึงทราบว่า

- การสำรวมย่อมมีโดยเนื่องด้วยระดับปุถุชน
- การละและการเจริญย่อมมีโดยเนื่องด้วยระดับพระเสกขะ
- การกระทำให้แจ้งย่อมมีโดยเนื่องด้วยระดับพระอเสกขะ

อีกนัยหนึ่งพึงทราบว่า

- การสำรวม การละ และการเจริญย่อมมีโดยเนื่องด้วยระดับปุถุชน พระเสกขะ และพระอเสกขะตามสมควร เพราะการสำรวม การละ และการเจริญที่มีในเบื้องต้นย่อมมีได้แก่ปุถุชน ที่เป็นอย่างอื่น[คือแก่กล้าขึ้น]ย่อมมีแก่พระเสกขะ
- การกระทำให้แจ้งย่อมมีโดยเนื่องด้วยระดับพระอเสกขะ

คำว่า นยโต ทสฺสิตํ (ทรงแสดงไว้โดยนัย[ที่เข้าใจโดยอ้อมได้]) หมายความว่า ทรงประกาศไว้ด้วยการแสดงนัยมีอาทิว่า

ยํ ภิกฺขเว มยา "อิทํ น กปฺปตี"ติ อปฺปฏิกฺขิตฺตํ, ตํ เจ กปฺปิยํ อนุโลเมติ, อกปฺปิยํ ปฏิพาหติ, ตํ โว กปฺปติ.[๒๙๐]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเรามิได้ปฏิเสธว่าสิ่งนี้ไม่สมควร ถ้าสิ่งนั้นคล้อยตามสิ่งที่สมควร ปฏิเสธสิ่งที่ไม่สมควร สิ่งนั้นสมควรแก่พวกเธอ"

คำว่า สราคาทิสํวตฺตนํ แปลว่า ความดำเนินไปเพื่อความมีราคะเป็นต้น

คำว่า อญฺญมญฺญํ สํสคฺคโต (สูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นระคนกัน) หมายความว่า เพราะการระคนกันของสูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นโดยนัยว่า สูตรฝ่ายสังกิเลสและสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ เป็นต้น

คำว่า อเนกวิโธ (มีหลายประการ) คือ มีหลายประการเริ่มตั้งแต่ ๑๒ ถึง ๔,๐๙๒ ประการ

ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า โลกิยสตฺตาธิฏฺจานาทิสํสคฺคโต (เพราะสูตรที่เป็นโลกิยะและสัตตาธิฏฐานเป็นต้นระคนกัน) รวบรวมประเภทของสาสนปัฏฐานที่มีอยู่เป็นต้นว่า

- ญาณฝ่ายโลกิยะ
- ญาณฝ่ายโลกุตตระ
- ญาณทั้งฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระ
- เญยยะฝ่ายโลกิยะ
- เญยยะฝ่ายโลกุตตระ
- เญยยะทั้งฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระ
- ญาณและเญยยะฝ่ายโลกิยะ
- ญาณและเญยยะฝ่ายโลกุตตระ
- ญาณและเญยยะทั้งฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระ

คำว่า อุภยตฺถ (ในสาสนปัฏฐานทั้งสองฝ่าย) คือ สาสนปัฏฐาน ๑๖ มีสูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น และสาสนปัฏฐาน ๒๘ มีสูตรฝ่ายโลกิยะเป็นต้น

คำว่า ยถารหํ (ตามสมควร) คือ ธรรมนั้นๆ ที่ควรประกอบโดยระคนกัน เพราะการประกอบสูตรพึงมีโดยไม่ขัดแย้งกับความเหมาะสม ดังจะเห็นได้ว่า ไม่มีการประกอบสูตรโดยนัยว่า สูตรฝ่ายโลกิยะและสูตรฝ่ายแทงตลอด เป็นต้น

คำว่า ตีสุ ปิฏเกสุ ลพฺภมานสฺส (ปรากฏในพระไตรปิฎก) หมายความว่า ปรากฏคือมีอยู่ในพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกที่ยกขึ้นสู่สังคายนา ๓ ครั้ง

คำนั้นแสดงว่าการรวบรวมอย่างเดียวมิใช่เหตุของการจำแนกสาสนปัฏฐานดังที่กล่าวประเภทไว้แล้ว แต่อุทาหรณ์ในพระบาลีก็เป็นเหตุอีกด้วย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยํ ทิสฺสติ ตาสุ ตาสุ ภูมีสุ (สูตรใดย่อมปรากฏในบุคคลระดับนั้นๆ [มีพระโสดาบันเป็นต้น] สูตรนั้นพึงแสดงด้วยความเหมาะสมและการอนุโลมตามความเหมาะสม) เป็นต้น

[คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๑๘๐) และฉบับมูลนิธิภูมิพโลฯ (หน้า ๒๒๙) มีรูปว่า อถ โข ปาฬิยํ ทสฺสนญฺจ แต่ควรมีรูปว่า อถ โข ปาฬิยํ นิทสฺสนญฺจ เพราะคำว่า นิทสฺสน เป็นคำไวพจน์ของ อุทาหรณ (อุทาหรณ์) ส่วน ทสฺสน แปลว่า การเห็น, การรู้เห็น ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

พระอรรถกถาจารย์แสดงการลงท้ายถ้อยคำแห่งเนื้อความตามที่กล่าวแล้วด้วยคำว่า เตเนว หิ (ดังนั้น ในพระบาลีจึงแจกแจงสาสนปัฏฐานไว้บางส่วนด้วยการระคนซึ่งกันและกัน มิได้แสดงไว้โดยสิ้นเชิง) เป็นต้น

จบ คำอธิบายสาสนปัฏฐานวาระ

นิคมนกถาวรรณนา

บาทคาถาว่า สทฺธมฺมาวตรฏฺฐาเน (อันเป็นที่หยั่งลงแห่งพระสัทธรรม) นี้ กล่าวไว้โดยระบุถึงที่พำนักของภิกษุผู้มาจากถิ่นอื่นแล้วสดับศึกษาพระสัทธรรม ทรงจำ ทบทวน สอบถาม และกำหนดรู้อยู่เสมอในวัดอันเป็นที่หยั่งลงแห่งพระสัทธรรม อีกนัยหนึ่ง คำนี้กล่าวไว้อย่างนั้น เพราะเป็นที่หยั่งลงแห่งปริยัติสัทธรรมในกระแสจิตของตน

[ตามนัยแรกหมายความว่า วัดของพระธรรมบาลเถระเป็นสำนักเรียนและสำนักปฏิบัติไปพร้อมกัน นัยหลังกล่าวถึงความเป็นผู้คงแก่เรียนทรงจำพระไตรปิฎกของท่าน]

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

จบ คำอธิบายข้อความที่เข้าใจยากในคัมภีร์เนตติอรรถกถา

จบ เนตติฏีกา

นิคมนํ

๑. เขฬางฺคนคเร รมฺเม *ท่ามะโอ*ติ สมญฺญิเต
อาราเม นิวสนฺตสฺส มหาเถรสฺส ธีมโต.

๒. สสตฺติ'มนุคมฺมคฺค- มหาปณฺฑิตลญฺฉิโน
ปาเยสิ โย สสิสฺสานํ ญาณขีร'มนคฺฆิยํ.

๓. คนฺธสาราภิวํเสน ธมฺมนฺเตวาสิภิกฺขุนา
หิตจิตฺเตนิทํ สตฺถํ กตํ ยาติ สมตฺตตํ.

๔. สีลาทิธมฺมสุวิสุทฺธคุโณฆธารี
โปราณิกา สกปรตฺถหิตาภิรามา
เถราสภา ปวรสาสน'มานยีสุ
ยาวชฺชกาล'มนุรกฺขิย ทิตฺติการา.

๕. เอวมฺปิ สฺยามวิชิเต ชินสาสนสฺส
วุทฺธึ วิรูฬฺหิ'มภิลาสมโน ยตตฺโต
สิสฺสทฺวิชาน'มิห นิสฺสยรุกฺขตุลฺโย
อาเจรเกสริ มุนินฺทวจาภิกนฺโต.

๖. คนฺธาทิสารยตินา อุปการกญฺญุ-
สิสฺเสน ตสฺส มติขีรสุปายินา เว
สนฺตาวโพธกวิมานสหาสนาย
พฺยาขฺยา กตา มุติททา สวโจปณีตา.

คนฺธสาราภิวํโส

คำลงท้าย

๑-๓. พระมหาเถระผู้ทรงปัญญา พำนักอยู่ ณ วัดท่ามะโอ นครลำปางที่น่ารื่นรมย์ ดำรงสมณศักดิ์ว่า อัครมหาบัณฑิต โดยอาศัยความสามารถของท่าน ยังศิษย์ให้ดื่มน้ำนมคือปรีชาอันทรงค่า พระคันธสาราภิวงศ์ศิษย์ของท่านแต่งคัมภีร์แปลนี้ด้วยจิตเกื้อกูล บรรลุความสำเร็จ

๔. พระเถระผู้ประเสริฐในปางก่อนผู้ทรงคุณธรรมอันบริสุทธิ์ดีมีศีลธรรมเป็นต้น ผู้รื่นรมย์ในประโยชน์เกื้อกูลของตนและผู้อื่น ได้สืบทอดบวรพระพุทธศาสนากระทำการรักษาเผยแพร่ตราบจนถึงปัจจุบัน ฉันใด

๕. แม้อาจารย์ผู้ประเสริฐที่สำรวมตนแล้วก็มีใจหวังความเจริญรุ่งเรืองแห่งศาสนาของพระชินเจ้าในสยามประเทศ ฉันนั้น ท่านเปรียบดั่งต้นไม้ที่อาศัยของมวลสกุณาคือศิษย์ในพระศาสนานี้ เป็นผู้เพลิดเพลินยิ่งในพระดำรัสของพระจอมมุนี

๖. พระคันธสาราภิวงศ์ ศิษย์ของท่าน ผู้ดื่มน้ำนมคือปัญญาด้วยดี รู้อุปการคุณของท่านแล้ว แต่งคัมภีร์แปลอันประเทืองปัญญาไพเราะโดยภาษาของตน เพื่อความรู้ของสัตบุรุษและเพื่อยังจิตของกวีให้ชื่นชม

พระคันธสาราภิวงศ์

เชิงอรรถ

๑ ขุ. ธ. ๒๕.๑๙๕.๕๑, ขุ. อป. ๓๒.๑.๑๘๖

๒ องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๓๔.๓๙, ขุ. อิติ. ๒๕.๙๐.๓๐๘

๓ ที. อ. ๑.๕๓, อิติวุตฺ. อ. หน้า ๓๒๔

๔ ที. อ. ๑.๕๓, อิติวุตฺ. อ. หน้า ๓๒๔

๕ ที. อ. ๑.๕๓, อิติวุตฺ. อ. หน้า ๓๒๔

๖ องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๑๐.๒๗๕-๗๖, องฺ. เอกาทสก. ๒๔.๑๑.๒๗๔

๗ สํ. ส. ๑๕.๒๔๙.๒๖๕

๘ สํ. ส. ๑๕.๒๔๙.๒๖๕

๙ สํ. ส. ๑๕.๒๔๙.๒๖๕

๑๐ สํ. ส. ๑๕.๒๔๙.๒๖๕

๑๑ มณิมญฺชู. ๑.๑๐๙

๑๒ องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๗-๘.๑๓๔-๑๓๗

๑๓ ที. มหา. ๑๐.๕๗.๒๖, สํ. นิ. ๑๖.๔,๑๐.๕,๑๑

๑๔ สงฺคห. ฏี. หน้า ๑๖๓

๑๕ องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๙๕.๑๐๘

๑๖ มูลฏี. ๒.๒

๑๗ ที. มหา. ๑๐.๔๐๒.๒๗๙

๑๘ องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๗๒.๑๘๒-๘๓

๑๙ ม. มู. ๑๒.๑๕๐.๑๑๑

๒๐ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๒๑.๑๓๗, องฺ. อ. ๓.๒๗๐

๒๑ ที. ปา. ๑๑.๓๕๖.๒๕๖, องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๒.๒๗๐, ปฏิสํ. อ. ๑.๑๔๘

[๒๒] ม. มู. ๑๒.๑๕๑.๑๑๒

[๒๓] ม. มู. ๑๒.๑๔๘.๑๐๗

[๒๔] ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๒๑.๑๓๗

[๒๕] ขุ. ปฏิ. ๓๑.๘๔.๑๐๓

[๒๖] มูลฎี. ๒.๒

[๒๗] สํ. นิ. ๑๖.๓๓.๕๕

[๒๘] สํ. นิ. ๑๖.๓๔.๕๘

[๒๙] ที. อ. ๑.๒๕๙

[๓๐] ที. มหา. ๑๐.๑๔๕-๔๖.๗๔-๕

[๓๑] ม. มู. ๑๒.๕๒-๕.๒๙-๓๐

[๓๒] ที. สี. ๙.๒๗๙.๙๙

[๓๓] อภิ. อ. ๑.๓๔๙

[๓๔] ขุ. อิติ. ๒๕.๙๐.๓๐๗-๘

[๓๕] ขุ. วิ. ๒๖.๘๘๖.๙๑

[๓๖] ม. มู. ๑๒.๒๐๔,๔๐๐.๑๗๒,๓๕๗, ม. อุ. ๑๔.๔๒๑,๔๒๕-๒๖.๓๖๒,๓๖๖-๖๗, สํ. นิ. ๑๖.๔๔-๕.๗๐-๑, สํ. สฬา. ๑๘.๖๐.๓๐. อภิ. ก. ๓๗.๔๖๕,๔๕๗.๒๘๐,๒๘๒

[๓๗] อภิ. ธ. ๓๔.๑๗.๓

[๓๘] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๓๔.๓๙, ขุ. อิติ. ๒๕.๙๐.๓๐๘

[๓๙] ม. อุ. ๑๔.๑๓๖.๑๒๑

[๔๐] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๓.๖๔

[๔๑] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๓๔.๓๙, ขุ. อิติ. ๒๕.๙๐.๓๐๘

[๔๒] ที. มหา. ๑๐.๓๗๓.๒๔๘, ม. มู. ๑๒.๑๐๖.๗๗

[๔๓] ม. อุ. ๑๔.๔๒๐.๓๖๐

[๔๔] ม. มู. ๑๒.๗๔.๕๐, องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๑๐.๒๗๖, ขุ. อุ. ๒๕.๑๘.๑๑๒

[๔๕] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๘๔๕

๔๖ ขุ. อิติ. ๒๕.๗๔.๒๘๗

๔๗ ขุ. อิติ. ๒๕.๗๔.๒๘๗

๔๘ ที. อ. ๒.๓๘

๔๙ องฺ. เอกก. ๒๐.๑๙๗.๒๓

๕๐ ม. มู. ๑๒.๒๐๕.๑๗๕

๕๑ ม. มู. ๑๒.๒๐๕.๑๗๔

๕๒ เปฏโก. หน้า ๑๙๔

๕๓ สัททีติปกรณ์ ปทมาลานิสสัย หน้า ๔๙๓-๙๔

๕๔ วิ. มหาวิ. ๑.๔๕.๓๐

๕๕ สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๓

๕๖ อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๑๘๘

๕๗ ขุ. พุทฺธ. ๓๓.๗๕.๔๕๕

๕๘ ม. ม. ๑๓.๒๘๑.๒๕๗

๕๙ ที. ปา. ๑๑.๓๓๙.๒๓๑, องฺ. อฏฺจก. ๒๓.๖๖.๒๕๓-๕๔

๖๐ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๘๕.๑๐๓

๖๑ ที. ปา. ๑๑.๓๔๓.๒๓๔-๓๕, องฺ. นวก. ๒๓.๓๒.๓๓๖

๖๒ ที. ปา. ๑๐.๓๔๕.๒๓๖-๓๗, องฺ. ทสก. ๒๔.๑๗.๑๙

๖๓ ที. ปา. ๑๑.๓๔๘.๒๓๘, องฺ. ทสก. ๒๔.๑๙-๒๐.๒๓-๒๖

๖๔ วิ. ป. ๘.๔๔๓.๓๙๖

๖๕ ม. อุ. ๑๔.๑๔๘.๑๓๓

๖๖ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๑๗.๑๓๐

๖๗ สํ. นิ. ๑๖.๒๒.๒๘

๖๘ ปทรูปสิทฺธิ. สูตร ๒๙๕

๖๙ พาลาวตาร. หน้า ๑๐๒

๗๐ มุคฺธโพธสงฺเกฺษปฏีกา. คำอธิบายสูตร ๒

๗๑ ม. มู. ๑๒.๑๓.๘

๗๒ ม. ม. ๑๓.๘๘.๖๗

[๗๓] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๖.๖๔

[๗๔] สํ. ข. ๑๗.๒๖,๒๘.๒๔,๒๖

[๗๕] สํ. นิ. ๑๖.๕๒.๓๒

[๗๖] ม. มู. ๑๒.๒๓๕-๓๗.๑๙๘-๒๐๐

[๗๗] ขุ. อิติ. ๒๕.๗๒.๒๘๖

[๗๘] ที. สี. ๙.๑๕๐.๔๗

[๗๙] ที. อ. ๑.๒๕๐

[๘๐] วิมติ. ๒.๑๒๐

[๘๑] อภิ. ธ. ๓๔.๕.๒๒

[๘๒] สํ. สฬา. ๑๘.๙๓.๖๕

[๘๓] วิ. มหา. ๔.๑.๑, ม. อุ. ๑๔.๑๒๖.๑๑๓, สํ. นิ. ๑๖.๑.๑,ขุ. อุ. ๒๕.๑.๙๓, อภิ. วิ. ๓๕.๒๒๕.๑๖๑

[๘๔] วิ. มหา. ๔.๑.๑, ม. อุ. ๑๔.๑๒๖.๑๑๓, สํ. นิ. ๑๖.๑.๑,ขุ. อุ. ๒๕.๑.๙๓, อภิ. วิ. ๓๕.๒๒๕.๑๖๑

[๘๕] ขุ. ปฏิ. ๓๑.๔๗.๕๓

[๘๖] เนตฺติ. หน้า ๓๑

[๘๗] วิ. อ. ๑.๑๘

[๘๘] สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๑๓

[๘๙] ปทสาธนฎีกา. หน้า ๓๔

[๙๐] อภิ. อ. ๑.๙๒, อภิ. อ. ๒.๑๒๒

[๙๑] สี. นวฎี. ๑.๑๘๑

[๙๒] สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๑๐๒

[๙๓] สารตฺถ. ๑.๒๖๕

[๙๔] สารตฺถ. ๒.๑๕

[๙๕] ม. อ. ๑.๓๕๘

[๙๖] ขุ. มหา. ๒๙.๑๙๒.๓๘๘, ขุ. จูฬ. ๓๐.๙๗.๒๐๗

[๙๗] อภิ. ธ. ๓๔.๑๖.๒๔

[๙๘] อภิ. ธ. ๓๔.๑๐๕๙,๑๐๖๐.๒๕๐

[๙๙] ม. อุ. ๑๔.๘๖.๖๘

๑๐๐ องฺ. เอกก. ๒๐.๔๘.๙

๑๐๑ ขุ. อป. ๓๒.๕๐-๒.๖

๑๐๒ อภิ. ธ. ๓๔.๒.๕

๑๐๓ ขุ. อป. ๓๒.๕๐-๒.๖

๑๐๔ อภิ. ย. ๓๙.๔๔๐-๑.๓๘๗-๙

๑๐๕ อภิ. ปุ. ๓๖.๓๖.๑๐๗

๑๐๖ ที. มหา. ๑๐.๔๐๔.๒๖๘, ม. มู. ๑๒.๑๓๗.๙๖

๑๐๗ อภิ. ธ. ๓๔.๑.๑

๑๐๘ สํ. ส. ๑๕.๑๒,๑๔๔.๗,๑๒๙

๑๐๙ สํ. ข. ๑๗.๗๙.๗๑

๑๑๐ อภิ. ธ. ๓๔.๔๐.๒๘

๑๑๑ อภิ. ธ. ๓๔.๕๘๓.๑๖๙

๑๑๒ อภิ. ธ. ๓๔.๔๐.๒๘

๑๑๓ วิ. มหา. ๔.๕๔.๔๔, สํ. สฬา. ๑๘.๑๘.๑๗

๑๑๔ ขุ. ธ. ๒๕.๑๒๙-๓๐.๔๐

๑๑๕ ที. สี. ๙.๕๕๖.๒๔๕, ที. ปา. ๑๑.๓๐๘.๒๐๐, ม. มู. ๑๒.๗๗,๒๓๒,๔๕๙,๕๐๙.๕๑,๑๙๕,๔๐๗, ๔๕๓, ม. ม. ๑๓.๓๐๙.๒๘๙, ม. อุ. ๑๔.๒๓๐.๑๙๖, อภิ. วิ. ๓๕.๖๔๒.๓๓๑

๑๑๖ ขุ. ธ. ๒๕.๒๙๔-๙๕.๖๗

๑๑๗ สํ. ส. ๑๕.๕๕-๕๗.๔๒

๑๑๘ ปโยคสิทฺธิ. ๒.๑๔

๑๑๙ สารตฺถ. ๑.๙๒.๓๑๑, วิมติ. ๑.๖๙, ที. ฏี. ๑.๓๔, วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๒๘๓

๑๒๐ องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๗๐.๘๕

๑๒๑ เนตฺติ. อ. หน้า ๕๔

๑๒๒ ม. อุ. ๑๔.๔๒๐.๓๖๐

๑๒๓ วิ. มหา. ๔.๑๓.๑๓, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๗, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๐.๓๕๘

๑๒๔ ที. มหา. ๑๐.๕๗.๒๖-๒๗, สํ. นิ. ๑๖.๔,๑๐.๕,๑๑

๑๒๕ ที. อ. ๓.๖๑

๑๒๖ ขุ. สุ. ๒๕.๙๘๓.๕๒๔

๑๒๗ ขุ. สุ. ๒๕.๑๑๓๘.๕๕๑

๑๒๘ ขุ. สุ. ๒๕.๑๑๓๐.๕๕๐, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑๔๘.๒๒

๑๒๙ สํ. นิ. ๑๖.๕๒.๓๒

๑๓๐ อภิ. วิ. ๓๕.๔๓๒.๒๖๐

๑๓๑ อภิ. อ. ๒.๓๒๕

๑๓๒ อภิ. วิ. ๓๕.๔๕๗.๒๖๙

๑๓๓ อภิ. วิ. ๓๕.๔๕๗.๒๖๙

๑๓๔ อภิ. วิ. ๓๕.๔๖๒.๒๗๑

๑๓๕ อภิ. วิ. ๓๕.๔๓๑.๒๖๐

๑๓๖ อภิ. อ. ๑.๓๓๙, วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๔๘, สํ. ฏี. ๑.๓๐๓

๑๓๗ เนตฺติ. หน้า ๔

๑๓๘ เนตฺติ. หน้า ๒๔

๑๓๙ ตรฺกสงฺคฺรห ข้อ ๔๖ มีข้อความในต้นฉบับสันสกฤตว่า ปฺติชฺญาเหตูทาหรโณปนยนิคมานิ ปญฺจาวยวาะ. ปรฺวโต'คฺนิมานฺ อิติ ปฺรติชฺญา. ธูมวตฺตฺวาตฺ อิติ เหตุ. โย โย ธูมวานฺ, ส โส'คฺนิมานฺ ยถา มหานสํ อิตฺยุทาหรณมฺ. ตถา จายมฺ อิตฺยุปนยะ. ตสฺมาตฺ ตถา อิติ นิคมนมฺ.

๑๔๐ สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๑๔-๑๕

๑๔๑ คเวสิตพฺพํ

๑๔๒ นิรุตฺตทีปนี. สูตร ๔๑๓

๑๔๓ สํ. มหา. ๑๙.๔๐๘.๑๖๑

๑๔๔ วิ. มหา. ๔.๑.๑, ม. อุ. ๑๔.๑๒๖.๑๑๓, สํ. นิ. ๑๖.๑,๓๗.๑,๖๓, ขุ. อุ. ๒๕.๑.๙๓, อภิ. วิ. ๓๕.๒๒๕.๑๖๑

๑๔๕ ที. สี. ๙.๑๗๑.๕๕, ม. มู. ๑๒.๔๔๐,๔๔๕.๓๘๙,๓๙๗, ม. ม. ๑๓.๙๔-๕,๒๒๕.๗๐-๑,๑๙๘, ม. อุ. ๑๔.๙๑,๑๑๖.๗๓,๑๐๒, สํ. ข. ๑๗.๒๑๐.๑๖๙, อภิ. ธ. ๓๔.๑๒๒๑.๒๗๙, อภิ. วิ. ๓๕.๙๓๘.๔๕๗

๑๔๖ ม. มู. ๑๒.๔๖๕.๔๑๕

๑๔๗ ม. มู. ๑๒.๔๖๕.๔๑๕

๑๔๘ อนุฏี. ๓.๑๔๒-๔๓

๑๔๙ ขุ. สุ. ๒๕.๗๗๖-๘.๔๘๖, ขุ. มหา. ๒๙.๔-๖.๘-๙,๑๔

๑๕๐ ที. อ. ๒.๙๘, องฺ. อ. ๓.๓๐๕

๑๕๑ กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๑๘๒

๑๕๒ องฺ. อฏฺจก. ๒๓.๒.๑๒๗

๑๕๓ สํ. ข. ๑๗.๕๕.๔๖ โถกํ วิสทิสํ

๑๕๔ สํ.ส. ๑๕.๑๒๙.๑๐๕

๑๕๕ ม. อ. ๑.๑๖, สํ. อ. ๒.๓, องฺ. อ. ๑.๑๖, อุทาน. อ. หน้า ๓๐, อิติวุตฺ. อ. หน้า ๓๘, พุทฺธวํ. อ. หน้า ๑๐๓

๑๕๖ ที. สี. ๙.๙๔.๓๖

๑๕๗ คเวสิตพฺพํ

๑๕๘ อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๘๔๕

๑๕๙ อภิ. อ. ๒.๑๕๐

๑๖๐ นีติ. ปท. หน้า ๗๐

๑๖๑ พาลาวตาร. หน้า ๑๐๗

๑๖๒ ธาตฺวตฺถสงฺคห. คาถา ๑๙

๑๖๓ นีติ. ธาตุ. หน้า ๑

๑๖๔ วิ. มหา. ๔.๓๓.๒๘, สํ. ส. ๑๕.๑๕๑.๑๓๕

๑๖๕ ม. มู. ๑๒.๒๑.๑๓

๑๖๖ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๕๐.๕๖-๗

๑๖๗ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๒๔.๑๔๒

๑๖๘ ที. สี. ๙.๑๐๕-๑๗.๓๙-๔๑

๑๖๙ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๒๔.๑๔๒

๑๗๐ ที. ปา. ๑๑.๓๕๕.๒๔๗

๑๗๑ ที. สี. ๙.๒๒๖.๗๔

๑๗๒ โสตตฺถกีมหานิทาน. หน้า ๓๑, ๓๗, ๔๖

๑๗๓ วิ. มหา. ๔.๑๑.๑๑, ม. มู. ๑๒.๒๘๕.๒๔๖, ม. ม. ๑๓.๓๔๑.๓๒๓, อภิ. ก. ๓๗.๔๐๕.๒๔๕

๑๗๔ ที. ปา. ๑๑.๑๖๑.๙๘

๑๗๕ ที. ปา. ๑๑.๑๖๑.๙๙, ม. อุ. ๑๔.๑๒๙.๑๑๕, องฺ. เอกก. ๒๐.๒๗๗.๒๙, อภิ. วิ. ๓๕.๘๐๙.๔๑๐

๑๗๖ สี. นวฏี. ๑.๙๕

[๑๗๗] ขุ. มหา. ๒๙.๑.๒

[๑๗๘] ธาตฺวตฺถสงฺคห. คาถา ๕๗

[๑๗๙] สํ. ส. ๑๕.๑๙๗.๒๐๗, ขุ. สุ. ๒๕.๗๗.๓๕๐

[๑๘๐] ม. มู. ๑๒.๓๖๔.๑๙๑

[๑๘๑] ม. มู. ๑๒.๓๖๔.๑๙๑

[๑๘๒] ม. อ. ๒.๒๐๑]

[๑๘๓] ม. ม. ๑๓.๘๑.๕๘

[๑๘๔] อภิ. วิ. ๓๕.๘๒๘.๔๑๙

[๑๘๕] อภิ. อ. ๒.๔๙๙

[๑๘๖] อภิ. ป. ๔๐.๔๑๘.๑๒๘-๒๙

[๑๘๗] ขุ. ปฏิ. ๓๑.๒๑.๔๒๙

[๑๘๘] ขุ. มหา. ๒๙.๑๕๖.๒๙๘, ขุ. จูฬ. ๓๐.๘๕.๑๘๔, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๕.๔๐๙

[๑๘๙] กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๔๒๙

[๑๙๐] กจฺจายนสาร. คาถา ๔๔

[๑๙๑] อิติวุตฺ. อ. หน้า ๓๙๓, ที. ฏี. ๒.๓๒๙, องฺ. ฏี. ๒.๕๙

[๑๙๒] สํ. สฬา. ๑๘.๙๓.๖๕

[๑๙๓] สํ. สฬา. ๑๘.๙๓.๖๕

[๑๙๔] มิลินฺท. หน้า ๑๐๒

[๑๙๕] ที. ปา. ๑๑.๗.๕

[๑๙๖] สํ. ส. ๑๕.๑๘๐-๑.๑๗๙,๑๘๒, องฺ. ทสก. ๒๔.๘๙.๑๓๘,๑๔๐

[๑๙๗] คเวสิตพฺพํ

[๑๙๘] ขุ. อิติ. ๒๕.๘๘.๓๐๕, ขุ. มหา. ๒๙.๕,๑๕๖,๑๙๕.๑๒,๓๐๒,๓๙๙, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑๒๘.๒๖๓

[๑๙๙] สุตฺตนิ. อ. ๒.๑๒๙, องฺ. ฏี. ๓.๘๒

[๒๐๐] วิ. มหา. ๔.๑๔.๑๔, ที. มหา. ๑๐.๔๐๐.๒๖๒, ม. มู. ๑๒.๙๑.๖๖, ม. อุ. ๑๔.๓๗๔.๓๑๙, สํ. ข. ๑๗.๒๒.๒๑, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๗, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๐.๓๕๙, อภิ. วิ. ๓๕.๒๐๓.๑๒๐, อภิ. ก. ๓๗.๖๗๙.๔๐๔

[๒๐๑] มณิมญฺชู. ๑.๑๐๙

๒๐๒ สํ. ส. ๑๕.๙๘.๖๓

๒๐๓ สํ. มหา. ๑๙.๒๓๔.๑๐๒

๒๐๔ คเวสิตพฺพํ

๒๐๕ สํ. ข. ๑๘.๑๕,๔๕,๘๖.๑๙.๓๗.๖๘, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๐.๓๑๙

๒๐๖ ม. มู. ๑๒.๔๓๘.๓๘๖

๒๐๗ คเวสิตพฺพํ

๒๐๘ คเวสิตพฺพํ

๒๐๙ ม. มู. ๑๒.๑๕๖.๑๒๑

๒๑๐ สงฺคห. หน้า ๒

๒๑๑ ขุ. ธ. ๒๕.๙๘.๓๔, ขุ. เถร. ๒๖.๙๙๑.๓๙๖

๒๑๒ ที. มหา.๑๐.๑๓.๘, ม. อุ. ๑๔.๑๙๗.๑๖๘, สํ. มหา. ๑๙.๑๗๘.๑๓๘

๒๑๓ ม. มู. ๑๒.๖๕.๔๓

๒๑๔ สํ. สฬา. ๑๘.๔๖.๒๕, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓.๗

๒๑๕ สํ. ส. ๑๕.๑๐๗.๗๔, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๔๕.๕๓

๒๑๖ ม. มู ๑๒.๘๘.๖๒

๒๑๗ ขุ. สุ. ๒๕.๖๕๖.๔๖๐

๒๑๘ องฺ. อ. ๑.๒๔๖, ธมฺม. อ. ๘.๑๔๔

๒๑๙ องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๗๐.๘๕

๒๒๐ สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๓๑๒

๒๒๑ คเวสิตพฺพํ

๒๒๒ ม. ม. ๑๓.๓๐๘.๒๘๘

๒๒๓ ม. อุ. ๑๔.๑๘๙.๑๖๔-๖๕

๒๒๔ ขุ. ธ. ๒๕.๒๘.๒๐

๒๒๕ ม. ม. ๑๓.๒๙๓.๒๖๘

๒๒๖ ม. ม. ๑๓.๓๐๕-๖.๒๘๓-๘๔

๒๒๗ ม. ม. ๑๓.๒๙๙.๒๗๔

๒๒๘ ขุ. สุ. ๒๕.๓๓๓.๓๙๖

๒๒๙ ขุ. สุ. ๒๕.๓๗๔.๔๐๔

๒๓๐ ม. มู. ๑๒.๑๔.๑๐

๒๓๑ ม. มู. ๑๒.๒๐๓.๑๗๒

๒๓๒ อภิ. ปุ. ๓๖.๓๒,๒๖-๓๐.๑๐๗,๑๒๑-๒๒

๒๓๓ เปฏโก. หน้า ๒๒๕

๒๓๔ องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๗๐.๘๕

๒๓๕ ม. ม. ๑๓.๑๘๒.๑๕๖

๒๓๖ ที. มหา. ๑๐.๑๓๐.๖๔

๒๓๗ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๘๗.๑๐๖

๒๓๘ อภิ. ปุ. ๓๖.๑๖.๑๓

๒๓๙ ม. มู. ๑๒.๘๘.๕๒, สํ. ข. ๑๗.๑๒,๑๔.๑๘-๙

๒๔๐ วิ. มหา. ๕.๓๐๕.๙๐

รายนามผู้บริจาค

จัดพิมพ์คัมภีร์เนตติฎีกา ฉบับแปลและอธิบาย

กองทุนพิมพ์หนังสือวัดท่ามะโอ	๑๘๐,๐๐๐ บาท
คุณอรรถกร อรรถกิจโกศล	๕๐,๐๐๐ บาท
คุณฐิติพร อรรถกิจโกศล	๕๐,๐๐๐ บาท
คุณกวี-ปรางค์มาศ นิติธรรม- คุณบรรณรงค์-อรดา พิชญากร	๒๐,๐๐๐ บาท
คุณสุรัตน์-ช่อภิภพ โอสถานุเคราะห์	๒๐,๐๐๐ บาท
พระมหาสมชาย อธิปัญโญ	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณดัยนา บุนนาค	๑๐,๐๐๐ บาท
กลุ่มนักเรียนอภิธรรมวัดสามพระยา- และวัดเบญจมบพิตร	๖,๖๐๐ บาท
คุณสุเทพ-อัมพร เหลือง ณ ลาภีร์	๕,๑๐๐ บาท
คุณสิเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์	๕,๐๐๐ บาท
คุณวรวุฒิ-รัตนาวดี บุปผาเจริญสุข	๓,๐๐๐ บาท
คุณศิริพร ตั้งจีรวงษ์	๓,๐๐๐ บาท
คุณณัฐธภา กสิกิจวรกุล	๓,๐๐๐ บาท
คุณจิตรวภา โชติกประคัลภ์	๒,๐๐๐ บาท
คุณชัญญาภัค พงศ์ชยกร	๑,๕๐๐ บาท
คุณอัญชลี จึ่งสกุล	๑,๕๐๐ บาท
คุณภคิน แก้วพิจิตร และคณะ	๑,๓๔๐ บาท
คุณอัจฉริยา เกตุทัต	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุพรรณา ธรรมศรี	๑,๐๐๐ บาท
คุณอัปสร หิรัณยศิริ	๑,๐๐๐ บาท
คุณระพีร์ สิรมาศพันธน์	๑,๐๐๐ บาท
คุณกาญจนา สกุลเดชไพศาล	๑,๐๐๐ บาท
คุณดรุณี โตสมภาค	๑,๐๐๐ บาท
ส่วนฝึกอบรม กรมอุทยานแห่งชาติ- สัตว์ป่า และพันธุ์พืช	๑,๐๐๐ บาท
คุณณัฐวสา กฤตศิลป์	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุรเดช-นันทลี จุรารัตน์- และครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท
คุณปารย์ จำปาสุต	๑,๐๐๐ บาท
คุณทรรศนี แสนสุขโสภา	๑,๐๐๐ บาท
คุณสมจิตร ประกอบกิจ	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุปราณี วัฒนะศันสนีย์	๑,๐๐๐ บาท
คุณสมชาย เจริญสินค้า	๑,๐๐๐ บาท
คุณเมธาพร ปิยาภิชาต	๘๖๐ บาท
คุณอุดมพร สิรสุทธิ	๘๐๐ บาท
คุณชาญวิทย์ มโนธีรวัฒน์	๘๐๐ บาท
คุณสมชัย-สุดา คอวณิชกิจ	๖๐๐ บาท
คุณยุวดี มงคลพร	๕๐๐ บาท
คุณยุพิน จิระไชยเขื่อนขันธ์	๕๐๐ บาท
คุณวีระวิทย์ จาตกานนท์	๕๐๐ บาท
คุณปัถย์ จำปาสุต	๕๐๐ บาท
คุณปรัชญา จำปาสุต	๕๐๐ บาท
คุณปาริชเต จำปาสุต	๕๐๐ บาท
คุณคมกฤช จำปาสุต	๓๐๐ บาท
คุณสุดธิดา แก้วขจร	๓๐๐ บาท

คุณปราณี บุปผาเจริญสุข	๒๐๐ บาท
คุณเมี่ยวเค็ง แซ่เฮ้ง	๒๐๐ บาท
ด.ญ.ชมาลักษณ์ โตสมภาค	๒๐๐ บาท
คุณสอางค์ มะลิกุล	๒๐๐ บาท
คุณรัชนีวรรณ อุทัยศรี	๑๐๐ บาท
ดร.ศรีศุกร์ นิลกรรณ์	๑๐๐ บาท
คุณลักขณา วงศ์ศิริ	๑๐๐ บาท
คุณอำภา ศรีวิลัย	๑๐๐ บาท
คุณระจิต ณ ลำพูน	๑๐๐ บาท
คุณบุญสม ภุมรินทร์	๑๐๐ บาท
คุณดุสิต ภุมรินทร์	๑๐๐ บาท
คุณประไพพรรณ พิสัยนนทฤทธิ์	๑๐๐ บาท
คุณวิชัย จิระไชยเขื่อนขันธ์	๑๐๐ บาท

รวมยอดบริจาคทั้งสิ้น	**๓๙๔,๔๐๐ บาท**
ยอดยกมาจากเนตติอรรถกถา	**๔,๑๗๐ บาท**
รวมยอดบริจาค	**๓๙๘,๕๗๐ บาท**
ค่าพิมพ์ ๒,๐๐๐ เล่ม	**๓๘๐,๐๐๐ บาท**
คงเหลือ	***๑๘,๕๗๐* บาท**

ปัจจัยที่เหลือจากการพิมพ์ในครั้งนี้ จะนำไปพิมพ์คัมภีร์ในโครงการต่อไป

